

dc_499_12

Békés Csaba

**Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika
az enyhülés időszakában
1953–1991**

Akadémiai doktori értekezés

BUDAPEST

2012

dc_499_12

dc_499_12
TARTALOM

1. AZ ENYHÜLÉS KEZDETE ÉS AZ „AKTÍV KÜLPOLITIKA” DOKTRÍNÁJA,	5
1953–1956	5
Hidegháború–enyhülés: új megközelítésben	5
A kelet–nyugati viszony átalakulása	16
Az aktív külpolitika doktrínája	19
A Varsói Szerződés megalakulása	25
A magyar külpolitika és az új kihívások	33
2. AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS A NEMZETKÖZI POLITIKA	42
A Nagy Imre-kormány külpolitikai törekvései	42
Semlegesség és kilépés a Varsói Szerződésből	48
Moszkva és a szovjet blokk	61
Washington és a nyugati világ reakciója	80
Budapest – Suez	85
A magyar kérdés az ENSZ Biztonsági Tanácsában	88
3. MAGYARORSZÁG ÉS A SZOVJET BLOKK A HRUSCSOVI EXPERIMENTÁLIS KORSZAKBAN, 1956–1964	94
A magyar '56 és a lengyel október nemzetközi hatása	94
A kelet–nyugati viszony alakulása	108
Az elhalasztott lehetőség: a szovjet csapatok kivonásának terve 1958-ban	114
A magyar kérdés az ENSZ Közgyűlésében	121
A berlini válság és Magyarország	124
A szovjet blokk és a kubai válság	131
Kádár János és Hruscsov bukása	141
4. A KÁDÁRI KÜLPOLITIKA JELLEGZETESSÉGEI	153
Külpolitika és nemzeti érdek	153
A magyar külpolitika hármas determinációja	155
Az emancipáció útján	164
Titkos magyar közvetítés a vietnámi háborúban	167
Külpolitikai koordináció a Varsói Szerződésben és kísérlet a szervezet reformjára	170

5. MAGYARORSZÁG ÉS A PRÁGAI TAVASZ.....	176
Reform vagy rendszerváltás?	176
Kádár közvetít.....	185
Döntéskényszer	199
Utolsó kísérletek a politikai megoldásra	207
6. MAGYARORSZÁG, A NÉMET KÉRDÉS ÉS AZ EURÓPAI BIZTONSÁG	213
A szovjet blokk és az európai biztonság	213
Magyarország és a német kérdés	218
A budapesti felhívás születése	224
A szovjet blokk tárgyalási stratégiájának kialakulása.....	235
A kapcsolatok normalizálása az NSZK-val, 1969–1973.....	248
Politikai koordináció és lobbizás a szovjet blokkban.....	258
Magyarország és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet.....	277
7. AZ ENYHÜLÉS „FOGSÁGÁBAN”, 1975–1985	282
Az afganisztáni inváziót követő kelet-nyugati válság.....	284
A Horn misszió az USA-ban és Kanadában.....	289
Kompromisszum és érdekérvényesítés a szovjet blokkban.....	296
A magyar külpolitika és a kelet-nyugati kapcsolatok.....	299
8. A SZOVJET BLOKK KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT, 1985–1990.....	302
Gorbacsov és a kelet-nyugati viszony új kihívásai.....	303
A Szovjetunió és Kelet-Közép-Európa	308
A Brezsnyev-doktrína “lebegtetése”	312
Szovjet prognózisok Kelet-Európáról.....	318
A kelet-európai változások és a Nyugat.....	322
9. A RENDSZERVÁLTÁS NEMZETKÖZI KONTEXTUSA, 1988–1990	330
Rendszerváltás és külpolitika	330
A Rubicon átlépése: Magyarország és a keletnémet menekültválság	341
A Varsói Szerződés átalakítása és a semlegesség kérdése.....	344
Fegyverzetcsökkentés és a szovjet csapatok kivonása	349
Gazdasági integráció: Kelet és Nyugat között.....	352
Csatlakozás az európai integrációs folyamatokhoz	354
10. EPILOGUS: A HIDEGHÁBORÚ VÉGE ÉS A SZOVJET BLOKK FELBOMLÁSA, 1990–1991.....	358
FELHASZNÁLT FORRÁSOK.....	363

1. AZ ENYHÜLÉS KEZDETE ÉS AZ „AKTÍV KÜLPOLITIKA” DOKTRÍNÁJA, 1953–1956

Hidegháború–enyhülés: új megközelítésben

Az 1953–1956 közötti néhány évben a kelet–nyugati viszony olyan jelentős változáson ment keresztül, hogy az ekkor kibontakozott enyhülést a szuperhatalmi együttműködés új modelljének nevezhetjük. Talán még fontosabb leszögezni, hogy ennek az új modellnek a fő jellemzői lényegében a kelet-közép-európai kommunista rendszereknek 1989-ben, illetve a Szovjetuniónak 1991-ben történt összeomlásáig érvényben maradtak. A nyugati és keleti levéltárakban kutathatóvá vált, a döntéshozatal legfelső szintjét képviselő dokumentumok vizsgálata alapján ugyanis ma már egyre világosabb, hogy az 1953–1956 közötti korszakban a világpolitikában érvényesülő legfontosabb trend – minden zavaró körülmény, vagy ellenkező előjelű propaganda ellenére – annak kölcsönös fokozatos fel-és elismerése volt, hogy a két világrendszer kénytelen együtt élni és egymást elviselni, ha el akarja kerülni a totális pusztulást jelentő harmadik világháborút. Ennek tudatosodása olyan döntő jelentőségű változást idézett elő a kelet–nyugati viszonyban, amelynek alapján nem túlzás kijelenteni, hogy alapvető minőségi különbség van a hidegháború 1953 *előtti* és *utáni* szakasza között. Az 1953–1956 közötti korszakot ugyanis, a máig általános megítéléstől eltérően én nem csupán egy ígéretes, ám sikertelen kísérletnek tekintem az enyhülés politikájának megvalósítására, hanem olyan *vízválasztónak* tartom, amelyet követően a hidegháború már nem ugyanarról szólt, mint korábban.

Kutatásaim során így arra jutottam, hogy új megközelítésre van szükség az enyhülés értelmezésére, mivel a hagyományos teóriák nem nyújtanak megfelelő elméleti keretet

következtetésem rendszerbe foglalására.¹ A nemzetközi politikában az enyhülési folyamat kezdetét általában vagy 1962/63-tól vagy 1969-től számítják, és azt lényegében egy lineáris jelenségként írják le: azt a szuperhatalmak viszonyában bekövetkezett látványos (és mindenki számára látható) javulással és az annak következtében létrejött intenzív kooperáció időszakával azonosítják. Az általam javasolt új értelmezés szerint viszont az enyhülés 1953-ban kezdődött, és folyamatosan érvényben volt a hidegháborús korszak végéig, 1991-ig. 1953 után ugyanis a szuperhatalmak viszonyának *fő jellegzetessége* – bár a versengés eleme még jelentősen erősödött is időközben – valójában az Egyesült Államok és a Szovjetunió folyamatos *egymásra utaltsága és kényszerű kooperációja* lett. Ennek alapja annak kölcsönös fokozatos fel- és elismerése volt, hogy a nukleáris korban a két világrendszer kénytelen együtt élni és egymást elviselni, ha el akarja kerülni a totális pusztulást jelentő harmadik világháborút. Ez részben azt jelenti, hogy az *antagonizmus* és a *kooperáció* elemei 1953 után *mindvégig párhuzamosan és folyamatosan* voltak jelen a szuperhatalmak viszonyában² – természetesen különböző időszakokban hol az egyik, hol a másik elem volt domináns. Még fontosabb tényező azonban, hogy a *kényszerű kooperáció mechanizmusa* mintegy *automatizmusként* működve nem csupán a kooperációs szakaszokban hatott, hanem éppen a legnagyobb konfrontációs válságok idején – mint pl. a második berlini válság és a kubai rakétaválság – tette lehetővé a status quo megváltoztatására törekvő fél arculatmentő visszavonulását, s így az eskaláció megakadályozását, s végül a krízis politikai megoldását. Kritikus helyzetben tehát automatikusan a *kooperációs elem* érvényesült a konfrontációs elemmel szemben.

A kényszerű kooperáció mechanizmusa azonban a külvilág számára csak a kooperációs szakaszokban volt látható és felismerhető, súlyos válságok idején annak valódi működését

¹ Vö. Békés (1997/b).

² Raymond Garthoff a *versengés* és a *koegzisztencia* folyamatos párhuzamos jelenlétéről ír az

mindkét oldalon csak a legfelső vezetés néhány tagja érzékelte. Ők viszont az ellenséggel való kényszerű titkos egyezkedés gyakran riasztóan cinikus és cinkos jellege miatt mindvégig abban voltak érdekeltek, hogy mindez maradjon a legnagyobb titokban. Az egyik legbeszédesebb példája ennek a cinkos együttműködésnek a kubai rakétaválság idején lezajlott megegyezés volt. Kennedy nem csak azt ígérte meg nyilvánosan, hogy az USA nem támadja meg Kubát, hanem titokban további engedményt is tett, hogy lehetővé tegye Hruscsovnak a visszavonulást: ígéretet tett a törökországi amerikai rakéták kivonására is. Ez viszont nem kevesebbet jelentett, mint hogy az amerikai vezetés a NATO szövetségesek háta mögött kötött titkos egyezséget a szovjetekkel. Nem csoda, hogy Kennedy cserébe azt kérte, mindennek semmilyen írásos nyoma ne maradjon amerikai oldalon, nyíltan bevallva, hogy ellenkező esetben mindez súlyosan veszélyeztetné politikusi karrierjét. Így most a szovjeteken volt a sor: Dobrynin nagykövet végül hosszas győzködés hatására hajlandó volt visszavenni azt a szovjet levelet, amely ezt az amerikai ígéretet is tartalmazta.³

Az enyhülés fenti, új értelmezéséhez természetesen elengedhetetlen tisztázni a *hidegháború és az enyhülés viszonyát*. Ez az a viszony ugyanis, amelynek értelmezése a legtöbb problémát okozza. A legtöbb interpretáció némi leegyszerűsítéssel alapvetően azt a modellt alkalmazza, hogy amikor a szuperhatalmi viszony rossz, akkor hidegháború van, amikor jó, akkor pedig enyhülés. Valójában azonban ez a viszony egyáltalán nem lineáris jellegű volt, és főleg nem egymást kizáró/felváltó jelenségekről van szó, ahogy azt legtöbbször értelmezik. A két világrendszer és két katonai-politikai tömb antagonisztikus szembenállásán alapuló hidegháborús nemzetközi rendszer ugyanis 1945 és 1991 között *végig fennállt*, és az csak a Szovjetunió, illetve a keleti blokk integrációs szervezeteinek ugyanabban az évben, 1991-ben történt felbomlásával szűnt/szűnhetett meg. Így 1953-tól *párhuzamosan* volt (továbbra is)

amerikai–szovjet kapcsolatokról szóló könyvében. Lásd: Garthoff (1994) 3–4.

³ Telegram from Soviet Ambassador to the US Dobrynin to the USSR Foreign Ministry, 10/30/1962.

érvényben a *hidegháborús nemzetközi rendszer* a maga megváltozhatatlan antagonizmusával, és az *enyhülés* mint a kelet–nyugati viszonyban ettől fogva mindvégig érvényesülő új *együttélési modell*.

Hangsúlyozni kell, hogy az antagonisztikus ellentét a két világrendszer között valójában már az 1917-es bolsevik hatalomátvétel óta létezett, így maga az ellentét nem 1945 után alakult ki.⁴

Amíg azonban a két világháború között a hatalmas területű, de gyenge szovjet állam léte alapvetően csupán elméleti szinten jelentett veszélyt a nyugati világra, 1945 után a kelet-európai hódításokkal, valamint Kína csatlakozásával létrejött szovjet blokk a hirtelen szuperhatalommá előlépett Szovjetunió vezetésével komoly kihívást és fenyegetést jelentett a Nyugat számára. A második világháború végétől 1991-ig a két blokk szembenállását mindvégig az egymást *kölcsönösen kizáró* ideológiák jellemezték, s noha a fegyveres konfliktus lehetőségét 1953 után kizárták, valójában mindkét oldalon azt feltételezték, hogy a kapitalizmus és a kommunizmus *hosszú távú* történelmi békés versenyében végül a saját rendszerük diadalmaskodik, következésképpen a másik eltűnik a történelem színpadáról.

Ezen az alapon a két rendszer akár hosszabb távon való együttélése még nem látszott lehetetlennak: amiért a hidegháború olyan nagy veszélyt jelentett az emberiségre, az nem az ideológiai, hanem a katonai ellentét volt. A fegyverkezési verseny területén ugyanis nem volt érdemi enyhülés, éppen ellenkezőleg: 1945-től egészen 1987-ig a nukleáris és hagyományos fegyverek egyre növekvő, az emberiség elpusztításához többszörösen elegendő arzenálját halmozták fel mindkét oldalon. Miközben a szuperhatalmak vezetői csúcstalálkozókat tartottak és fontos megállapodásokat kötöttek, a NATO és a Varsói Szerződés katonai tervei mindvégig egyaránt halálos ellenségnek tekintették a másik blokkhoz tartozó államokat,

CWIHP Virtual archive, Cuba in the Cold War. (www.cwihp.org).

⁴ Vö. Engerman (2010). 25–31.

amelyeknek egy nukleáris háborúban lényegében – a világtörténelemben először fogalmazódott meg ilyen abszurd, de nem irreális stratégiai cél – *a teljes lakosságát* is meg kellett volna semmisíteni, még azon az áron is, hogy jól tudták: cserébe a saját lakosságuk is elpusztul. A hatalmas számban felhalmozott, hidrogénbombákkal felszerelt interkontinentális és közepes hatótávolságú ballisztikus rakéták ugyanis a hidegháború idején nem csak egymás katonai és ipari létesítményei ellen voltak irányozva, hanem azok egyúttal az ellenséges államok összes nagyobb városára is be voltak célozva. És ez így volt egészen a hidegháború 1991-ben történt befejeződéséig. Ez egyben azt is jelenti, hogy míg a politikai vezetők mindkét oldalon mindent megtettek, hogy sikeresen elkerüljék a halálos katonai összecsapást, a harmadik világháború *ad absurdum*, véletlen baleset folytán kitörhetett volna akár 1975 augusztusában, az enyhülés csúcspontjának tekintett Helsinki Záróokmány aláírásának idején. A hagyományosan használt logika problematikus voltát a leglátványosabban az bizonyítja, ahogyan az elemzők valójában nem tudnak mit kezdeni az 1953–1962 és az 1979–1985 közötti időszakokkal. Világpolitikai jelentősége szempontjából az 1953–1962 közötti időszak megítélése ezért mindmáig meglehetősen ellentmondásos. A köztudatban ezt a korszakot egyszerre jellemzik olyan történelmi események, folyamatok, mint az enyhülés kezdete, a kelet–nyugati feszültség oldódását ígérő “genfi szellem” és az SZKP történelmi jelentőségű XX. kongresszusa, másfelől pedig olyan válságok, mint az 1953-as berlini felkelés, az 1956. júniusi poznani lázadás, a lengyel Október, a magyar forradalom, a szuezi válság, majd a második berlini és a kubai válság. Mivel ezek az évek igazán látványos konkrét eredményeket – a koreai háború befejezését, az indokínai rendezést és az osztrák államszerződés megkötését leszámítva – még nem hoztak a kelet–nyugati kapcsolatokban, rendkívüli eseményekben viszont annál inkább bővelkedtek, a közvéleményben többnyire máig olyan értékelés él, hogy valamiféle enyhülés ugyan megkezdődött 1953 után, de egészen 1962-ig a hidegháború logikája volt az erősebb, és a valódi enyhülés kibontakozásáról csak a hatvanas évek elejétől-

közepétől beszélhetünk. Sajátos módon a tudományos elemzés többnyire szintén mindmáig ezt a logikát követi.

Az 1979–1985 közötti időszakkal más jellegű a probléma: előtte enyhülés, utána enyhülés, (sőt!), a kettő között azonban valami egészen (?) más. Ezért általában ezt egy újabb olyan időszakként írják le, amelyben ismét a konfrontáció eleme dominált, ezért logikusan adódott, hogy a régi reflexek alapján ”második hidegháborúnak”, „kis hidegháborúnak” vagy „mini hidegháborúnak” nevezzék el, hiszen ez a logika azt súgta, hogy, amikor a szuperhatalmi viszony rossz, akkor (valamilyen) hidegháború van.

Valójában azonban nem ez volt a helyzet. Először is, korábban a konfrontációs szakaszokban a konfrontatív szándék (legalább a propaganda szintjén) kölcsönös volt, azaz mindkét fél oldaláról érvényesült. Most azonban csak amerikai oldalról jelentkezett és ott is elsősorban csak a propaganda szintjén, miközben a szovjet vezetés határozottan ragaszkodott az enyhülés eredményeinek megőrzéséhez. Másodszor, ez volt az első eset, hogy egy konfrontációs szakaszban az USA európai szövetségesei nem követték lojálisan Washingtont, és szintén igyekeztek fenntartani a kelet–nyugati párbeszédet és együttműködést. Ráadásul, mindez keleti oldalon is hasonlóképpen alakult: a keleti blokk országai – köztük elsősorban Magyarország – , sajátos érdekeiktől vezettetve Moszkva szándékaitól függetlenül is arra törekedtek, hogy mindent megtegyenek az enyhülés eredményeinek megőrzéséért.

Az 1979–1985 közötti időszakban maga a konfrontatív amerikai politika is (mind a Carter, mind pedig az első Reagan adminisztráció idején) valójában csak a propaganda és retorika szintjén jelentkezett, a kényszerű kooperáció mechanizmusa ekkor is tökéletesen működött, a szuperhatalmi összecsapás elkerülésének kényszere ugyanis semmivel sem volt kevésbé parancsoló, mint korábban. (Erről részletesen írok a 8. fejezetben.) Ronald Reagan 1981–1983 közötti politikáját leginkább az Eisenhower adminisztráció 1953–1956 közötti „kettős könyveléséhez” lehet hasonlítani: az amerikai politika valódi célja akkor is a Szovjetunióval

való *modus vivendi* megtalálása volt, ám ez jól megfért a kelet európai „rab népek felszabadítását” célzó hangzatos retorikával, amelyről viszont ma már jól tudjuk, hogy annak semmilyen valós alapja nem volt. Persze a maga idején, sőt még több évtizedig ezt legfeljebb csak sejteni lehetett, bizonyítani nem. Az első Reagan adminisztráció politikáját is csak mintegy 3–4 év múlva tudjuk majd levéltári források alapján vizsgálni, ám biztos vagyok benne, hogy azok alapján az amerikai politika fő irányaként azt a realista, a hagyományos feltartóztatási politikára alapuló vonalat tudjuk majd azonosítani, amely a szuperhatalmak együttműködésének kényszerét ugyanúgy tudomásul vette, mint elődei. A már ma is rendelkezésre álló források és indirekt bizonyítékok alapján mindez joggal feltételezhető, 1983-tól pedig már világosan látható, hogy Reagan adminisztráció újra a szuperhatalmi kooperáció lehetőségét kereste.

A hagyományos enyhülés interpretációkról érdemes még megjegyezni, hogy azok lényegüket tekintve akaratlanul is az egykori politikusok logikáját követik. Moszkva és szövetségesei ugyanis már 1953 után, de különösen az 1955. júliusi genfi csúcstalálkozót követően meg voltak győződve róla, hogy a *hidegháború ekkor véget ért*, és a békés egymás mellett élésnek nincs többé alternatívája. Vagyis a két kategóriát egyértelműen exkluzív módon, egymást kizáró értelemben kezelték: egy adott időszakban vagy hidegháború, vagy enyhülés van. Ezt jól mutatja, hogy olyan esetekben, amikor konfliktusok merültek fel, a konfliktusos helyzetet magával a hidegháborúval azonosították, és gyakran úgy érveltek, hogy a nyugati hatalmak a hidegháborút, vagy a hidegháborús stílust akarják *visszahozni* a kelet–nyugati viszonyba.⁵ 1969 júniusában az akkoriban megindult újabb szovjet-amerikai közeledési folyamat során Kissinger is határozottan múlt időben beszélt a hidegháborúról, amelyhez képest a

⁵ A Varsói Szerződés tagállamai vezetőinek 1972. július 31-i krími csúcstalálkozóján Brezsnyev úgy érvelt, hogy ha az NSZK-ban netán az ellenzék győzne az ősszel esedékes előrehozott választásokon, az a hidegháborúhoz való visszatérést jelentené. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 587. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. augusztus 2-i ülésén.

kapcsolatok most konstruktív szakaszba lépnek majd.⁶

Fenti enyhülés koncepciómmal összhangban új periodizációt javasoltam a hidegháborús korszak (1945–1991) szakaszolására is: a hagyományos interpretációval szemben, amely a “klasszikus hidegháború” időszakát 1945/1947–1962 közé teszi,⁷ úgy vélem, ez a teljes konfrontációra és egymás létjogosultságának tagadására alapozott, valamint a világháború elkerülhetetlenségét feltételező korai *irracionális szakasz* 1953-ban egyértelműen véget ért. Ami azután következett, az a kapcsolatok *logikáját* tekintve már sokkal inkább a (fenti értelemben vett) *enyhülés* és a *kényszerű együttélés* kategóriájával írható le, ahol a világháború elkerülését diktáló racionális megfontolások domináltak. Valójában az *első hidegháború* (1945–1953) és *második hidegháború* (1953–1991) kategóriákat kellene használnunk annak jelzésére, hogy a két szakasz a mindvégig fennálló antagonizmus ellenére jellegében *alapvetően különbözött* egymástól. Az első hidegháború idején, s különösen annak 1949–1953 közötti legtöbb irracionális vonást mutató szakaszában mindkét oldalon azzal számoltak, hogy a *másik fél* rövid időn belül megindítja a harmadik világháborút, amelyet így elkerülhetetlennek tekintettek, s így az összecsapásra való felkészülés a politika meghatározó elemévé vált Keleten és Nyugaton egyaránt. Az addig soha nem látott mértéket öltő fegyverkezéshez pedig mindkét oldalon olyan percepció társult, hogy az így felhalmozott fegyvereket a szuperhatalmak hamarosan használni is fogják egymás ellen. 1953 után viszont

⁶ Memorandum of conversation (Kissinger-Dobrinin) (SU), Washington, June 12, 1969. Keefer-Geyer-Selvage (2007). 64.

⁷ Ez a korszakolás a nemzetközi irodalomban is meglehetősen általános, hazai alkalmazását lásd Fischer (2005), 5, Horváth (2005) 292. Figyelemre méltó, hogy Halmosy Dénes 1985-ben megjelent diplomáciai okmánytárában 1955-től számítja az enyhülés kezdetét, ám ezt úgy teszi, hogy ugyanekkor nála a hidegháború véget is ér, és azt az enyhülés váltja fel. A hetvenes évek közepétől pedig – jobb híján – „az enyhülés megtorpanásának időszaka” következik. Halmosy (1985), 14–15. Wilfried Loth, a revizionista irányzat fő német képviselője viszont egyenesen 1950-re datálja az enyhülés kezdetét, ám azt a hagyományos lineáris felfogás alapján teszi, s nála az enyhülés egy hosszú folyamat eredményeként végül „legyőzi” a hidegháborút. Lásd: Loth (1997). John Van Oudenaren 1953 után kezdődő enyhülésről mint folyamatról beszél, de azt alapvetően a szovjet–nyugat-európai kapcsolatok és együttműködés rendszerével azonosítja, amelyben a tárgyalások és intézmények játszották a fő szerepet. Lásd: Oudenaren (1991), 3.

mindkét fél rövid időn belül felismerte, hogy alapvetően új helyzet állt elő, ezért a két ellenséges tábor kényszerű együttélésének nincs alternatívája, így a háború kérdésében paradigmaváltás következett be mindkét oldalon. Jogosan merül fel ugyanakkor a kérdés: mi indokolja, hogy az 1953-as évet tekintsük vízválasztónak a hidegháború történetében? Hiszen ma már tudjuk, hogy a szuperhatalmak vezetői – köztük Sztálin – *saját maguk* már azt megelőzően sem akartak háborút indítani. A háborús hisztéria mégis azért létezett, mert mindkét oldal azt feltételezte, hogy a *másik fél* készül végső leszámolásra, s így fel kell készülni a támadásra. Az 1953-es korszakhatár így valójában nem Sztálin halálához kötődik, hanem a technológiai fejlődéshez. Jól ismert tény, hogy a hidrogénbombát az Egyesült Államok 1952-ben, a szovjetek pedig alig egy évvel később, 1953-ban tesztelték. Az 1945 augusztusában „élesben” is kipróbált atombomba, bármennyire is megdöbbentő volt a pusztító ereje, a valóságban nem változtatta meg drasztikusan a stratégiai gondolkodást a jövő lehetséges hadviseléséről. Ezért még azután is, hogy 1949-ben a Szovjetunió is atomhatalom lett, mindkét oldalon azt feltételezték, hogy egy harmadik világháborúban még az atombombák tömeges használata esetén is van reális esély az ellenség legyőzésre.⁸

Az a riasztó vízió, hogy egy ilyen konfliktus a korábban elképzelhetetlen mértékű pusztítás valamint az egész Föld felszínén gyorsan szétterjedő és hosszú időn át fennmaradó nukleáris sugárzás következtében a teljes emberi civilizáció megsemmisülését eredményezheti, csak a hidrogénbomba tesztelése után merült fel. 1952/1953 és 1955 között mindkét oldal sorozatban tesztelte az egyre nagyobb hatóerejű hidrogénbombákat, és ennek eredményeként jutottak fokozatosan arra a felismerésre, hogy egy termonukleáris fegyverekkel megvívott harmadik világháborút nem lehet megnyerni. (Az 1954-ben az USA-ban tesztelt Castle Bravo 15 megatonnás hidrogénbomba hatóereje már több, mint ezerszerese (!) volt a Hirosimát

⁸ Holloway (2010), 380–382.

elpusztító atombombának.⁹ A néhány évvel később tesztelt, valaha felrobbantott legnagyobb nukleáris fegyver, a szovjet „cár bomba” pedig már 100 megatonnát „tudott”, ezért annak hatóerejét szándékosan a felére csökkentették.) Ezért korántsem meglepő, hogy a MAD (Mutually Assured Destruction – kölcsönösen biztosított megsemmisítés) sokkoló gondolata - egy újabb nukleáris „hungaricum” – melyet Neumann János talált ki, már az 1950-es évek közepén megszületett, noha a kifejezés és a doktrína csak egy évtizeddel később vált általánosan használttá. Mindennek a realizálása vezetett ahhoz a felismeréshez, hogy ilyen körülmények között a másik fél egyszerűen *nem akarhat* háborút indítani. Az 1955 júliusában megrendezett genfi négyhatalmi csúcstalálkozó legfontosabb eredménye pedig éppen az volt, hogy a tárgyalófelek valóban kölcsönösen felismerték: a másik fél *nem is akar* háborút kezdeni. David Holloway az így létrejött helyzetet „közös tudás”-nak nevezi, mivel a nagyhatalmak vezetői valamennyien tudták, hogy „ezt a többiek is megértették, és mindenki tudta, hogy mindenki tudja, hogy a többiek is megértették”.¹⁰ Sajátos módon, a logikus következtetést a szovjet vezetők vonták le előbb: a békés egymás mellett élés politikájának 1953 márciusától hangoztatott, majd az SZKP 1956 februárjában megtartott XX. kongresszusán doktrínává nyilvánított tézise valójában a Szovjetunió fennállásáig érvényben volt. Ez nem kevesebbet jelentett, mint annak nyilvános elismerését, hogy a kétpólusú világrendben az emberiség pusztulásával fenyegető, termonukleáris fegyverekkel megvívott harmadik világháború elkerülése érdekében a világ sorsáért felelős szuperhatalmak *folyamatos kooperációjára* van szükség. Az Egyesült Államokban ez a felismerés ugyancsak már 1953-ban megszületett¹¹, ám ennek nyilvános elismerése komoly nehézségekbe ütközött: ott ugyanis a közvéleményre is tekintettel kellett lenni, és annak áthangolása az egy évtizede folytatott masszív antikommunista retorika miatt több időt és komolyabb népnevelő munkát igényelt.

⁹ Uo. 383.

¹⁰ Holloway – McFarland (2007) 279.

¹¹ Az 1953 októberében született NSC 162/2. a „hosszú távú versengésre” való készenlét szükségességét

A *békés egymás mellett élés* szovjet eredetű, politikailag meghatározott terminusát is szerencsés lenne lecserélni. Az ugyanis már a maga korában is nyilvánvaló eufémizmus volt, hiszen ez a koexistencia valójában csak Európában volt békés, míg a világ számos részén folyamatos fegyveres konfliktusok kísérték. Helyette a *kényszerű együttélés* kategóriáját használok, ami a lényegét sokkal jobban tükröző, tudományos kategóriának tekinthető.

Külön kategóriát vezettem be a hidegháború időszakában bekövetkezett nemzetközi krízisek két alapvetően különböző típusának megkülönböztetésére: *valódi és pseudo válságok*. Utóbbiak ugyanis korántsem voltak *hidegháborús válságok*, mivel minden ellentétes előjelű propaganda ellenére nem lépték át a fent vázolt szuperhatalmi együttműködés által kijelölt kereteket, azaz nem jelentettek valódi érdekösszeecsapást a két politikai-katonai tömb között, s így nem is okoztak tartós működési zavarokat a kelet–nyugati viszonyban. Ilyen, csupán a közvéleményben és a propaganda szintjén jelentkező, csak *látszólag hidegháborús válság* volt az 1953-as berlini felkelés, a lengyel és magyar 1956, a Csehszlovákia elleni invázió 1968-ban, és végül az 1980–1981-es lengyel válság. Mi több, ebbe a sorba illik a magyar forradalommal párhuzamosan zajló szuezi válság is, amely ugyan valóban komoly konfliktus volt, de nem a kelet–nyugati viszonyban, hanem a nyugati szövetségi rendszeren belül, mivel a szovjet vezetés a helyzet reális felmérése alapján nem kívánt Egyiptom védelmében közvetlen konfliktusba bonyolódni a Nyugattal. Valódi hidegháborús válságok voltak ugyanakkor elsősorban az alábbiak: a két berlini válság, a koreai háború, a kubai rakétaválság, a vietnami háború, Afganisztán szovjet megszállása, valamint a kommunista Kína Tajvan elleni katonai próbálkozásai, amelyek az amerikai biztonsági garancia miatt az ötvenes évek közepén–végén folyamatos “melegháborús” veszélyt jelentettek.

A kelet–nyugati viszony átalakulása

1953 tavaszára a kelet-közép-európai kommunista rendszerek válság előtti állapotba kerültek. A szovjet modell átvételével a kommunista rendszer kiépítése néhány év alatt megtörtént, de a rendkívül feszített ütemű nehézipari beruházások és különösen a fegyverkezés, a mezőgazdaság kollektivizálását célzó kampányok, stb. gyorsan ki is merítették ezeknek a zömmel gazdaságilag gyengén fejlett és szegény országoknak a végső tartalékait. A közelgő válság jelei már 1952-től jelentkeztek, így előbb–utóbb mindenképpen szükségessé vált volna a Szovjetunió valamilyen beavatkozása a gazdasági helyzet konszolidálása és a politikai stabilitás fenntartása érdekében. Sztálin halála ezért éppen a megfelelő időben történt, így utódai történelmi esélyt kaptak, hogy sikeresen kezeljék a politikai robbanással fenyegető helyzetet.

Az új szovjet vezetés ezért 1953 tavaszától az alapokat nem érintve, jelentős változásokat hajtott végre a birodalom belső életében, amelyeknek fő célja a terrorra épített rezsim megszelídítése, azaz egy a társadalom által legalábbis tolerálható kommunista rendszer megteremtése volt. Hasonlóképpen, a nemzetközi politika színterén is radikális lépéseket tettek a hidegháborús feszültség enyhítése, a kelet–nyugati viszony megjavítása terén. A szovjet vezetők helyzetét nagyban megkönnyítette, hogy a koreai háború következtében előállt háborús hisztéria légköréhez hozzászokott világközvélemény az ekkor tett szovjet lépéseket és gesztusokat komoly engedménynek tekintette, amelyek pedig normális körülmények között természetes módon elvárható tettek lettek volna, vagy amelyek csupán a *status quo ante* helyreállítását jelentették bizonyos területeken, és legalább olyan mértékben szolgálták a Szovjetunió érdekeit, mint a nyugati partnerekéit.

Így került sor már 1953-ban a koreai háború gyors befejezésére, majd 1954-ben az indokínai helyzet kompromisszumos rendezésére. Egy évvel később valódi nagyhatalmi alku eredményeként került sor az osztrák államszerződés aláírására, melynek következtében a

megszálló csapatok – köztük a szovjet hadsereg – tíz év után elhagyták Ausztria területét. Az 1955 júliusi genfi négyhatalmi csúcstalálkozó nem politikai, hanem pszichológiai értelemben jelentett áttörést, mivel a hidegháború kezdeti éveiben kialakult irracionális mértékű kölcsönös gyanakvás gyors és hatékony feloldását eredményezte. Így kerülhetett sor kevesebb, mint egy évvel később, 1956 áprilisában Hruscsov és Bulganyin angliai látogatására, amelynek során a legfelső szovjet vezetők a második világháború óta először utaztak egy az ellenséges katonai-politikai tömbhöz tartozó nyugati kapitalista országba.

A szovjet blokk részéről 1953-ban kezdeményezett nyitási politikára a nyugati, s mindenekelőtt a nyugat-európai országok eltérő módon és ütemben, de alapvetően pozitívan reagáltak. Míg 1953 előtt a diplomáciai kapcsolatok formális fenntartásán túl a kétoldalú kapcsolatok minimális kereskedelmet leszámítva szinte teljesen megszűntek, az 1953–1956 közötti időszakban a gazdasági, politikai, kulturális és egyéb (pl. sport) kapcsolatok lassan és fokozatosan, de határozott fejlődésnek indultak, különösen a nyugat-európai államokkal. A kapitalista országokkal kapcsolatos politikai viszonyban új paradigmát vezetett be 1956 februárjában az SZKP 20. kongresszusa: az ekkor elfogadott tétel szerint a jövőben a szocialista országok diplomáciájának a fogadó ország kormányzati köreit, illetve kormányképes politikai erőit kell partnernek tekinteni.¹² Ez az evidensnek tűnő megállapítás az adott időszakban nagyon is radikális változást jelzett: addig ugyanis a nyugati országokban működő követségek kapcsolataikat osztályalapon építették, azaz a formális diplomáciai kapcsolatok fenntartásán túl szinte kizárólag csak az adott ország kommunista pártjával, illetve „haladó” társadalmi tényezőivel tartottak fenn érdemi kapcsolatokat. Sajátos módon, korábban a kormányzati tisztviselőkkel ápolt jó viszony kifejezetten gyanút keltett az államvédelmi szervezetekben, amelyek az ilyen tevékenység szemmel tartását nem bízták a véletlenre: a nyugati államokban működő követségek személyi állományának mintegy 30–

40%-az ő alkalmazottjuk volt.¹³

Ebben az időszakban fogalmazódott meg és szintén a 20. kongresszuson vált doktrínává az 1947-ben meghirdetett zsdanovi „két tábor” elméletet leváltó, lényegesen rugalmasabbnak szánt új tétel: a „két övezet” elmélete. E szerint a világ alapvetően két részre osztható: az egyik az Egyesült Államok vezetése alatt álló imperialista tábor, amelybe a NATO országokon kívül beletartoznak az USA szövetségesei valamennyi kontinensen. A másik tábor az ún. „békeövezet”, amelybe nem csak a szocialista országok tartoznak, hanem a világ valamennyi olyan országa, amely *antiimperialista* irányvonalat követ, azaz ide számították a gyarmati sorból felszabaduló, el nem kötelezett politikát folytató afrikai és ázsiai országokat is. Sőt, ami még meglepőbb: a semleges államok legnagyobb részét is, így a hagyományosan „barátilag” semleges Finnország mellett Ausztriát és Svédországot is.¹⁴ Ez nem kisebb változást jelentett a nemzetközi porondon folytatott szövetségi politikában, mint az „aki nincs ellenünk, az velünk van” elv meghirdetését. (A később híressé vált doktrína, illetve gyakorlat tehát valójában nem Kádár János „találmánya” volt, ő csupán alkotó módon alkalmazta a belső szövetségi politikában azt, amit a 20. kongresszus globális téren előírt.) Az új politika célja elsősorban a harmadik világ országainak potenciális szövetségesként történő megnyerése volt, amelynek azért volt nagy jelentősége, mert éppen ezekben az években indult meg a küzdelem a két politikai-katonai blokk között a harmadik világban történő gazdasági és politika befolyás megszerzéséért. A „két övezet” doktrínája ugyan viszonylag hamar, a hatvanas évek elejére kikopott a keleti blokk diplomáciájának és propagandájának szótárából, annak *tartalma* lényegében a Szovjetunió megszűnéséig érvényben maradt.

¹² Békés (2007/b).

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

Az aktív külpolitika doktrínája

A szovjet politika egyik alappillére, miszerint a második világháború után Moszkva érdekszférájába került országoknak a szovjet birodalomhoz kell tartozniuk, Sztálin halála után is változatlan maradt. A Kreml régi-új vezetői ugyanakkor a politikai stabilitás fenntartása érdekében a „normális”, mindennapi, üzemszerű működésben készek voltak egy rugalmasabb, megbízhatóbb, mindkét fél számára kiszámíthatóbb kooperációs modellt kidolgozni és alkalmazni. Míg korábban Moszkva és a csatlós államok viszonyát többnyire Sztálin és az egyes kelet-közép-európai pártok első számú vezetői, vagyis a helyi kis sztálinok közvetlen kontaktusa jellemezte, most a szovjet kollektív vezetés minden országban a helyi kollektív vezetést igyekezett megerősíteni, és a kapcsolatokat azon keresztül intézni. A másik új vonás az volt, hogy a korábbi, alkalmi jellegű egyeztetés, instruálás esetlegessége helyett a rendszeres, legfelső szintű, kétoldalú és multilaterális konzultációk útján remélték elérni a hatékonyabb együttműködést.¹⁵

A Hruscsov és vezetőtársai már 1953 júniusában határozottan kifejtették a magyar vezetőknek, hogy kapcsolataikat a szövetségesekkel új alapokra akarják helyezni. Berija szerint ez a kapcsolat korábban nem volt megfelelő, és negatív következményekhez vezetett, a jövőben egy új típusú, komolyabb és felelősségteljesebb kapcsolatrendszert fognak kiépíteni. Malenkov határozottan kijelentette, hogy ez teljesen különbözik majd a múltban kialakult gyakorlattól. Berija azt is közölte: Moszkva minderről hamarosan tájékoztatja a szövetségeseket,¹⁶ amivel arra utalhatott, hogy egy a szovjet–kelet-közép-európai kapcsolatok rendezését célzó dokumentum már ekkor készülöben volt. Bár ilyen nyilatkozat kiadására egészen 1956. október 30-ig nem került sor, a kapcsolatrendszer 1953–1956 között jelentős

¹⁵ Békés (2010).

¹⁶ T. Varga (1992).

változáson ment át.¹⁷ A függőségi viszonyban egyelőre nem következett be lényeges változás, csupán a kapcsolat szabályozásáról, racionalizálásáról és hatékonyabbá tételéről volt szó. Ha a szovjet vezetők úgy érezték, csak a durva beavatkozás segítségével érik el céljukat, a kétoldalú tárgyalásokon ellentmondást nem tűrően rendreutasították az egyes országok vezetőit, a stílus tekintetében néha még Sztálinon is túltéve. 1955 januárjában, amikor a magyar vezetőket ismét Moszkvába rendelték konzultációra, Hruscsov gyakorlatilag kivégzéssel fenyegette meg Nagy Imrét: Zinovjevnek és Rikovnak is „voltak érdemeik, talán nem is kevesebb, mint magának, mégis keményen felléptünk ellenük, amikor ártalmára voltak a pártnak”¹⁸ – fogalmazta meg profetikusnak bizonyult figyelmeztetését az SZKP első titkára. Rendkívüli helyzetben pedig, amikor a szovjet birodalmi érdekek védelméről volt szó, a legdrasztikusabb eszközök bevetésétől sem riadtak vissza: 1956 októberében Lengyelországban katonai beavatkozással fenyegették a helyi vezetést, november elején pedig szovjet katonai intervenció vetett véget a magyar forradalomnak. A moszkvai vezetők az általános rekonstrukciós politika jegyében ugyanakkor kifejezetten törekedtek rá, hogy rugalmasabbá és egyben szabályozottabbá tegyék a Szovjetunió és szövetségesei viszonyát. Az 1955 májusában létrehozott Varsói Szerződést annak idején sokan olyan eszköznek tekintették, amelynek fő célja a szovjet blokk szorosabb egységének kialakítása, s egyben a szovjet dominancia erősítése. A katonai-politikai szövetség azonban fokozatosan maga is egyre inkább katalizátorszerepet töltött be az új típusú szovjet–keletközép-európai viszony alakulásában. Megalakításakor ugyanis – a formai paritás megteremtése érdekében – a NATO szervezeti kereteit vették alapul,¹⁹ így a szövetség formailag szuverén és egyenrangú államok önkéntes együttműködésén alapuló szervezet volt.²⁰ A multilaterális jellegű rendszeres

¹⁷ A szovjet–kelet-európai viszony átalakulásáról lásd: Kramer (1999), Kramer (1999/b), Kramer (1999/c).

¹⁸ Rainer–Urbán (1992).

¹⁹ Mastny (2001).

²⁰ A Varsói Szerződés megalakulásáról és szerepéről lásd Mastny (2001); Békés

katonai-politikai koordináció intézményesítése önmagában is minőségi változást jelentett a korábbi állapothoz képest: addig rendszerint csak kétoldalú konzultációk folytak, szovjet kezdeményezésre; többoldalú megbeszélésekre, illetve kommunista csúcstalálkozókra is kizárólag Moszkva döntése alapján kerülhetett sor. A Varsói Szerződés megalakítása tehát sajátos módon a Nyugaton addig csak „csatlós államoknak” nevezett európai szövetségesek nemzetközi tekintélyének növekedésével járt együtt. Ez pedig egy ekkor még korlátozott értelmű emancipációs folyamat kezdetét jelentette mind a Szovjetunióval, mind pedig a nyugati, illetve harmadik világbeli országokkal való viszonyukban.²¹

Az 1954 tavaszán, a genfi négyhatalmi külügyminiszteri tárgyalások megindulásával egyidejűleg meghirdetett „aktív külpolitika” doktrínája már kifejezetten a szövetségesek *nemzetközi szalonképességének*, s azáltal az egész szovjet blokk manőverező képességének növelését célozta. Moszkva ettől kezdve arra buzdította szövetségeseit, hogy a szovjet segítséggel elért, illetve elérendő megnövekedett nemzetközi tekintélyüket minél hatékonyabban használják ki a nemzetközi politikában a keleti tábor tekintélynek és befolyásának erősítése érdekében. 1955 decemberében, az osztrák államszerződés ügyében kötött nagyhatalmi alku melléktermékeként Albániát, Bulgáriát, Magyarországot és Romániát felvették az ENSZ tagjai közé, így az NDK kivételével a szovjet blokk európai államai mind elérték a nemzetközi szalonképesség szükséges minimumát.

1956. január elején, alig több, mint egy hónappal az SZKP XX. kongresszusa előtt Moszkvában csúcstalálkozót tartottak az európai szocialista országok vezetői részére.²² A „béketábor” létrejötte óta ez volt az első „globális” jellegű értekezlet, ahol komoly előkészületek után a résztvevők alapos eligazítást kaptak nem csak az egész szovjet blokkot

(2003); Mastny–Byrne (2005). Történetéről általában lásd még a PHP honlapját:
<http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>

²¹ A kelet-közép-európai államok Varsói Szerződésben játszott szerepéről lásd Békés (2003).

²² A tanácskozáson, akár csak a VSZ alakuló ülésén a kínai vezetés is képviseltette magát megfigyelőként. MOL, M-KS-276-62/84.ő.e.

érintő aktuális gazdasági, külpolitikai és katonai kérdésekről, hanem ahol a szovjet vezetők a jövő perspektíváit, illetve a kívánatos fejlődés irányait is részletesen ismertették. Ezen a tanácskozáson Hruscsov minden korábbinál világosabban fogalmazta meg a szovjet vezetés által szorgalmazott „aktív külpolitika” mibenlétét és jelentőségét. „A szocialista tábor minden országának aktívabbá kell tenni külpolitikai erőfeszítéseit, erősíteni kell külpolitikai kapcsolatait. Ezen a téren lehetőségeinket nem eléggé használjuk fel. A helyzet általában az, hogy a Szovjetunió lép fel mint táborunk ereje és a népi demokratikus országok őt támogatják. Igaz az, hogy a Szovjetunió a mi táborunk nagy ereje, de ha rugalmasabban szervezzük munkánkat, nem a Szovjetuniónak kellene mindig elsőnek fellépnie, hanem egyes esetekben egyik, vagy másik népi demokratikus ország léphetne fel, és a Szovjetunió támogatná őt. Vannak kérdések, amelyekben jobban fel tudnak lépni a népi demokráciák. Ez kihúzná a talajt ellenfeleinknek az alól az állítása alól, hogy a népi demokratikus államoknak nincsen függetlenségük, mert mindig egy véleményen vannak a Szovjetunióval, és csak őt támogatják. Természetesen valótlan a mi táborunk országai egységének ilyen értelmezést adni. A helyzet az, hogy a mi országaink azért egységesek, mert egységes elvi alapjuk van, mert azonos osztálypozíciókat védenek és következésképp nincsenek olyan kérdések, amelyek közöttük ellentéteket kelthetnének. Helyes, hogy ez így van, és tragikus volna, ha ez másképp lenne. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne tudjuk jobban felhasználni lehetőségeinket, hogy ne igyekezzünk okosabban felhasználni erőinket, hogy így jobban növeljük táborunk befolyását. Ezt minden országnak figyelembe kell vennie külpolitikai tevékenységében.”²³

Valódi függetlenséget jelentő *saját útról* tehát szó sem lehetett, viszont az „aktív külpolitika” doktrínájának keretében a kelet-közép európai államok – természetesen Moszkvával mindvégig szoros együttműködésben – felhatalmazást kaptak, hogy igyekezzenek önálló aktorként megjelenni a nemzetközi politikában, és tegyenek saját kezdeményezéseket a nemzetközi

²³ Uo.

szervezetekben, a nyugati országok valamint a harmadik világ országai felé. Mindennek az volt a célja, hogy a Szovjetunió az európai kommunista országokból a nemzetközi porondon szalonképes partnereket, „valódi” szövetségeseket csináljon, s ezáltal az enyhülési politika előmozdítása során a nyugati politikai–katonai szövetséggel, a NATO-val a keleti oldalon is egy működőképes, és persze egységes *blokk* tudjon fellépni és párbeszédet folytatni. Ezt a célt szolgálta a KGST reformjának kezdeményezése 1954 tavaszán és mindenekelőtt a keleti blokk katonai-politikai szervezetének a Varsói Szerződésnek a megalapítása 1955 májusában. Hruscsov célja valójában tehát a szovjet blokk katonai, politikai és gazdasági integrációjának gyorsított ütemű megvalósítása volt.

1954-től – az új politika jegyében – Moszkva bilaterális alapon intenzíven és részletesen tájékoztatta szövetségeseit a nemzetközi politika egyes kérdéseiben elfoglalt szovjet álláspontokról, gyakran a kelet–nyugati viszonyban tervezett szovjet lépésekről is. Az intenzív koordináció igénye radikális változást hozott a *multilaterális csúcstalálkozók* gyakorlatában is: az 1949. novemberi harmadik, s egyben utolsó – Galyatetőn megtartott – Kominform-ülés és Sztálin 1953. márciusi halála közötti időszakban mindössze egyről tudunk (amelyet 1951 januárjában tartottak), az 1954 novembere és 1957 januárja között eltelt mintegy két évben viszont hét csúcstalálkozóra került sor.²⁴

Ebben a folyamatban kiemelkedő szerep jutott az 1956-os évnek. Igazából ekkor alapozták meg a szovjet blokk országainak hosszú távú együttműködését. Gazdasági téren a KGST 1956. májusi berlini ülése jelentett áttörést, ahol az ipari termelés hosszú távú szakosításának programjáról született döntés, és ekkor kezdődött meg a kelet-közép-európai országok második ötéves terveinek összehangolt tervezése is. A Varsói Szerződést ugyan már 1955 májusában megalakították, a VSZ szervezetének valódi létrehozása azonban csak a Politikai

²⁴ Moszkva európai szövetségeseikkel fenntartott kapcsolatairól részletesebben lásd Békés (2006). 41–55.

Tanácskozó Testület 1956. januári prágai ülésén történt meg. A már említett 1956. januári moszkvai csúcstalálkozót júniusban egy újabb általános eligazítás követte a szovjet fővárosban, amelynek csak egyik fő napirendi pontja volt a Jugoszláviával való viszony trendezése. A tanácskozáson legalább ilyen fontos hangsúlyt kapott ugyanis a gazdasági együttműködés, ipari kooperáció, stb., kérdéseinek megvitatása, illetve az a szovjet szándék, hogy a szövetségesek számára világossá váljék: ilyenekről eddig is mindig szó volt, mostantól fogva azonban mindezt komolyan is kell venni. Nem lényegtelen mozzanat az sem, hogy ekkor, 1956 nyarán került sor a szocialista országok közös atomkutató központjának felállítására Dubnában.

Az 1956-os év nem csak Moszkva és a szövetségesek közötti viszonyban hozott jelentős változásokat, hanem ekkor kezdődött meg a kelet-közép-európai országok *egymás közötti* horizontális viszonyának átalakulása is, természetesen ismét csak a szovjet vezetés kezdeményezése nyomán. A Szovjetunió legfelső Tanácsa már 1955 februárjában felhívást adott ki, azt javasolva, hogy a békés egymás mellett élés előmozdítása érdekében az egyes államok parlamentjeinek küldöttségei látogassanak el egymás országaiba. Jó példát mutatva, először a szovjet blokk országai közötti cserelátogatások kezdődtek meg, főleg az 1956-os év folyamán. Jelentősen megélénkültek a pártok és kormányok, valamint egyes kormányzati szervek közötti kapcsolatok is. Komolyabb bilaterális *gazdasági kapcsolatok* is ekkortól kezdtek kialakulni az egyes országok között: természetesen addig is létezett kereskedelem, most azonban megtörténtek az első lépések az ipari kooperáció kiépítése, a nyersanyagellátás koordinálása terén is.

Az egyik leglátványosabb pozitív változás a blokk országok állampolgárainak utazási lehetőségeit érintette: szintén szovjet kezdeményezésre 1956. júniusában Szófiában a bolgár, csehszlovák, lengyel, magyar román és szovjet kormány képviselői egyezményt kötöttek az

egymás országaiba történő vízum nélküli utazás bevezetéséről.²⁵ Ez elvben azt jelentette (volna), hogy ezt követően a blokkon belül az állampolgárok a személyi igazolványba helyezett betétlappal léphették át ezen államok határát. Ez hatalmas váltást jelentett: addig vízummal is csak nehezen lehetett utazni a szovjet blokk „testvéri” országaiba, most pedig hirtelen (elvileg) olyan liberális politikát vezettek be, amelynek liberalizmusa túltett a korabeli nyugat-európai gyakorlaton, és amely (vízum nélküli utazás) a blokkon belül csak a hatvanas évek elejétől-közepétől vált gyakorlattá, de a személyi igazolvánnyal történő utazás csak kivételként valósult meg, pl. a lengyel–NDK viszonylatban.

A valóságban a helyzet azonban ennél bonyolultabb volt: a szófiai szerződést aláíró államoknak ezután kétoldalú egyezményben kellett szabályozni az utazás könnyítésének feltételeit. Így 1956 nyarára Magyarországon sajátos helyzet jött létre: a Lengyelország és Románia viszonylatában kölcsönösen megvalósult a vízummentesség, így az utazók soha nem tapasztalt egyszerűséggel, személyi igazolvánnyal utazhattak: mindennek különösen Románia esetében volt nagy jelentősége, mivel 1956 augusztusától októberig nagyszámú romániai magyar látogatott Magyarországra, akik innen a forradalom előtti erjedés tapasztalataival tértek haza, s októberben-novemberben közülük sokan vettek részt a különböző erdélyi megmozdulásokban.²⁶ Ha nem is ilyen mértékben, de jelentősen javultak az utazás feltételei Csehszlovákia viszonylatában is.

A Varsói Szerződés megalakulása

A második világháború után, 1948-tól a zavartalan politikai-katonai együttműködést kétoldalú barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezmények biztosították a Szovjetunió és a közvetlen birodalmi érdekszférájába került kelet-közép-európai államok között. Noha a

²⁵ Nagy (1993), 12.

²⁶ Lásd: Bottoni (2007).

KGST megalakult már 1949-ben, Sztálin életében nem merült fel, hogy a kelet-európai régióban ehhez hasonló katonai-politikai csúcsszervet hozzanak létre. Logikusan adódik a kérdés, vajon miért nem alapított 1949-ben, rögtön a NATO megalakulását követően Sztálin egy hasonló szervezetet. A hidegháborús logika ezt diktálta volna, s más esetekben ez így is történt: a Marshall-tervre a Kominform (és később a KGST), az NSZK megalakulására az NDK volt a válasz, Dél-Korea állammá alakulását a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság kikiáltása követte. 1949-ben, nyolc évvel a nyugat-európai gazdasági integráció, a Közös Piac megteremtése előtt létrehozták a KGST-t, a Szovjetunió és a kelet-közép-európai országok gazdasági együttműködési szervezetét is. Vagyis az integráció gondolata önmagában nem volt idegen a sztálini vezetéstől, de a moszkvai központ és a szövetségesek kapcsolatát a hidegháborúnak ebben a klasszikus korszakában közvetlen kézi vezérlés és alapvetően szigorúan centralizált hadigazdaság jellemezte. A multilaterális döntéshozatali mechanizmus bármilyen, akárcsak formális változata is, minden bizonnyal zavart okozott volna a gépezet működésében. Egy a NATO-hoz akárcsak formailag hasonló, elméletileg *egyenrangú* tagállamokból álló, rendszeresen ülésező, *multilaterális* jellegű katonai-politikai szervezet felállítása ezért nem fért bele a sztálini politikai filozófiába: a szövetségesekkel *kétoldalú* kapcsolatok révén kormányzott viszony sokkal inkább megfelelt a központ és a tőle függő államok között fennálló valóságos hierarchiának.

Jól illusztrálta ezt a minden részletében centrális katonai gondolkodást az az 1951. januári titkos moszkvai kommunista csúcstalálkozó, amelyet Sztálin, alig fél évvel a koreai háború megkezdése után a hadigazdaság és a katonai fejlesztések összehangolása céljából hívott össze. A tanácskozáson a résztvevők megismerhették a szovjet szakértők által kidolgozott fejlesztési terveket, amelyek szerint a zömmel elmaradott országoknak néhány év leforgása alatt fejlett hadiipart és ütőképes, korszerű hadsereget kellett létrehozniuk. Rokosszovszkij marsall, lengyel honvédelmi miniszter felvetette, hogy országa esetében csak a tervezettnél

(1953) jóval később, 1956-ig tudják teljesíteni ezeket az elvárásokat. Sztálin azonban röviden közölte: ha a lengyelek nem tudják biztosítani, hogy addig nem tör ki a harmadik világháború, akkor hajtsák végre az utasítást.²⁷ Rákosi memoárjából azt is tudjuk, hogy a tanácskozáson megegyeztek egy koordinációs szerv létrehozásáról, amely a hadiipari fejlesztéseket lett volna hivatott összehangolni, ezt azonban – azon túl, hogy működéséről máig alig tudunk valamit – korántsem tekinthetjük a később létrehozott Varsói Szerződés Szervezete elődjének.²⁸

Sztálin halála után a régi-új szovjet vezetés számára a szovjet érdekek képviselésének látványosan új koncepciója alakult ki, s ennek keretében a korábbinál lényegesen rugalmasabb magatartást tanúsítottak a kelet–nyugati kapcsolatok alakítása terén. Láthatóan arra törekedtek, hogy hidegháborús viszonyrendszerben korábban kialakult vagy a háború óta fennmaradt konfliktusokat pacifikálják, Délkelet-Ázsiában éppúgy, mint a Távol-Keleten illetve Nyugat-Európában. Ennek érdekében a szovjet diplomácia igen élénk tevékenységet folytatott az 1950-es évek második felében. Elsőként arra törekedtek, hogy a hidegháború nagyon is forró ázsiai hadszínterein stabil viszonyokat teremtsenek. Hozzájárultak a koreai háború befejezéséhez, és elősegítették az indokínai helyzet rendezését. Majd nekifogtak a nyugati, az európai régió – számukra mindenképpen kedvező kimenetelű – politikai stabilizálásához. Részben az ázsiai békék teremtette kedvező nemzetközi légkört kihasználva 1954-ben a szovjetek javaslatot tettek egy kollektív európai biztonsági rendszer megteremtésére, majd több évi sikertelen tárgyalások után hirtelen hozzájárultak az osztrák államszerződés megkötéséhez.

Mindez felveti a kérdést, hogy Sztálin halála után a régi-új szovjet vezetők komolyan érdekeltek voltak-e a nemzetközi feszültség csökkentésében. S ha igen, miért döntöttek mégis a szovjet blokk katonai-politikai szervezetének létrehozásáról éppen abban az időszakban,

²⁷ Rákosi Mátyás (1997) 860–861. Rákosi Mátyás visszaemlékezéseiből idézi: Rainer (1998) 99–100.

²⁸ Rákosi Mátyás (1997) 861. idézi: Rainer (1998) 100.

amikor számos más lépésükkel és kezdeményezésükkel igazolni látszottak a kelet–nyugati kooperáció elmélyítése iránti eltökélt szándékukat.

Mai ismereteink szerint a szovjet vezetők motivációit tekintve a VSZ létrehozásának öt fő oka nevezhető meg.

1. A német kérdés akuttá válása. Az NSZK belépése a NATO-ba az európai biztonság és a határok szempontjából új helyzetet teremtett a szovjetek számára. A NATO-t addig ugyanis valójában Moszkvában nem tekintették a Szovjetunió biztonságát komolyan fenyegető katonai tényezőnek. Jól tudták, hogy ez a szervezet éppen a Nyugat-Európát fenyegető szovjet veszély ellensúlyozására jött létre. A második világháborús tapasztalatok és a német kérdés megoldatlansága miatt azonban a szovjetek az NSZK-t nem egyszerűen egy újabb NATO tagállamnak tekintették, hanem olyan potenciális új veszélyforrásnak, amely a Kelet és a Nyugat által addig hallgatólagosan elfogadott európai status quo megváltoztatására törekszik. Az NSZK volt ugyanis az egyetlen európai állam, amely nyíltan elutasította az 1945-ben a potsdami konferencián a szövetségesek által közösen jóváhagyott keleti határokat, vagyis az NDK és Lengyelország közötti Odera–Neisse-határt, illetve az NDK és NSZK közötti úgynevezett belnémet határt, de mivel a korábbi Kelet-Poroszország északi fele a Szovjetunióhoz került, valójában még szovjet területek hovatartozását is megkérdőjelezte. Ezen kívül nem tekintette érvénytelennek a Müncheni egyezményt, azaz potenciálisan az NSZK és Csehszlovákia közötti határt is vitatta. Moszkvában mindezt komoly veszélyként értékelték a szovjet birodalom 1945-ben megszerzett kelet-közép-európai övezetének biztonsága szempontjából, amit csak tovább erősített az NSZK gazdasági erejének folyamatos és rendkívül dinamikus növekedése. Az 1955-ben így *veszélyes* minősítést szerzett kibővített NATO ellensúlyozására logikusan merült fel a három érintett kelet-közép-európai országot is magában foglaló katonai–politikai szövetség létrehozása a keleti blokk egységének demonstrálása céljából. A szovjetek tehát komolyan vették a német fenyegetést.

2. A szervezet létrehozása ugyanakkor nyilvánvalóan egy diplomáciai manőver része, a politikai nyomásgyakorlás eszköze volt. A Varsói Szerződés megalakításával Hruscsov eredetileg nem egy hatékony katonai-politikai szervezetet akart létrehozni, hanem olyan *eszközt* kívánt teremteni, amelynek segítségével nyomást tud gyakorolni a nyugati nagyhatalmakra a kollektív európai biztonsági rendszernek a szovjet elképzelések szerinti megteremtése érdekében.²⁹ A keleti blokk védelmi szervezetére ebben az összefüggésben mindenekelőtt azért volt szükség, hogy adott esetben legyen majd mit feláldozni cserébe a NATO feloszlatásáért. A VSZ megalakítását tehát elsősorban *politikai*, és nem katonai szempontok motiválták.³⁰

3. A keleti katonai-politikai tömb kialakulását tekintve figyelemre méltó ugyanakkor az is, hogy a “szövetségi” *integrációs* – politikai, gazdasági, katonai – *tömbpolitika* addig elsősorban a nyugati oldal politikai eszköztárának része volt. A szovjetek a KGST-n kívül nem törekedtek hasonló szervezetek létrehozására, részben éppen az erős, nyílt centralizáltság miatt. Az 1950-es évek második felében viszont a korábban is vázolt pacifikáló diplomáciai tendenciák elgondolásaiba nem illett bele egy látszólag agresszív keleti katonai tömb életre hívása. Olyan időszakban hozták tehát létre a VSZ-t, amelyben ez a legkevésbé sem volt aktuális az eredeti szovjet törekvések tekintve. Megalakításának mégis több előnye volt a szovjetek számára – túl a politikai erődemonstráláson, – mind a két szuperhatalom közötti tárgyalásokban, mind pedig az új szövetségi rendszer stílusának/formáinak kialakításában.

4. A Varsói Szerződés keretté és egyre inkább katalizátorrá is vált az új típusú szovjet-kelet-európai viszonyban. A szervezet megalakítása összhangban volt a szovjet vezetés ekkori Kelet-Európa-politikájával, s egyszersmind annak megfelelő keretet, formát is adott. Az általános rekonstrukciós politika jegyében arra törekedtek, hogy rugalmasabbá és egyben

²⁹ Lásd Mastny (2001).

szabályozottabbá tegyék a Szovjetunió és szövetségesei viszonyát. A VSZ megalakításakor ugyanis a formai paritás megteremtése érdekében a NATO szervezeti kereteit vették alapul, így a szövetség formailag szuverén és egyenrangú államok önkéntes együttműködésén alapuló szervezet volt. A *multilaterális* jellegű *rendszeres* katonai-politikai együttműködés intézményesítése önmagában is *minőségi* változást jelentett a korábbi állapothoz képest.

5. Végül nem elhanyagolható szempont az sem, hogy az osztrák államszerződés megkötése (1955. május 15.) után megszűnt a jogalap a szovjet csapatok Magyarországon és Romániában történő állomásoztatására.³¹ A VSZ nyilvánosságra hozott alapokmánya ugyan nem tartalmaz olyan kitételt, amely lehetővé tenné szovjet csapatok tartózkodását más tagállamok területén, mégis valószínűnek tűnik, hogy később a VSZ szervezeti kereteit akarták felhasználni a helyzet megnyugtató rendezésére.³² Aligha lehet véletlen, hogy a VSZ alapokmányának tervezetét nem sokkal az 1955. márciusában Moszkvában sikeresen lezajlott szovjet–osztrák tárgyalások után küldték meg a leendő tagállamoknak, a szerződés aláírására pedig május 14-én, *egy nappal* az osztrák államszerződés aláírása előtt került sor Varsóban.

A Varsói Szerződés megalakítását tehát több sürgető szempont is motiválta, mégis hosszabb folyamat eredménye volt, s ebben fontos szerep jutott a Nyugattal való alkudozás lehetőségének. A nyugati nagyhatalmak 1954. október 23-án írták alá az úgynevezett párizsi szerződéseket, amelyek elvi döntést tartalmaztak az NSZK-nak a NATO-ba történő belépéséről, a csatlakozás időpontját pedig 1955. május 5-ben határozták meg. Ugyanezen a

³⁰ Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története c. munkájában szintén a szovjet blokk politikai egységének demonstrálását tekintette az elsődleges szovjet szándéknak a VSZ megalakításával kapcsolatban. Lásd Fejtő (1991) Vol.1. 44.

³¹ A Magyarországgal 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés 22. cikkének első bekezdése szerint az Ausztriával megkötött békeszerződés hatályba lépéséig a Szovjetunió olyan csapatokat állomásoztathat Magyarországon, amelyek biztosítják az ausztriai szovjet megszállási övezettel való összeköttetést. Halmosy (1985) 84.

³² A VSZ tagországok közös fegyveres erői közös parancsnokságának megteremtéséről kiadott közlemény viszont homályos utalást tett a szovjet csapatoknak a tagországok területén történő elhelyezésére: “A közös fegyveres erők elhelyezésére a szerződésben résztvevő államok területén az említett államok közötti megegyezés szerint és a kölcsönös védelem szükségleteinek megfelelően

napon Molotov javaslatot terjesztett elő arról, hogy a négy nagyhatalom külügyminiszterei kezdjenek előkészítő tárgyalásokat egy össz-európai biztonsági konferencia összehívásáról. A nyugati hatalmak azonban elutasították a szovjet kezdeményezést, mert meggyőződésük volt, hogy csupán propaganda célokat szolgál, s ezért meg sem kísérelték próbára tenni Moszkva valódi szándékait.

Az elutasításra reagálva a szovjet vezetés azzal fenyegetőzött, hogy ha kell, egyedül hívja össze az értekezletet. Ez végül meg is történt, 1954. november 29. és december 2. között Moszkvában ültek össze az európai kommunista országok képviselői, Jugoszlávia kivételével.³³ A konferencia megszervezésében a magyar külpolitika is formális szerephez jutott, mivel szovjet kérésre a hivatalos felhívást a Szovjetunió, Csehszlovákia és Magyarország tette közzé.³⁴ A tanácskozáson – a várakozásoknak megfelelően – kettős üzenetet hordozó határozatot hoztak: a kiadott deklaráció továbbra is szorgalmazta a kollektív európai biztonsági rendszer létrehozását, másfelől viszont jelezte, hogy a párizsi szerződések ratifikálása esetén a Szovjetunió és kelet-közép-európai szövetségesei megfelelő intézkedéseket tesznek saját biztonságuk fokozása érdekében. Ez követően az SZKP vezetése elhatározta, hogy a NATO mintájára a keleti blokk is hozza létre a maga katonai-politikai szövetségét.

A magyar vezetés reagálása a szervezet létrehozásával előállott helyzetre és annak *feltételezett* következményeire rendkívül tanulságos. Az MDP vezetése ugyanis sajátos módon úgy értelmezte a helyzetet, hogy a keleti blokk katonai-politikai szövetségének megalakítása közvetlenül nem erősítené, hanem éppen gyengítené Magyarország biztonságát. Az új kelet-közép-európai szövetség leendő tagjaként a párt vezetése 1955. május 5-én, az MDP Politikai

történik majd.” Uo. 287.

³³ Urbán (1996) 77.

³⁴ Uo.

Bizottsága ülésén³⁵ tárgyalta meg a Moszkvából kapott szerződéstervezetet. A PB tagjai nem folytattak valódi diskurzust a dokumentumról, még olyan technikai jellegű módosításokat sem javasoltak, mint a keletnémet, a lengyel vagy a román fél. Érdemi eszmecsere a tervezet egyetlen pontjának értelmezése körül bontakozott csak ki, amely az egyesített fegyveres erők egyes országokban történő későbbi elhelyezésére tett meglehetősen homályos célzást. Ezzel kapcsolatban Bata István honvédelmi miniszter vetette fel, hogy a szovjet csapatok Ausztriából történő kivonása után “felmerül, hogy Románia és Magyarország területéről is megtörténik a csapatok kivonása”. Bata kifejtette, hogy a magyar fegyveres erők nem elégségesek az ország megvédésére, ezért el kell érni, hogy legalább egy szovjet hadtest az ország területén maradjon. Gerő Ernő elmondta, hogy nem kell törődni azokkal a nyugati hírekkel, hogy a párizsi békeszerződésben foglalt előírások ellenére Magyarországról a szovjetek úgysem fogják kivonni csapataikat: “hadd kiabáljanak, míg berekednek, maradjon itt megfelelő számú katonaság”. Rákosi pedig azzal nyugtatta a PB tagjait, hogy az év vége előtt nem vonják ki Ausztriából a csapatokat, így “még száz féle módunk van annak megállapítására, hogy mit kérünk, hogy mi maradjon itt.”

A magyar vezetés aggodalma feleslegesnek bizonyult, mivel szovjet vezetés terveiben ekkor egyáltalán nem szerepelt csapatkivonás. Az osztrák államszerződés aláírásából adódó dilemmák Romániában is megfogalmazódtak, csak éppen ellenkező előjellel. A román vezetés 1955 augusztusában felvetette Moszkvában, hogy Romániából ki kellene vonni a szovjet csapatokat, ám a kérést Hruscsov azonnal durván elutasította.³⁶

Miután a kelet-európai szövetségesek vezetői ilyenformán jóváhagyták a tervezetet, az 1955. május közepén megtartott varsói értekezlet, amelyet az új katonai-politikai szervezet megalakítása céljából hívtak össze, a papírforma szerint – mindenféle érdemi vita vagy

³⁵ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) 276. f. 53/229. ő. e.

³⁶ Mastny (2001).

eszmecsere nélkül – zajlott le.³⁷ Közös szervként létrehozták a Politikai Tanácskozó Testületet és az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnokságát, de a szervezet valódi megalakulására csak a PTT 1956. január 26–28. között megtartott prágai ülésén került sor.³⁸

A magyar külpolitika és az új kihívások

A korszak magyar külpolitikájával kapcsolatban két általános megjegyzést kell tenni: 1. Magyarország 1953. júniustól 1956 októberéig az aktuális szovjet irányvonallal mindig összhangban, fokozatos és egyenes vonalú külpolitikai nyitást hajtott végre, az egyes relációkban különböző intenzitású, de folyamatos fejlődés volt tapasztalható. 2. A magyar külpolitika vizsgálatának egyik fontos sajátossága, hogy míg 1953 júliusa és 1955 márciusa között, Nagy Imre miniszterelnöksége idején jelentős belpolitikai és gazdasági változások kezdődtek meg, a külpolitika terén csak szerény eredmények születtek. Sajátos módon ugyanakkor, 1955 tavaszától, amikor a belpolitikában részleges visszarendeződés kezdődött, és Rákosi konzerválni igyekezett a meglévő, illetve a korábbi állapotokat, és megpróbálta megállítani és visszafordítani a már megindult folyamatokat, a külkapcsolatok terén Magyarországon, – teljes összhangban az aktuális szovjet szándékokkal – éppen ekkor ment végbe a legintenzívebb nyitási folyamat a Nyugat irányában. Szintén jelentős pozitív változásnak tekinthető, hogy az ország ekkor, 1955 decemberében vált az ENSZ tagjává.

A Sztálin halála utáni időszakban a szovjet vezetés mindenekelőtt az európai szövetséges államokban felgyülemlett feszültségek feloldásával, a kialakult válsághelyzetek kezelésével, illetve máshol hasonló helyzetek elkerülésével volt elfoglalva. A külpolitika terén így 1953 folyamán még nem ösztönözték ezeket az országokat jelentősebb aktivitásra, a fő cél ekkor a *status quo ante* visszaállítása, vagyis az 1949 utáni kialakult abnormális helyzet felszámolása

³⁷ Uo.

³⁸ A VSZ PTT ülések dokumentumait (1956–1990) köztük az első, 1956. januári prágai ülés anyagát lásd: a PHP honlapján: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>

volt. Az 1953 júliusában hivatalba lépett Nagy Imre kormány első külpolitikai intézkedései ennek megfelelően a Rajk-per nyomán kifejezetten ellenségessé vált magyar–jugoszláv,³⁹ illetve a magyar–angol viszony rendezését célozták. Ez utóbbi esetben egy Edgar Sanders nevű angol üzletember letartóztatása miatt a brit kormány 1949-ben megszakította a kereskedelmi kapcsolatokat Magyarországgal. Sanders-et már 1953 augusztusában feltétel nélkül szabadon engedték, amelyet követően néhány hét múlva megkezdődtek a gazdasági tárgyalások a két kormány között. Több éves tárgyalás-sorozat eredményeként végül 1956 júniusában a két ország, rendezve a korábbi vitás kérdéseket, pénzügyi és gazdasági egyezményt kötött, ami megnyitotta az utat a kapcsolatok normalizálása felé. 1954–1955 folyamán megkezdődött a kapcsolatok fejlesztésének felmérése, majd fokozatos javítása a többi nyugat-európai országgal való viszonyban is, 1956 nyarán pedig diplomáciai kapcsolat létesült Magyarország és a NATO tag Görögország között.⁴⁰

A legnagyobb nehézséget a magyar–amerikai viszony rendezése okozta. Bár 1955-től mindkét fél a kapcsolatok fejlesztésének szükségességét hangoztatta, a helyzet normalizálását számos tényező nehezítette. A gazdasági kapcsolatok fejlesztésének legfőbb gátja a jelentős magyar tartozás volt (háborús és az államosítások miatti kártérítés), amelyet a magyar fél nem tudott és nem is akart rendezni. Amerikai részről mindenekelőtt budapesti követségük munkájának akadályozását (utazási korlátozás, magyar alkalmazottak letartóztatása, stb.) nehezményezték, s noha a külügyminisztérium 1955–1956 folyamán már kifejezetten törekedett a helyzet megoldására, az „állam(védelem) az államban” elv alapján operáló Belügyminisztérium egészen 1956 nyaráig sikeresen szabotálta ezt a törekvést.

Az SZKP 1956 februárjában megtartott XX. kongresszusa után jelentősen megváltozott a helyzet. Ekkortól moszkvai ösztönzésre minden kelet-közép-európai ország számára fontos

³⁹ A magyar–jugoszláv viszony alakulásáról lásd Ripp (2007).

⁴⁰ Az egyes relációkról lásd a kötet tanulmányait: Békés (2007).

prioritás lett a kelet–nyugati viszony megjavításának előmozdítása. Ugyanekkor az amerikai politikában is egy fokozatos átértékelési folyamat ment végbe, amelynek lényege az volt, hogy a vezetés mindinkább késznek mutatkozott a realitások tudomásul vételére, így a szovjet csatlós államok kormányaival való kapcsolatok rendezésére.⁴¹ A magyar–amerikai viszonyban komolyabb elmozdulás 1956 májusában következett be, amikor Ravndal követ és Ács Lajos, az MDP KV titkára találkozásán lényegében megegyeztek a két ország kapcsolatait terhelő feszültség felszámolásáról.⁴² A Külügyminisztérium Kollégiumának 1956 június 4-i előterjesztése már egy komplex programot fogalmazott meg a probléma megoldására⁴³. A dokumentum annak érdekében, hogy megszüntessék a nyugati, s mindenekelőtt az amerikai követség rendkívül zavaró titkosszolgálati felügyeletét, a Külügyminisztérium és a Belügyminisztérium képviselőiből alakult vegyes bizottság felállítását javasolta. Az előterjesztés indítványozta továbbá valamennyi letartóztatott követségi alkalmazott szabadon bocsátását, ezzel a kapcsolatok rendezésének legfőbb akadályát kívánván elhárítani. A dokumentum ezen kívül a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésének olyan modelljét vázolta fel, amelyek később, a hatvanas évek közepétől jellemezték a két állam viszonyát. Már ekkor komolyan felmerült, hogy a Nagy-Britanniával éppen ekkor aláírt kereskedelmi és pénzügyi egyezmény mintájára az USA-val is hosszú távra rendezzék a régóta függőben lévő pénzügyi és vagyoni jogi problémákat.

A vitás kérdések rendezésére, így a követségi alkalmazottak szabadon bocsátására 1956 októberéig nem került sor, de a nyár és az ősz folyamán mindkét oldalon számos jele volt annak, hogy megértek a feltételek a magyar–amerikai viszony normalizálásra. Augusztusban eltörölték az utazási korlátozásokat a budapesti amerikai követség alkalmazottai számára, a

⁴¹ A magyar–amerikai viszony. MOL KÜM TÜK USA XIX-J-1-j 17/1 002388/1957

⁴² Borhi (2005) 303.

⁴³ Kollégiumi előterjesztés: A magyar–amerikai viszony alakulása 1945-től 1955-ig. MOL KÜM TÜK USA XIX-J-1-j 26/a 6. d. 00800/8/1956. Idézi Borhi (2005) 302.

State Department pedig egyenesen Gerő Ernőt, Rákosi utódát hívta meg a november elején esedékes amerikai elnökválasztás tanulmányozására.⁴⁴

Az MDP új vezetője az ajánlattal nem kívánt élni, habár még nem tudhatta, hogy azokban a november eleji napokban már nem lesz hivatalban, viszont éppen a másik szuperhatalom fővárosában, a Kremlben fog hasonló megfigyelői feladatot ellátni, még pedig a saját országa számára történő, a nyilvánosság teljes kizárásával megtartott rendkívüli „miniszterelnökválasztáson”.

A szovjet diplomácia – általában a nyugati irányú aktivitás fenntartása mellett – ekkortól kezdett különös figyelmet szentelni a semleges országoknak is.⁴⁵ A differenciált megközelítés jegyében Magyarország a szomszédos Ausztriát “kapta” feladatul. Az ekkori moszkvai elképzelés az volt, hogy megfelelő ráhatással el lehet érni, hogy a függetlenségüket éppen csak visszanyert osztrákok a semlegességnek végül ne a nyugati, hanem a *keleti*, azaz a finn modell szerinti változatát válasszák. A magyar–osztrák kapcsolatok ennek megfelelően már 1955 tavaszától ígéretesen fejlődtek. Ennek illusztrálására elegendő talán azt a tényt említeni, hogy 1956 nyarán Julius Raab osztrák kancellár budapesti meghívása volt napirenden.⁴⁶ Még nagyobb jelentősége volt annak a maga idejében jól ismert, ám mára részben elfeledett eseménynek, hogy a jószomszédi viszony kialakítása érdekében 1956 tavaszán megkezdték és szeptemberre be is fejezték a magyar–osztrák határon a technikai zár, vagyis a “vasfüggöny” felszámolását. Ennek történelmi jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni, különösen, mivel az 56-os forradalom után a műszaki zárat szinte azonnal, már 1957 januárjában helyreállították. És az is jól ismert, hogy bár a magyar–osztrák viszony a hatvanas évek elejétől fogva dinamikusan fejlődött, és azt egy idő után az eltérő társadalmi rendszerű országok számára

⁴⁴ Borhi (2005) 302.

⁴⁵ A szovjet Külügyminisztérium feljegyzése a külpolitika kérdéseiről, MOL M-KS-267.f 62/75. ö. e. In: Kiss–Ripp–Vida (1995) 33–40.

sokan példának tekintették, hasonló nagy jelentőségű technikai nyitásra mégis csak a kommunista rendszer összeomlásának idején, 1989 nyarán került sor, amikor a “vasfüggönyt” a magyar és az osztrák külügyminiszter szimbolikus aktusként közös erővel bontotta meg.⁴⁷ Számunkra az sem lehet mellékes körülmény, hogy a történelem sajátos fordulata következtében az 1956 októberében kirobbant forradalom idején ez a határzár már nem működött, a felkelés bukása után így mintegy 190 ezer ember számára vált lehetővé a biztonságos emigrálás.

Az ötvenes évek második felének szovjet külpolitikáját a kollektív európai biztonsági rendszer megvitatása céljából összehívott 1954 november–decemberi moszkvai tanácskozáson megfogalmazott kettős üzenet jellemezte: a kombinált politika értelmében a keleti blokk egyfelől deklarálta, hogy mindent megtesz saját biztonsága növelése érdekében, s erre demonstrációként nem késlekedett létrehozni a Varsói Szerződést. Egyidejűleg azonban Moszkva a kelet-európai országokat még határozottabban arra ösztönözte, hogy mindenekelőtt a német veszély *békés* semlegesítése érdekében törekedjenek a kapcsolatok fejlesztésére, illetve felvételére a nyugati határok szempontjából fontos semleges Ausztriával és a NATO-taggá vált nyugatnémet állammal, valamint általában a nyugati kapitalista országokkal és a harmadik világgal. A szovjet diplomácia, amelynek aktivitása 1955 nyarán tovább nőtt, kedvező légkört teremtett ezekhez a kelet-európai tapogatózásokhoz. Az 1955 júliusában megtartott genfi csúcstalálkozó, amely a potsdami konferencia óta az első ilyen jellegű négyhatalmi tárgyalás volt, nem hozott ugyan látványos eredményeket, de a személyes kontaktus megteremtése a keleti és nyugati nagyhatalmak között jelentősen befolyásolta a

⁴⁶ Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottságának üléséről, 1956. május 24. MOL M-KS-276.f. 53/288. ő.e. A magyar–osztrák kapcsolatok alakulásáról lásd: Gecsényi (2000), Gecsényi (2007) és Gecsényi (2007/b).

⁴⁷ A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttéréről lásd Békés (2000). A határnyitásról és a keletnémetek kiengedéséről lásd: Horváth–Németh (1999) 350–375 és Oplatka (2008).

kelet–nyugati viszony további kedvező alakulását.⁴⁸ Ennek eredményeként Adenauer nyugat-német kancellár Moszkvába utazott, majd ezt követően szeptemberben, sor került a diplomáciai viszony felvételére a Szovjetunió és az NSZK között. A Nyugat felé való nyitást szorgalmazó szovjet politika, s konkrétan ez a lépés, egyértelműen jelezte a kelet–közép európai országok számára, hogy a keleti blokk számára kívánatos az Ausztriával és Németországgal való viszony valamilyen formában való rendezése.

Magyarország, – Romániával és Bulgáriával együtt – azon szocialista országok közé tartozott, amelyeknek nem voltak lényeges rendezetlen kérdéseik az NSZK-val, viszont annál inkább érdekelték voltak a második világháború után megszakadt gazdasági kapcsolatok újraépítésében. A kedvező hátszelet kihasználva a magyar külügyminiszter már június végén javaslatot készített arra vonatkozóan, hogy Magyarország – a moszkvai tárgyalások eredményétől függően – vegye fel a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val.⁴⁹ Mi több, 1955 júniusában az MDP Politikai Bizottsága Rákosi vezetésével elvi határozatot hozott arról, hogy a szovjet blokk országaival való egyeztetést követően ezt a lépést meg kell tenni. A magyar vezetés tehát 1955-ben helyesen ismerte fel: a szovjet kezdeményezés kiváló alkalom arra, Magyarország is rendezze kapcsolatait az NSZK-val. Ez elvileg mindkét államnak fontos lehetett volna. Magyarország számára az NSZK addig is az első számú nyugati kereskedelmi partner volt, s a diplomáciai kapcsolatok felvétele számos más területen is kifejezetten jó irányban befolyásolhatta volna a magyar társadalom életét a rákövetkező évtizedekben.

A tervet ebben az időszakban a szovjetek határozottan támogatták; Juriij Andropov szovjet nagykövet maga is bátorította a magyar vezetőket ennek a lépésnek a megtételére.⁵⁰ Az 1956. januári moszkvai kommunista csúcstalálkozóra készült szovjet külügyminisztériumi memorandum is hasonlóan foglalt állást: „Nyugat-Németország felfegyverzése ellen harcolva

⁴⁸ A genfi csúcstalálkozó történetéről lásd: Bischof–Dockrill (2000).

⁴⁹ A külügyminiszter előterjesztése a Politikai Bizottsághoz, 1955. június 28. III. sz. melléklet. MOL M-KS-276 f. 53/239. ő. e.

az NSZK-val való kapcsolatok normalizálására kell törekedni.”⁵¹ A kérdés rendezésének útjában azonban két, az adott viszonyok között leküzdhetetlennek bizonyuló akadály állt. Az egyik nyugati részről: az úgynevezett Hallstein-doktrína szerint Bonn nem létesített diplomáciai kapcsolatot olyan országgal, amely elismeri az NDK-t. A nyugatnémet vezetés a Szovjetunióval – mint a német békeszerződésért felelős négy nagyhatalom egyikével – tett csak kivételt. Ez a kivétel azonban ekkoriban kétségtelenül bátoríthatta a kelet-európai kezdeményezéseket, hiszen arra, hogy a doktrínát az NSZK kormánya nem feltétlenül alkalmazza, már a doktrína születésének évében volt példa, az viszont, hogy akár kész vállalni a negatív következményeket is, csak 1957-ben derült ki, amikor Bonn megszakította a diplomáciai viszonyt az NDK-t akkor elismerő Jugoszláviával. Másfelől viszont a keleti blokk országai közül Lengyelországnak, Csehszlovákiának és az NDK-nak komoly ellentétek voltak a nyugatnémetekkel, ezért a legkevésbé sem nézték jó szemmel, hogy a tábor más tagjai *feltételek nélkül* – a Szovjetunió példáját követve – hajlandók lennének diplomáciai kapcsolatot létesíteni az NSZK-val. Noha a részletek tisztázásához további kutatásokra van szükség, az igen valószínűnek tűnik, hogy ezek az országok erősen lobbiztak a kapcsolatfelvétel ellen, így a tervezett lépésre már csak ezért sem kerülhetett sor. Éppen ezek a táboron belüli jelentős érdekellentétek már a Varsói Szerződés megalakulásának idején megmutatták, hogy a szervezet keretében zajló együttműködés a jövőben korántsem lesz zavartalan. S jelezték mindennekeelőtt azt a *minőségileg* új fejleményt, hogy a multilaterális politikai koordináció ekkor kialakuló modelljében már nem feltétlenül csak a Szovjetunió és szövetségesei közötti szembenállásra és érdekellentétekre, hanem a *szövetségesek közötti* konfliktusokra is kell felkészülni.

⁵⁰ Borhi (2000) 98.

⁵¹ A szovjet Külügyminisztérium feljegyzése a külpolitika kérdéseiről, MOL M-KS-267.f 62/75. ö. e. In: Kiss–Ripp–Vida (1995) 38–39.

Hasonlóképpen az aktív pacifikáló külpolitika jegyében ekkor, 1956 elején merült fel a Japánnal való kapcsolatok rendezésének kérdése is. Ebben az időben a szovjet külpolitika olyan illúziókat táplált, hogy a távol-keleti országban a belső politikai fejlődés kedvező alakulása a semlegességi tendenciákat juttathatja érvényre. A korábban már említett 1956 januárjában készült szovjet külügyminisztériumi feljegyzés egyenesen úgy fogalmazott, hogy a szovjet blokk célja, hogy „segítsünk a japán népnek az Egyesült Államoktól való függősége megszüntetésében, s elősegítsük, hogy Japán a békeszerető országok felé közeledjék, és hogy *legalább a semlegesség álláspontjára* (kiem.- BCs.) helyezkedjék nemzetközi kérdésekben.”

⁵² Mindez egyet jelentett volna Japánnak az amerikai érdekszférából történő kiválásával, ami a Szovjetunió számára természetesen komoly stratégiai nyereség lett volna. Ebben a tervezett közeledési folyamatban Magyarország egy rövid ideig központi szerepet játszott. A Szovjetuniónak ugyanis nem csak, hogy nem volt diplomáciai kapcsolata Japánnal, hanem a második világháborút követően a két ország még fegyverszünetet sem kötött, vagyis nemzetközi jogi értelemben hadiállapot volt közöttük. Magyarország ugyanakkor mint a tengelyhatalmak szövetségese diplomáciai kapcsolatát Japánnal – mint később kiderült – formálisan sem 1945-ben, sem később nem szakította meg. A magyar diplomácia számára tehát nem új kapcsolat felvételéről, hanem csupán egy formálisan fennálló diplomáciai viszony “reaktivizálásáról” volt szó. A magyar vezetés tehát azt a feladatot kapta, hogy állítsa helyre a kapcsolatot Japánnal. Ezt követően pedig a precedenselv alapján már mind a Szovjetunió, mind pedig a tábor más országai számára adott lett volna a lehetőség a viszony normalizálására. Magyar részről meg is tették a szükséges lépéseket, és Szántó Zoltánt bízták meg a tárgyalások megkezdésével.⁵³ Végül, mint tudjuk, nem ez a forgatókönyv valósult meg,

⁵² A szovjet Külügyminisztérium feljegyzése a külpolitika kérdéseiről, MOL M-KS-267.f 62/75. ő. e. In: Kiss–Ripp–Vida (1995) 38.

⁵³ Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottságának üléséről, 1956. május 17. MOL M-KS-276. f. 5/287. ő. e.

és a Szovjetunió 1956. október 19-én fegyverszüneti egyezményt kötött Japánnal, ami egyúttal a diplomáciai kapcsolatok felvételét is jelentette a két ország között.⁵⁴

Ugyanezen a napon azonban drámai események vették kezdetüket Lengyelországban és néhány nappal később Magyarország is önálló tényezőként lépett a nemzetközi politika színpadára.

⁵⁴ A magyar–japán diplomáciai kapcsolatok végül 1959-ben megtörtént reaktivizálásának történetét Wintermantel Péter dolgozta fel. Lásd: Wintermantel (2009).

2. AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS A NEMZETKÖZI POLITIKA

A Nagy Imre-kormány külpolitikai törekvései

Nagy Imrének 1956. október 24-én történt miniszterelnöki kinevezését követően nem csupán az ország belső életének átalakítását célzó, napról napra radikálisabb társadalmi követelésekkel kellett szembenéznie, hanem már kezdettől fogva olyanokkal is, amelyek alapjaiban megkérdőjelezték Magyarország adott nemzetközi státusát, illetve a szovjet szövetségi rendszerben elfoglalt helyét.

Habár a forradalom első napjaiban ezt csak kevesen tudták, Nagy Imre, egy a barátai között terjesztett elméleti írásában⁵⁵, már 1956 januárjában megfogalmazta, hogy a nemzeti függetlenség megvalósításának útja Magyarország számára a jugoszláv modell követése kell legyen, azaz a szocialista gazdasági-társadalmi rendszer fenntartása mellett az „aktív egymás mellett élés” politikájának, vagyis el nem kötelezett külpolitika folytatása.⁵⁶ Nagy Imre írásában állást foglalt a *pancsa szila*, vagyis a békés egymás mellett élésnek az el nem kötelezett államok mozgalma által megfogalmazott öt alapelve mellett (a területi épség és a szuverenitás kölcsönös tiszteletben tartása, meg nem támadás, az egymás belügyeibe való be nem avatkozás, egyenlőség és kölcsönös előnyök, békés egymás mellett élés). Ez önmagában még nem volt újdonság, és különösebb bátorság se kellett hozzá, mivel ebben az időben a harmadik világ országainak megnyerése érdekében ezeket az elveket formálisan a szovjet vezetés is elfogadta. Nagy Imre azonban ezeknek az alapelveknek az összességét magával a nemzeti függetlenség kategóriájával azonosította. A szuverenitás birtoklása ugyanakkor számára nem csupán a nemzetközi politikában jelentkező értéket jelentett, hanem azt a nemzet belső fejlődése szempontjából is alapvető előfeltételnek tekintette. Magyarország áttérését az

⁵⁵ Nagy (1984). 236–237.

⁵⁶ A tanulmány, amely nem tartozott a Nagy Imre által a pártközpontba elküldött írások közé, a Gimes Miklóssal és Vásárhelyi Miklóssal folytatott megbeszélések és viták eredményeként született meg. A

el nem kötelezett külpolitika megvalósítására ugyanakkor korántsem valamilyen forradalmi, egyoldalú lépés útján képzelte el; Nagy Imre abban reménykedett, hogy a világpolitikában különösen 1955-től érzékelhető pozitív változások rövid időn belül elvezethetnek a szemben álló hatalmi tömbök felszámolásához, s ez megteremtené annak a lehetőségét, hogy a kelet-közép-európai országok ezt követően maguk is önállóan, a nemzeti függetlenség, az egyenlőség és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás alapján építsék tovább a szocializmust. Ez annál is inkább elképzelhető volt számára, mivel a Szovjetunió ebben az időben kifejezetten pozitívan viszonyult az el nem kötelezett államok mozgalmához, a Jugoszláviával való kibékülés pedig egy időre azt az illúziót keltette, hogy a szovjetek hajlandók elfogadni a szocializmus építésének különböző útjait.

Nagy Imrének a forradalom napjaiban az a rendkívül hálátlan feladat jutott, hogy ezeket a kifejezetten evolúciós használatra kidolgozott külpolitikai elképzeléseit szembesítse az egyre radikalizálódó forradalmi követelésekkel. Pozitív perspektívát jelentett ugyanakkor a lengyelországi válság békés megoldódása, s ez tovább erősítette azt a meggyőződését, hogy a szovjetek nem csak határozottan érdekeltek a magyarországi helyzet békés rendezésében, hanem ennek érdekében jelentős engedményekre is hajlandók. 1956. október 19-én a Lengyel Egyesült Munkáspárt 8. plénuma Wladyslaw Gomulkát választotta a párt első titkárává annak ellenére, hogy Hruscsov más szovjet vezetők társaságában váratlanul a lengyel fővárosba érkezett, hogy megakadályozza a varsói pártvezetésen belül várható személycserét. A szovjet katonai beavatkozással fenyegető súlyos válsághelyzet végül is kompromisszumos megoldással zárult: a szovjetek elfogadták az új lengyel pártvezetést, Gomulka pedig ígéretet tett Moszkvának, hogy a várt politikai reformok nem fogják megingatni a kommunista rendszer alapjait Lengyelországban, és nem érintik az ország szovjet szövetségi rendszeren

belüli helyét sem.⁵⁷

Nagy Imre politikai mozgásterét, és a szovjetekkel szembeni alku-pozícióját ugyanakkor jelentősen korlátozta, hogy mind az MDP vezetésében, mind pedig a kormányban szinte egyedül, szövetségesek nélkül kísérelte meg, hogy politikai megoldást találjon a szovjet blokk történetének legkomolyabb belső válságára. Súlyos hibát követett el ugyanis azzal, hogy a vezetésbe való visszatérését és a válságmenedzser szerepének elvállalását nem kötötte feltételekhez. Míg Varsóban Gomulka egy a sztálinista vezetők többségétől éppen az ő követelésére megtisztított pártvezetés élén foghatott hozzá a helyzet konszolidálásához, addig Nagy Imre túlzottan bízott saját népszerűségében és valószínűleg abban is, hogy a válság súlya alatt akaratát komolyabb ellenállás nélkül érvényesíteni tudja majd abban a vezetésben, amely a rendkívüli helyzet kialakulásáért a legfőbb felelősséget viseli. Így azonban elmulasztotta kihasználni ezt az október 23-a éjjelén adódó történelmi esélyt, ám – amint később látni fogjuk – a következő naptól kibontakozó eseménysor kimenetelét nem ez, hanem egy másik, ugyanekkor született súlyosan hibás politikai döntés határozta meg: az SZKP Elnökségének határozata a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok bevetéséről.

Nagy Imre a válságmenedzselés céljából október 24-én Budapestre küldött Mikojannal és Szuszlovval⁵⁸ folytatott tárgyalásokon az első perctől arra törekedett, hogy a szovjet vezetést meggyőzze: megfelelő politikai támogatás esetén ő képes lesz konszolidálni a helyzetet, mivel nagyon is tisztában volt azzal, hogy a forradalom sorsa egyedül a Szovjetunió magatartásán múlik. A moszkvai küldöttekkel folytatott megbeszéléseit ezért lényegében mindvégig az a sziszifuszi igyekezet jellemezte, hogy megkíséreljen egyensúlyt teremteni a forradalmi

⁵⁷ Az 1956-os lengyel októbertől lásd: Tischler (2003), Maczcewicz (2009).

⁵⁸ Az 1956. október 24-én Budapestre érkező szovjet tárgyalódelegációnak A. I. Mikojan, M. A. Szuszlov, I. Szerov a KGB vezetője és M. S. Malinyin, a vezérkari főnök helyettese voltak tagjai. Miközben Mikojan és Szuszlov a magyar pártvezetőkkel tárgyaltak, Szerov és Malinyin teljes inkognitóban érkeztek. Csak az 1992-ben megnyílt szovjet levéltárak dokumentumaiból derült fény arra, hogy ők is végig Magyarországon tartózkodtak a forradalom napjaiban.

követelések és a szovjet biztonsági érdekek diktálta feltételek között.⁵⁹

Nagy Imre így már október 25-én felvetette, hogy hiba volt a szovjet csapatok beavatkozása – miközben a nyilvánosság előtt egészen 28-ig kényszerű lojalitással vállalta a közvetett felelősséget ezért a kritikus lépésért. Azt is határozottan javasolta, hogy a kedélyek lecsillapítása érdekében be kell jelenteni, a kormány tárgyalásokat fog kezdeményezni a szovjet csapatok Magyarországról történő kivonásáról. Aznap délutáni rádióbeszédében ezt a bejelentést – ma már tudjuk, a szovjetek kifejezett tiltakozása ellenére – a miniszterelnök meg is tette, bár a kívánt hatást, a forradalmi közvélemény megnyugtatót ezzel nem érte el.⁶⁰ A következő napon pedig már a vezetésre gyakorolt társadalmi nyomást is kihasználva arról igyekezett meggyőzni a moszkvai küldötteket, hogy a helyzet rendezése érdekében a fegyveres ellenállás letörése mellett a pártnak az országban kibontakozott tömegmozgalom élére kell állnia⁶¹, így ezzel a fellépésével lényegében az október 28-i politikai fordulatot alapozta meg.⁶²

Hasonló taktikázás jellemezte Nagy Imre magatartását a magyar kormánynak az ENSZ Biztonsági Tanácsa október 28-i ülésén tett nyilatkozatával kapcsolatban is. A dokumentum keletkezésével kapcsolatban a forradalom idején olyan mindmáig élő legenda született, amely szerint a nyilatkozat valójában csupán a “szovjet állampolgárságú” Kós Péter magyar állandó ENSZ-képviselőnek a szovjetekkel egyeztetett áruló magánakciója volt, amelyről a Nagy Imre-kormány nem tudott. Ezt a nagyon gyorsan elterjedt véleményt erősítette meg az a tény is, hogy Kós Pétert október 29-én leváltották posztjáról.⁶³ Ma már tudjuk, hogy a nyilatkozat kiadását valóban Moszkvában kezdeményezték, csakhogy teljesen a “szolgálati út”

⁵⁹ Az 1956-os magyar forradalom nemzetközi kontextusáról általában lásd: Gáti (2006), Békés (2006).

⁶⁰ Gál, Hegedűs B., Litván, Rainer M. (1993), 51. Mikojan és Szuszlov távirata az SZKP KB-nak, 1956. október 25.

⁶¹ Szereda–Sztikalin (1993) 111. Mikojan és Szuszlov távirata az SZKP KB-nak, 1956. október 26. Nagy Imre forradalom alatti tevékenységéről lásd: Rainer (1999). 237–336.

⁶² Az október 28-i politikai fordulatról, illetve a MDP vezetésén belüli vitákról lásd: Ripp. (1997) 98–124 és 288–295 valamint Rainer (1999) 270–290.

betartásával. Október 28-án a szovjetek Andropov budapesti szovjet nagykövet közvetítésével felszólították a magyar kormányt, hogy haladéktalanul adjon ki olyan nyilatkozatot, amely szerint a magyarországi események az ország kizárólagos belügyét képezik,⁶⁴ ezért a kormány tiltakozik a kérdésnek a Biztonsági Tanácsban történő napirendre tűzése ellen.⁶⁵ Moszkvában ugyanis az együttműködési készségét mindaddig bizonyító Nagy Imréről joggal feltételezték, hogy a nyilatkozat révén hajlandó lesz visszautasítani az ENSZ beavatkozási kísérletét. Nagy Imre a békés megoldás reményében eleget is tett ennek a szovjet “kérésnek”, ám korántsem teljes mértékben. A magyar kormány által október 28-án még a BT ülése előtt Kós Péter Magyar ENSZ-lépviselethez eljuttatott, Nagy Imre által is láttamozott rövid nyilatkozat⁶⁶ a Moszkvában megfogalmazott részletes tervezethez képest csupán az eseményeket Magyarország belügyének nyilvánító részt tartalmazta. Egyáltalán nem utalt viszont a szovjet tervezetnek arra az állítására, hogy az események kirobbantásában az “imperialista államok aknamunkájának” volt fő szerepe, ráadásul a szovjet javaslat szerint a nyilatkozatot már a Biztonsági Tanács ülése *előtt* ismertetni kellett volna a sajtóban és a rádióban – erre sem került sor. Az október 28-i belpolitikai fordulat után, s különösen a Nagy Imre által az ENSZ főtítkárának küldött november 1-i és 2-i üzenetek fényében azonban az október 28-i kormánynyilatkozat ténye egyre kényelmetlenebbé vált, így a legegyszerűbb megoldásnak az kínálkozott, ha a forradalmi közvélemény – s közvetve a kormány is – egyedül Kós Pétert

⁶³ A legenda “tudományos” változatának legutóbbi megjelenését lásd: Varga (1992).

⁶⁴ Az ENSZ Alapokmányának 2.(7) cikke kimondja, hogy az Alapokmány egyetlen rendelkezése sem jogosítja fel a szervezetet arra, hogy olyan ügyekbe avatkozzon, amelyek valamely állam “belső joghatóságának körébe tartoznak”.

⁶⁵ Gál-Hegedűs B.–Litván–Rainer M. (1993) 57–60

⁶⁶ Máiig ismeretlen okokból mind a külügyminisztériumban készült angol nyelvű tervezetben, mind pedig az ENSZ-hez eljuttatott nyilatkozatban az október 22-i dátum szerepel. Kevésbé valószínű, hogy elírás történt, inkább arról lehet szó, hogy a szöveg fogalmazói nem az október 23-i budapesti tüntetést, hanem az előző napi műegyetemi gyűlést tekintették – nem is teljesen alaptalanul – a forradalmi események kiindulópontjának. A hivatalos ENSZ dokumentummá vált nyilatkozat alapján azonban így az 1956-tal foglalkozó nyugati irodalomban számos esetben a 22-i téves dátum szerepel a *felkelés* kirobbanásának dátumaként.

teszi felelőssé a történekeért.⁶⁷

Az október végi néhány nap fejleményei alapján Nagy Imre úgy érezhette, az események igazolják a szovjetekkel kapcsolatos addigi politikáját, vagyis hogy a helyzet konszolidálásának ígérete fejében újabb és újabb engedményeket próbált kicsikarni tőlük, s ezáltal igyekezett csökkenteni a szovjet toleranciahatár és a társadalom radikális követelései közötti reménytelenül hatalmas távolságot. Október 29-én megkezdődött a szovjet egységek kivonulása Budapestről, a szovjet kormány másnapi nyilatkozata pedig egyenesen azt az ígéretet tartalmazta, hogy a Szovjetunió és a szocialista országok viszonyát új alapokra fogják helyezni az egyenlőség és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás elveinek tiszteletben tartásával, a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok kivonásának kérdését pedig meg fogják vizsgálni.

Ezzel szinte egy időben azonban vészes gyorsasággal kezdtek szaporodni azok a jelek, amelyek a szovjetek valódi szándékait vetítették előre: október 31-től folyamatosan érkeztek a hírek arról, hogy az országba újabb szovjet csapatok vonulnak be, megszállják a fő stratégiai pontokat, bekerítik a városokat és elfoglalják a repülőtereket.

Nagy Imre kormányának bel- és külpolitikai lépéseit ezt követően az határozta meg, hogy a mind inkább elkerülhetetlennek tűnő végzetet valahogy feltartóztassa, elhárítsa. Az nyilvánvaló volt, hogy az ország fegyveresen ellenállni mégoly súlyos vérveszteség árán sem lenne képes. A kilátástalan helyzetben a kormány az egyetlen esélyt abban látta, hogy mindent elkövet a belső konszolidáció gyors megteremtésének érdekében, és ezzel megpróbálja megakadályozni, hogy a szovjetek az anarchia megszüntetésére és a rend helyreállítására

⁶⁷ Az ügy tisztázására csak a kilencvenes évek elején került sor, bár alighanem sokan máig is így ismerik a történetet, különösen, mivel az 56-os publicisztikában időről-időre újra felbukkan a kétségtelenül sokkal izgalmasabb ősz-változat. A valóságban Kós Péter sohasem volt szovjet állampolgár, noha az ötvenes évek elejéig a Konduktorov nevet viselte, majd diplomáciai pályára lépve, magyarosította nevét. Kós Péter szerepéről lásd. Kós Péter-interjú. Készítette Murányi Gábor, 1990. 1956-os Intézet Oral History Archivuma 239. sz. és Murányi (1991). 21.

hivatkozva újabb fegyveres beavatkozást kövessenek el. Amikor azonban a szovjet csapatmozgásokkal kapcsolatos kérdésekre és tiltakozásokra adott semmitmondó, illetve félrevezető válaszokból sejthetővé vált a szovjetek szándéka, a Nagy Imre-kormány választás elé került. Vagy beletörődve veszni hagyja az ügyet – netán némi eredmény halovány reményében maga áll a visszarendeződés élére – vagy egy utolsó heroikus kísérletet tesz a forradalom megmentésére. A kormány az utóbbit választotta. November 1-jén a kabinet egyhangú döntést hozott arról, hogy Magyarország egyoldalúan kilép a Varsói Szerződésből – arra hivatkozva, hogy az egyezményt az invázióval a szovjetek sértették meg –, és deklarálták az ország semlegességét.⁶⁸ A miniszterelnök egyidejűleg felhívást intézett az ENSZ főtitkárához, amelyben kérte, hogy a négy nagyhatalom nyújtson segítséget a semlegesség megvédéséhez, illetve, hogy a kérdést sürgősséggel tűzzék napirendre a közgyűlés soron következő ülészakán. Mivel ezt a lépést hosszú ideig a Nagy Imre-kormány egyik leginkább vitatott intézkedésének tekintették, érdemes részletesebben megvizsgálni, milyen előzmények után került sor erre a szovjet blokk egész történetében egyedülálló külpolitikai lépésre.

Semlegesség és kilépés a Varsói Szerződésből⁶⁹

A szovjet csapatok távozásának követelése, ami csak néhány héttel korábban is a legnagyobb eretnokségnek számított volna, már a felkelés első napjaiban országszerte általánossá vált, és mivel a szovjet fegyveres beavatkozás elvi alapjául a forradalmi közvéleményben a Varsói Szerződés szervezete szolgált, várható volt, hogy előbb-utóbb megfogalmazódik a katonai szövetségből való kilépés igénye is.⁷⁰ Ez nagyon rövid idő alatt bekövetkezett, és október legvégén már nem csak a különféle forradalmi szervezetek, munkástanácsok, hanem az

⁶⁸ Nagy Imre nyilatkozatát lásd: Varga (1989) 361.

⁶⁹ A semlegesség kérdéséről lásd részletesen: Békés (1997).

⁷⁰ A semlegesség követelése valójában már a forradalom kitörése előtt megjelent: ilyen felvetés elhangzott a szegedi egyetemen október 16-án tartott diákgyűlésen és a Műegyetem október 22-i

újjáalakuló pártok részéről is rendkívül erős nyomás nehezedett a Nagy Imre-kormányra, hogy mondja fel a Varsói Szerződést, és deklarálja az ország semlegességét. A semlegesség követelése látszólag logikusan következett a katonai tömbből való kiválás lehetőségének felvetődéséből; e tekintetben két korábban említett tényező, a jugoszláv el nem kötelezett külpolitika 1955–1956 folyamán elért látványos sikerei illetve az osztrák államszerződés létrejötte és az ország örökös semlegességének kinyilvánítása⁷¹ jelentettek vonzó példát. Ezeknek az elképzeléseknek azonban, mint láttuk, az adott nemzetközi helyzetben semmiféle realitásuk nem volt: a szovjetek számára ugyanis Magyarország státusa egyáltalán nem volt összetéveszthető Jugoszláviáéval, még kevésbé Ausztriáéval, és a moszkvai vezetés számára valójában fel sem merült, hogy beleegyezzen bármelyik csatlós országnak a Szovjetunió biztonsági övezetét képező szovjet blokkból történő kiválásába.

Így 1956 októberében a Varsói Szerződés felmondásának és a semlegesség deklarálásának követelése, bármily nemes célok is motiválták ezeket, valójában a forradalmi eufória öngerjesztő mechanizmusának irreális és irracionális termékei voltak, amelyek még akkor is a helyzet destabilizálásának és egy újabb szovjet beavatkozásnak a veszélyét növelték volna, ha azokat a Nagy Imre-kormány nem fogadta volna el. A semlegesség követelése ugyanakkor, sajátos módon, egyrészt a társadalom legalábbis egy jelentős részének a tömbön kívüli politizálás iránti őszinte vágyát demonstrálta, másrészt viszont egy irracionálisan radikális forradalmi tömegmozgalom ösztönösen racionális önkorlátozó jellegére mutat rá. Az ugyanis szinte mindenki számára világos volt, hogy a nyugati szövetséghez, azaz az „imperialista táborhoz” való csatlakozás igényének nyílt deklarálása azonnali szovjet beavatkozást eredményezett volna.⁷² A semleges státuszhoz viszont sokan olyan illúziókat kötöttek, hogy

gyűlésén is. Szakolczai (2006).

⁷¹ Az osztrák semlegesség történetéről lásd: Bishoff (1999).

⁷² Hasonló racionális alapú önkorlátozó tendencia érvényesült 1989-ben is a rendszerváltás folyamatában. A kezdeti szakaszban, 1989 tavaszán az ekkor aktivizálódó ellenzék a március 15-ei 12 pontjában egységesen a semlegességet jelölte meg az ország kívánatos külpolitikai orientációját

egy semleges Magyarország a Szovjetunió számára is elfogadható lenne, mivel az éppen olyan biztosítékot jelentene a szovjet biztonsági érdekek szempontjából, mint a korábbi állapot.

A kormányra nehezedő nyomást csak növelte, hogy október 31-én már a sokak által potenciális ellenkormánynak tekintett győri Dunántúli Nemzeti Tanács is határozatban foglalt állást a Varsói Szerződés felmondása és a semlegesség kinyilvánítása mellett⁷³. Mivel Nagy Imre legfőbb célja a helyzet mielőbbi konszolidálása volt, hisz csak ettől remélhette, hogy a szovjetek elfogadják az addig bekövetkezett politikai változásokat, október utolsó napjaiban már maga is egyre inkább arra a következtetésre jutott, hogy a társadalom pacifikálása nem érhető el ezeknek a nemzeti függetlenség szempontjából legjelentősebb követeléseknek a teljesítése nélkül. Véleményét nemcsak az MDP romjain ekkor megalakult új kommunista párt, az MSZMP számos vezetője, köztük Losonczy Géza, Donáth Ferenc, Kádár János osztotta, hanem az október 30-án megalakult szűkebb kabinetben kulcsszerepet betöltő, korábbi kisgazdapárti köztársasági elnök, Tildy Zoltán is.⁷⁴

A magyar vezetés tehát csapdahelyzetbe került: a szovjet beavatkozás elkerülése érdekében elfogadták a társadalom egyik legfontosabb és legradikálisabb követelését, ez a lépés azonban önmagában is elegendő lett volna ahhoz, hogy a moszkvai vezetők a szovjet blokk egységének megőrzése céljából a fegyveres megoldás mellett döntsenek.

A szovjet kormány október 30-i nyilatkozata jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a fontolgatásból elvi döntés szülessen, hiszen a nagy jelentőségű dokumentum önkritikusan elismerte a korábbi hibákat a Szovjetunió és a kelet-közép-európai országok viszonyában, és bejelentette, hogy “a szovjet kormány kész tárgyalásokba bocsátkozni a Magyar

illetően. Amint viszont az év őszére kiderült, hogy a szovjetek a teljes és korlátok nélküli demokratikus átalakulást is elfogadják, hamarosan általánossá vált az euro-atlanti integrációhoz, azaz az Európai Gazdasági Közösséghez (az Európai Unió elődjéhez) és a NATO-hoz való csatlakozás igénye. A rendszerváltás nemzetközi kontextusáról lásd: Békés (2000).

⁷³ *Magyar Honvéd*, 1956. október 31.

⁷⁴ MOL XX-5-h, Nagy Imre és társai pere, Vizsgálati iratok, I/1. kötet Nagy Imre kihallgatása 1957. június 29. 169.

Népköztársaság kormányával és a Varsói szerződésben résztvevő más államok kormányaival a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról.”⁷⁵ Ma már tudjuk, október 30-án a szovjet pártvezetés komolyan gondolta ezt az ígéretet: a szovjet csapatok teljes kivonása lett volna az a maximális engedmény, amit a szovjetek hajlandók lettek volna megadni, amennyiben annak segítségével a Nagy Imre kormánynak sikerül a helyzetet a szocialista berendezkedés megőrzésével, és a szovjet blokk keretein belül maradvá konszolidálni.⁷⁶ A nyilatkozat ugyanakkor még célzást sem tett a Varsói Szerződésnek mint szervezetnek az átalakítására, még kevésbé merült fel a szerződésből való kilépés lehetősége. A Varsói Szerződés 1955. májusában aláírt alapokmánya valójában nem tette lehetővé a húsz évre szóló szerződés idő előtt történő egyoldalú felmondását. Nagy Imre azonban – másokkal együtt – úgy gondolhatta, ha a korábban a szovjetekkel sikerült olyan lényeges politikai változásokat elfogadtatni, amelyek csak néhány nappal korábban is eretnokségnek számítottak, talán a moszkvai vezetés most nyilvánosan deklarált rugalmas álláspontja lehetővé teszi ennek a lépésnek a tudomásul vételét is, különösen, ha az a helyzet gyors konszolidációját eredményezi Magyarországon. Mindezek alapján a legszűkebb vezetésben október 31-re megérlelődött a döntés, és aznap délután Nagy Imre a parlament előtt összegyűlt tömegnek tartott beszédében bejelentette, hogy a “mai napon megkezdjük a tárgyalásokat a szovjet csapatok kivonására az országból, a varsói szerződésből ránk háruló kötelezettségeink felmondásáról.” Azt is hozzátette ugyanakkor, hogy “egy kis türelmet kérünk azonban tőletek, azt hiszem, az eredmények olyanok, hogy ezt a bizalmat megadhatjátok.” A gyűlés után Nagy Imre nyugati újságírók kérdéseire válaszolva még határozottabb kijelentést tett: “Magyarországnak van lehetősége arra, hogy egyedül is, tehát a varsói szerződés általános felbomlása nélkül is kilépjen ebből a

⁷⁵ Gál–Hegedűs B.–Litván–Rainer M. (1993) 65–67.

⁷⁶ A szovjet politikáról és a vezetés vitáiról lásd az SZKP Elnökségének üléseiről V. Ny. Malin, a KB iroda vezetője által készített feljegyzéseket. A dokumentumokat magyarul közreadja: Szereda–Rainer) (1996), a feljegyzések részletesen elemzi: Rainer (1996) és Kramer (1998). Ugyanerről lásd még: Gál–Hegedűs B.–Litván–Rainer M. (1993), Rainer (1993), Szereda–Sztikalin

szövetségből és ezt az álláspontot erélyesen képviselni is fogja.”⁷⁷ Ekkor tehát még korántsem olyan egyoldalú radikális lépésről volt szó, amilyenre a következő napon a magyar kormány végül rákényszerült, hanem a Szovjetunióval folytatott, minden bizonnyal hosszabb időt igénybe vevő közvetlen tárgyalások eredményeként kialakult független státusról. Az adott rendkívül rövid történelmi pillanatban ez a nemzetközi státus a legnagyobb valószínűséggel a semlegesség jugoszláv és finn modelljének valamiféle kombinációját jelentette volna: a belpolitikában a nemzeti kommunista irányzat érvényesítését, amelyet ekkor Gomulka képviselt sikerrel Lengyelországban, a külpolitikában pedig Finnországnak az 1948-as szovjet–finn egyezmény keretei között Moszkva mindenkori érdekei és szándékai által erősen korlátozott, de formálisan, „független” státusát.

Nagy Imre célja a nyilvános bejelentéssel egyértelműen a forradalmi közvélemény megnyerése és megnyugtató volt, annak demonstrálása, hogy a politikai vezetés magáévá tette ezeket az alapvető követeléseket, és kész azokat a Szovjetunióval szemben képviselni, cserébe azonban elvárja, hogy a társadalom ezek után fenntartások nélkül támogassa a kormányt és annak konszolidációs törekvéseit.

A szovjet vezetés azonban október legvégére az addig bekövetkezett politikai változások (a többpártrendszer visszaállítása, az ÁVH feloszlatása, a pártvezetés szétesése, illetve a kormány folyamatos jobbrtolódása) alapján arra a – saját szempontjából helytálló –

(1993), valamint Békés (2004).

⁷⁷ *Magyar Nemzet*, 1956. november 1. Nem tudjuk, Nagy Imre mire alapozta ezt a kijelentést, hiszen, amint láttuk, ilyen jogi lehetőség valójában nem létezett. Valószínű, hogy ez az ígélet is elsősorban a forradalmi közvélemény megnyugtatóát szolgálta, hiszen valahogy el kellett hitetni az emberekkel, hogy ha már a kormány felvállalta ennek a radikális követelésnek a képviselését, akkor ez a törekvés nem teljesen irreális. A Varsói Szerződésből történő „jogszerű” kilépés lehetőségének megteremtése *elméletileg* nem volt kizárt, ehhez azonban a VSZ alapokmányát kellett volna módosítani, ami a szovjet kormány október 30-i nyilatkozatának szellemében a magyar vezetők számára talán nem tűnt elképzelhetetlennek. Azt is érdemes megfontolni, hogy Albánia – igaz, egészen más körülmények között – 1968 szeptemberében, a VSZ csehszlovákiai inváziója elleni tiltakozásul egyoldalúan kilépett a szervezetből, s noha jogilag ez akkor sem volt lehetséges, a VSZ tagállamok kényszerűen tudomásul vették ezt a döntést. Aligha valószínű ugyanakkor, hogy 1956 októberének végén a Nagy Imre-kormány ilyen, a teljes szakítással járó radikális megoldást fontolgatott volna.

következtetésre jutott, hogy Magyarországon a “szocializmus ügye”, azaz a szovjet típusú kommunista rendszer végveszélybe jutott, s így az SZKP Elnöksége október 31-i ülésén megszületett a döntés a fegyveres rendteremtés szükségességéről.⁷⁸ Ennek következtében november 1-jére a magyar–szovjet viszonyban gyökeres fordulat állott be. Míg október 30-án a korábbi megegyezés alapján a szovjet egységek elhagyták Budapestet, október 31-től az országba folyamatosan újabb és újabb szovjet csapatok érkeztek, amelyek megszállták a fő stratégiai pontokat, bekerítették a városokat és elfoglalták a repülőtereket. A magyar kormány tiltakozására Andropov szovjet nagykövet által adott válaszokból egyértelművé vált, hogy küszöbön áll a felkelés leverését és a törvényes magyar kormány megbuktatását célzó újabb szovjet invázió. Ebben a reménytelen helyzetben került sor a magyar kormány radikális lépésére, a Varsó Szerződés azonnali, egyoldalú felmondására és az ország semlegességének kinyilvánítására.

Nagy Imre a szovjet párt október 24. és 31. között Budapesten tartózkodó kiküldötteivel, Mikojannal és Szuszlovval folytatott tárgyalásain – amint korábban is láttuk – mindvégig arra törekedett, hogy a tömegnyomást is felhasználva, egyre komolyabb engedményeket csikarjon ki a moszkvai vezetésből, egyúttal azonban mindvégig igyekezett a szovjetek bizalmát is megőrizni. Mint a szovjet birodalmi politikát jól ismerő politikus ugyanis jól tudta, hogy a forradalom sorsa attól függ, Moszkvában meddig hajlandók tolerálni a magyarországi változásokat, és mikor döntenek úgy, hogy a politikai megoldás keretei végképp kimerültek. Ebben a helyzetben tehát aligha valószínű, hogy Nagy Imre akár önszántából, akár a forradalmi közvélemény nyomásának engedve rászánta volna magát egy ilyen egyoldalú, kifejezetten provokatívnak számító lépésre, ha továbbra is látott volna komoly reményt a szovjetekkel való megegyezésre. November elsejére azonban ebben a tekintetben a helyzet annyira kilátástalanná vált, hogy azon a magyar kormány bármiféle intézkedése valójában tovább már nem ronthatott.

⁷⁸ Gál–Hegedűs B.–Litván–Rainer M. (1993), 70, Szereda–Rainer (1996) 62–65.

Nem helytállóak tehát azok a nézetek, amelyek szerint a Varsói Szerződés felmondása és a semlegesség deklarálása elsietett, átgondolatlan lépések voltak, amelyek kiprovokálták az újabb szovjet beavatkozást. Ellenkezőleg; paradox módon, amennyire irreális és irracionális volt a forradalmi közvéleménynek ez a radikális követelése a Nagy Imre-kormánnyal szemben, az adott rendkívüli helyzetben – hiszen a kormánynak veszténivalója ekkor már nem volt – annyira racionális volt maga a kabinet által végül november 1-jén meghozott döntés.

Jogosan merül fel azonban a kérdés, hogy egy ilyen, a szovjet blokk történetében precedens nélküli lépés után Nagy Imre miben reménykedett, mi módon próbálta megakadályozni az összeomlást. Arra természetesen semmi esély sem volt, hogy a szovjet vezetők komolyan veszik a magyar semlegességet, és szomorúan bár, de beletörődnek a helyzetbe, majd az országot sorsára hagyva kivonják csapataikat. Annak ellenére, hogy november 1-én és 2-án az ENSZ-főtitkárnak küldött üzeneteiben a magyar miniszterelnök a négy nagyhatalom segítségét kérte az ország semlegességének megvédéséhez, a valóságban nem sok reményt fűzött a Nyugat, vagy akár az ENSZ támogatásához sem. Az 1989 után ismertté vált szovjet források alapján egyre világosabb, hogy Nagy Imre, akit korábban gyakran jellemeztek határozatlan, az eseményekkel sodródó politikusnak, a november 1-je és 3-a közötti válságos napokban jó érzéssel talált rá az egyetlen lehetőségre, ami a reménytelen helyzetben a sikernek legalább a minimális esélyét ígérte: megpróbált taktikázni és alkudozni a szovjetekkel.

Valójában ez a megközelítés jellemezte Nagy Imrének már a november 1-i lépéseit is: az újabb szovjet csapatok bevonulásának hírére még a délelőtt folyamán két ízben személyesen, egyszer pedig telefonon beszélt Andropov nagykövettel, akitől mindannyiszor megpróbált biztosítékot szerezni arra, hogy további szovjet csapatok nem lépik át a határt.⁷⁹ Miután azonban Andropov magatartása alapján Nagy Imre számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy

többé nem élvezzi a szovjetek bizalmát és megpróbálják őt félrevezetni, a kialakult súlyos helyzet megvitatására még a délelőtti folyamán összehívta a kabinetet.⁸⁰ A testület egyhangúlag *elvi döntést* hozott arról, hogy a kormány nyilatkoztassa ki az ország semlegességét. Mivel az ülés korábban ismert és publikált jegyzőkönyvéből ez a bekezdés kimaradt, érdemes a szöveget teljes terjedelmében idézni: “A Kabinet egyrészt a fegyveres harcok megszüntetése, másrészt az ország függetlenségének teljes és végleges biztosítása érdekében foglalkozott a semlegesség kérdésével. A Kabinet teljes egyhangúsággal egyetértett azzal az állásponttal, hogy a kormány nyilatkoztassa ki az ország semlegességét. Egyelőre eltekint attól, hogy a semlegesség mely formáját tegye magáévá (Svájc, Ausztria, Jugoszlávia). Ennek közzétételére Losonczy Géza nyilatkozat tervezetet készít még a mai nap s egyidejűleg tájékoztató szöveget erről a diplomáciai testületeknek, távirat-tervezetet az ENSZ főtitkárának és végül közleményt a sajtó, rádió részére.”⁸¹ Konkrét döntést azonban a kabinet még ekkor is csak arról hozott, hogy a kormányfő ismételten tiltakozzon Andropovnál az újabb csapatok bevonulása ellen, a kormány további lépéseit a nagykövet választától tették függővé, azaz feltételes döntést hoztak arról, hogy amennyiben a válasz nem lesz kielégítő, a tiltakozást “meg kell küldeni a követeknek, valamint az ENSZ-nek és nyilvános közleményt kell róla kiadni”.

Nagy Imre a kabinet ülése után azonnal magához kérte Andropovot, és határozottan

⁷⁹ *Az igazság a Nagy Imre ügyben.* (1989) 86–87.

⁸⁰ Nagy Imre álláspontjával kapcsolatban fontos új adalékot tartalmaz Kádár János 1956. november 2-án Moszkvában, a pártelnökség ülésén tartott beszámolója. E szerint a semlegességről hozott döntést közvetlenül megelőzően Nagy Imre “meg volt győződve: támadás készül Budapest ellen.” Hasonlóan beszédes Kádár jellemzése a kabinet többi tagjáról is: “Kádáron kívül az egész kabinet kijelentette, hogy a szovjet kormány becsapja a magyar kormányt.” Szereda–Rainer (1996) 78–79.

⁸¹ Az ülés hivatalos és először 1989-ben publikált jegyzőkönyvében (lásd: Glatz (1989) a fenti idézetet tartalmazó 12., utolsó pont nem szerepel, így korábban csupán közvetett bizonyítékok voltak arra, hogy a kabinet november 1-jei délelőtti ülésén tárgyaltak, és elvi döntést hoztak a semlegesség ügyében. (Lásd: Gál–Hegedűs B.–Litván–Rainer M. (1993) 74–75.) A Nagy Imre-per anyagában, Losonczy Géza korabeli iratai között azonban fennmaradt egy egyoldalas jegyzőkönyv-töredék az ülésről, amely alapvetően megegyezik a hivatalos jegyzőkönyv 11. pontja második felének szövegével, tartalmaz ugyanakkor egy 12. pontot is a semlegesség kérdéséről. MOL, XX-5-h, Nagy

tiltakozott az újabb szovjet csapatok bevonulása ellen. A nagykövet néhány órával később közölt válasza szerint a Szovjetunióból csupán NKVD alakulatok érkeztek a már Magyarországon tartózkodó katonai egységek fegyelmének helyreállítása céljából.⁸²

Nagy Imre a rendkívüli helyzetre való tekintettel, délután újabb ülésre hívta össze a kabinetet, amelyre meghívást kapott Andropov is.⁸³ A miniszterelnöknek ezzel valószínűleg az volt a célja, hogy a nagykövet személyesen győződjön meg róla, a kormány egységes a helyzet megítélésében, így a szovjeteknek egy invázió esetén nem csak a magyar társadalom, hanem a teljes politikai vezetés ellenállásával is számolniuk kell. Mivel a kabinet tagjai nem tartották kielégítőnek Andropovnak az újabb szovjet csapatok bevonulásával kapcsolatban adott magyarázatát, a testület Nagy Imre javaslatára egyhangúlag úgy határozott (Kádár Jánossal együtt), hogy Magyarország kilép a Varsói Szerződésből, kinyilvánítja az ország semlegességét, és az ENSZ-hez fordul azzal a kéréssel, hogy a négy nagyhatalom nyújtson segítséget az ország semlegességének védelmére, egyben kéri az ügy soron kívüli tárgyalását. Nagy Imre azonban, aki mindvégig arra törekedett, hogy a szovjetekkel való tárgyalások lehetőségét a legreménytelenebb helyzetben is fenntartsa, még ebben a drámai pillanatban is tartogatott egy meglepetést: jól érzékelve, hogy a szovjetek számára az adott helyzetben mindebből egyedül az ENSZ bevonása okozhat komolyabb kellemetlenséget, közölte Andropovval, hogy amennyiben a Szovjetunió leállítja csapatainak előnyomulását és azokat visszavonja saját határaihoz, cserébe a magyar kormány azonnal visszavonja az ENSZ-hez intézett kérését, bár Magyarország akkor is semleges marad. Nagy Imre az ülés után még mintegy fél órán keresztül négyszemközt tárgyalt Andropovval, akinek kifejtette, a döntés

Imre és társai pere. Vizsgálati iratok, 12. kötet, Losonczy Géza iratai.

⁸² *Az igazság a Nagy Imre ügyben* (1989) 86–87. Kádár János fent idézett 1956. november 2-i moszkvai beszámolója szerint Andropov először azt állította, hogy “ezek vasutasok”, később azt mondta, csupán átcsoportosításról van szó, majd pedig a repülőterek körülfűrését azzal magyarázta, hogy a sebesülteket szállítják el. Szereda–Rainer (1996) 78.

⁸³ Glatz (1989). Andropov jelentését a kabinet üléséről közli: Gál–Hegedűs B.–Litván–Rainer M. (1993) 73–74.

ellenére még mindig bízik abban, hogy “a felmerült súlyos ellentéteket közvetlen tárgyalások útján sikerül elintézni.” Kérte, hogy a szovjet vezetők adjanak neki erre lehetőséget. Andropov ugyan ígéretet tett az üzenet továbbítására, válasz azonban Moszkvából nem érkezett, hiszen ott éppen ekkor már a forradalom likvidálására létrehozandó ellenkormány megszervezését tekintették az egyik fő feladatnak.⁸⁴

Ugyanez a taktikázás figyelhető meg az ENSZ-főtitkárhoz küldött üzenet megszövegezésénél is. Habár a kabinet arról döntött, hogy a magyar kérés soron kívüli tárgyalását kell kérni, Nagy Imre november 1-jei táviratában az szerepelt, hogy azt a magyar kormány a Közgyűlés soron következő – azaz a november 12-én (!) kezdődő rendes – ülészakán kéri napirendre tűzni.⁸⁵ Holott az ENSZ Biztonsági Tanácsa már október 28-án megkezdte a magyarországi helyzet tárgyalását, az ENSZ rendkívüli közgyűlése pedig éppen ezen a napon (november 1-jén) ült össze a közel-keleti válság megvitatására. Nagy Imre ugyanis minden valószínűség szerint időt akart adni a szovjeteknek, hogy az Andropovnak tett alku-ajánlatát megfontolhassák, hiszen annak esetleges elfogadása – elvben legalábbis – sokkal komolyabb reményekkel kecsegtetett, mint a Világszervezet bármilyen Magyarországgal rokonszenvező állásfoglalása. Ehhez azonban el kellett kerülni, hogy az ENSZ azonnal akcióba lépjen, mert egy gyorsan meghozott és a Szovjetuniót elítélő határozat – ma már tudjuk, ennek a veszélye valójában egyáltalán nem fenyegetett⁸⁶ – Nagy Imre ajánlatának csereértékét szüntette volna meg. Ezt a feltételezést erősíti meg az is, hogy a távirat tervezetében eredetileg szerepelt egy olyan bekezdés, amely szerint “a Magyar Népköztársaságot fegyveres agresszió érte” a Szovjetunió részéről, ezért a magyar kormány kéri “az Egyesült Nemzetek Szervezete Biztonsági

⁸⁴ MOL, XX-5-h, Nagy Imre és társai pere. Vizsgálati iratok, I/1 kötet, Nagy Imre kihallgatása 1957. július 1. 172.

⁸⁵ A távirat magyar nyelvű tervezetét közli: Kiss–Ripp–Vida (1993) 86.

⁸⁶ Az ENSZ-nek illetve a nyugati nagyhatalmaknak a magyar kérdéssel kapcsolatos politikájáról lásd Békés (2004) A brit kormány és a magyar forradalom című fejezet.

Tanácsának azonnali közbelépését.”⁸⁷ Az ENSZ-főtitkárnak küldött üzenetből azonban ez a pont végül Nagy Imre jóváhagyásával kimaradt, mivel az a fent vázolt logika szerint jelentősen növelte volna egy esetleges nem kívánatos gyors ENSZ-akció lehetőségét.⁸⁸

November 2-án Nagy Imre ismét magához kérette Andropovot, és határozottan tiltakozott amiatt, hogy újabb és újabb szovjet csapatok lépik át a magyar határt, de egyúttal azt is kifejtette, hogy a Magyarország hosszú távú baráti kapcsolatokat kíván fenntartani a Szovjetunióval. Közölte a nagykövettel, hogy a magyar kormány a legújabb fejleményekről tájékoztatni fogja a budapesti külképviseleteket valamint az ENSZ Biztonsági Tanácsát is.⁸⁹ Valóban, a miniszterelnök ezen a napon újabb táviratot küldött az ENSZ főtitkárnak, ám abban még mindig nem a Biztonsági Tanács “azonnali közbelépését” kérte, hanem csupán azt, hogy a főtitkár szólítsa fel a nagyhatalmakat Magyarország semlegességének elismerésére, és hogy a Biztonsági Tanács utasítsa a szovjet és a magyar kormányt a szovjet csapatok kivonásával kapcsolatos tárgyalások azonnali megkezdésére.⁹⁰ Nagy Imrének ugyanis nem az volt a fő célja, hogy a folyamatban lévő szovjet inváziót az ENSZ elítélje, hanem hogy a Biztonsági Tanács nyomását felhasználva rávegye a szovjeteket, hogy tárgyaljanak kormányával. November 2-án a szovjet kormány válaszolt a csapatkivonásokkal kapcsolatos korábbi, október 31-i magyar kérésre: e szerint a Szovjetunió kész a tárgyalásokra, egyúttal felkéri a magyar kormányt, hogy nevezzen ki bizottságot a Varsói Szerződéssel kapcsolatos politikai kérdések megvitatására, valamint állítson fel katonai bizottságot a szovjet csapatkivonás technikai feltételeinek biztosítására.⁹¹ Az október 31-től folyamatosan beözönlő újabb egységekről azonban a jegyzék semmit sem tartalmazott, a katonai helyzet pedig

⁸⁷ Kiss–Ripp–Vida (1993) 86.

⁸⁸ MOL, XX-5-h, Nagy Imre és társai pere. Vizsgálati iratok, III. kötet, Félix Pál 1957. július 3-i tanúkihallgatási jegyzőkönyve.

⁸⁹ Gál–Hegedűs B.–Litván–Rainer M. (1993) 81.

⁹⁰ Nagy Imre november 2-i, az ENSZ főtitkárához intézett táviratát közli: *Népszabadság*, 1956. november 3.

⁹¹ Kiss–Ripp–Vida (1993).

időközben csak tovább romlott, így a szovjet tárgyalási szándék komolysága legalábbis kétségesnek látszott. A kormánynak azonban nem sok választási lehetősége volt; a tárgyalások megkezdéséhez ugyanakkor olyan – mint hamarosan kiderült: hamis – remények is fűződtek, hogy a szovjet intervencióra legalább addig nem kerül sor, amíg ezek a megbeszélések tartanak. Ezért azután a magyar kormány még aznap pozitívan válaszolt a szovjet jegyzékre, és november 3-án délelőtt a csapatkivonásról szóló tárgyalások meg is kezdődtek a Parlamentben.⁹²

November 3-án a miniszterelnök táviratban utasította a magyar ENSZ-küldöttség ideiglenes vezetésével megbízott Szabó Jánost,⁹³ hogy a Biztonsági Tanács aznapi ülésén nyomatékosan kérje a testülettől, hogy az “szólítsa fel a nagyhatalmakat Magyarország semlegességének elismerésére, és haladéktalanul szólítsa fel a szovjet és a magyar kormányt a tárgyalások megkezdésére”.⁹⁴ Szabónak egyúttal arról is be kellett számolnia, hogy Budapesten a két hadsereg parancsnoksága között megkezdődtek a tárgyalások a csapatkivonás technikai feltételeiről, illetve, hogy a szovjet delegáció ígéretet tett, hogy további szovjet csapatok nem lépik át a magyar határt. Nagy Imre tehát az utolsó pillanatban még egy kétségbeesett kísérletet tett arra, hogy – ekkor első ízben *közvetlenül* a magyar ENSZ-képviselő útján – megkísérelje az ENSZ fórumát felhasználni a fenyegető szovjet intervenció megakadályozására. A Biztonsági Tanács azonnali tájékoztatása a fenti ígéretről valószínűleg azt a célt szolgálta, hogy így annak megszegése minél több nemzetközi bonyodalmat okozzon a szovjetek számára. Ha így volt, Nagy Imre számítása nem jött be: Szabó, aki vélhetően már ekkor konzultált Szoboljev szovjet ENSZ-megbízottal a másnapra várható fejleményekről, a

⁹² A tárgyalások folytatására november 3-án este került sor a tököli szovjet katonai bázison. Itt azonban az előzetes forgatókönyv szerint a megbeszélések megkezdése előtt Szerov tábornok, a KGB vezetője letartóztatta magyar delegáció tagjait.

⁹³ Szabó Jánost, a magyar ENSZ-delegáció másodtitkárát az október 29-én leváltott Kós Péter helyett bízták meg ideiglenesen a képviselő vezetésével.

⁹⁴ Nagy Imre miniszterelnök utasítása Szabó János magyar ENSZ-megbízottnak, 1956. november 3., MOL, XIX-J-1-j, Külügyminisztérium, Miniszteri titkárság iratai, 66. doboz. A táviratot közli: Kiss–

Biztonsági Tanács november 3-i ülésén kifejezetten szabotálta a miniszterelnök utasításának végrehajtását, és csupán a “pozitív”, azaz a tárgyalások megkezdésére vonatkozó részét tolmácsolta, a semlegesség kérdését pedig meg sem említette.⁹⁵ Szabó hasonló módon szabotálta azt a külügyminisztériumtól kapott — Nagy Imrével egyébként feltehetően nem egyeztetett – november 2-i utasítást is, hogy írásban kérje a magyar semlegesség kérdésének felvételét a közel-keleti válság megvitatására összehívott rendkívüli közgyűlés napirendjére. Mint jelentette, a Budapestről kapott beszédet nem volt alkalma a közgyűlésben elmondani, mivel egy korábbi utasítás értelmében a közel-keleti vitában nem szólalt fel.⁹⁶

A Nagy Imre-kormány tehát az egyre elkerülhetetlenebbnek tűnő katasztrófa fenyegetésének súlya alatt – ha közvetve is, ekkor lényegében az osztrák semlegesség mintáját szem előtt tartva –, a nyugati nagyhatalmakhoz és a világszervezethez fordult. Ennek ellenére komoly illúziói Nagy Imrének sem a Nyugat, sem pedig az ENSZ esetleges segítségével kapcsolatban nem voltak. Mint a szovjet birodalmi politikát jól ismerő politikus valójában tisztában volt azzal, hogy az adott világpolitikai helyzetben vajmi kevés realitása van annak, hogy a szovjet vezetők, akik kezdettől tisztában voltak azzal, hogy a felkelés leverése számukra csak technikai kérdés, lemondanak egy a birodalmukhoz tartozó, számukra stratégiailag fontos országról, csak azért, mert annak kormánya függetlennek nyilvánította magát.

Ezért a színfalak mögött Nagy Imre az utolsó pillanatig kétségbeesetten kereste a szovjetekkel való megegyezés lehetőségét. November 1-jét követően sorra fogadta a szocialista országok nagyköveteit, – köztük a kínai nagykövetet – s mindenekelőtt Andropovot, és igyekezett őket politikája helyességéről meggyőzni. November 3-án pedig a román párt Budapesten tartózkodó delegációjával folytatott megbeszélésen próbálta meg elérni, hogy Gheorghe-Dej

Ripp–Vida (1993) 90.

⁹⁵ Szabó János nyilatkozata a Biztonsági Tanácsban 1956. november 3-án, MOL, XIX-J-1-j, Külügyminisztérium, Miniszteri titkárság iratai, 66. doboz.

⁹⁶ Uo.

hozzon létre számára csúcstalálkozót Hruscsovval.⁹⁷ A szovjet vezetők azonban éppen ezen a napon Moszkvában már egy egészen más csúcstalálkozón a rendteremtés irányítására kiszemelt Kádár Jánossal egyeztették a Nagy Imre-kormány megbuktatásának forgatókönyvét.⁹⁸

Moszkva és a szovjet blokk

Ma már tudjuk, hogy a magyarországi események kimenetele – sokak elképzeléseivel ellentétben – valójában nem a *Nyugat* magatartásától, hanem attól függött, hogy a szovjet vezetők miként tudják kezelni az október 23-án kirobbant politikai válságot. Noha közzismert, hogy Tito már 1956. november 11-i pulai beszédében hibás lépésnek minősítette az első szovjet beavatkozást, meglepő, hogy a történelmi esélyek latolgatása szempontjából milyen kevés figyelmet kapott az a tény, miszerint 1956. október 23-án a szovjetek (és egyedül ők) valódi döntéshelyzetben voltak, azaz akkor dönthettek volna másképpen is.

Az 1956. október 19-én kirobbant lengyelországi politikai válság megoldásával elfoglalt szovjet vezetés – a korábbi feltételezésekkel ellentétben – kezdetben kifejezetten vonakodott attól, hogy Gerő Ernő kérésére engedélyezze a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok bevetését az október 23-i budapesti tüntetés szétverésére. Az est folyamán megismételt segélykérés, s mindenekelőtt a helyzetet rendkívül súlyosnak ítéző Andropov nagykövet

⁹⁷ Rainer M. (1999); Szereda–Rainer (1996) 91.

⁹⁸ Kádár János és Münnich Ferenc november 2-i illetve november 3-i tárgyalásairól az SZKP KB Elnökségének tagjaival lásd Uo. 75–82 és 88–90. Ezek a szovjet források bizonyítják, hogy Kádár János eredetileg nem gondolt ellenkormány alakítására, amikor november 1-jén Münnich-kel együtt a Szovjetunióba távozott. November 2-án a szovjet pártvezetéssel folytatott első tárgyaláson arról próbálta meggyőzni az Elnökség tagjait, hogy van még esély a válság békés úton való rendezésére. Ennek ellenére a rákövetkező napi találkozón, amikor már Hruscsov és Malenkov is visszatértek Moszkvába, Kádárnak szembesülnie kellett azzal a helyzettel, hogy a szovjet döntés már korábban megszületett, így neki csak arra van lehetősége, hogy eldöntse: vállalja-e az ellenkormány vezetését, vagy sem.

nyomására azonban végül is a beavatkozás elrendelése mellett döntöttek.⁹⁹

Az SZKP Elnöksége október 23-án késő este tárgyalta meg a kérdést. A magyarországi helyzetet, ahol ekkor már fegyveres összecsapások voltak, a szovjet vezetés a varsóiánál sokkal súlyosabbnak értékelte. Az ülésen így fel sem merült, hogy a kérdés megvitatását elhalasszák, és a szövetségesekkel konzultálva a másnapi, a lengyelországi válság miatt összehívott moszkvai csúcstalálkozón hozzanak döntést arról, hogy a magyar vezetés kérésére bevessék-e az országban állomásozó szovjet csapatokat. A lengyel válság kérdésében ekkorra kompromisszum jött létre: Moszkva letett a fegyveres beavatkozásról, Gomulka viszont biztosította a szovjeteket, hogy a tervezett reformok sem a kommunista hatalom fenntartását, sem pedig a szovjet blokk egységét nem veszélyeztetik. Az ekkor még korlátozott méretű fegyveres konfliktus kialakulása ellenére Magyarországon is lett volna lehetőség a lengyel forgatókönyv alkalmazására. Mikojan, a szovjet vezetés egyik tekintélyes és a magyarországi helyzetet legjobban ismerő tagja ezt az alternatívát rendkívül világosan fel is vázolta: „Nagy [Imre] nélkül nem lehet úrrá lenni a mozgalmon, így nekünk is olcsóbb. [...] Mit veszíthetünk? Végezzék el a rendcsinálást maguk a magyarok. Ha bevonulnak a csapataink, elrontjuk magunknak a dolgot. Próbálkozzunk politikai lépésekkel, és csak azután vonultassuk be csapatainkat”¹⁰⁰. Javaslat alapján egy adott kommunista országban bekövetkező, súlyos politikai válság *helyi erővel, szovjet katonai beavatkozás nélkül* történő megoldását joggal nevezhetjük *Mikojan-doktrínának*.¹⁰¹ Később a szovjet vezetés valójában ösztönösen ezt a módszert igyekezett alkalmazni számos válságos helyzetben: az 1968-as csehszlovákiai válság során éppúgy, mint 1979-ben, Afganisztánban. A doktrína *sikeres* alkalmazására végül a szükségállapot 1981. decemberi, lengyelországi bevezetése kapcsán került sor.

⁹⁹ Szereda–Rainer (1996) 26–27. Az 1956. október 24-i első szovjet beavatkozásról lásd még Hajdu (1992).

¹⁰⁰ Szereda–Rainer (1996) 26.

Ez a javaslat az adott helyzetben az egyetlen racionális alternatívát jelentette, az Elnökségben mégis egyedül maradt véleményével. A szovjet vezetés tehát, amely 1953 után alapvetően pragmatikusan viszonyult a világpolitikát érintő fő kérdésekhez, s amely végül az utolsó pillanatban a lengyel válság megoldásában még le tudott mondani a hidegháborús reflexek meghatározta, alapvetően ideológiai-emocionális alapon végrehajtandó fegyveres beavatkozásról, ugyanezt az önkorlátozó, kiváró taktikát Magyarország esetében már nem tudta alkalmazni. Ezzel Hruscsov és társai a saját szempontjukból is a lehető legrosszabb politikai döntést hozták, olyan folyamatot indítottak el, amelynek következményeitől éppen a fegyveres fellépés révén szerették volna magukat megkímélni. Vagyis épp az ellenkezőjét érték el annak, amit akartak: a helyzet gyors pacifikálása helyett az addigi szórványos fegyveres akciókat ez a lépés azonnal kiterjedt szovjetellenes szabadságharcra változtatta, a szovjet blokk történetének egyetlen ilyen jellegű küzdelmévé.¹⁰² Elmondhatjuk tehát, hogy Hruscsov és társai az 1956 folyamán Magyarországon kibontakozott válság kezelése során szinte minden lehetséges ponton saját érdekeik ellen is súlyos hibát követtek el: Rákosi leváltására túl későn határozták el magukat, amikor végül megtették, Kádár János vagy akár valamelyik kevésbé ismert vezető helyett a társadalom megbékítésére sztálinista múltja miatt és alkattal egyaránt teljesen alkalmatlan Gerő Ernőt tették meg utódnak, végül pedig október 23-i döntésükkel saját maguk szabták meg a fejlemények egyetlen lehetséges irányát. A gyorsan végrehajtott szovjet beavatkozás ugyanis – a Kreml várakozásaival ellentétben – Magyarországon olyan mértékben radikalizálta a tömegeket, hogy ezután valójában megszűnt a politikai megoldás lehetősége. Ráadásul a szovjet vezetés, amelynek eredeti célja az erődemonstráció útján történő pacifikálás volt, a beavatkozás módjával valójában akaratlanul is félrevezette a magyar társadalmat: ha ugyanis Moszkva rögtön október 24-én olyan masszív

¹⁰¹ Békés (2006). 85.

¹⁰² A szovjet megszállás ellen kibontakozott afganisztáni partizánháborút a beavatkozás sajátos körülményei miatt nem számítom ide.

katonai akcióval teremt rendet, mint amilyet november 4-én végrehajtottak, és ezzel egyértelműen jelzi, hogy a kommunista rendszer fenntartása érdekében semmilyen eszköztől nem riad vissza, valószínű, hogy az október 24. és november 3. közötti forradalmi eseményekre nem került volna sor. Elhibázott döntésük foglyaként azonban Hruscsov és társai ekkor a fegyveres és a politikai megoldás kombinációjával próbálkoztak, amit a forradalmi közvélemény bizonytalanságnak és gyengeségnek értelmezett. A fegyveres csoportok sikerei, a Nagy Imre-kormány, illetve a szovjetek folyamatos engedményei végül azt az általános illúziót keltették, hogy a forradalmi helyzetben valóban forradalmi lehetőségek rejlenek. Vagyis csupán kellő kitartásra van szükség, és akár a maximális cél, azaz a nyugati típusú parlamenti demokrácia is megvalósítható, és az ország teljes függetlensége kivívható. Pedig a szovjet szándékok ismeretében ma már biztos, hogy a forradalom sorsa lényegében október 22-én eldőlt. A szabad választások követelése, ami már a műegyetemi pontokban is szerepelt, s néhány nap alatt általánossá vált, magában hordozta a végkifejletet: ezek után csak két lehetőség maradt. Vagy a társadalom látja be egy idő után, hogy a követelés túlzó volt, és önként mérsékli célkitűzéseit a hatalom által még tolerálható szintre – ez forradalomban nem szokott megtörténni, éppen ezért forradalom –, vagy a hatalom tényleges gyakorlói, ez esetben a szovjetek döntenek úgy, hogy véget vetnek a bizonytalanságnak, és a fegyverek erejével hozzák a lázadók tudomására: tévedtek, ha azt hitték, van lehetőség alapvető változásokra. Az SZKP Elnökségének október 23-i ülésén a korlátozott mértékű fegyveres beavatkozás elrendelése mellett így a politikai kibontakozás előmozdítása volt napirenden. Ennek érdekében – alighanem Gomulka példáján is okulva – beleegyeztek, hogy Nagy Imre miniszterelnökként visszatérjen a hatalomba, azt remélve, hogy az MDP az ő tekintélyére alapozva sikerrel kísérheti meg a helyzet konszolidálását. Arról is döntöttek, hogy a hatékony válságmenedzselés érdekében egy négytagú delegációt küldenek Budapestre, ami az

adott rendkívüli helyzetben kétségtelenül racionális lépés volt. A küldöttség: A. I. Mikojan, M. A. Szuszlov, I. A. Szerov (a KGB elnöke), valamint M. Sz. Malinyin (a szovjet hadsereg vezérkari főnökének helyettese) másnap, október 24-én meg is érkezett magyar fővárosba. Hruscsov és a szovjet vezetés a fegyveres harcok kirobbanása ellenére napokig abban reménykedett, hogy a fejlemények az időközben kölcsönös engedmények árán, békés úton elért lengyelországi megoldás keretei között tarthatók, és a helyzet rendezése, ahogyan ott Gomulkától, Magyarországon Nagy Imrétől várható. A Nagy Imrével, illetve a magyar vezetéssel folytatott tárgyalások során Mikojan és Szuszlov ennek megfelelően már október 26-án határozottan jelezték is a szovjetek számára elfogadható engedmények határát: a kormányba be lehet venni néhány korábban más párthoz tartozó politikust (ekkor még szó sem volt tehát többpártrendszerrel és koalíciós kormányról), a szovjet csapatok pedig a rend helyreállítása után visszatérnek bázisaikra (ahogyan Lengyelországban tették). Arra is figyelmeztették a magyar vezetést, hogy további engedmények a kommunista rendszer bukásához vezetnének Magyarországon, és nem hagytak kétséget afelől, hogy ezt nem néznék tétlenül.¹⁰³ A moszkvai vezetésben ugyanis egy pillanatig sem merült fel, hogy hosszú távú – és a fennálló európai status quo által is biztosított – stratégiai érdekei ellenében cselekedve hozzájáruljon a Szovjetunió kelet-közép-európai biztonsági övezetének megbontásához azáltal, hogy Magyarországon engedélyezi egy vele szemben mégoly baráti külpolitikát folytató polgári rendszer visszaállítását. A katonai-stratégiai szempontok mellett a fejlemények lehetséges precedensértéke miatt nem elhanyagolhatók az ideológiai szempontok sem. A Szovjetunió az 1945 óta folyamatosan terjeszkedő kommunista világbirodalom befolyási övezetének további kibővítésére, mint láttuk, éppen ezekben az években indított széles körű gazdasági és propagandakampányt mindenekelőtt a harmadik világ országainak

¹⁰³ Mikojan és Szuszlov távirata az SZKP KB-nak, 1956. október 26. In: Szereda–Sztikalin (1993) 112.

irányában; elképzelhető, milyen negatív hatást tett volna, ha közel tízévi kommunista berendezkedés után egy kelet-közép-európai országban a szovjetellenes felkelés eredményeként visszaállítják a korábbi többpártrendszerű demokráciát. Hosszú távú érdekeik biztosítását, azaz a kommunista rendszer fenntartását a szovjetek a kelet-közép-európai csatlós országokban alapvetően a következő négy intézmény stabil fennállásában látták: mindenekelőtt egységes és cselekvőképes kommunista pártvezetésben; ütőképes és szilárd állambiztonsági erőkben; lojális és fegyelmezett katonai vezetésben, illetve hadseregben, valamint a párt által irányított és ellenőrzött tömegtájékoztatásban. A szovjet döntéshozatali mechanizmusban ezek bármelyikének megrendülése vészreakciókat váltott ki, a négy intézmény együttes válsága által létrejött kihívásra pedig csak egyetlen válasz létezett: a fegyveres beavatkozás.¹⁰⁴

A Szovjetunió rövid távú érdekei azonban azt diktálták, hogy erre a radikális lépésre csak akkor kerüljön sor, ha a helyzet békésrendezésére már egyáltalán nincs remény. A kommunista blokk egységének fenntartása, a szovjet–jugoszláv békülési folyamat, a fejlődő országokba irányuló propaganda a békeszerető Szovjetunióról, a nyugat-európai kommunista pártok helyzete, s nem utolsósorban a lengyel válság békés rendezésének lehetősége mind olyan tényezők voltak, amelyek az adott helyzetben a fegyveres rendteremtés ellen szóltak.

A kibontakozás érdekében ezért a szovjetek újabb taktikai engedményekre kényszerültek. Október 28-án hozzájárultak a kormány és a felkelők közötti tűzszünet kihirdetéséhez, és beleegyeztek, hogy a szovjet egységeket kivonják Budapestről (anélkül, hogy előzőleg likvidálnák a fegyveres felkelőcsoportokat). Nem emeltek kifogást az ellen, hogy az új kormánynyilatkozat az eseményeket „nemzeti demokratikus mozgalomnak” minősítette, sőt az ellen sem, hogy kimondta: a kormány tárgyalásokat kezdeményez a szovjet haderő

¹⁰⁴ Az első három tényező szerepét hangsúlyozza Rainer (1993). A tömegtájékoztatás szerepére ebben a vonatkozásban Kende Péter hívta fel a figyelmemet.

kivonásáról, amit a moszkvai küldöttek 25-én még határozottan elleneztek. Az október 30-i szovjet kormánynyilatkozat¹⁰⁵ pedig (amelyet hosszabb előkészítő munka után ekkor csupán kiegészítettek az aktuális helyzetnek megfelelően¹⁰⁶) kifejezetten ígéretet tett a csapatkivonás lehetőségének megvizsgálására. A magyarországi helyzetről a szovjet vezetésben – ahogyan ez korábban is feltételezhető volt – kezdettől komoly viták folytak. A helyzet súlyosságát jelzi, hogy az Elnökség október 23. és november 4. között szinte naponta ülésezett: a fő kérdés az volt, milyen mértékű és jellegű engedményeket tehetnek a Nagy Imre-kormány, hogy képes legyen a helyzet konszolidálására, úgy azonban, hogy sem az ország társadalmi rendszere, sem pedig a szovjet szövetségi rendszerben elfoglalt helye nem változik. Abban tehát, hogy Magyarországnak a szocialista táborból való kiválása semmilyen körülmények között nem megengedhető, teljes volt az egyetértés. A legnagyobb engedménynek az tekinthető, hogy az Elnökség október 30-i ülésén egyhangú döntést hoztak: a helyzet békés rendezése érdekében Moszkva hajlandó kivonni a szovjet csapatokat Magyarországról, amennyiben a magyar kormány a feltételeket biztosítani tudja.¹⁰⁷ A Malin-feljegyzések elemzése alapján világos, hogy a szovjet vezetés 1956. október 30-i döntése semmiképpen nem Magyarország „elengedésére” irányult, ahogyan néhány kutató értelmezi.¹⁰⁸ Ellenkezőleg: ez lett volna az a maximális politikai engedmény, amit a szovjet vezetés – az általuk is a legrosszabb megoldásnak tekintett fegyveres rendteremtést elkerülendő – még hajlandó lett volna megadni, ha ezáltal a Nagy Imre-kormány a helyzetet konszolidálni

¹⁰⁵ Teljes szövegét lásd In: Békés (2006) Függelék, 14. sz. dokumentum.

¹⁰⁶ A nyilatkozat elemzését lásd a 3. fejezetben.

¹⁰⁷ Szereda–Rainer (1996) 51–55.

¹⁰⁸ Ezt az álláspontot leghatározottabban Mark Kramer képviseli, Kramer (1996–1997; 1997). Lényegében hasonlóan vélekedik Vlagyiszlav M. Zubok is, amikor a következőket írja: „Biztosak lehetünk abban, hogy amennyiben Hruscsov körül másként alakul a hatalmi felállás, és ha helyette egy erőszakra kevésbé hajlamos vezető áll a Kreml élén, a szovjet tankok nem gördültek volna be Budapestre, és Kelet-Európa, valamint vele együtt a Szovjetunió történelme is másként alakult volna.” Zubok (1997) 65.

tudja.¹⁰⁹ Arra vonatkozóan, hogy a kivonulásról csakis a kommunista rendszer és a szovjet blokk egységének megőrzése esetén lehetett szó, a Malin feljegyzésekben számos konkrét bizonyíték található, talán elég a két legmarkánsabban megfogalmazott, illetve legjobban dokumentált véleményt említeni. Sepilov külügyminiszter, aki többnyire a „liberális alternatíva”¹¹⁰ képviselőjeként vett részt a vitákban, a döntés támogatásakor kifejtette: „Magyarország kormányának egyetértésével hajlandók vagyunk kivonulni Magyarországról. Hosszú harcot kell majd folytatni a nemzeti kommunizmus ellen.”¹¹¹ Tehát a lépés kalkulált következménye korántsem a „kapitalista rendszer restaurációja” volt, hanem egy a lengyelországihoz hasonló állapot megszilárdulása, azaz egy reformált, nagyobb belső önállósággal rendelkező, ám Moszkvához lojális és a szovjet blokk keretein belül maradó kommunista szisztéma létrejötte. A status quo mindenáron való fenntartásának követelményét a legfélreérthetlenebbül éppen az a Mikojan fejtette ki, aki egyébként mindvégig a legliberálisabb véleményt képviselte a vezetésben: „Magyarországot nem szabad kiengednünk a mi táborunkból” – mondta az Elnökség november 1-jei ülésén, egy nappal az intervenció szükségességéről hozott döntés után, miközben arról igyekezett meggyőzni a többieket, hogy még nem merültek ki teljesen a politikai megoldás lehetőségei, várjanak még tíz-tizenöt napot a beavatkozással.¹¹² A sors iróniája, hogy míg október 23-án Mikojan volt az egyetlen, aki racionálisan mérte fel a helyzetet, a kivárási taktika szorgalmazása ekkor, november 1-jén azt jelentette, a vezetésből most egyedül ő nem volt képes megérteni (vagy tudomásul venni), hogy a magyarországi fejlemények már valóban túllépték a Szovjetunió által tolerálható kereteket. Azt ugyanis ma már alig-alig kérdőjelezi meg bárki, hogy október legvégére az országban olyan visszafordíthatatlan demokratikus átalakulás indult meg, amely külső

¹⁰⁹ Az Elnökség 1956. október 30-i döntésével kapcsolatos eltérő értelmezésekről lásd Békés (2004) 166–170.

¹¹⁰ Rainer M. János kategóriája. Szereda–Rainer (1996) 136.

¹¹¹ Uo. 53.

¹¹² Uo. 69.

beavatkozás nélkül rövid időn belül feltétlenül a kommunista diktatúra teljes felszámolásához vezetett volna. A november 1. és 3. közötti események csak megerősítették ezt a felismerést; nem véletlen, hogy a november 3-i elnökségi ülésen már maga Mikojan javasolta Kádár Jánost a Moszkvában szervezett ellenkormány elnökének.¹¹³

Kijelenthetjük tehát: a Malin-feljegyzésekben nincs egyetlen olyan tény, információ sem, amely arra utalna, hogy a szovjet vezetésnek akár csak egyetlen tagja is hajlandó lett volna elfogadni a magyarországi változásokat azok egyre világosabban megnyilvánuló következményével, azaz egy demokratikus rendszer kialakulásával együtt. Ha jól meggondoljuk, ez nem is olyan meglepő. Hadd utaljak ismét egy jól ismert tényre: régóta tudjuk, hogy Tito a november 2-ről 3-ra virradó éjszaka Brioni szigetén a kommunista rendszer megmentése érdekében maga is egyetértett a szovjet intervenció tervével, sőt azt később, nyilvánosan is elkerülhetetlen lépésként értékelte. Márpedig az aligha kétséges, hogy a nemzeti kommunizmus hatalomra kerülésében, azaz a konkrét helyzetet illetően a Nagy Imre-kormány támogatásában Titónál érdekeltőbb személy nemigen létezett. Ha tehát november elején eredendően pozitív elfogultsága ellenére már ő is úgy ítélte meg – egyébként helyesen –, hogy a kommunista diktatúra végveszélybe került Magyarországon, az lett volna a furcsa, ha a szovjet vezetők, akik korábban a rendszer keretein belüli, jóval szolidabb változásokat is csak a válságos helyzet súlya alatt fogadták el, most a jugoszlávokénál engedékenyebb magatartást tanúsítanak.

A Malin-feljegyzések alapján világossá válik az is, hogy a szovjet vezetők egyáltalán nem tartottak a nyugati hatalmak magyarországi beavatkozásától, noha nyomásgyakorlás céljából ezt a cinikus érvet minden gond nélkül bevetették a magyar vezetőkkel folytatott vitákban¹¹⁴,

¹¹³ Uo. 88.

¹¹⁴ Mikojan és Szuszlov október 26-án, a Gerő Ernővel folytatott megbeszélés során kifejtették, durva hiba volt Nagy Imre előző napi rádióbeszédében megemlíteni, hogy a kormány tárgyalásokat fog kezdeményezni a szovjet csapatok kivonásáról, mivel a csapatok kivonása „elkerülhetetlenül az amerikai csapatok bevonulásához vezet”. Amint láttuk, amikor az SZKP Elnöksége csupán négy

és a szovjet propagandában is kiemelt szerepet kapott ez a tényező. Az elnökségi ülésekről készült feljegyzésekben azonban nyoma sincs ezzel kapcsolatos érdemi felszólalásoknak.¹¹⁵ Márpedig ha a szovjet vezetők számoltak volna a nyugati beavatkozás veszélyével, nemcsak komolyan tárgyalniuk kellett volna erről, hanem szinte kizárólag erről kellett volna tárgyalniuk. Egyúttal azonnali, hathatós biztonsági intézkedéseket kellett volna hozniuk – beleértve a hadsereg, a légierő és a hadiflotta teljes mozgósítását –, hiszen ez esetben nem kevesebbről lett volna szó, mint a harmadik világháború kitörésének közvetlen veszélyéről. Ezzel szemben az október 31-i ülésen Hruscsov a szovjet beavatkozás nemzetközi hatását illetően lakonikus és egyben a világpolitikai realitásokkal pontosan számoló kijelentést tett: „nagy háború nem lesz”.¹¹⁶

A szovjet vezetés „optimista” korszaka mindössze egy nappal az október 30-i, a csapatok kivonásával is számoló döntése után véget ért, mivel a magyarországi politikai helyzet radikalizálódása miatt a Kreml újabb döntési kényszer elé került. Az október 28. és 30. közötti fejlemények alaposabb át- és újragondolása, illetve az ekkorra kialakult helyzet (az események lényegében forradalomként való értékelése, a több-pártrendszer visszaállítása, az ÁVH felosztatása, illetve a pártvezetés teljes szétesése és a hadsereg akcióképtelensége) végül arról győzték meg a szovjet vezetést, hogy Magyarországon a lenini–sztálini típusú kommunista rendszer végveszélybe került. Jól látták, hogy Nagy Imre, akit amúgy is opportunistának és ingadozónak tartottak, az események sodrában többé már nem képes, és ami még rosszabb, már nem is hajlandó kordában tartani a szovjet rendszer felbomlásával fenyegető folyamatokat. Ez a helyzetértékelés számukra azt jelentette, hogy kimerültek a válság békés

nappal később mégis döntést hozott a csapatok visszavonásáról, ez a lehetőség fel sem merült.

¹¹⁵ Az Elnökség október 31-i ülésén ugyan Hruscsov a beavatkozás szükségességét indokolva felvetette, hogy a szovjet csapatok kivonását az imperialisták gyengeségnek fognák fel és „támadásba lendülnének”, a teljes kontextus ismeretében nyilvánvaló, hogy ez a nem túl logikus érvelés valójában csupán az egy nappal korábban hozott döntés megváltoztatásának hatékony előmozdítását szolgálta. Szereda–Rainer (1996) 62.

¹¹⁶ Uo. 63. A „nagy háború” a szovjet pártzsargonban a közvetlen kelet–nyugati fegyveres konfliktus,

rendezésének lehetőségei; az SZKP KB Elnökségének október 31-i ülésén ennek megfelelően megszületett a politikai döntés a fegyveres beavatkozás szükségességéről, vagyis a „Forgószél” hadművelet előkészítéséről.¹¹⁷

Az Elnökség arról is határozott, hogy a kínai, csehszlovák, román és bolgár vezetést tájékoztatni kell a tervezett lépésről, a lengyelekkel és jugoszlávokkal pedig személyes konzultációt kell szervezni. Ez a szovjet blokk belső döntéshozatali mechanizmusának átalakulását jelezte, ezért érdemes részletesebben megvizsgálni, milyen belső kommunikáció zajlott Moszkva és szövetségesei között a magyar forradalom idején.

A Lengyelországban kialakult válságos helyzet megvitatása után az SZKP KB Elnöksége 1956. október 20-i ülésén határozatot hozott arról, hogy sürgős többoldalú találkozóra van szükség, s ennek keretében „meg kell hívni Moszkvába Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária és az NDK kommunista pártjának képviselőit”.¹¹⁸ Ugyanakkor intézkedtek a kínai vezetés személyes tájékoztatásáról is: Pekingbe a KB képviselőjét tervezték elküldeni. Amint az ülésről készült töredékes feljegyzésből kiderül, ezen a napon, vagyis alig egy nappal a Varsóban tárgyaló szovjet válságstáb hazatérése után, az volt az általános vélemény, hogy „véget [kell] vetni annak, ami Lengyelországban van”. Erre utalnak azok a tervezett intézkedések is, amelyek hasonló válságok esetén egyértelműen a helyzet erőszakos megoldását, illetve az aktuális vezetésnek a legalitás látszatát megőrző „technikával”, azaz új vezetés kinevezése útján történő leváltását célozták: „Hadgyakorlat. Előkészíteni a dokumentumot. Bizottságot alakítani.”¹¹⁹

Az október 24-re Moszkvába sebtében összehívott kommunista csúcstalálkozó eredeti feladata tehát a lengyelországi szovjet katonai intervenció előkészítése, koordinálása lett

azaz a harmadik világháború „kódneve” volt.

¹¹⁷ Az 1956. november 4-én megindított második szovjet katonai intervencióról lásd Györkei–Horváth (1996).

¹¹⁸ Szereda–Rainer (1996) 22.

¹¹⁹ Uo.

volna. Látható, hogy a Varsói Szerződés politikai-konzultációs szerepe ekkor még nem volt jelentős, hiszen nem merült fel, hogy az egyeztetés az ekkor már másfél éve létező szervezet keretében, azaz a Politikai Tanácskozó Testület összehívásával történjen, noha a VSZ erre megfelelő jogi keretet kínált volna. A válságmenedzselés még a hagyományos csatornák igénybevételével, azaz a pártvezetők Moszkvába rendelésével történt. Az október 24-én megtartott tanácskozásra így a rövid határidő, illetve a rendkívüli helyzet miatt csak a csehszlovák, keletnémet és bolgár vezetés tudta elküldeni képviselőit: Gerő Ernő a budapesti események miatt nem tudott elutazni, míg a román vezetés Gheorghiu-Dejzsel az élen éppen ekkor, október 20–27-e között járta a maga Canossáját Belgrádban. Időközben azonban a helyzet jelentősen megváltozott. Az eredeti terv, a lengyelországi beavatkozás lekerült a napirendről, mivel a lengyel párt új vezetője, Wladislaw Gomulka október 23-i telefonbeszélgetésük során végül meggyőzte Hruscsovot, hogy Lengyelországban a kommunista diktatúra nincs veszélyben, és a szovjet blokk biztonsági érdekeit is garantálni tudják.¹²⁰ Ami azt jelentette, hogy az ország a Varsói Szerződés szilárd tagja marad, és nem vetik fel a szovjet csapatok távozásának kérdését. Válságosra fordult viszont a helyzet Magyarországon, ahol október 23-án a reformokat követelő békés tüntetés estére fegyveres felkelésbe csapott át. Az október 24-i csúcstalálkozón így Hruscsov már a kész tényekről tájékoztatta az egybegyűlteket. Ugyanezen a napon érkezett Moszkvába egy kínai delegáció Liu Sao-csi vezetésével, a Kelet-Közép-Európában kialakult válsághelyzet megtárgyalása céljából.¹²¹ Míg a szovjet–kínai megbeszélések lényegét ma már több-kevesebb bizonyossággal ismerjük, arról alig vannak forrásaink, hogy október 24. és november 1-je között folyt-e valamilyen egyeztetés a kelet-közép-európai szövetségesekkel, s ha igen, milyen. A ma ismert források alapján úgy tűnik, november legelejéig ők leginkább a szovjet

¹²⁰ Hajdu (1992) 151.

¹²¹ Kína szerepéről lásd Csen (1997); Vámos (2006).

sajtóban megjelent információkra voltak utalva, újabb konzultációra pedig csak akkor került sor, amikor a szovjet vezetés az Elnökség október 31-i ülésén meghozta döntését a magyar forradalom leveréséről, azaz a második szovjet intervenció megindításáról. Ekkor egyúttal arról is határoztak, hogy másnap, november 1-jén Hruscsov, Molotov és Malenkov találkozzon Bresztben a lengyel vezetőkkel, majd Hruscsov és Malenkov utazzon tovább Jugoszláviába, hogy ott még aznap este vagy másnap reggel Titóval tárgyaljon az intervenció előkészítéséről.¹²² Ekkor tehát még nem merült fel, hogy a tábor többi tagjával is sürgős személyes konzultációt kellene folytatni, csupán a szövetségesek tájékoztatásáról döntöttek.¹²³ Ez azért is meglepő, mert amint láttuk, Lengyelország esetében már akkor is Moszkvába rendelték a szövetségeseket, amikor komolyan felmerült a szovjet beavatkozás lehetősége, de erről döntés még nem született. Most egyértelműen döntöttek a magyarországi felkelés leveréséről, ellenkormány kinevezéséről, s noha világos volt, hogy mindennek a szovjet blokk egészére nézve beláthatatlan következményei lehetnek, Moszkvában csupán a „problémás” lengyelek tájékoztatását, illetve a jugoszlávok semlegesítését tekintették sürgős feladatnak.

A szovjet–lengyel határ közelében, szovjet területen fekvő Bresztben folytatott tárgyalások során a lengyel vezetők, Gomulka, Czyrankiewicz és Ochab – a szovjet prognózisnak megfelelően – ellenezték a beavatkozást, hangsúlyozva, hogy a magyaroknak maguknak kell megoldaniuk a helyzetet. Az októberi válság során megújult lengyel vezetés ugyanis – Gomulkával az élen – kezdetben határozottan támogatta Nagy Imre törekvéseit a helyzet konszolidálására, és elítélte az első szovjet beavatkozást. Ennek megfelelően a lengyel társadalom – a szovjet blokkban egyedülálló módon – nyíltan kifejezhette a magyar forradalom iránti szolidaritását tömegdemonstrációk, nyilatkozatok, vérado- és segélyakciók formájában, a sajtó pedig objektívan számolhatott be az eseményekről. Október végén egy

¹²² Szereda–Rainer (1996) 63–65.

¹²³ Uo. 63.

kétfős pártdelegáció utazott Budapestre azzal a megbízással, hogy a magyar vezetőktől, mindenekelőtt Nagy Imrétől és Kádár Jánostól közvetlen információkat szerezzen a helyzetről, és igyekezzen meggyőzni őket, hogy a kibontakozásnak csak a „lengyel megoldás” keretei között vannak reális esélyei. A Magyarországon november első napjaira bekövetkezett alapvető politikai változásokat azonban a lengyel vezetés is egyre nagyobb aggodalommal figyelte, a Varsói Szerződés felmondása és a semlegesség deklarálása pedig kifejezetten olyan lépésnek minősült a lengyelek szemében, amely az 1945 után létrejött geopolitikai struktúrát, s benne potenciálisan a lengyel–német határ biztonságát veszélyezteti. A szocializmus megmentésére hivatkozó szovjet döntést a készülő beavatkozásról így Gomulka kényszerűen tudomásul vette, ám valószínűleg az utolsó pillanatig abban reménykedett – Nagy Imréhez hasonlóan –, hogy végül, valamilyen csoda folytán, mégis elkerülhető lesz. Ezért a lengyel pártnak a nemzethez intézett, november 1-jén, a breszti találkozó után elfogadott és másnap nyilvánosságra hozott felhívásában még az szerepelt, hogy a szocializmus megvédését Magyarországon a magyar népnek, nem pedig külső intervenciónak kell biztosítania.¹²⁴ A szovjet vezetők ennek ellenére biztosak lehettek benne, hogy a lengyelek az intervenciót követően lojálisan tudomásul veszik majd a realitásokat.

Joggal merül fel a kérdés: az eredeti tervektől eltérően végül miért került sor a román, csehszlovák és bolgár vezetéssel folytatott konzultációra? Amíg ugyanis Molotov a terveknek megfelelően Bresztből visszatért Moszkvába, Hruscsov és Malenkov – ahelyett, hogy egyenesen Titóhoz indultak volna – először Bukarestbe repültek. Ott a román és a csehszlovák vezetőkkel tárgyaltak, akik helyeselték a tervezett beavatkozást, a románok fegyveres segítségüket is felajánlották.¹²⁵ Hasonló ajánlatot valószínűleg a csehszlovák vezetők is tettek, mivel Novotny` és Široky` hazatérése után, november 2-án este a CSKP Politikai Bizottsága

¹²⁴ A lengyel vezetésnek a magyarországi eseményekkel kapcsolatos reakciójáról lásd Tischler (2003) 32–54.

¹²⁵ Micunovic (1990) 130.

olyan határozatot hozott, amely szerint „ha szükség lenne rá”, Csehszlovákia a népi demokratikus rend megvédése érdekében hajlandó aktívan közreműködni a magyarországi „ellenforradalom” elleni küzdelemben.¹²⁶ Talán még meglepőbb, hogy – mivel a bolgár vezetők valamilyen okból nem tudtak részt venni a bukaresti találkozón – Hruscsov és Malenkov a román fővárosból Szófiába repült, hogy személyesen tájékoztassa az ottani vezetést.¹²⁷ Hruscsov egy későbbi kijelentése szerint a bolgárok is felajánlották fegyveres segítségüket.¹²⁸ Jelenlegi ismereteink alapján megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy amennyiben a szovjeteknek több idejük lett volna az intervenció előkészítésére, talán megfontolják a román, csehszlovák és bolgár ajánlatot, vagyis kihasználják a Varsói Szerződés közös erőinek fellépésében rejlő előnyöket. Ezt a feltevést támaszthatja alá Hruscsov egyik 1958. áprilisi magyarországi látogatása során a tatabányai nagygyűlésen elmondott beszédében tett kijelentése is: ha „puccsot vagy ellenforradalmat kísérelnek meg egy szocialista országban”, a többi „szocialista ország és a Szovjetunió fegyveres ereje kész egyesülni és segítséget nyújtani a provokáció megválaszolásában.”¹²⁹

A szövetségesek informálását illető zavarba ejtő gondoskodás nemcsak azért feltűnő, mert korábban hasonló magatartás nem volt tapasztalható a szovjetek részéről, hanem azért is, mert – mint láttuk – az Elnökség október 31-i határozata eredetileg nem tartalmazott erre vonatkozó intézkedést.¹³⁰ Az egyik lehetséges magyarázat az, hogy a szovjet–lengyel találkozó után jutottak arra a következtetésre, miszerint célszerű lenne a többi szövetséggel is konzultálni, különösen azért, mert nem lehetett kétséges, hogy a csehszlovák, román és bolgár vezetők – a lengyelektől eltérően – határozottan támogatni fogják a tervezett lépéseket.

¹²⁶ Békés–Byrne–Rainer (2002) 347.

¹²⁷ Micunovic (1990) 129. Meglepő, hogy a témával kapcsolatos számos újabb írás is tévesen azt állítja, hogy a bolgár vezetők tájékoztatására is Bukarestben került sor.

¹²⁸ Hruscsov 1958. áprilisi budapesti látogatása során tett erről említést a magyar vezetőknek. Lásd: Rainer (1994).

¹²⁹ Borhi (1994) 66.

¹³⁰ Sajátos módon a későbbi, azaz az 1956. október 31. utáni elnökségi feljegyzésekben sincs

Az is lehet, hogy a Liu Sao-csi vezetésével Moszkvában tárgyaló kínai delegáció – amely éppen október 31-én utazott el a szovjet fővárosból – olyan tanácsot adott búcsúzóul, hogy a szovjet beavatkozás legitimitásának növelése érdekében jó lenne a szövetségesek többségének jóváhagyására hivatkozni. S végül nem kizárt az sem, hogy Hruscsovnak eszébe jutott az október 30-i kormánynyilatkozat, hiszen abban csak néhány napja azt ígérték, hogy új – „partneri” – alapokra helyezik a Szovjetunió és szövetségesei közti viszonyt. Ezzel pedig nemigen lett volna összhangban, ha egy súlyos lépésre, a Varsó Szerződés egyik tagállama elleni intervencióra a többiek tájékoztatása nélkül kerül sor.¹³¹ Az eset mindenesetre előrevetítette egy multilaterális egyeztetési folyamat lassú, de elkerülhetetlen kialakulását. A két esemény, a két kelet-közép-európai válság tehát közvetve hozzájárult a Varsói Szerződés „önmeghatározásához”, politikai konzultációs és részben rendfenntartó szerepkörének kialakulásához is.¹³²

Hruscsov és Malenkov november 2-án este, a bukaresti és a szófiai látogatások után, a végsőkéig kimerülten érkezett Brioni szigetére, ahol éjjel Titóval, Ranković-tyal, Kardelj-vel és a moszkvai jugoszláv nagykövettel, Micunović-tyal tárgyaltak. A szovjetek ugyan felkészültek arra, hogy negatív jugoszláv vélemény esetén is végrehajtják a tervet, ettől a tárgyalástól mégis tartottak, hiszen jól tudták, hogy különösen az 1955–1956 folyamán kifejtett jugoszláv propaganda milyen jelentős hatással volt a magyarországi radikális

semmiféle utalás a bukaresti és szófiai látogatásokra.

¹³¹ További kérdés lehet, hogy a keletnémet vezetés miért maradt ki ebből a körből. Az ötvenes évek közepén még a szovjetek sem tekintették szuverén államnak az NDK-t, sok tekintetben megszállt országgént kezelték, s ez érzékelhető volt az ország szövetségesi státusában is. Az október 24-i moszkvai konzultációra viszont meghívták a NSZEP vezetőit, amit az indokolhatott, hogy ott eredetileg a lengyelországi válság volt napirenden, s abban az NDK szomszédos országgént – és még inkább az Odera–Neisse-határ kérdése miatt – közvetlenül érdekelt volt. Albánia csekély jelentőségét jól mutatja, hogy fel sem merült, hogy őket is külön tájékoztatni kellene. Ugyanakkor nem kizárt, hogy az 1950-es évek végétől fokozatosan megromló szovjet–albán viszony alakulásában ennek az epizódnak is volt szerepe.

¹³² A magyar forradalom által a szovjet blokk országaiban kiváltott reakciókról lásd Békés (2007). A tanulmánykötetben egy-egy szerző tekinti át a szovjet, kínai, jugoszláv, lengyel, román, csehszlovák és keletnémet relációt. A szovjet, lengyel, román és csehszlovák pártvezetés forradalom alatti

pártellenzék tevékenységére, s így közvetve a magyar forradalom szellemi előkészítésére. Ráadásul október 29-én, az MDP KV-hez intézett levelében Tito támogatásáról biztosította a Nagy Imre-kormányt és annak új, az eseményeket átértékelő politikáját, noha egyúttal határozottan figyelmeztette az ellenforradalmi veszélyre is.¹³³ A rákövetkező napok magyarországi fejleményei azonban Titónak is csalódást okoztak, aki eredetileg azt remélte, hogy az új Magyarország mindenben a jugoszláv utat fogja követni. Ehelyett azonban azt kellett tapasztalnia, hogy a kiépülő új rendszer – egy lépcsőfok átugrásával – egyre inkább az osztrák modellhez kezd hasonlítani, s ez már természetesen számára is elfogadhatatlan volt. Ezért aztán Hruscsov és Malenkov nagy megkönnyebbülésére a jugoszláv vezetés egyetértett a beavatkozás szükségességével, sőt arra is ígéretet tett, hogy segítséget nyújt a Nagy Imre-csoport kikapcsolásához a politikai életből.¹³⁴

A kínai vezetés, amely éppen ez idő tájt kezdte el átértékelni a Szovjetunióval mint a szocialista tábor vezető erejével kapcsolatos viszonyát, kezdetben szintén rokonszenvezett a lengyelországi és magyarországi fejleményekkel, mivel azoktól a kelet-közép-európai szovjet befolyás korlátozását és egyben saját befolyása növelését remélte. Az októberi lengyelországi események kiváló alkalmat szolgáltatottak a helyzet tesztelésére. Moszkva – noha eredetileg csak egy Pekingbe küldendő megbízott útján kívánta tájékoztatni a KKP-t – végül konzultációra hívta a kínai elvtársakat, így október 23-án Liu Sao-csi vezetésével kínai delegáció érkezett Moszkvába. Mao Ce-tung már október 19-én üzenetet küldött az SZKP vezetőinek, amelyben határozottan ellenezte a lengyelországi válság katonai megoldását. Az eredeti elképzelés szerint így a kínai küldöttek közvetítő szerepet játszottak volna a lengyel–szovjet konfliktus rendezésében, ám megérkezésük idejére a helyzet jelentősen megváltozott. A szovjetek ekkorra letettek a lengyelországi fegyveres beavatkozásról, viszont döntést hoztak

üléseinek jegyzőkönyveit angolul közli Békés–Byrne–Rainer (2002) 485–493.

¹³³ 129 *Magyar Nemzet*, 1956. október 30.

¹³⁴ 130 A jugoszlávok szerepéről lásd Varga (1989a); Ripp (1994); Micunovic (1990);

arról, hogy az időközben Budapesten kitört fegyveres lázadás leverésére bevetik a szovjet hadsereg egységeit. A szovjet vezetés október 24. és 31. között folyamatosan egyeztetette álláspontját a pekingi küldöttekkel, akik több alkalommal részt vettek az SZKP Elnökségének ülésén is.¹³⁵ A kínai párt megbízottai nemcsak az aktuális válsághelyzettel kapcsolatban fejtették ki véleményüket, hanem határozottan bírálták azokat a hibákat is, amelyeket Moszkva a szövetségeseivel fenntartott viszonyban Sztálin idején elkövetett, és új típusú, a panca síla elveire alapozott kapcsolatok kiépítését sürgették. Kezdetben alapvetően egyetértettek a szovjetek magyarországi fellépésével, így az október 23-i beavatkozással is, de 29-én felvetették, hogy a helyzet konszolidálása és a kommunista rendszer megmentése érdekében ki kell vonni a szovjet csapatokat Magyarországról. Amint láttuk, az SZKP Elnökségének október 30-i ülésén döntést is hoztak erről; mai ismereteink szerint nagyon valószínű, hogy ebben a kínai álláspontnak is jelentős szerepe volt. Csakhogy a helyzet megítélésében épp ezen a napon következett be döntő fordulat Pekingben. Addig ugyanis mind a lengyelországi, mind pedig a magyarországi eseményekkel kapcsolatban a politikai megoldást szorgalmazták, azt hangsúlyozva, hogy alapvetően mindkét esetben csupán a kommunista rendszer megújításáról van szó. Október 30-án viszont Pekingben olyan értékelés született, amely szerint a lengyelországi események alapvető jellegzetessége a szovjetellenesség, a magyarországiaké viszont a kommunistaellenesség. A kínai vezetés így egy nappal megelőzte a szovjeteket a magyar forradalom valódi jellegének felismerésében, s az október legvégére Magyarországon kialakult helyzetet a saját szempontjukból logikusan minősítették ellenforradalomnak, Nagy Imre szerepét pedig árulásnak. Ennek megfelelően Liu Sao-csi az Elnökség október 30-i ülésén már azt javasolta a moszkvai vezetőknek, hogy a

Maurer (1991); Kiss–Ripp–Vida (1995); Gibianszkij (1998).

¹³⁵ Malin feljegyzései alapján tudjuk, hogy a kínai pártküldöttség tagjai a szovjet pártvezetőkkel folytatott egyéb tárgyalásaik mellett jelen voltak az Elnökség október 24-i, 26-i és 30-i értekezletén. Kína szerepéről lásd részletesen: Csen (1997) és Vámos (2006).

szovjet csapatokat ne vonják ki Magyarországról. Világos tehát, hogy 1956 „elveszett” és sokak által máig keresett történelmi esélye semmiképpen nem abban található meg, hogy szerencsésebb körülmények között mód lett volna a magyar forradalom győzelmére, azaz a demokrácia és a nemzeti függetlenség helyreállítására. Korábbi ismereteinkhez képest ugyanakkor figyelemre méltó momentum, hogy 1956. október 30-án a szovjet vezetés hajlandó lett volna kivonni csapatait az országból, amennyiben valamilyen csoda folytán a Nagy Imre-kormány képes lett volna megállítani a rendkívüli gyorsasággal kibontakozó demokratizálódási folyamatot. E döntés történelmi jelentősége abban áll, hogy Moszkva ekkor összességében komolyabb engedményre volt hajlandó Magyarország esetében, mint a lengyelországi válság megoldása során, ahol ez a lehetőség komoly formában fel sem merült. Ami azt jelenti, hogy a Kreml a relatív belső, illetve külső önállóság privilégiumát – természetesen a kommunista rendszer és a szovjet blokk egységének fenntartása mellett – kész volt egy adott ország, azaz Magyarország számára megadni. Hruscsov és társai tehát ebben a válságos és rendkívüli helyzetben olyan komplex engedményre hajlottak, amelyre a szovjet vezetés a későbbi évtizedek során soha többé nem mutatott hajlandóságot. Ismert, hogy az 1956 utáni évtizedekben Moszkva tolerálni tudta a viszonylag független, a tábor más országaihoz képest liberálisnak tekinthető belső fejlődést Magyarországon és Lengyelországban, ám ennek ára a külpolitika terén tanúsított lojalitás volt. Romániának ugyanakkor módja nyílt a relatív függetlenség látszatát keltő „önálló” külpolitika folytatására, belső rendszerét tekintve viszont az ország sok szempontból még a posztsztálinista szovjet rendszernél is retrográdabb volt. A birodalmi érdekek szempontjából 1956 után a viszonylag független bel-és külpolitika egyazon szövetséges országban már túl veszélyesnek minősült. Amint azt az október 23-i szovjet beavatkozás elemzésénél láttuk, a forradalom történelmi esélye valójában csak elméletben létezett, mivel az október 30-i, nagy jelentőségű szovjet ajánlathoz rendelt két alapvető feltételt – a kommunista rendszer fenntartását és a szovjet

blokk egységének megőrzését – az első szovjet beavatkozás következtében végbement, elsőprő erejű forradalmi változások közepette a Nagy Imre-kormány nem tudta, és semmilyen más kormány sem tudta volna teljesíteni.

Washington és a nyugati világ reakciója

Az 1956 októberében bekövetkezett lengyelországi, s még inkább a magyarországi események hírére a nyugati közvélemény, amely maga is bizonyos fokú büntudatot érzett a kelet-európai „rab nemzetek” tragikus sorsa miatt, kezdettől fogva kitüntetett szimpátiával fogadta. Nemcsak Európában és az észak-amerikai kontinensen, hanem a szovjet blokk országait leszámítva szinte a világ valamennyi részén sor került a magyar felkelés melletti kisebb-nagyobb szimpátiamegnyilvánulásokra, -tüntetésekre, -demonstrációkra. A sajtó, a rádió és a televízió a Budapestre érkezett és ott szabadon tevékenykedő nyugati tudósítók és forgatócsoportok beszámolóinak alapján első ízben adhatott helyszíni közvetítést a szovjet birodalom egy országában bekövetkezett fegyveres lázadásról. A nyugati közvélemény így aztán csodálattal vegyes aggodalommal figyelte a szovjet hadsereg sokszoros túlereje ellen kézfegyverekkel és Molotov-koktélokkal harcoló felkelők küzdelmét, míg a Nagy Imre-kormány tevékenységét egészen az október 28-i fordulatig általában negatívan ítélték meg. Azután viszont, hogy sor került a kormány és a felkelők közötti kiegyezésre, s úgy tűnt, hogy azt a szovjetek is tudomásul veszik, Nyugaton az általános reménykedés hangulata vált uralkodóvá és ekkor sokan elképzelhetőnek tartották az addig elképzelhetetlent, vagyis hogy egy csatlós ország külső segítség nélkül felszabadítja saját magát.

Saját közvéleményükkel szöges ellentétben a nyugati államok kormányai, amelyek nagyon is tisztában voltak a kelet–nyugati viszony alapját képező status quo-politika által kijelölt rendkívül szűk politikai mozgástérrel, kezdettől fogva rendkívül óvatosan reagáltak a magyarországi eseményekre és többnyire nyilvánosan is a be nem avatkozás elvi alapjára

helyezkedtek. Ezt a magatartást mindenekelőtt annak belátása motiválta, hogy az adott világpolitikai helyzetben bármilyen nyugati katonai beavatkozás minden bizonnyal a Szovjetunióval való fegyveres konfliktus, és a termonukleáris eszközökkel megvívott világháború veszélyét rejtette magában, ami a kelet-európai népek megsegítése helyett azok teljes pusztulásával végződött volna.

Az 1956. októberi lengyelországi, s különösen a magyarországi fejlemények meglepetésként érték az amerikai kormányt, annak ellenére, hogy a két országban végbement politikai változásokról meglehetősen jól voltak tájékoztatva. Egy esetleges amerikai fegyveres beavatkozás gondolatától John Foster Dulles külügyminiszter már a lengyel eseményekkel kapcsolatban a legszélesebb nyilvánosság előtt egyértelműen elhatárolta magát, még ha ez az információ magukhoz az érintettekhez nem is jutott el. Dulles október 21-én a „Szemben a nemzettel” (Face the Nation) című politikai televíziós műsorban egy kérdésre válaszolva kijelentette, hogy az Egyesült Államok akkor sem küldene csapatokat Lengyelországba, ha ott a szovjetek fegyveres beavatkozására kerülne sor.¹³⁶

Annál nagyobb lett Washingtonban a zavarodottság a magyarországi fegyveres felkelés hírére. Ilyen valószínűtlen esetre ugyanis az amerikai kormánynak semmiféle koncepciója, a követendő taktikát tartalmazó forgatókönyve nem volt. Az Eisenhower-adminisztrációnak ekkor kellett szembesülnie azzal, hogy a Kelet-Európába irányuló masszív felszabadítási propaganda ígéretei ellenére egy szovjetellenes felkelés esetén az Egyesült Államoknak, a világ legerősebb katonai hatalmának a szovjet érdekszférában valójában mennyire korlátozottak a lehetőségei bármiféle beavatkozásra. Amerika presztízse miatt azonban rendkívül fontos volt, hogy a világ közvéleménye ebből a tehetetlenségből minél kevesebbet érzékелjen: ezért Dulles külügyminiszter már október 24-én felvetette Eisenhower elnöknek, hogy a magyarországi szovjet beavatkozás ügyét az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé kellene

terjeszteni.¹³⁷ (Ez később meg is történt, amikor a három nyugati nagyhatalom hivatalos kérésére a Tanács október 28-án napirendre tűzte a kérdést.)

A legmagasabb szintű politikai tanácsadó testület, a Nemzetbiztonsági Tanács, a magyar forradalom idején először és utoljára október 26-i soros ülésén foglalkozott a kelet-európai események értékelésével, illetve az amerikai kormány követendő politikájával a szokásos aktuális külpolitikai tájékoztató keretében. Az ülést jellemző általános tanácstalanságban az egyetlen racionális javaslatot Harold E. Stassen, az elnök leszerelési tanácsadója tette: ő azt vetette fel, hogy az adott helyzetben biztosítani kellene a szovjeteket arról, hogy amennyiben a csatlós országok elnyernék szabadságukat, ez semmiképp sem veszélyeztetné a Szovjetunió biztonsági érdekeit, mivel egy ilyen helyzet nem ösztönözné a nyugati hatalmakat arra, hogy a Szovjetunió elleni katonai lépéseket tegyenek.¹³⁸ Javaslatát ugyan elvetették, ám másnap annak továbbfejlesztett változatát már sikerült elfogadtatnia az elnökkel. E szerint diplomáciai úton, vagy Tito közvetítésével tudatni kellene a szovjetekkel, hogy az Egyesült Államok elfogadná, ha a csatlós államok Ausztriához hasonló semleges státust kapnának és nem válnának tagjaivá a NATO-nak, vagyis a Szovjetunió biztonságát azután a közte és Nyugat-Európa között elhelyezkedő semleges országok övezete garantálná.¹³⁹ A javaslat racionális magva az volt, hogy az osztrák államszerződést előkészítő tárgyalásokon éppen a Szovjetunió ragaszkodott Ausztria semleges státusának megteremtéséhez és ahhoz, hogy így az ország ne léphessen be a NATO-ba. A szovjet birodalomhoz tartozó kelet-európai országok esetében persze azok a kompromisszumelemek, amelyek az Ausztriával kapcsolatos megegyezést annak idején lehetővé tették, nem álltak fenn, ám az amerikai politika számára rendelkezésre

¹³⁶ FRUS 1955–1957 Vol. XXV. 274.

¹³⁷ FRUS 1955–1957 Vol. XXV. 273.

¹³⁸ Az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Tanácsának október 26-i üléséről lásd: Eisenhower Library, White House Office, National Security Council, Staff Papers. Minutes of the 301th meeting of the National Security Council, October 26, 1956. Közli: FRUS 1955–1957 Vol. XXV. 295–299.

¹³⁹ Eisenhower Library, Whitman File, Administrative Series. Harold E. Stassen to Eisenhower, October 26, 1956. Közli: FRUS 1955–1957 Vol. XXV. 305.

álló rendkívül szűk mozgástérben még egy ilyen, a kölcsönös engedmények érvényesítésének legalább a látszatát felmutató javaslat is többet ígért a teljes passzivitásnál. Eisenhower végül Dulles külügyminisztert bízta meg, hogy az október 27-én Dallasban az elnökválasztási kampány keretében elmondandó beszédébe építse be a szovjeteknek szóló üzenetet.¹⁴⁰ Dulles azonban, aki a javaslattal kezdettől fogva nem értett egyet, mert – dupla vagy semmi alapon – Kelet-Közép-Európa esetleges semlegesítését túlzott elvi engedménynek tekintette, az elnökkel egyeztetve végül jelentősen letompította a javaslat élet, kihagyva abból mind a semleges státus, mind pedig a NATO-tagság tilalmának tételes említését. Az amerikai külügyminiszter beszédének azóta híressé vált mondata így aztán végül mindössze ennyit tartalmazott: „Mi nem tekintjük ezeket a nemzeteket potenciális katonai szövetségeseinknek.”¹⁴¹ Stassen javaslatának ez az alaposan módosított változata azonban a szovjetek megnyugtatóására irányuló eredeti célkitűzésnek már egyáltalán nem felelt meg, vagy paradox módon, túlságosan is megfelelt. Amíg ugyanis az eredeti elképzelés csupán a Szovjetunió biztonsági érdekeinek tudomásul vételét tartotta szem előtt, és végső soron ezen keresztül próbált meg engedményeket elérni, az átdolgozott változat kifejezetten defenzív jellegű volt, és nem volt nehéz azt a szovjeteknek úgy értelmezni, hogy ezek szerint az Egyesült Államok nem fog semmit sem tenni ezen országok függetlenségének megvédése érdekében.

Márpedig az amerikai vezetés gondoskodott róla, hogy az üzenet biztosan eljusson a címzetthez; október 28-án a Biztonsági Tanács ülésén Henry Cabot Lodge, az Egyesült Államok ENSZ-képviselője idézte Dulles beszédének a csatlós államokra vonatkozó

¹⁴⁰ Eisenhower Library, Dulles Papers, White House Telephone Conversations Series, Memorandum of Conversation between Eisenhower and Dulles, October 26, 1956; Közli: FRUS 1955–1957 Vol. XXV. 305–306.

¹⁴¹ A beszéd teljes szövegét lásd In: *Department of State Bulletin* 5 November, 1956.; a beszédből részleteket közöl: FRUS 1955–1957 Vol. XXV. 317–318.

passzusát¹⁴², 29-én Charles Bohlen moszkvai amerikai nagykövet kapott utasítást, hogy bizalmasan hívja fel a szovjet vezetők, köztük Zsukov figyelmét a beszédre¹⁴³, október 31-én pedig egy televíziós beszédben maga Eisenhower elnök ismételte meg az idézett mondatot.¹⁴⁴ Az idézett kijelentés ugyanakkor még ebben a radikálisan módosított változatban is történelmi jelentőségű volt. Ezt megelőzően ugyanis az Eisenhower-adminisztrációnak a csatlós államokkal kapcsolatos összes nyilvános állásfoglalása arra a feltevésre alapult, hogy amennyiben ezek az országok egy napon függetlenné válnának, ez egyet jelentene a nyugati világhoz való csatlakozásukkal, ami az adott kontextusban a NATO-tagságot is magában foglalta. Annak kinyilvánítása tehát, hogy az Egyesült Államok nem tekinti ezeket az államokat potenciális katonai szövetségesének, lényegében ennek a korábbi álláspontnak a feladását jelentette, és kiindulópontja volt annak a rákövetkező évtizedekben végbement folyamatnak, amelynek eredményeként, a felszabadítási propaganda maradványainak eltűnésével, megszűnt az amerikai külpolitika kétarcú jellege.

A Nemzetbiztonsági Tanács Tanácsadó Bizottságának az október 31-én megszületett, a kelet-európai eseményeket elemző és az ezzel kapcsolatban folytatandó amerikai politikát felvázoló jelentése azt állapította meg, hogy az Egyesült Államok számára a lehetőségek rendkívül korlátozottak. A dokumentum ugyanakkor tartalmazott egy racionális alapokon nyugvó kompromisszumos javaslatot, amely szerint amennyiben a Szovjetunió kivonja hadseregét Magyarországról, az Egyesült Államok cserében kész hasonló nagyságrendben csökkenteni Nyugat-Európában állomásozó csapatainak létszámát.¹⁴⁵

A Nemzetbiztonsági Tanács november 1-jei ülésén azonban, ahol a terv szerint a fő napirendi

¹⁴² United Nations. Security Council. Official Records. 734th–755th Meetings inclusive. New York, 1956.

¹⁴³ FRUS 1955–1957 Vol. XXV. 328.

¹⁴⁴ FRUS 1955–1957 Vol. XXV. 351.

¹⁴⁵ Békés (1996) 59. A kölcsönös csapatkivonás lehetősége nagy valószínűséggel Harold A. Stassen javaslatára került be a dokumentumba, mivel ő már október 29-i keltezéssel készített egy ugyanilyen értelmű feljegyzést. (Eisenhower Library, White House Office, NSC Staff. OCB Central Files).

pont éppen ennek a dokumentumnak a megvitatása lett volna, Eisenhower elnök – Dulles kezdeményezésére – úgy döntött, hogy az október 29-én fegyveres konfliktusba torkollott szuezi válság miatt a kelet-európai fejlemények tárgyalását későbbi időpontra halasztják, és a megbeszélést teljes egészében a közel-keleti helyzet megvitatásának szentelik.¹⁴⁶ Így is történt, és az amerikai vezetés ezt követően egészen a november 4-i második szovjet intervenció időpontjáig nem is volt hajlandó érdemben foglalkozni a magyarországi eseményekkel. Eisenhower és Dulles ugyanis úgy ítélték meg, hogy mivel a szovjet érdekszférába tartozó Magyarország esetében nincsenek hatékony eszközeik az események befolyásolására, minden erejüket a szuezi válság megoldására koncentrálnak, ahol nem egy az Egyesült Államokkal szemben álló szuperhatalomra, hanem saját politikai-katonai szövetségeseikre kell nyomást gyakorolniuk. Ez pedig minden bonyodalom ellenére, sokkal könnyebb és ígéretesebb vállalkozás volt, és a határozott amerikai fellépés, mindenekelőtt az Angliával szemben bevetett gazdasági zsarolás taktikája néhány nap alatt meg is hozta gyümölcsét.

Így aztán a nemzetközi politika egyetlen fóruma, ahol a magyarországi helyzettel legalább látszólag érdemben foglalkoztak, az Egyesült Nemzetek Szervezete volt. A két párhuzamos nemzetközi válság ügye azonban alig néhány nappal a magyar kérdés napirendre tűzése után a fent vázolt nagyhatalmi érdekellentétek következtében itt is összekapcsolódott.

Budapest – Suez

Az Egyiptom elleni támadásra készülődő angol és francia kormányt szintén váratlanul érték a kelet-európai fejlemények. Bár meglepéssel vették tudomásul, hogy a tervezett közel-keleti hadjárat idején a Szovjetunió saját szövetségeseinek megrendszabályozásával lesz elfoglalva,

¹⁴⁶ Eisenhower Library, Whitman File, NSC Series. Minutes of the 302nd meeting of the National Security Council, November 1, 1956. Közli: FRUS 1955–1957 Vol. XXV. 358–359.

a magyarországi szovjet beavatkozással kapcsolatban ez – éppen a szuezi akció sikere érdekében – valójában még a nyugati kormányok általánosan visszafogott reagálásánál is óvatosabb politikára ösztönözte őket.

Az amerikai külügyminiszter idézett dallas-i beszédével szemben az kevésbé ismeretes, hogy hasonló üzenetet hordozó, a Szovjetunió biztonsági érdekeit elismerő kijelentéseket a francia és az angol kormány képviselői is tettek ezekben a napokban. Christian Pineau francia külügyminiszter október 26-án Párizsban, újságírók egy összejövetelén tartott beszédet, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a nyugati országoknak, bár üdvözlük a kelet-európai fejleményeket, nem szabad megkísérelniük, hogy kihasználják a helyzetet. Veszélyes lenne túl hamar felvetni a Nyugat és a kelet-európai országok közötti kapcsolatok kérdését, mindenesetre Franciaország nem kíván belekeveredni a lengyelországi és magyarországi eseményekbe.¹⁴⁷ Az angolok még fontosabbnak tartották, hogy véletlenül se provokálják a szovjeteket, és ne adjanak alapot arra a moszkvai vádra, miszerint a magyarországi felkelést a nyugati államok inspirálták. Sir John Ward külügyi államtitkár-helyettes október 27-i feljegyzése szerint szigorúan titkos forrásból származó értesülések szerint a szovjetek nyugati beavatkozásra számítanak.¹⁴⁸ Ennek megfelelően november 1-jén a kormány képviselője egy parlamenti kérdésre válaszolva Eden miniszterelnök nevében kijelentette, hogy a brit kormánynak „semmiképp sem áll szándékában, hogy a kelet-európai eseményeket kihasználja a Szovjetunió biztonságának aláásására”.¹⁴⁹

A magyar forradalom történetével foglalkozó kutatók a feltűnő időbeli egybeesés miatt régóta keresik a választ arra a kérdésre, vajon október 22. és 24. között a franciaországi Sèvres-ben megtartott titkos tárgyalásokon befolyásolta-e a magyarországi felkelés kitörésének híre a szuezi akcióra készülő angol, francia és izraeli politikusokat, amikor az Egyiptom elleni

¹⁴⁷ Public Recors Office, London–Kew (a továbbiakban: PRO) FO 371 122063 NH 1012/26: British Embassy, Paris to the Foreign Office, No. 392. October 27, 1956.

¹⁴⁸ PRO FO 371 122379 NH 10110/221: Minute by Sir John Ward, October 27, 1956.

támadás időpontjában megegyeztek.¹⁵⁰ A szuezi válság történetét feldolgozó legújabb publikációk és forrásközlések alapján ma már biztosra vehetjük, hogy az Egyiptom elleni izraeli támadás időpontját (október 29.) feltételesen már a sèvres-i találkozó első napján, tehát október 22-én kitűzték.¹⁵¹

Az ekkor még feltételes időpont megállapításánál az angol és a francia külügyminiszter lépett fel sürgetőleg; ők azt szerették volna, ha az izraeli támadás minél előbb bekövetkezik. Ennek oka azonban nem az a feltételezés volt, hogy a Szovjetunió el lesz foglalva a magyarországi eseményekkel, ahogyan azt ma is sokan gondolják, hiszen a magyar forradalom kitörése csak másnap, október 23-án következett be. A néhány nappal korábban, október 19-én kirobbant lengyel válság viszont befolyásolhatta bizonyos mértékben az időzítést, mint ahogy erre találhatók is utalások az izraeli forrásokban. De a sietség igazi és legfontosabb oka kétségtelenül az volt, hogy mind az angol, mind pedig a francia expedíciós haderő ekkor már jó ideje készültségben volt, és várta a politikai döntést az Egyiptom elleni akció megkezdésére; ezt a készültséget pedig már nem lehetett hosszabb ideig fenntartani.

A Sèvres-i titkos tárgyalások eredményeit összegző jegyzőkönyv aláírására végül október 24-én került sor. Ebben az izraeli támadás napjaként változatlanul október 29-ét jelölték meg, tehát a magyar forradalom kitörésének ténye, illetve híre semmit sem változtatott a kidolgozott forgatókönyvön, a felkelés hatására – korábbi interpretációkkal ellentétben – nem hozták előre a szuezi akció időpontját. Az elérhető források alapján még az is kétséges, hogy a tárgyalások utolsó napján, 24-én, amikor a budapesti események híre már eljuthatott a tárgyalófelekhez, egyáltalán szóba került-e Magyarország kérdése. Ben Gurion izraeli miniszterelnök naplója szerint ugyanis ő csak hazatérése után, 25-én délből értesült a magyar

¹⁴⁹ PRO FO 371 122808 NS 1051/96: Foreign Office minute, November 1, 1956.

¹⁵⁰ Molnár (1988) 203.

¹⁵¹ A szuezi válságról megjelent legfontosabb munkák: Lamb (1987); Louis–Owen (1989); Kyle (1991); Troen–Shemesh (1990); Bar-On, (1991). Az október 22-i dátumot az izraeli miniszterelnök

forradalomról és arról, hogy a szovjet csapatok már le is verték a felkelést.¹⁵²

A magyar kérdés az ENSZ Biztonsági Tanácsában

1956. október 28–november 4.

Az amerikai kormányzat, mindenekelőtt presztízs-szemponthoz szem előtt tartva, már október 25-én úgy döntött, hogy szövetségeseivel együttműködve kezdeményezi a magyarországi helyzetnek az ENSZ-ben történő felvetését.¹⁵³ Az angolok és a franciák azonban először vonakodtak csatlakozni az amerikai kezdeményezéshez, amikor Dulles október 26-án javasolta, hogy a három ország együtt kérje a Biztonsági Tanács összehívását.¹⁵⁴ Az angol és a francia vezetés ugyanis attól tartott, hogy amennyiben a szovjet beavatkozás ügyét az ENSZ-ben napirendre tűzik és megvitatják, ez precedenst szolgáltathat hasonló eljáráshoz az október végére tervezett Egyiptom elleni közös izraeli–angol–francia támadás nemzetközi megítélése tekintetében is. Mivel azonban az amerikaiakat nem tájékoztatták terveikről, kénytelenek voltak engedni a nyomásnak, s végül így került sor arra, hogy az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország október 27-én közösen kérték a Biztonsági Tanács összehívását a magyarországi helyzet megvizsgálására.

A három nyugati nagyhatalom ENSZ-képviselői a követendő forgatókönyv kidolgozása céljából ettől fogva november 3-ig a színpad mögött folyamatos titkos egyeztető tárgyalásokat folytattak. A Biztonsági Tanács október 28-án, november 2-án és 3-án megtartott, a magyar kérdéssel foglalkozó ülésein ennek megfelelően mindvégig az történt, amiben ezeken a megbeszéléseken előre megegyeztek.¹⁵⁵ Az Egyiptom elleni izraeli támadás

említi az eseményekkel egy időben keletkezett naplójában: "The Diary of Ben Gurion," In Troen–Shemesh (1990) 308.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ FRUS 1955–1957 Vol. XXV. 290–291.

¹⁵⁴ Public Records Office, Foreign Office, General Correspondance, FO 371, 122378 NH 10110/188: Foreign Office minute, October 26, 1956.; DDF 1956 Tome III. 19.

¹⁵⁵ A nyugati nagyhatalmak kulisszák mögötti titkos tárgyalásairól lásd: Békés (1992) és Békés

(október 29.) előtti napokban a három állam képviselői teljesen egyetértettek abban, hogy a nyilvánosság előtt határozottan el kell ítélni a szovjet beavatkozást, ezen túl azonban a magyarországi helyzet áttekinthetetlensége miatt egyelőre kivárási taktikát alkalmaznak. Ennek a politikának a következménye volt, hogy a Biztonsági Tanács október 28-i ülésén, ahol a három nyugati nagyhatalom kérésére napirendre tűzték a magyar kérdést, ők maguk még csak határozati javaslatot sem terjesztettek be a helyzet megoldása érdekében. A közel-keleti fegyveres konfliktus kiszélesedése, azaz Anglia és Franciaország bekapcsolódása (október 31.) után a Magyarországgal kapcsolatos háromhatalmi tárgyalások jellege azonban teljesen megváltozott. Eisenhower és Dulles ugyanis, akiknek politikájában a közel-keleti amerikai befolyás kiterjesztése érdekében az arab világgal való jó kapcsolatok kiépítése egyre fontosabb szerepet kapott, dühösen reagáltak európai szövetségeseik lépésére. Nemcsak nyilvánosan elítélték a szuezi akciót, hanem utasításukra az amerikai ENSZ-megbízott a hadműveletek azonnali beszüntetését követelő határozati javaslatot terjesztett elő, majd pedig az ENSZ történetében példa nélküli módon az Egyesült Államok képviselője a Szovjetunióval együtt Anglia és Franciaország ellen szavazott.

A nyugati nagyhatalmak között hirtelen megromlott viszony következtében ettől fogva a magyar kérdéssel kapcsolatos megbeszélések légköre is egyre fagyosabb lett: a tárgyalófelek valódi célja ekkor már nem a szovjet beavatkozás elítélése, még kevésbé megakadályozása volt, hanem az, hogy egymás „kicselezése” révén a magyar ügyet saját – ez esetben nagyon is eltérő – nagyhatalmi érdekeik szolgálatába állítsák. Az angolok és a franciák ettől fogva azt akarták elérni, hogy a magyar kérdés a Biztonsági Tanácsból kerüljön át a szuezi válság tárgyalására összehívott rendkívüli közgyűlésbe, ahol a két nemzetközi krízis együttes kezelése – a figyelem megoszlása révén – reményeik szerint jelentősen javította volna pozícióikat. Ez a megoldás „mellesleg” a magyar forradalom szempontjából is kedvezőbb lett

volna, hiszen a közgyűlésben nincsen vétőjog, így ott legalább elvi esély volt arra, hogy egy időben meghozott ENSZ-határozat pozitívan befolyásolja az eseményeket. Az amerikai vezetés ugyanakkor, amely az adott helyzetben egyetlen céljának a közel-keleti válság megoldását tekintette, mindent megtett az angol–francia terv megghiúsítása érdekében, és november 4-ig sikerült is megakadályoznia, hogy a Biztonsági Tanácsban a magyar ügygel kapcsolatban határozati javaslatot terjesszenek elő, majd pedig a várható szovjet vétó után a kérdést az „egyesülés a békéért” (uniting for peace) eljárás keretében a rendkívüli közgyűlés elé utalják.

A november 4-i második szovjet intervenció hírére azután a fenti angol–francia forgatókönyvet az amerikai képviselő, Henry Cabot Lodge maga hajtotta végre, mégpedig egyedül, mivel nyugat-európai partnereivel a szuezi válság miatt, mintegy büntetésből, már az előző napon megszakította a magyar ügygel kapcsolatos egyeztető tárgyalásokat. Az újabb beavatkozás hírére azonnal összehívott Biztonsági Tanács ekkor amerikai kezdeményezésre a vétó kiiktatásával az ügyet azonnal rendkívüli közgyűlés elé utalta. A testület még ugyanaznap délután nagy többséggel megszavazta az Egyesült Államok képviselője által ismét csak egyedül beterjesztett határozati javaslatot, amely elítélte a szovjet beavatkozást, felszólította a Szovjetuniót csapatai kivonására, és elismerte a magyar nép jogát arra, hogy nemzeti érdekeinek megfelelő kormánya legyen.¹⁵⁶

Az amerikaiak által végül egyedül megszövegezett határozat ugyanakkor említést sem tesz a magyar kormány semlegességi nyilatkozatáról – bár azt Nagy-Britania és Franciaország kezdettől támogatta –, amelynek elismerését Nagy Imre az ENSZ főtitkárának küldött november 1-jei és 2-i üzeneteiben nyomatékosan kérte. Az amerikai politika meghatározó személyiségei számára ugyanis más-más okból, de egyformán elfogadhatatlan volt a magyar

¹⁵⁶ United Nations. General Assembly. Official Records. First and Second Emergency Special Sessions, 1–10 November 1956. Plenary Meetings and Annexes. New York: 1956. Minutes of the plenary meeting on November 4, 1956. A/3286.

kormány lépése. A State Departmentben, ahol ez a lehetőség már napokkal a magyar kormány bejelentése előtt felmerült, ugyan számos támogatója volt az ügynek, ám maga a külügyminiszter, aki Amerika számára komoly veszélyt látott az el nem kötelezett államok egyre erősödő mozgalmában, és ezért általában ellenezte a semlegesség gondolatát, Magyarország semlegességének elismerése ellen foglalt állást. A magyar forradalom idején úgy ítélte meg, hogy ha netán Magyarországnak sikerülne kiszabadulnia a szovjet fennhatóság alól, a Nyugat szempontjából kár lenne az ország politikai mozgásterét a semlegesség vállalásával, illetve elismerésével korlátozni, amikor egy ilyen szerencsés esetben Magyarország azonnal a nyugati érdekszféra részévé válhatna.¹⁵⁷ Eisenhower ugyanakkor a semlegesség kérdésében általában lényegesen rugalmasabb álláspontot képviselt, de a megvalósítást ő sem így képzelte el. Az elnök valójában abban reménykedett hogy az enyhülési folyamat eredményeként, fokozatosan jön létre az az állapot, amelyben a szovjetekkel tárgyalásos úton lehet majd megegyezni a csatlós államok függetlenségének visszaállításáról. A magyar kormány egyoldalú radikális lépésének nyílt támogatása, vagyis a semlegesség elismerése azzal fenyegetett, hogy az amerikai kormány ezzel olyan nemzetközi kötelezettséget vállal magára, amelytől a magyar felkelés várható leverése után nehéz lenne megszabadulni. S ami Eisenhower számára még fontosabb volt, egy ilyen lépés a szovjetek várhatóan vehemens reagálása miatt komolyan veszélyeztethette volna az amerikai–szovjet viszonyt, s közvetve az egész enyhülési folyamat alakulását. Mindezek ellenére azonban, azzal, hogy november 4-én hajnalban az amerikai diplomácia az ENSZ-ben és azon kívül is teljes gőzre kapcsolt a magyarországi szovjet intervenció elítélésének érdekében (Eisenhower még ugyanaznap Bulgariának küldött személyes üzenetében tiltakozott a moszkvai lépés ellen), a világ közvéleményével el tudta hitetni, hogy az Egyesült Államok nemcsak a közel-

¹⁵⁷ Eisenhower Library, Dulles Papers, General Memoranda of Conversations Series. Minute of discussion between Harold E. Stassen and John Foster Dulles, 26 October, 1956. Közli: FRUS 1955–1957 Vol. XXV. 305.

keleti válság rendezése terén, hanem a magyar ügyben is mindvégig egyértelműen pozitív szerepet játszott.

Az ENSZ-ben tehát a magyar ügy kapcsán az ellentétes álláspontok valódi összecsapására, korábbi interpretációkkal szemben nem a Szovjetunió és a nyugati nagyhatalmak között, a Biztonsági Tanács ülésein került sor – az ott elhangzottak mindkét fél részéről elsősorban a közvéleménynek szóltak –, hanem a színpalak mögött, az Egyesült Államok, valamint Anglia és Franciaország képviselőinek háromhatalmi titkos egyeztető tárgyalásain.

A szuezi válság miatt a nyugati nagyhatalmak között keletkezett ellentétek eredményeként így viszont a magyar ügyben az ENSZ éppen abban a néhány napban (november 1. és 3. között), nem tudott határozott lépéseket tenni, amikor pedig arra a magyarországi változások lehetőséget teremtettek, hiszen november 1-jén már maga Nagy Imre kérte az ENSZ közbenjárását.

Nem szabad túlbecsülni azonban egy olyan, a szovjet beavatkozást elítélő ENSZ-határozat lehetséges pozitív hatását sem, amelyet a rendkívüli közgyűlés november 4. előtt esetleg mégis meghozott volna. Szuperhatalmi pozíciója, valamint az amerikai biztosíték birtokában ugyanis a Szovjetunió az ENSZ szerepét, határozatainak erkölcsi erejét korántsem becsülte annyira a világpolitika alakításában, hogy egy ilyen határozat megakadályozhatta volna abban, hogy ha kell, egy a saját érdekszférájába tartozó országban fegyveres beavatkozással teremtsen rendet.

A nyugati nagyhatalmakat megosztó közel-keleti konfliktus ebben kétségtelenül megkönnyítette a szovjetek dolgát, ám nem kétséges, hogy a moszkvai vezetés szükség esetén a szuezi válság nélkül is ugyanilyen döntést hozott volna, mint ahogy ezt tette 1968-ban Csehszlovákia ügyében. Hasonlóképpen, a Nyugat passzivitását sem Szuez okozta, hanem a status quo- és érdekszféra-politikából fakadó eredendő tehetetlenség; Szuez csupán jó ürügyül szolgált, mindenekelőtt az amerikai vezetés számára annak megmagyarázásához, hogy az

dc_499_12

éveken át folytatott felszabadítási propaganda ellenére az Egyesült Államok adott helyzetben miért nem tudott a legcsekélyebb mértékben sem támogatást nyújtani egy a szovjet uralom ellen fellázadt és szabadságáért fegyverrel harcoló kelet-európai nemzetnek.

3. MAGYARORSZÁG ÉS A SZOVJET BLOKK A HRUSCSOVI EXPERIMENTÁLIS KORSZAKBAN, 1956–1964

A magyar '56 és a lengyel október nemzetközi hatása

A magyarországi felkelés legközvetlenebb hatása abban nyilvánult meg, hogy a nyugati nagyhatalmak passzív magatartása egyértelmű bizonyítékot szolgáltatott rá: az 1945 után kialakult európai status quót a Nyugat minden propaganda ellenére tudomásul veszi, azt valójában nem kívánja megkérdőjelezni. Ez mindenekelőtt természetesen a szovjet vezetők számára jelentett komoly megnyugvást, hiszen az addig is működő *hallgatólagos* megegyezés helyett most konkrét biztosítékot kaptak rá, hogy a jövőben a saját birodalmuk határain belüli konfliktusok rendezése során még a legdrasztikusabb eszközök alkalmazása esetén sem kell tekintettel lenniük a Nyugat álláspontjára. Ebben az értelemben a magyar forradalom kétségtelenül bizonyos pozícióelőnyhöz juttatta a szovjeteket, hiszen 1956 után lényegében megszűnt az amerikai pszichológiai hadviselés („a rab népek felszabadítása”) által fenntartott és a Szovjetunió kelet-közép-európai biztonsági övezetét addig állandóan „fenyegető” bizonytalansági tényező.

Mindezek alapján az is világos, hogy a magyarországi felkelés, illetve annak leverése valójában nem okozott világpolitikai válságot, mivel nem jelentett közvetlen konfliktust a két szuperhatalom, illetve a két katonai tömb között. A világ közvéleménye azonban mégis válságként élte meg a történeteket, mivel az 1956 októberéig töretlen erővel folytatott amerikai felszabadítási propaganda alapján egy ilyen eseménynek valóban összeütközést, következésképp válságot kellett volna előidéznie a kelet–nyugati viszonyban. A szovjet beavatkozás miatti kényszerű kemény(hangú) amerikai fellépés, az ENSZ rendkívüli közgyűlésének vitái és határozatai, valamint a szuezi válság, illetve a szovjet

rakétafenyegetések által kiváltott potenciális kelet–nyugati konfliktus mind-mind azt a látszatot erősítették meg, hogy a magyar forradalom komoly krízist okozott a szuperhatalmak viszonyában.

Az 1953 után kibontakozott détente folyamatot a magyar forradalom, illetve annak leverése rövid időre megzavarta ugyan, de azt nem szakította félbe, sőt annak későbbi alakulására sem volt különösebb negatív hatással. A szovjet intervenció nyugati elítélésének következtében előállt feszültség ugyanis valójában leginkább a propaganda területén, az ENSZ fórumain nyilvánult meg, miközben a korábban vázolt tárgyalási készség mind amerikai (valamint angol és francia), mind pedig szovjet részről megmaradt, így 1957 tavaszától újra a párbeszéd megélénkülésének lehetünk tanúi, az év végétől pedig megindul egy újabb kelet–nyugati csúcstalálkozó előkészítésének folyamata.

E néhány hónap alatt azonban a két szuperhatalom viszonyában a világpolitikát alapvetően meghatározó fordulat történt, amelyhez hasonló jelentőségű változás sem korábban, sem ezután nem következett be. A Szovjetunió 1957 nyarára kifejlesztette az interkontinentális ballisztikus rakéták első generációját, augusztusban végrehajtották az első sikeres kísérletet, szeptemberben pedig Föld körüli pályára állították az első mesterséges holdat, a Szputnyikot. Ez azt jelentette, hogy a szovjet atomrakéták ezután már nem csupán Nyugat-Európát, hanem közvetlenül az Egyesült Államok területét fenyegették, azaz megszűnt az USA sebezhetetlensége, így az addigi relatív erőegyensúly egyre inkább valódi egyensúllyá alakult át, s ettől kezdve már a fegyverkezési verseny is csupán abban merült ki, hogy melyik fél fenyegeti több rakétával a másikat. Ez a fordulat szinte irracionális mértékben megnövelte Hruscsov és a szovjet vezetők önbizalmát, ami rövidesen kifejezett fölényérzet kialakulásához vezetett. A Nyugattal való tárgyalásokat ezután is kifejezetten szorgalmazták, de már alapvetően megváltozott, lényegesen erősebb és magabiztosabb tárgyalási pozícióból. Vagyis 1955–1956 folyamán, amikor a szovjet–amerikai kapcsolatok 1945 óta nem tapasztalt

javulása ment végbe, a Szovjetunió még sokkal inkább érdekelt volt abban, hogy akár jelentős kompromisszumok árán is megegyezésre jusson az Egyesült Államokkal, különösen a fegyverzetkorlátozási tárgyalásokon, 1957 közepétől viszont – új stratégiai helyzetében – a tárgyalásokat egyre inkább csupán saját pozíciója megerősítésére, előnyök elérésére igyekezett felhasználni. Ez az új szovjet magatartás azután jelentős mértékben lett felelős azért, hogy – bár születtek bizonyos eredmények – a hatvanas–hetvenes évek során a korábban sokat emlegetett „teljes leszerelés” helyett soha nem látott mértékű fegyverkezési verseny bontakozott ki. Mindezt figyelembe véve talán nem teljesen megalapozatlan az a hipotézis, hogy amennyiben a détente folyamatát nem zavarja meg a magyar forradalom, éppen az alatt a néhány hónap alatt, amíg az érdemi tárgyalások szüneteltek, a szuperhatalmak jó esetben olyan egyezsége juthattak volna, amely a későbbi évtizedek során lehetővé teszi a fegyverkezés lényegesen alacsonyabb szinten tartását és ezáltal a nemzetközi feszültség jelentős csökkentését. Létezik azonban mindennek egy másik, ezzel éppen ellentétes olvasata is: ha ugyanis a nemzetközi viszonyokban 1956 után a vázolt pozitív tendenciák érvényesülnek, az egyben azt is lehetővé tette volna, hogy a szovjet gazdaság megszabaduljon attól a nyomasztó tehertől, amelyet az amerikaiak által diktált fegyverkezési verseny kényszerített rá, és amely végső soron az ország gazdasági összeomlásához, s egyben a kommunista rendszer bukásához vezetett. Egy ilyen irányú fejlődés tehát akár évtizedekkel is meghosszabbíthatta volna a Szovjetunióban a stagnálás és vegetálás korszakát, és ebben az esetben természetesen a kelet-közép-európai kommunista rendszerek összeomlása sem következik be a nyolcvanas évek végén.

A magyarországi szovjet beavatkozás Nyugaton mindenekelőtt azokat rendítette meg, akiknek bármiféle illúzióik voltak a Szovjetunióval kapcsolatban. Ez főként azokat a baloldali gondolkodású embereket jelentette, akik valamilyen formában mindeddig a Szovjetuniót tekintették egy szocialisztikus társadalmi modell lehetséges mintájának vagy támaszának.

Számukra a magyar forradalom annak próbája volt, hogy megvalósítható-e a szocializmusnak olyan változata, amely egyesíteni tudja a nyugati típusú politikai demokrácia gyakorlatát a közösségi tulajdon és a társadalmi egyenlőség elveivel. Ezért a magyar forradalom brutális leverése nem csak a nyugat-európai kommunista pártokra, hanem a szocialista, szociáldemokrata pártok baloldalára is jelentős negatív hatással volt: mindez jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a hatvanas években kibontakozott újbaloldali, majd eurokommunista tendenciák hangsúlyosan elhatárolták magukat a létező szovjet modelltől és a megvalósítandó/elképzelt szocialista berendezkedéshez más modelleket igyekeztek találni.

A magyar forradalom leverésének tanulságait az amerikai vezetés a maga számára hamar levonta. A nyugati sajtóban gyakran megfogalmazott vádra, hogy az Egyesült Államok felkelésre buzdította a magyarokat, majd pedig cserbenhagyta őket, már 1956. november közepén megszületett a válasz: az amerikai politika mindig is szívén viselte a „rab nemzetek” sorsát, ám sohasem biztatta őket arra, hogy öngyilkossággal felérő fegyveres lázadást kezdeményezzenek elnyomóik ellen.¹⁵⁸ Ez az álságos magyarázat ugyan keveseket győzött meg, jelentősége mégsem lebecsülhető, hiszen amit ez a kijelentés tartalmazott az nem kevesebb, mint annak tételes és egyúttal világos beismerése, hogy jövőbeli hasonló megmozdulások esetén Kelet-Európa nem számíthat Amerika segítségére. Ez egyben azt is jelentette, hogy az amerikai propaganda számára megszűnt a „felszabadítás” illetve „békés felszabadítás” kategóriák tetszés és szükség szerinti változtatásából adódó lebegtetés lehetősége, így a csatlós államokkal kapcsolatos politikát is új alapokra kellett helyezni. Ennek a váltásnak az elvi megalapozása valójában már 1956 júliusában megtörtént, amikor az NSC 5608/1. sz. dokumentumban egyértelművé tették, hogy Kelet-Európában csak *evolúciós*, nem pedig *revolúciós* fejlődés hozhat némileg nagyobb szabadságot a régió népeinek. Ennek megfelelően az amerikai politika céljaként a nemzeti kommunista rendszerek kialakulásának

támogatását nevezték meg.¹⁵⁹ A magyarországi és lengyelországi események (ellenkező előjellel) csak megerősítették azt a felismerést, hogy Kelet-Európában csupán a kis lépések taktikájának alkalmazására van mód.¹⁶⁰ Lényegében ekkortól kezdődött az 1980-as évek végéig alkalmazott úgynevezett fellazítási politika, amelynek célja a kelet-európai rendszerek „felpuhítása” volt, vagyis hogy a Nyugat gazdasági segélyek, kedvezmények, hitelek, kulturális és államközi kapcsolatok révén fejtsen ki politikai nyomást az adott állam vezetésére annak érdekében, hogy az lehetőleg minél liberálisabb belpolitikát, illetve a Szovjetuniótól minél függetlenebb külpolitikát folytasson. Mindez azonban már az európai status quo nem csupán de facto, hanem mindinkább de jure elismerésének alapján történt (Helsinki 1975), s így 1956 után a rab nemzetek „felszabadítása” már csak abban a kontextusban merült fel, hogy a két politikai-gazdasági rendszer versenyében hosszú távon a nyugati demokráciák fognak győzni, ami szükségszerűen a Szovjetunió mint kommunista állam megszűnéséhez vezet. Ez pedig természetesen együtt jár majd a kelet-európai rendszerek összeomlásával.

A magyar semlegesség kérdése egy rövid történelmi pillanatig látszólag megzavarta a korábban kialakult nagyhatalmi konszenzust: Nagy-Britannia és Franciaország, annak érdekében, hogy ürügyet teremtsen a magyar és a szuezi válság együttes kezelésére az ENSZ-ben, azonnal támogatták ezt a kérelmet, nem törődve a magyar forradalom várható közeli leveréséből adódó nyilvánvaló negatív következményekkel. A két szuperhatalom viszont racionális módon kezelte a problémát: Moszkva egyszerűen nem vette komolyan a magyar semlegességet, míg az Egyesült Államok vezetői mindent elkövettek, hogy elkerüljék egy olyan a nemzetközi kötelezettség felvállalását, amely súlyosan veszélyeztethette volna a

¹⁵⁸ Marchio, David, James (1993) 417–418.

¹⁵⁹ A dokumentumot teljes terjedelemben közli: Békés–Byrne–Rainer (2002). 119–128. A hivatalos amerikai diplomáciai okmánytár 1990-ben kiadott kötete a dokumentum legfontosabb részeit kihagyta. Lásd: FRUS XXV. 216–221.

¹⁶⁰ Az Eisenhower-adminisztráció kelet-európai külpolitikájában történt változásokról lásd: Marchio

Szovjetunióhoz való közeledési folyamat sikerét.

A magyar forradalom és a szuezi válság *együtt* – noha a kettőnek nem volt érdemi köze egymáshoz – mégis fontos fordulatot okoztak a világpolitikában. Meg kell várni, amíg „a jelenlegi dolog elrendeződik” – mondta Eisenhower elnök Dulles külügyminiszternek a magyarországi helyzetre utalva október 29-én –, s „akkor itt az idő, hogy többet beszéljünk [a szovjetekkel] arról, hogy csökkenteni kell a feszültséget a világban”.¹⁶¹ Úgy ítélte meg, hogy a rendkívüli helyzet hatására a moszkvai vezetők sokkal inkább hajlandók lesznek majd érdemben tárgyalni az Egyesült Államokkal, mint 1953 óta bármikor, ezért közvetlen kétoldalú szuperhatalmi csúcstalálkozó gondolatát vetette fel a világhelyzet megvitatására.¹⁶²

A csupán néhány órával később megkezdődő szuezi háború során az ENSZ-ben létrejött szovjet–amerikai együttműködés, valamint a november 4-i szovjet invázió kényszerű amerikai tudomásul vétele fényében ezt a kijelentést nyugodtan tekinthetjük egy radikális elmozdulás szimbolikus kiindulópontjának és valójában egy új korszak kezdetének: az 1955. júliusi genfi csúcstalálkozón még működőképesnek mutatkozó hagyományos *négyhatalmi struktúra* helyett ekkortól számíthatjuk a hidegháborús korszak végéig fennálló *kétszereplős szuperhatalmi együttműködési modell* kialakulását.

Ma már tudjuk, hogy a magyar forradalom idején, vagy annak leverését követően szinte valamennyi kelet-európai országban, s magában a Szovjetunióban is voltak olyan megnyilvánulások, amelyek a társadalom egy részének a magyar eseményekkel való szolidaritását fejezték ki.¹⁶³ Ezeket – Lengyelország kivételével – mindenütt retorziók; elbocsátások, a pártból való kizárások, letartóztatások, internálások, bebörtönzések, sőt kivégzések követték. A megtorlások sorából kiemelkedik Románia esete, ahol az egyre inkább

(1993) 9. fejezet.

¹⁶¹ Memorandum of a telephone conversation between the president and the Secretary of State, 1956. October 29. 8 a. m. FRUS 1955–1957. Vol. XXV. 322.

¹⁶² Uo. 321.

¹⁶³ A szovjet blokk országokban a magyar forradalommal kapcsolatos reakciókról lásd: Rainer M.–

nacionalista politikát folytató vezetés ezt az alkalmat a megbízhatatlan és elégedetlen elemekkel való általános leszámolás mellett a magyar kisebbség elleni tömeges megtorlásra és megfélemlítésre használta fel. Ennek következtében – részben valós szimpátia-megnyilvánulások, demonstrációk, szervezkedések, részben pedig konstruált vádak alapján – ötven embert végeztek ki, míg 170 ember börtönben halt meg, letartóztattak 27 ezer főt és bebörtönöztek mintegy tízezer embert.¹⁶⁴ Mindez azt jelenti, hogy Romániában, ahol valójában nem voltak sem harcok, sem pedig a rendszer fennállását érdemben veszélyeztető demonstrációk, nagyságrendben a magyarországihoz hasonló mértékű megtorlások történtek.¹⁶⁵ Kelet-Európában az 1956 utáni évtizedekben a magyar forradalomnak kettős hatása volt: egyrészt a helyi vezetők a magyar pártellenzék és Nagy Imre példáján meggyőződtek róla, hogy a rendszer radikális megreformálására irányuló törekvések milyen könnyen és gyorsan vezethetnek a kommunista párt hatalmi monopóliumának megrendüléséhez, ugyanakkor arról is, hogy ilyen esetben a szovjetek nem tétováznak a rendet a legbrutálisabb eszközökkel helyreállítani.

Másfelől azonban a magyarországi felkelésnek volt egy olyan üzenete is, hogy a társadalom igényeit és véleményét a jövőben sokkal inkább figyelembe kell venni, mert bár robbanás esetén biztosan számítani lehet a szovjet segítségre, a válságba az éppen hatalmon lévő, az adott helyzet kialakulásáért felelős vezetés – mint Magyarországon a Gerő-csoport – nagyon könnyen maga is belebukhat. Ily módon a magyar forradalom a maga drasztikus példázatával jelentős mértékben hozzájárult annak az SZKP XX. kongresszusa után megindult folyamatnak az eredményes véghezviteléhez, amelynek célja a kommunista rendszer posztstálinista modelljének kiépítése volt mind magában a Szovjetunióban, mind pedig Kelet-Közép-Európában. Ellenkező előjellel, pozitív példaként ugyanezt a trendet erősítette az 1956.

Somlai (2007).

¹⁶⁴ A romániai megtorlásokról lásd: Stefano Bottoni, (2005) és Bottoni (2007).

¹⁶⁵ Magyarországon 230 főt végeztek ki, 20 ezer embert börtönöztek be és 13 ezret internáltak.

októberi lengyel válság kimenetele: bebizonyosodott, hogy mérsékelt, korlátozott körű reformok és politikai változások, amelyek nem veszélyeztetik a rendszer alapjait s így közvetve a keleti katonai tömb biztonságát, adott esetben akár még a szovjet vezetés akarata ellenében is bevezethetők. Mindenekelőtt ez a tapasztalat motiválta az 1968-as csehszlovák kommunista reformerek lépéseit, más kérdés, hogy nekik, Gomulkától eltérően, nem sikerült a társadalmi folyamatokat a szovjetek által még elviselhető szinten tartani.

A magyar forradalom példája Kelet-Európában nem csak a hatalom birtokosait intette óvatosságra, hanem az a társadalom számára is mindenütt pacifikáló hatással volt. A Nyugat passzivitása, a szovjetek kíméletlen fellépése, majd az irracionálisan széles körű és kegyetlen megtorlások örökre véget vetettek annak az illúciónak, hogy bármely kelet-európai ország fegyveres felkelés útján megszabadulhat a szovjet fennhatóságtól. A következő évtizedekben ez a tapasztalat és belátás lett az alapja a társadalom részéről megnyilvánuló, önkorlátozó jellegű ellenzéki és reformtörekvéseknek, amelyek a kommunista rendszer leváltása helyett annak minél hatékonyabb felpuhítását tűzték ki célul, s mindeközben határozottan törekedtek arra, hogy figyelembe vegyék a Szovjetunió biztonsági érdekeit is.

A lengyel október és a magyar forradalom, illetve annak leverése jelentősen befolyásolta a Szovjetunió és a kelet-közép-európai kommunista országok viszonyának átalakulását, ám ez a folyamat – amint erről korábban volt szó – jóval korábban kezdődött. Az új, a posztsztálinista modellnek megfelelő szövetségi politika valójában már 1953 nyara óta formálódóban volt, alapelveit a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozata tartalmazta. A deklaráció kibocsátása – korábbi ismereteinktől eltérően – nem az októberi kelet-közép-európai válság által kikényszerített, csupán a kedélyek lecsillapítását célzó improvizatív lépés volt: a dokumentum, amely több hónapos előkészítő munka eredményeként jött létre¹⁶⁶, eredetileg a szövetségi kapcsolatokat volt hivatva új alapokra helyezni, október végén – az

aktuális helyzetnek megfelelően – csupán kiegészítették.

A dokumentum valójában – bizonyos megszorításokkal – a posztsztálinista szövetségi modell „alkotmányának” is tekinthető, amely nagy vonalakban kijelölte a szövetségesek mozgásterét egészen a nyolcvanas évek végéig meghatározó lehetőségeket és a korlátokat. A nyilatkozat ígéretet tett a szovjet tanácsadók visszahívására: a kézi vezérléshez szükséges helyszíni instruktorok intézményét 1956 után felváltotta a korszerűbb „távirányítós” rendszer. A tervezett reformok között szerepelt a gazdasági kapcsolatok rendezése is: a korábbi, alig burkolt szovjet kizsákmányolás 1956 után megszűnt, és átadta helyét a kölcsönös előnyök és hátrányok dialektikus rendszerének. A politikai kapcsolatok megújítása terén a nyilatkozat nem kevesebbet deklarált, mint hogy „következtesen meg kell valósítani a népek egyenjogúságának lenini elvét”, tiszteletben kell tartani az egyes államok szuverenitását, és tekintetbe kell venni az egyes országok történelmi múltját és sajátosságait. Birodalmi nyelven ez a korábbinál lényegesen rugalmasabb, ám távolról sem egyenrangú viszony kodifikálását jelentette, ami a hatvanas évektől Moszkva és szövetségesei kapcsolatát jellemezte. A nyilatkozat ugyanakkor világosan jelezte a lehetséges és tolerálható változások korlátait is: reformok kizárólag a szocializmus (azaz a szovjet típusú bolsevik rendszer), illetve a szövetségi rendszer (vagyis a szovjet birodalom) keretein belül képzelhetők el. A magyar forradalom leverése ezért valójában nem tekinthető a szovjet kormánynyilatkozat szellemével ellentétes lépésnek – ahogyan annak idején azt sokan értelmezték –, a szovjetek november 4-én éppen annak megfelelően cselekedtek. A deklarációnak az a pontja, amely szerint a Szovjetunió megvizsgálja a szovjet csapatok kelet-közép-európai állomásoztatásának kérdését, feltehetően az októberi lengyelországi és magyarországi események hatására került a szövegbe. Ez az ígéret minden valószínűség szerint elsősorban a kedélyek lecsillapítását szolgálta, ám a későbbi évek eseményei azt mutatják, hogy végül ez az aktuális válsághelyzet

¹⁶⁶ Békés–Byrne–Rainer (2002) 114.

által kikényszerített tétel is a szovjet szövetségi politika meghatározó részévé vált. Az ugyanis, hogy 1956-ban a Nyugat a magyar forradalom teremtette válsághelyzetben de facto elismerte az 1945-ben létrejött európai status quót és a kelet-közép-európai szovjet érdekszférát, jelentősen megnövelte a Szovjetunió biztonságát, és egyúttal a szovjet csapatok külföldi állomásoztatásának jelentőségét is relativizálta. Ezért vált lehetővé, hogy 1958-ban Romániából kivonják a szovjet csapatokat; az ország geopolitikai helyzete garantálta, hogy a szovjet típusú rendszert nem fogják megváltoztatni, az ország a szovjet blokk szilárd tagja marad. (Mint később látni fogjuk, a szovjetek ekkor Magyarországról is ki akarták vonni csapataikat.) Csehszlovákiában ugyanakkor, ahol 1945 vége óta nem tartózkodtak szovjet csapatok, az 1968-ban előállt politikai válságot a moszkvai vezetők csak az ország katonai megszállásával tudták megoldani, s ehhez nem volt szükségük semmilyen jogalapra azon kívül, hogy a szocialista rendszer megmentése volt a cél.

A magyar forradalom jelentős katalizátor hatással volt a szovjet blokkon belül 1953 után jelentkező multilaterális tendenciák felerősödésére is. Míg az 1953-as berlini felkelés, vagy a poznani lázadás idején nem merült fel, hogy a blokk többi országának bármi módon részt kellene vennie a rend helyreállításában és a válságot követő konszolidáció folyamatában, 1956 novembere után ez a kérdés is másképp merült fel. Nem csupán arról volt szó, hogy a „testvéri” országok, így Románia, Csehszlovákia, az NDK és Kína jelentős gazdasági segítséget adtak a Kádár-kormánynak a november–decemberi sztrájkok idején a konszolidáció mielőbbi végrehajtása érdekében, hanem arról is, hogy ezért cserébe jogot formáltak arra, hogy konkrét tanácsokat adjanak a magyar vezetésnek, és mindenekelőtt a kommunista rendszer elleni lázadásban részt vettek szigorú megbüntetését követelték. 1957 január elején pedig sor került az első kollektív „ítélőszék” megtartására, amelyre szovjet javaslatra – bár Moszkva és Bukarest is felmerült lehetséges helyszíneként – Budapesten került sor. A szovjet, magyar, csehszlovák, bolgár és román részvétellel megtartott csonka VSZ csúcstalálkozó

ötlete ráadásul magától Kádár Jánostól származott, de persze hamar kiderült, hogy valójában nem ilyen paripára vágyott.

1956 decemberének végén Kádár Jánosnak ugyanis egy új és váratlan kihívással kellett szembenéznie: a román vezetés váratlanul arról tájékoztatta, hogy Szántó Zoltán, a Romániában fogva tartott Nagy csoport egyik tagja hamarosan visszatér Magyarországra. Egészen eddig az időpontig Kádár egyre biztosabbnak érezhette pozícióját, hiszen az adott helyzetben elég valószínűtlennek tűnt, hogy a szovjetek két fő riválisa közül bármelyiket, akár Rákosit, akár Nagy Imrét állítanák a helyére. Szántó azonban nem csak hogy tapasztalt pártvezető volt (kommunista múltja egészen 1918-ig nyúlt vissza), de egyben moszkovita is, aki az 1930-as években a Kominternben dolgozott. Így a szovjetek számára lényeges megbízhatóbbnak tűnhetett, mint a „hazai” kommunista Kádár, akit a Kremlben amúgy is túl fiatalnak tekintettek – ekkor csupán 44 éves volt –, aki még oroszul sem beszélt, ráadásul hosszú éveket töltött Rákosi börtönében, ami a káderlapon komoly fekete foltnak számított attól függetlenül, hogy Moszkvában is jól tudták, hogy koholt vádak alapján ítélték el. S ami talán a legfontosabb problémaként jött számításba: 1956 november–decemberében Kádárt a szovjetek még látens titóistának tekintették. Szántó viszont a forradalom alatt semmi elítélhetőt nem tett, egyetlen és egyben fő bűne az volt, hogy a Nagy Imre csoporthoz csatlakozott a jugoszláv nagykövetségen. A román vezetőség üzenete tehát komoly nyugtalansággal tölthette el Kádárt, nem tudván, hogy Szántó hazatérésének ötlete vajon valójában nem Moszkvából származik-e? Kádár ezért összekötő tisztjén keresztül azzal a kéréssel fordult a szovjet vezetés felé, hogy Moszkva hívjon össze egy a magyar, szovjet és a román párt között tartandó találkozót, amelyen egyrészt tisztázni lehetne a felmerült kérdéseket, másrészt a Nagy csoport ügyének kezelése tekintetében közös stratégiát kellene kidolgozni. A pozitív szovjet válasz nem is késett sokáig, Kádár mégsem lehetett elégedett. Hruscsov ugyanis váratlanul egy rendkívüli sürgősséggel összehívott találkozóra tett

javaslatot, az ő elsőszámú problémája azonban korántsem a Szántó-ügy tisztázása volt.¹⁶⁷

December 29-én ugyanis az SZKP Elnöksége megkapta a Kádár-kormány programnyilatkozatának tervezetét, és ez egy olyan bekezdést tartalmazott, amely a *pseudo-többpártrendszer* egy sajátos változatát kívánta legalizálni. Az MSZMP Központi Bizottsága 1956. december 28-án vitatta meg azt a leginkább a csehszlovák modellhez hasonlítható elképzelést, amely a kommunista párton kívül más, nem kommunista pártok számára is kilátásba helyezte a legális működés lehetőségét.¹⁶⁸ E szerint ezeknek a társutas pártoknak tagságuk nem lehetne, és szervezeteik sem működhetnének, viszont országos központot tarthatnának fenn és a választásokon egyfajta baloldali blokkban, a Hazafias Nemzeti Frontban együtt indulnának az MSZMP-vel. A fennmaradt dokumentumok szerint két párt közreműködésével számoltak: a Független Kisgazdapárttal és a Nemzeti Parasztpárttal.

Ez a szovjetekkel előzetesen nem egyeztetett lehetőség Moszkvát olyan mértékben aggasztotta, hogy az SZKP Elnöksége rögtön határozatot hozott arról, hogy Hruscsovot és Malenkovot január 1-én (!) Budapestre küldik a kérdés megvitatására. Amikor az ülést követően Hruscsov felhívta Kádárt, hogy a látogatásról tájékoztassa, Kádár, aki – amint láttuk – éppen előző nap tett javaslatot egy háromoldalú találkozóra, most amellet érvelt, hogy a találkozón a csehszlovák, román és bolgár pártok is képviseltessék magukat. Kádár szándéka valószínűleg az volt, hogy a tárgyalások tematikáját kiszélesítse, részben azért, hogy azok az október 30-i szovjet kormánynyilatkozat gyakorlati következményeit is magukba foglalják. Az MSZMP vezetése ugyanis már november 11-én olyan kéréssel fordult az SZKP-hoz, amelyben a *nemzeti kérdés megvitatására* a kínai és a jugoszláv (!) párt részvételével

¹⁶⁷ A budapesti csúcstalálkozó előkészítésére és lefolyására vonatkozó jelenleg ismert dokumentumokat közli: Békés–Byrne–Rainer (2002) 485–495. A szovjet dokumentumokat Vjacseszlav Szereda, a csehszlovák feljegyzést Hajdú Tibor, a román iratot pedig Mihail Retegan bocsátotta a szerkesztők rendelkezésére.

¹⁶⁸ A Moszkvába megküldött tervezet szövegéből ugyan éppen ez a pont hiányzott, ám Kádár – jól érzékelvén, hogy itt nem jelentéktelen részletről van szó – összekötőjén keresztül megüzente Borisz Ponomarjovnak, az SZK KB Külföldi Kommunista Pártok osztálya vezetőjének a hiányzó passzus

megtartott kommunista csúcstalálkozó összehívását javasolta. Kádár emellett az alkalmat arra is ki akarta használni, hogy a Nagy Imre csoport sorsával kapcsolatban a tábor vezetői közösen keressenek és találjanak megoldást, ami egyben a felelősség megosztása szempontjából is kedvező lehetőséget kínált számára.

Ilyen előzmények után került sor a Budapesten 1957. január 1–4 között megrendezett találkozóra a bolgár, csehszlovák, magyar, román és szovjet pártok vezetőinek részvételével.¹⁶⁹ Amint láttuk, a Kreml fő indítéka a találkozó összehívására az volt, hogy megvitassa a Kádár kormány küszöbön álló programnyilatkozatát, amelyben egy sajátos többpártrendszer fennmaradásának lehetősége is megjelent. Kádár maga is vegyes érzelmekkel viseltetett ezzel a kulcsfontosságú javaslattal szemben, mely a magyar pártvezetésen belül komoly politikai üggyé vált. A csúcstalálkozón a szovjetek és a többi párt vezetői ragaszkodtak ahhoz, hogy ez a kitétel kikerüljön a nyilatkozat szövegéből annak 1957. január 6-i nyilvánosságra hozatala előtt. Mindezek után nem meglepő, hogy a végleges nyilatkozat nem is említette a többpártrendszer ügyét. A találkozáson megvitatott másik fontos kérdés, s egyben Kádár fő indítéka arra, hogy a találkozó összehívását kezdeményezze, a Nagy Imre csoport sorsa volt. Noha a rendelkezésre álló dokumentumok nem fedik fel részletesen az egyes résztvevők álláspontját, az nyilvánvalónak tűnik, hogy a találkozó kulcsfontosságú *közös döntést* eredményezett, mely megnyitotta az utat a bírósági eljárás megindítása, majd végül Nagy Imre és társai elítélése és kivégzése előtt. Vagyis ettől kezdve nem politikai ügyként, hanem büntetőügyként kezelték a kérdést.

A találkozó jelentőségét kiemeli, hogy a szovjet blokk történetében ez volt az első alkalom,

tartalmát.

¹⁶⁹ Meglepő módon (vagy mégsem?) a találkozóról mindmáig sem a magyar, sem az orosz levéltárakban nem került elő jegyzőkönyv vagy feljegyzés. A kutatók rendelkezésre áll azonban egy csehszlovák memorandum valamint egy 1960-ban készült kivonatos feljegyzés, amely egy részletesebb korabeli román dokumentum alapján készült. Ezek a dokumentumok, bármilyen töredékesek is, mégis lehetővé teszik, hogy a csúcstalálkozón megvitatott kérdések többségét rekonstruálhassuk.

amikor a Varsói Szerződés tagjai *közösen* és közvetlenül beavatkoztak az egyik tagállam belügyeibe. Ebben az értelemben a találkozó megelőlegezte azt a multilaterális válságmenedzselési folyamatot, amelynek végén a VSZ tagállamai katonai intervencióval vetettek véget az 1968-as Prágai Tavasznak. Szintén figyelemre méltó fejlemény, hogy a találkozó után kiadott közös közlemény szerint a résztvevők eszmecserét folytattak az 1956. október 30-i szovjet kormánynyilatkozatban megfogalmazott, a szocialista országok közötti kapcsolatokra vonatkozó alapelvekről, és azokat úgy értékelték, hogy teljesen megfelelnek az egyes érintett országok érdekeinek.¹⁷⁰ Sajnálatos, hogy erről a kulcsfontosságú tárgyalásról jelenleg mindössze ennyit tudhatunk, az viszont jelentős eredménynek tekinthető, hogy a magyar vezetés végül rá tudta venni a szovjeteket az „Aranybulla” megerősítésére. Az október 30-i szovjet kormánynyilatkozatot ugyanis a forradalom leverése után keleten és nyugaton egyaránt a legtöbben olyan *ideiglenes engedménynek* tekintették, amelyet Moszkva csak a lengyel és a magyar válság kényszerítő hatására, a kedélyek lecsillapítása érdekében vállalt. Ezért a Szovjetunió és szövetségesei viszonyát új alapokra helyező deklaráció alapelveinek nyilvános megerősítése alig három hónappal a magyar forradalom leverését követően, ráadásul a szovjet blokknak a válságot követő első csúcstalálkozóján – az egész szövetségi rendszer jövője szempontjából jelentős fejlemény volt. Még fontosabb azonban, hogy a két dokumentum között komoly különbségek voltak. Míg a szovjet kormánynyilatkozatban a *pancsa szila* formális átvételéből fakadó valamennyi magasztos alapelv együtt szerepelt (teljes egyenjogúság, területi integritás tiszteletben tartása, állami függetlenség és szuverenitás, egymás belügyeibe való be nem avatkozás), a budapesti csúcstalálkozó után kiadott közös közlemény csak az alábbiakat tartalmazta: a népek érdekeinek és egyenlő jogainak tiszteletben tartása, a be nem avatkozás és a proletár internacionalizmus lenini elvei. A kommuniké mindemellett azt hangsúlyozta, hogy a

kormánynyilatkozat alapelveinek alkalmazása elsősorban a szocialista tábor egységének erősödését fogja eredményezni. Vagyis, ha az október 30-i deklaráció a poszt-sztálinista szövetségi rendszer „alkotmánya” volt, az 1957. januári közös közleményt ebben a tekintetben sokkal inkább hasonlíthatjuk egy törvény végrehajtási utasításához, amely pontosan kijelöli a magasztos elvek érvényesülésének pragmatikusan megállapított korlátait.

A kelet–nyugati viszony alakulása

Az 1956. november 4-én hatalomra került Kádár-kormány személyi összetételét tekintve ugyan erős kontinuitást mutatott a Rákosi leváltását követő időben regnáló pártvezetéssel, hamar kiderült azonban, hogy a kapott és vállalt feladat, vagyis a kommunista diktatúra helyreállításának és különösen hosszú távú működtetésének tekintetében a forradalom után csak új módszerekkel lehet sikert elérni. A politikai stabilitás megteremtésének és a társadalom pacifikálásának fő eszköze az ekkor megkezdett életszínvonal-politika illetve az "életminőség-politika" volt, amely a forradalomtól elhatárolódó többség számára szinte azonnal jobb és lényegesen elviselhetőbb életet biztosított, míg a "bűnösöket" és ellenállókat a legszigorúbb büntetésben részesítette. Állandóan emelkedő életszínvonalat azonban csak működőképes gazdaság tud biztosítani, így az is hamar tisztázódott, hogy az alapvetően külső forrásokra és külkereskedelemre utalt magyar gazdaság hosszú távú fejlesztése csak úgy képzelhető el, ha a vezetés képes biztosítani mind a keleti mind pedig a nyugati kapcsolatokból adódó lehetőségek hatékony kihasználását. Ez a Szovjetunió viszonylatában mindenekelőtt a magyar gazdaság nyersanyaggal és energiával történő tartós ellátását jelentette, nyugati relációban pedig a világgazdasági folyamatokhoz való legalább részleges (vissza)csatlakozást, a gazdaság modernizálásához, hatékonyabb működtetéséhez szükséges fejlett technológia átvételét.

¹⁷⁰ *Népszabadság*, 1957. január 7.

A forradalom elbukásának tapasztalatai, a Kádár-rendszer születésének körülményei, valamint a magyar vezetők politikai beállítottsága együttesen határozták meg, hogy a magyar külpolitika vezérelve kezdettől az a középutas irányvonal volt, ami a Szovjetunióhoz való feltétlen lojalitás szakadatlan hangoztatása mellett az adott mozgástér minél hatékonyabb kihasználására, a nemzeti érdekek (már amit a vezetés annak tekintett) érvényesítésére törekedett, feltéve, hogy az nem ütközött a Szovjetunió érdekeivel.¹⁷¹

Ennek a politikának az alapelveit Kádár, akinek a magyar külpolitika irányításában is mindvégig meghatározó szerepe volt már a kommunista és munkáspártok 1957 novemberi moszkvai értekezletén ismertette: "a magyar munkásosztály és a nemzetközi munkásosztály érdeke az nem két különböző dolog, hanem azonos, (...) mi a nemzetközi munkásosztálynak csak akkor tudunk segíteni, ha figyelembe vesszük a magyarországi sajátosságokat és a magyar munkásosztály pozícióit," másfelől viszont, - fejezte be a dialektikus okfejtést - "a magyar munkásosztálynak feltétlenül ártunk, ha valami olyasmit csinálunk, ami a nemzetközi munkásosztály érdeke ellen szolgál." ¹⁷²

Az MSZMP KB tagjai előtt kifejtett, ehhez kapcsolódó másik, nem kevésbé dialektikus alaptétel pedig – a pártzsargon némileg szabadabb értelmezésével – egyenesen arra utal, hogy a forradalom tapasztalatai alapján a jövőben a magyar párt politikájának egyik sarokköve kell

¹⁷¹ Az 1956 utáni magyar külpolitika történetéről még nem született levéltári kutatásokra alapozott, átfogó jellegű monografikus feldolgozás. A kutatások mai állását figyelembe véve ezen a téren egyelőre a felsőoktatásban használható összefoglaló munkák készítése lehetséges, ilyenre több kísérlet is volt az elmúlt években. Fülöp–Sipos (1998), Herczegh–Arday–Johancsik (2001), Johancsik (2010), Györi Szabó (2010). A második világháború utáni időszakra vonatkozó legújabb szakirodalom legteljesebb hasznosítását Györi Szabó Róbert végezte el: Györi Szabó (2012). Ezen kívül főleg dokumentum-kötetek és közlések állnak az olvasó rendelkezésére, valamint néhány, egy-egy vagy több résztémát, vagy rövidebb időszakot feldolgozó kötet vagy tanulmány. A teljesség igénye nélkül ezek a következők: Ripp (1994), Park (1994), Romsics (1995), Kiss–Ripp–Vida (1997), Békés (1997b), Békés (1998) Huszár (1998), Borhi (2000), Fischer–Majoros–Vonyó (2000), Geccsényi (2000), Szobolevszki–Vida (2001), Garadnay (2001), Borhi (2002), Földes (2002),), Pritz (2002), Békés (2003a), Gazdag–Kiss J (2004), Békés (2006), Földes (2007), Békés (2007), Vámos (2008), Borhi (2009).

A rendszerváltás előtt nyugaton megjelent kremlinológiai irodalomból máig is jól használhatók az alábbi munkák: Felkay (1989), Radványi (1979), Gati (1990).

¹⁷² Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1957. november 29-i ülésén a kommunista és

legyen a magyar társadalom érdekeinek és tűrképességének folyamatos figyelembe vétele:

"Ha a magyar munkásosztály bírálatát és segítségét igénybe vesszük, az véd minket, hogy ne vétsünk az elmélet konkrét alkalmazásánál a nemzeti sajátosság figyelembevétele kérdésében.

A testvérpártok véleményét pedig meg kell hallgatnunk, hogy ne vétsünk az internacionalizmus ellen." A gyengébbek kedvéért Kádár azt is tisztázta, hogy "a jelenlegi időszakban az internacionalizmus központi kérdése a Szovjetunióhoz való viszony."¹⁷³

Ennek az óvatos, de pragmatikus és összességében sikeresnek tekinthető külpolitikának az alkalmazására a nemzetközi környezet kifejezetten kedvező volt nem csak a hatvanas években, hanem bizonyos értelemben már közvetlenül 1956 után is. Habár Magyarország 1956–1963 közötti részleges külpolitikai elszigeteltsége ellentmondani látszik ennek, a valóságban a *meghatározó* és *hosszú távra* ható tényezők sokkal inkább pozitívan befolyásolták a vezetés mozgásterét. A legfontosabb fejlemény ebben a tekintetben az volt, hogy a Szovjetunióban – különösen az 1957. júniusi sikertelen puccskísérletet követően – Hruscsov vezetésével folytatódott a desztalinizáció, illetve a poszt-sztálinista rendszer kiépítése, nemzetközi téren pedig megerősítést nyert a békés egymás mellett élés politikája. Ez a világháború elkerülhetőségének deklarálásán túl mindenekelőtt a két világrendszer békés versenyét, a két tábor vezetőinek, politikusainak találkozását, tárgyalásokat, a gazdasági és

munkáspártok moszkvai értekezletéről. M-KS-288. f./4. 14.ö.e., közli: Kiss–Ripp–Vida (1997) 247.

¹⁷³ Uo. Kádár Jánosnak a moszkvai értekezleten tartott beszédében ez a két tétel az alábbi megfogalmazásban szerepelt: 1. "Abban az esetben, ha elhanyagoljuk a magyar nemzeti sajátos tényezőket, nem szolgálhatjuk jól a nemzetközi munkásosztály érdekeit, s ugyanakkor csak ártanánk a magyar munkásosztály érdekeinek, ha valami olyat tennénk, amely sérti a nemzetközi munkásosztály érdekeit." 2. "Nekünk természetesen minden lényeges kérdésben megvan a saját nézetünk. Vezetési munkánkat úgy tekintjük, hogy annak két nélkülözhetetlen bírálója, egyben segítője van. Egyik bírálónk és segítőnk a saját munkásosztályunk véleménye, a másik pedig testvérpártjaink véleménye munkánkról, mert ez a nemzetközi munkásosztály állásfoglalását személyesíti meg számunkra. Az első óv bennünket a nemzeti sajátosságok elhanyagolásától, a másik megvéd a nemzetköziség alapelveinek megsértésétől. Mindez ugyanannak a dolognak két oldala." Kádár János felszólalása a kommunista és munkáspártok moszkvai értekezletén, 1957. november 19. MOL-M-KS-288.f./9./1957/12..ö.e., közli: Kiss–Ripp–Vida (1997) 232.

kulturális kapcsolatok fejlesztését, vagyis az ideológia szintjén mindvégig antagonisztikusnak tekintett ellentétekhez képest már-már "normális" államközi viszonyok megteremtését jelentette. Ennek a politikának a követését nagyban elősegítette a Szovjetunió nemzetközi presztízsének éppen ebben az időszakban bekövetkezett nagymértékű megnövekedése. Ez mindenekelőtt annak volt köszönhető, hogy a rakéatechnika területén (interkontinentális rakéták, szputnyik – 1957, Gagarin űrrepülése – 1961) a szovjet tudomány megelőzte az amerikaiakat, s bár ez az előny nagyon is átmenetinek bizonyult és azt a későbbiekben sohasem sikerült megismételni, Hruscsov a világpolitika színpadán rendkívül hatékonyan használta ki ezt a tényezőt.

Mindez azt is lehetővé tette, hogy a szovjet vezetés folytassa a szövetségeseivel fenntartott viszonyának már 1956 októbere előtt megkezdett rendezését, átalakítását. Ennek elvi alapjául a szovjet kormány 1956. október 30-i deklarációja szolgált, s noha az abban kinyilatkoztatott és később is hangoztatott egyenjogúság, belügyekbe való be nem avatkozás a valóságban sohasem valósult meg, ez a viszony a posztsztálini korszakban lényeges átalakuláson ment keresztül. Az alapvető stratégiai kérésekben továbbra is a szovjeteké volt a döntő szó, a részleteket, a taktikát illetően azonban – adott korlátok között beleértve a belső fejlődés alakítását is – a szövetségeseik a korábbinál jóval nagyobb önállóságot kaptak, egyfajta korlátozott értelmű partneri státuszra tettek szert. A szovjet tanácsadókat visszavonták, a korábbi kézi vezérlést távirányítással váltották fel. Kommunista világszervezet helyett a szocialista országok vezetőinek rendszeres találkozóin, a Varsói Szerződés, a KGST ülésein vitatták meg az aktuális kérdéseket, ahol az egyes országok képviselői gyakran kezdeményezőleg léptek fel, és ahol – többnyire persze a nyilvánosság kizárásával – komoly viták zajlottak, amelyek tétje mindinkább az egyes országok sajátos érdekeinek képviselete volt. A gazdasági kapcsolatokat a korábbi alig leplezett szovjet kizsákmányolás helyett a

kölcsönös előnyök és hátrányok jól ismert – de persze másként nevezett – elve¹⁷⁴ és gyakorlata váltotta fel. Mivel Moszkva számára a magyar forradalom után az egyik legfontosabb célkitűzés a tábor országaiban a politikai stabilitás fenntartása volt, ennek érdekében nem csak engedményekre volt hajlandó, hanem időről-időre gazdasági segítséget nyújtott a kisebb-nagyobb belső válságokkal küzdő szövetségesei számára. A szovjet vezetés ugyanezen okból – ha nem is örömmel – elfogadta azt a számára kifejezetten hátrányos helyzetet, hogy a kelet-közép-európai országok többségében a lakosság életszínvonala hosszú távon lényegesen magasabb legyen, mint magában a Szovjetunióban. Míg a szovjet blokk országok társadalmi ezt a maga idejében nemigen érzékelték, és még kevésbé értékelték, ez a modell, amely egészen 1989-ig fennmaradt, valójában egy a történelemben korábban nem ismert abszurd helyzetet konzervált. Vagyis egy birodalom vezető állama, annak érdekében, hogy az általa meghódított, nála jóval fejlettebb régióban fenn tudja tartani a gazdasági és politikai stabilitást, saját lakosságát folyamatos lemondásra és áldozatok vállalására kényszerítette, míg a tőle függő helyzetben lévő országoktól ugyanezt lényegesen kisebb mértékben várta el, tudván, hogy ott a társadalom ingerküszöbe sokkal alacsonyabb. A hatvanas évek elejétől hasonlóan abszurd módon alakult a gazdasági kapcsolatok szerkezete is: míg a hagyományos gyarmattartó-gyarmat modellben a hegemon állam olcsó nyersanyagot szerez be a gyarmatokról és oda iparcikket exportál, így teremtve piacot saját iparának, a szovjet blokkban éppen fordított volt a képlet. A Szovjetunió mindvégig jóval a világpiaci ár alatti áron látta el energiával és nyersanyagokkal a blokk országait, (ahová maga rendkívül korlátozott mértékben szállított iparcikket), amit a szövetséges országok folyamatosan zömmel ipari termékekkel ellentételeztek. Ennek a kifordított egyenlőtlen helyzetnek a szovjet

¹⁷⁴ Kádár János a Politikai Bizottság 1966. június 28-i ülésén némi eufémizmussal majdnem szó szerint így fogalmazta meg ezt az alapelvet: "Azt kell mondani: a KGST-be tömörült szocialista országok együttműködése ... és ha már kell, akkor két elvet mondjunk, mégpedig a kölcsönös előnyt és kölcsönös segítséget. Vagy mondhatjuk a nemzeti érdekek megfelelő fejlesztését, de akkor oda kell írni, hogy és a szocialista világrendszer egyetemes fejlesztését. De inkább maradjunk a kölcsönös

társadalom kétszeresen is áldozatává vált. Azon túl, hogy a Szovjetunióban az életszínvonal lényegesen alacsonyabb volt, éppen azért, hogy ezzel az ijesztő ténnyel a szovjet emberek ne szembesüljenek, nem csak a Nyugattól voltak elzárva, hanem még a szovjet blokk országaiba is csak rendkívül korlátozott módon, többnyire szervezett, s így ellenőrzött keretek között utazhattak.

A blokkban a szovjet minta követésének kényszere így mindinkább "önkéntessé" vált, és annak belátására alapult, hogy mivel a szovjet érdekszférából való kiszabadulásra nincs esély (lásd a magyar forradalom példáját) a legtöbb mi tehető, az adott mozgástér és kapcsolatrendszer minél hatékonyabb kihasználása. A kínai külön vonal 1956 utáni jelentkezése, majd 1960-tól a nyilvános vita és végül a szakítás a Szovjetunióval csak felértékelte a tábor országai részére a posztsztálinista szovjet szövetségi modell nyújtotta rugalmasabb lehetőségek jelentőségét, így ez is hozzájárult ahhoz, hogy Albánia csatlakozásán túl más országokat nem sikerült kiszakítani a szovjet blokkból.

Az persze már az adott pártvezetés összetételén, vérmérsékletén múltott, hogy az adott mozgástérben hogyan manőverezik, milyen prioritások alapján alakítja politikáját. Ebben a tekintetben Kádár és csapata kifejezetten jó helyzetből startolt, hiszen a forradalom tapasztalata olyan impulzust adott a sajátos magyar posztsztálinista modell kiépítésének, amelynek következtében az új politika a lakosság többsége számára – párhuzamosan a széleskörű megtorlásokkal – már 1957-től a korábbiaknál lényegesen jobb létfeltételeket biztosított.¹⁷⁵

A szovjet–magyar viszony felhőtlenységét ebben az időszakban nem csupán a korábban említett pragmatikus alapállás biztosította, hanem a Hruscsov és Kádár között létrejött

előny és kölcsönös segítség mellett." MOL M-KS-288 f. /5. 399. ő.e.

¹⁷⁵ Kalmár Melinda az 1956–1963 közötti korszakra vonatkozóan a *szanálás* kategóriát vezette be, amely kétségtelenül sokkal inkább megfelel a tudományos elemzés követelményeinek, mint a korábban, és sokak által ma is alkalmazott – akaratlanul is politikai konnotációt hordozó – *restauráció* illetve *konzolidáció* fogalmak. Lásd: Kalmár (1998) 277.

különlegesen szoros baráti kapcsolat is. Bár alaptermészetüket tekintve két teljesen különböző emberről volt szó, a kommunista diktatúra működésének modernizálását illetően nézeteik olyannyira hasonlóak voltak, hogy – míg Rákosi csak szeretett volna Sztálin legjobb tanítványa lenni, – a szovjet blokk vezetői közül Kádár valóban a leginkább volt képes azonosulni a hrucsovi politikával. Hruscsov számára viszont Kádár jóvoltából Magyarország hamarosan hrucsovista minta-ország lett¹⁷⁶, amely legmesszebb jutott a desztalinizációban¹⁷⁷, és amellyel úgy büszkélkedhetett, hogy lám, néhány évvel az "ellenforradalom" után teljes a politikai stabilitás, az életszínvonal pedig folyamatosan emelkedik.

Az elhalasztott lehetőség: a szovjet csapatok kivonásának terve 1958-ban

Ebben az időszakban a hrucsovi konstruktív engedménypolitika része volt az a megfontolás, hogy – alig néhány évvel a VSZ megalakulása után – a Szovjetunió békés szándékait bizonyítandó, látványosan vonják ki a szovjet csapatok egy részét Kelet-Európából. Az csak az 1990-es évek közepén derült ki, hogy a terv eredetileg Magyarországot is érintette volna.

Az 1950-es évek végén Hruscsov politikájának egyik leghatásosabb és egyben leglátványosabb eszköze a kelet-nyugati viszony alakítása terén az *egyoldalú engedmények* bevezetése volt. Ez a kifejezetten konstruktív politika a Szovjetunió és az egész Varsói Szerződés békés szándékait volt hivatva igazolni. Az a terv, hogy 1958 nyarán egyidejűleg bejelentik a szovjet csapatok teljes kivonását Magyarországról és Romániából, pontosan ezt a célt szolgálta volna. Egy ilyen látványos akció nem csak a nyugati politikusok meggyőzését szolgálta, hanem az az egész világ közvéleménye számára nagy hatással lehetett volna. Három év korábban, 1955-ben az osztrák államszerződés megkötése és a szövetséges csapatok

¹⁷⁶ Fehér (1981) 32.

¹⁷⁷ Sajátos módon ezt a fejleményt *ebben az időszakban* egyformán pozitívan értékelték Moszkvában és Washingtonban. Lásd: Memorandum from the President's Special Assistant for National Security (Bundy) to President Johnson, 14 April 1964. Foreign Relations of the United States, 1964–1968. Eastern Europe. Volume XVII, Washington D. C. United States Government Printing Office, 1996,

visszavonása Ausztriából egy klasszikus nagyhatalmi kompromisszum eredménye volt. Ez alkalommal azonban a terv szerint a szovjet hadsereg úgy vonult volna ki a második világháborúban elfoglalt két kelet-európai országból, hogy ezért a szovjetek nem vártak semmilyen ellentételezést a Nyugat részéről. Mi több, ezt a kezdeményezést nem megelőzte meg semmilyen kérés vagy nyomás, mint amikor előbb 1955-ben, majd 1956-ban, a magyar forradalom idején a Román vezetés határozottan kérte a szovjet csapatok visszavonását.¹⁷⁸ Ez a klasszikus bizalomerősítő intézkedés Hruscsov saját kezdeményezése volt, amely egy nagyobb terv részét képezte, melynek célja a Nyugattal való konstruktív együttműködés feltételeinek megteremtése volt. Szintén valószínű, hogy ezt a nagy hatású egyoldalú engedményt Hruscsov fontos ütőkártyaként akarta felhasználni az 1958 nyarára tervezett, – de végül meg nem tartott – genfi típusú négyhatalmi csúcstalálkozón.

A szovjet csapatok teljes kivonása Magyarországról és Romániából a nemzetközi jog szempontjából is jelentősen emelhetne volna a Szovjetunió mint törvénytisztelő állam tekintélyét, hiszen egy ilyen lépést követően szovjet csapatok már csak olyan államok (NDK, Lengyelország) területén állomásoztak volna, ahol erre a német békeszerződés hiányában a potsdami négyhatalmi megállapodás rendelkezései jelentettek jogalapot. Az osztrák államszerződés megkötése (1955. május 15.), illetve a szovjet csapatoknak Kelet-Ausztriából történt kivonása után ugyanis megszűnt a jogalap a szovjet csapatok Magyarországon és Romániában történő állomásoztatására. Az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés szerint az Ausztriával megkötött békeszerződés hatályba lépéséig a Szovjetunió olyan csapatokat állomásoztathat Magyarországon és Romániában, amelyek biztosítják az ausztriai szovjet megszállási övezettel való összeköttetést. Ezeket azonban a békeszerződés megkötése után 90 nappal ki kell vonni az érintett országokból, így ennek 1955 őszen meg kellett volna

301.

¹⁷⁸ Moszkva válasza mindkét esetben határozottan elutasító volt.

történnie. A „joghézag” megszüntetése érdekében így *egy nappal* az osztrák államszerződés aláírása előtt, 1955. május 14-én Varsóban sor került a Varsói Szerződés megalapítására. A VSZ nyilvánosságra hozott alapokmánya ugyan nem tartalmaz olyan kitételeket, amely lehetővé tenné szovjet csapatok tartózkodását más tagállamok területén, mégis valószínűnek tűnik, hogy később a VSZ szervezeti kereteit akarták felhasználni a helyzet megnyugtató rendezésére. A VSZ tagországok közös fegyveres erői közös parancsnokságának megteremtéséről kiadott közlemény homályos utalást tett a szovjet csapatoknak a tagországok területén történő elhelyezésére: “ A közös fegyveres erők elhelyezésére a szerződésben résztvevő államok területén az említett államok közötti megegyezés szerint és a kölcsönös védelem szükségleteinek megfelelően történik majd.”¹⁷⁹ Ez megoldás azonban egyértelműen egyoldalú lépés volt, és egyben súlyos megsértését jelentette a Szovjetunió által a békeszerződésben vállalt nemzetközi kötelezettségnek.

Így Hruscsov döntése, hogy kivonja a szovjet csapatokat Magyarországról és Romániából arra irányult, hogy szükségből erényt csináljon. A csapatok külföldön való állomásoztatásának stratégiai jelentősége időközben a rakétatechnika rohamos ütemű fejlődésének köszönhetően az ötvenes évek végére jelentősen csökkent, ezért a kivonás valójában nem jelentett nagy áldozatot Moszkva számára. (Arról nem is beszélve, hogy szükség esetén ezekbe az országokba a szovjet csapatok néhány óra alatt visszatérhettek volna.) Mindezt ugyanakkor úgy lehetett beállítani, mint egyoldalú engedményt és bizalomerősítő intézkedést, amelytől joggal várhatták, hogy az jelentősen hozzájárul majd a kelet–nyugati viszony javításához.

Kádár János hosszú pályafutása során az MSZMP Politikai Bizottságában gyakran hangoztatta, hogy egy adott bonyolult politikai helyzetben “csak két rossz közül választhatunk”. Általában igaza is volt, mégis 1958-ban élete legrosszabb és legfelelőtlenebb döntését hozta meg egy olyan helyzetben, amikor valójában egy kifejezetten jó és egy

¹⁷⁹ Halmosy (1985) 287.

elviselhetően rossz megoldás közül neki magának állt módjában szabadon választani. 1958 tavaszán, a szovjet párt és kormánydelegáció 1958. április 2–10 között lezajlott budapesti látogatása során Hruscsov felvetette, hogy amiként Romániából, Magyarországról is kivonhatnák a szovjet csapatokat.¹⁸⁰ Ezt megelőzően ugyanis a szovjet vezetés hasonló ajánlatot tett Romániának is, és mint ismeretes, 1958 nyarán a szovjet csapatokat teljesen kivonták Romániából.¹⁸¹

Kádár az ajánlatot helyből elutasította, nem konzultálva még a legszűkebb vezetéssel sem, s a váratlan ajánlatra azt a (valószínűleg) improvizált választ adta, hogy az ország belső helyzete ugyan már stabil, de külső fenyegetés esetén a magyar hadsereg nem lenne képes garantálni az ország biztonságát.¹⁸² Néhány hónappal később Hruscsov lényegében hasonlóan interpretálta a történeteket egy Mao Ce Tunggal folytatott beszélgetése során,¹⁸³ így ez a forrás szovjet oldalról is megerősíti Kádár beszámolóját. Az első érv nyilvánvalóan nem volt igaz 1958 tavaszán, utóbbi pedig nagyon gyenge és átlátszó érv volt, hiszen erre a szovjet blokk egyetlen állama sem volt képes szovjet segítség nélkül, mégsem voltak szovjet csapatok sem a Nyugat-Németországgal határos Csehszlovákiában, sem a két NATO-szomszédval is (Törökország, Görögország) büszkélkedő Bulgáriában, Romániából pedig éppen ekkor vonták ki őket.

Kádár valójában elsősorban jelentős gazdasági előnyökért, illetve az azokra alapozott életszínvonal politika sikeréért áldozta fel ezt a soha vissza nem térő alkalmat, hiszen tény, hogy 1956 és 1961 között Magyarországnak a tábor többi országához képest jelentősen kevesebbet kellett költenie a hadsereg fejlesztésére.¹⁸⁴ A magyar vezetés 1956 után általában

¹⁸⁰ A javaslatról az MSZMP KB 1958. június 6-i ülésének jegyzőkönyve alapján elsőként Rainer M. János írt egy tudományos közleményében. Lásd: Rainer M. (1994).

¹⁸¹ Munteanu (2002) vol. I. 6.sz. dok.

¹⁸² Kádár János beszámolóját a MSZMP KB 1958. június 6-i üléséről lásd: Soós (1997), 336–341. A szovjet delegáció látogatását részletesen ismerteti és elemzi: Rainer M. (1994).

¹⁸³ Zubok (2002).

¹⁸⁴ Kádár János az MSZMP KB 1961. június 10-i ülésén tartott beszámolójában elmondta, hogy volt olyan év, (1957), amikor Magyarország a nemzeti jövedelemnek mindössze 2.7%-át fordította védelmi kiadásokra. Ez a “tarthatatlan” helyzet most változni fog, 1961-ben 7,7%, a második öt éves

lelkesen támogatta Hruscsov leszerelési kezdeményezéseit, mert Kádár a hadsereget lényegében szükséges rossznak tartotta, s igyekezett minél kevesebbet költeni védelmi célokra. Jól tudta ugyanis, hogy a hadikiadások növelése komolyan veszélyeztetné a társadalom pacifikálását célzó életszínvonal-politikáját. Valójában azt várta, hogy a Szovjetunió biztosítsa Magyarország védelmét, mivel a szövetségesek együttesen sem képviselnek számottevő erőt a NATO ellen.

Kádár valószínűleg úgy kalkulált, hogy a közte és Hruscsov között fennálló különlegesen szoros kapcsolat alapján egy *általá választott* későbbi időpontban lehetőség lesz majd a szovjet csapatok kivonására. Majd akkor, amikor a belpolitikai helyzet megnyugtatóan stabil lesz, és amikor a magyar gazdaság állapota egyszerre lesz képes fedezni az általa abszolút prioritásnak tekintett életszínvonal-politika és a jelentős védelmi költségek egy időben történő finanszírozását. Ha így volt, végzetesen elkalkulálta magát, hiszen így a nemzeti érdekek érvényesítésével ellentétes döntést hozott egy olyan különleges helyzetben, amikor a gyakran emlegetett szovjet “nyomás” valójában egyértelműen a magyar társadalom érdekeit szolgálta, s ezért ennek a történelmi jelentőségű ajánlatnak az elutasításáért súlyosan elmarasztalható. Valójában az 1956 utáni megtorlásokat követően Kádár egész regnálása alatt ez tekinthető az általa elkövetett legsúlyosabb politikai hibának.

A romániai társadalom számára ugyanis a csapatkivonás korántsem hozott egyértelműen pozitív eredményeket, sőt, a helyi vezetés az ily módon némileg megnövekedett mozgásterét a következő évtizedekben éppen a kommunista diktatúra elnyomó funkciójának megerősítésére használta fel. Másképpen vetődik fel azonban a kérdés Magyarország esetében. Amennyiben a szovjet csapatok kivonására itt is sor került volna 1958-ban, annak kétségtelenül nagy jelentősége lett volna a magyar társadalom számára. Mindenekelőtt erkölcsi értelemben, hiszen a *szovjet megszállás* – különösen a forradalom után – az egyik legnagyobb morális

sérelem volt. Különösen azért, mert az nem következett *a priori* módon a kommunista diktatúra elviselésének kényszeréből, hiszen, mint láttuk, pl. 1958 és 1968 között a hat kelet-közép-európai VSZ-tagállamból csak háromban állomásoztak szovjet csapatok. A szovjet csapatok távozása ugyan önmagában nem lett volna életszínvonal-növelő tényező, az ország függetlensége sem állt volna helyre ettől, de egy ilyen lépés nagymértékben javította volna az *életminőséget* és a lakosság közérzetét egy olyan kommunista országban, ahol alig két évvel korábban a társadalom elsőprő többsége követelte a szovjet csapatok távozását, s ahol a vezetés amúgy is központi kérdésnek tekintette a lakosság materiális elégedettség-érzetének folytonos karbantartását. Úgy vélem, ezzel a potenciális és hosszútávra szóló nyereséggel nem vethető össze a nem lebecsülhető, de időben is igencsak korlátozott materiális előny, ami abból adódott, hogy 1956 és 1961 között Magyarországnak a tábor többi országához képest jelentősen kevesebbet kellett költenie a hadsereg fejlesztésére.

A szovjet csapatok távozására Magyarországról így végül nem került sor, de 1958 nyarán, a romániai kivonással együtt – magyar kezdeményezésre – egy hadosztállal csökkentették a magyarországi szovjet kontingens létszámát is. Hruscsov elutazása után Kádár ugyanis részben meggondolta magát, és a közvélemény megnyugtatása céljából felvetette, hogy egy szovjet hadosztályt vonjanak ki Magyarországról. Ennek végrehajtását eredetileg szeptemberre tervezték, végül azonban a romániai szovjet csapatok kivonásával együtt hajtották végre a nagyobb hatás kedvéért.¹⁸⁵

Az igazi rejtély, hogy Hruscsov miért fogadta el ezt a nyilvánvalóan álságos magyarázatot, és hagyta, hogy Kádár megíúsítsa főnöke jól felépített nagy tervét, hogy egyetlen látványos akció keretében kivonja a szovjet csapatokat az „összes” olyan országból, ahol azok állomásoztatására nem volt nemzetközileg, azaz a nyugati nagyhatalmak által is elfogadott jogalap. Paradox módon, a legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy éppen a két vezető között

fennálló kivételesen szoros személyi kapcsolat miatt történt így, miközben joggal feltételezhetjük, hogy a szovjet blokk valamely más vezetőjének Hruscsov nem tett volna hasonló engedményt. További szempont, hogy a kivonás elhalasztását, akárcsak Kádár, a szovjet vezető is ideiglenes döntésnek tekintette, és jó esélyt látott arra, hogy a csapatok Magyarországról történő kivonását egy későbbi alkalommal használja majd fel bizalomépítő intézkedésként a kibontakozóban lévő enyhülési folyamat előmozdítása érdekében. (Ennek valószínűségét az is erősíti, hogy a VSZ PTT 1960. februári ülésén Hruscsov – igaz, ekkor alighanem inkább csak teoretikus értelemben – felvetette a szovjet csapatok Magyarországról és Lengyelországból történő kivonásának kérdését.¹⁸⁶) Mindez egy újabb, a szovjet blokk békés szándékainak bizonyítását célzó nagyszabású egyoldalú leszerelési kezdeményezés része volt, amelyet formálisan a VSZ PTT 1958. májusi moszkvai értekezlete hagyott jóvá.¹⁸⁷

A VSZ tagországok ekkor összesen 119 ezer fős csökkentésre tettek ígéretet. Románia 55 ezer fővel, de még Albánia is, jelképesen, ezer fővel csökkentette hadserege létszámát. A Szovjetunió már ezt közvetlenül megelőzően, az év elején bejelentett egy 300 ezer fős csökkentést. Az 1956-ban szétzilálódott magyar hadsereg korabeli állapotára jellemző, hogy Magyarország volt az egyetlen állam, amelynek nevében nem jelentettek be csapatcsökkentést ezen az értekezleten. Bizonyos értelemben ez volt a szervezet felnőtté válásának pillanata, hiszen a VSZ megalakulása óta ez volt az első eset, hogy egy fontos konkrét döntést nem a Szovjetunió, illetve az egyes szövetségesek elhatározásaként, hanem a keleti blokk katonai-politikai szervezetének *közös* határozataként, a Politikai Tanácskozó Testület ülését követően hoztak nyilvánosságra. Igaz, maga az ülés összehívása a szokásos hruscsovi rögtönzés

¹⁸⁵ Soós (1997) 338.

¹⁸⁶ Mastny (2002). Kádár János az MSZMP KB 1960. február 12.-i ülésén tartott beszámolójában ezt úgy interpretálta hogy Hruscsov szerint a lengyelországi és magyarországi “megszálló hadseregek szerepe csökken, nem növekszik, csökken.” Soós (1999) 426.

¹⁸⁷ A VSZ PTT 1958. májusi ülésének dokumentumait lásd a PHP honlapján: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>. Kádár János beszámolóját a VSZ PTT üléséről lásd: Soós (1997) 336–341.

eredménye volt, hiszen a szövetséges országok vezetői eredetileg a KGST ülésére érkeztek Moszkvába. Ott közölték a meghívottakkal, hogy – ha már úgyis együtt vannak – üljön össze a VSZ Politikai Tanácskozó Testülete is. A csapatcsökkentések formális jóváhagyásán túl, az ülésen elfogadták azt a szovjet tervezetet, amely megneemtámadási szerződés megkötését javasolta a VSZ és a NATO között.

A magyar kérdés az ENSZ Közgyűlésében

A magyar forradalom leverése a nemzetközi kapcsolatok egyetlen színterén, az ENSZ-ben kapott jelentősebb szerepet. A magyar kérdés megvitatása céljából amerikai kezdeményezésre 1956. november 4-én összehívott második rendkívüli közgyűlés (az első a szuezi válsággal foglalkozott), később pedig a közgyűlés XI. ülészsaka november és december folyamán számos határozatot hozott, amelyek a Szovjetuniót csapatai kivonására, míg a Kádár-kormányt az ENSZ-főtitkár és más ENSZ-megfigyelők fogadására szólították fel. Mivel a magyar kormány elutasító magatartása miatt a helyzet helyszíni tanulmányozására nem nyílt mód, az ENSZ 1957 januárjában különbizottságot hozott létre, hogy az a forradalom Nyugatra menekült résztvevőinek beszámolóit, valamint egyéb hozzáférhető források alapján készítsen jelentést a magyarországi események lefolyásáról és jellegéről. Az 1957 júniusában elkészült jelentést, amely a felkelést a magyar nép szabadságvágyának elemi erejű spontán megnyilvánulásaként értékelte¹⁸⁸, a szeptemberre összehívott rendkívüli közgyűlés nagy többséggel elfogadta. A Magyarországra vonatkozó határozatoknak azonban ezt követően sem sikerült érvényt szerezni, ezért az ENSZ közgyűlése a „magyar kérdést” egészen 1962-ig minden évben újból napirendre tűzte,¹⁸⁹ amikor is a tagállamok többségi szavazással az 1956. novemberi szovjet beavatkozás miatt újra és újra agresszorként ítélték el szovjet kormányt és

¹⁸⁸ Report of the Special Committee on the Problem of Hungary. United Nations, New York 1957.

¹⁸⁹ A "magyar kérdés" történetét az ENSZ-ben részletesen elemzi: Radványi (1972). Erről a témáról lásd még: Király (2006).

a vele kollaboráló magyar vezetést.

Ismeretes, hogy a Varsói Szerződés 1968-as csehszlovákiai intervencióját követően az ENSZ nem hogy évekig, de még hónapokig sem foglalkozott a beavatkozás ügyével. Így joggal merül fel a kérdés, mi magyarázza, hogy magyar kérdés több mint hat évig szerepelt az ENSZ Közgyűlésének napirendjén? Bár a magyar ENSZ delegáció megbízólevelének elfogadását felfüggesztették, az országot nem zárták ki a világszervezetből és sem a nyugati szövetségi rendszer tagállamai, sem maga az ENSZ akciók fő mozgatója, az Egyesült Államok nem szakította meg a diplomáciai viszonyt a Kádár-kormánnyal. Az amerikai vezetés ugyanis már a korábban vázolt új, pragmatikus politikát alkalmazta az ENSZ-ben a magyar ügy kezelése során is. Az Eisenhower-kormányzat, amely egy percig sem gondolt a kelet-közép-európai országok erővel történő felszabadítására, az elődjétől örökölt, a kommunista befolyás kiterjesztésének *feltartóztatását* célzó politikát nagyon is komolyan vette. Ráadásul most az a veszély fenyegetett, hogy a Szovjetunió az új helyzetben a harmadik világ országaiba való behatolást békés úton, mi több, az Egyesült Államok saját módszerével, gazdasági segélyek folyósításával viszi végbe. Ezért 1956–1957-től az amerikai külpolitika egyik legfontosabb célkitűzésévé vált a harmadik világban a szovjet befolyás növekedésének megakadályozása és lehetőség szerint az Egyesült Államok befolyásának növelése. Ehhez szolgáltatott kiváló színteret az ENSZ Közgyűlése, ahol a magyar ügy tárgyalása és napirenden tartása ennek az amerikai politikai célnak az eszköze lett. A Közgyűlés éveken át folytatott vitái és a felek argumentációi során a nyugatiak tehát valójában nem a vádlottat, azaz a Szovjetuniót akarták beismerő vallomásra bírni, – erre kezdettől nem volt semmi remény – a cél sokkal inkább az ingadozó „esküdtek”, vagyis az ENSZ-ben egyre nagyobb számban jelen lévő el nem kötelezett országok meggyőzése volt a Kreml agresszív szándékairól, s ezen keresztül nyugati orientációjuk megőrzése vagy kialakítása volt. Ez magyarázza mindenekelőtt, hogy az 1968-as csehszlovákiai intervencióból – mivel az adott helyzetben hasonló nyugati célokat nem

szolgált volna – nem lett csehszlovák kérdés az ENSZ-ben.

Mindez egyúttal Magyarország 1962-ig tartó részleges és relatív diplomáciai elszigeteltségét is jelentette. A gazdasági kapcsolatok mutatóit tekintve ugyan a nyugati országokkal már 1957 végére helyreállt a status quo ante, vagyis az 1956 októbere előtti állapot,¹⁹⁰ a kapcsolatok fejlesztését azonban kétségtelenül gátolta ez a helyzet. Kádár ez azért is bosszantotta, mert úgy vélte, kiépülőben lévő posztsztálinista rendszere a lakosság többsége számára nyugati szemmel nézve is jobb, nem pedig rosszabb a többi kommunista országénál, Lengyelország kivételével. A helyzet normalizálásának kulcsa az amnesztia lett volna, ennek kezelésében azonban mindkét fél ideológiailag merevnek és rugalmatlannak bizonyult. Kádár a belpolitikai stabilitás szempontjából az ötvenes évek legvégéig veszélyesnek ítélte az 56-os "bűnösök" kiengedését, – arról nem is beszélve, hogy a megtorlás folyamata ekkor még be sem fejeződött – és akkor is csak részleges amnesztiát hajtottak végre 1959-ben és 1960-ban. Nyugati részről viszont sokáig azt nem vették számításba, hogy a Kádár-kormánnyal szemben a nyilvánosság fórumain zajló nyomásgyakorlás nem vezet eredményre. Ezért megkockáztatható, hogy 1957-1958 folyamán folytatott titkos tárgyalások útján nagyobb esély lett volna a megtorlások enyhítésére, és mindenekelőtt emberéletek megmentésére. Ilyen tárgyalásokat azonban az Egyesült Államok csak 1960-ban kezdeményezett a Kádár-kormánnyal, amikor egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az ENSZ Közgyűlés vitái során évről-évre egyre kisebb támogatást élvez a korábbi, a magyar és a szovjet kormányt elítélő politika. A magyar–amerikai titkos megállapodás eredményeként a magyar kérdést 1962 decemberében az Egyesült Államok kezdeményezésére levették az ENSZ közgyűlésének napirendjéről, Magyarországon pedig 1963 tavaszán általános amnesztia keretében szabadon bocsátották az 1956-os forradalomban való részvételükért még ítéletüket töltők döntő többségét.¹⁹¹

¹⁹⁰ Kádár János beszámolója az MSZMP KB Központi Bizottságának 1957. november 1-i ülésén, MOL, M-KS-288 f. 4/. 13. ő. e.

¹⁹¹ A magyar–amerikai titkos tárgyalások történetéről lásd: Radványi (1972). Radványi János 1962

A berlini válság és Magyarország

A keletnémet vezetés folyamatos nyomásának engedve 1958-ban Hruscsov elérkezettnek látta az időt a berlini kérdés rendezésére. Egy évtizeddel korábban, 1948-ban Sztálin még elsősorban presztízsszemponatok alapján rendelte el a berlini blokád, azért, hogy a nyugati megszálló hatalmakat távozásra bírja, s ezáltal a kelet-németországi szovjet megszállási zónába ékelődött nyugati-kapitalista gócot megszüntesse. Az ötvenes évek végére azonban újabb tényező ösztönözte a szovjet vezetést arra, hogy minél előbb, akár kockázatok árán is, megfelelő megoldást találjon a berlini helyzetre. Az NDK számára ekkor már egyre komolyabb politikai-gazdasági válsághelyzetet teremtett az, hogy Berlin keleti és nyugati szektorai közötti, lényegében nyitott határon keresztül, az országból évente mintegy kétszázezer ember menekült át az NSZK-ba, ráadásul a menekültek többnyire a társadalom szakképzett rétegeihez tartoztak.

A kérdés rendezésére irányuló törekvéseket jelentősen motiválta az a fejlemény, hogy a szovjet vezetés ekkorra végleg elvetette a német egyesítés lehetőségét, s a két német állam koncepciójában látta a német kérdés megoldását. Az NDK politikai-gazdasági stabilitásának biztosítása ezért kulcskérdéssé vált nemcsak a Szovjetunió, hanem az egész szovjet blokk számára. Hruscsov 1958 novemberében jegyzéket intézett a három nyugati nagyhatalomhoz, hogy kezdjenek tárgyalásokat Nyugat-Berlin “szabad várossá” nyilvánításáról. Azt is közölte, hogy amennyiben erről hat hónapon belül nem születik döntés, a Szovjetunió a négyhatalmi megállapodásokból adódó minden Berlinnel kapcsolatos jogát átruházza az NDK-ra. A javaslat mint “Hruscsov berlini ultimátuma” került be a köztudatba és a történeti irodalomba egyaránt, noha ma már világos, hogy a szovjet vezetés valóban a kérdés tárgyalásos úton

márciusától a washingtoni magyar követség ügyvivője volt, s mint ilyen személyesen részt vett a kérdés rendezésében. Lásd még: Borhi (2002).

történő megoldására törekedett. A fenyegetőzés ellenére egyoldalú lépésre Hruscsov végül csak több éves sikertelen próbálkozás után szánta el magát, s akkor is csak defenzív jelleggel. A tárgyalási taktika szerint, – amelyet a német kérdés megoldására és Berlin státuszának ügyében dolgozott ki a szovjet diplomácia az 1959 májusban megrendezett a genfi négyhatalmi külügyminiszteri értekezlet előtt – három verzió is elfogadható lett volna számukra. 1. A nyugati megszálló hatalmak kivonják egységeiket Nyugat-Berlinből és ENSZ-garanciával biztosítják a városrész különleges státusát. 2. Semleges államok csapatai veszik át az ellenőrzést. 3. A jelenlegi megszálló hatalmak szimbolikus arányú egységeket tartanak fenn Nyugat-Berlinben. Az NSZK-ból a városba vezető utak ellenőrzését azonban mindenképpen az NDK hatóságainak akarták átadni.¹⁹²

A német kérdés rendezésében ekkor került újra előtérbe a német békeszerződés ügye is az NDK nemzetközi elismertetéséért folytatott küzdelem fontos eszközeként. A szovjet elképzelés szerint ugyanis az érdekelt országok a két német állammal kötöttek volna békeszerződést. A terv siker esetén egyszerre két megoldást is hozott volna: a keleti német határok garantálását és az NDK “legalizálását”. A szovjetek valójában nem fűztek komolyabb reményeket a javaslat elfogadásához, a békeszerződés kérdésének inkább a propaganda terén tulajdonítottak jelentőséget. Az NDK vezetésének nyomására azonban ettől kezdve egészen az 1960-as évek közepéig azt a lehetőséget *lebegtették*, hogy amennyiben nem születik megállapodás, a Szovjetunió és a keleti blokk országai az NDK-val kötnek külön békeszerződést. Valójában ezt se gondolták komolyan, hiszen ez a második világháború után megszületett négyhatalmi megállapodások súlyos megsértését jelentette volna, nagymértékben veszélyeztetve a kelet–nyugati kapcsolatok alakulását. Ezért erre a lépésre minden fenyegetés ellenére sohasem került sor.

¹⁹² Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1959. május 5-i üléséről. Péter János beszámolója a VSZ külügyminisztereinek 1959. április 28-29-én Varsóban megtartott értekezletéről. MOL M-KS 288. f. 5/129. ő. e.

A szovjet vezetés 1959 és 1961 között a fenti programot próbálta elfogadtatni a nyugati nagyhatalmak, s mindenekelőtt az Egyesült Államok képviselőivel a különböző felső szintű tárgyalásokon, így Hruscsov 1959 szeptemberi amerikai útja alkalmával és az 1961-ben Kennedyvel Bécsben megtartott szuperhatalmi csúcstalálkozón is. A VSZ tagországai – köztük Magyarország is – egyöntetűen támogatták mind az általános szovjet kampányt, mind pedig az NDK önálló lépéseit. Nyugati részről azonban kezdettől elutasításba ütközött a terv, mivel azt – jogosan – az 1945-ben létrejött európai status quo megváltoztatásaként értelmezték, mégpedig lényegében mindenféle ellentételezés nélkül. Nyugat-Berlinnek mindemellett szimbolikus jelentősége volt a nyugati életforma védelme és propagálása szempontjából, ezért Nyugaton különös jelentőséget tulajdonítottak a meglévő pozíciók megőrzésének. Ennek megfelelően Kennedy 1961. júliusában kijelentette, hogy az USA akár fegyveres erővel is megvédi Nyugat-Berlint.

Alapvető fordulat akkor következett be, amikor a keletnémet menekültek számának ugrásszerű megnövekedése, illetve a gazdasági helyzet kritikus alakulása következtében az NDK-ban válság előtti állapotok jöttek létre: 1961 első felében több mint kétszázezren menekültek az NSZK-ba, vagyis éves szinten 100 %-os növekedés volt prognosztizálható.¹⁹³

A VSZ PTT 1963. márciusi moszkvai ülésének elsődleges célja már az volt, hogy a tagországokat felkészítse egy szovjet, illetve keletnémet részről végrehajtott egyoldalú lépés nyomán kialakuló helyzetre. A testület ennek megfelelően határozatot hozott a VSZ védelmi kiadásainak jelentős növeléséről és a hadiipari kooperáció intenzív fejlesztéséről.¹⁹⁴ A találkozó résztvevői – külön tanácskozás keretében – megvitatták a német békeszerződés kérdését is. Szovjet részről jelezték: már most fel kell készülni rá, hogy “egy bizonyos időpontban” az NSZK, illetve a Nyugat általában gazdasági bojkottot fog hirdetni a szocialista

¹⁹³ Fischer (2005) 207.

¹⁹⁴ A Szovjetunió 1961. július 8-án bejelentette, hogy a német kérdés és Berlin státusa miatt kialakult nemzetközi válságra való tekintettel leállítja a korábban elhatározott csapatcsökkentéseket és 25%-kal

országok ellen. Ennek érdekében egyfelől erősíteni kell a táboron belüli gazdasági kooperációt, másfelől pedig a nyugati gazdasági kapcsolatokat úgy kell alakítani, hogy azokban az NSZK domináns szerepe megszűnjön.¹⁹⁵

A válság akkor érte el a csúcspontját, amikor 1961. augusztus 13-án a keletnémet hatóságok, az akciót a legnagyobb titokban előkészítve drótkerítéssel zárták le Berlin keleti és nyugati szektorának határát, majd néhány nap múlva megkezdődött a berlini fal felépítése. Az NDK vezetése már jó ideje kérte ehhez Hruscsov beleegyezését, ám erre csak azt követően kerülhetett sor, hogy a Kennedy elnökkel júniusban Bécsben megtartott csúcstalálkozón egyértelművé vált: az Egyesült Államok semmiképpen sem fog beleegyezni a két német állammal kötendő békeszerződés megteremtésébe.

Alig négy hónappal a márciusi VSZ PTT ülést követően, augusztus 3–6. között Moszkvában újra összehívták a VSZ országok vezetőit a német kérdés megtárgyalására. Az ma már világos, hogy Hruscsov és Walter Ulbricht a találkozó előtt megegyeztek a berlini szektorhatár lezárásáról, a tanácskozásról készült, jelenleg hozzáférhető dokumentumok alapján azonban nem teljesen nyilvánvaló, hogy a résztvevőket erről a döntésről informálták-e.¹⁹⁶ A találkozón megvitatták és elfogadták azt a szovjet javaslatot, mely szerint az év végéig meg kell kötni a német békeszerződést, ha lehet, mindkét német állammal, ha nem, akkor az NDK-val. Ez a határozat, amelyet a találkozóról kiadott közlemény is tartalmazott, szintén az NDK-vezetőknek tett gesztusnak tekinthető, mivel a berlini fal felépítése után a szovjetek nem törekedtek újabb konfliktusforrások teremtésére. Az adott helyzetben pedig már a kérdés propagandaértéke sem volt a régi. A tanácskozás összehívásának fő célja tehát ismét elsősorban a VSZ tagállamainak a felkészítése volt – ekkor a berlini fal felépítése nyomán várható új nemzetközi helyzet kezelésére. Ez leginkább a “gazdasági hadszíntér”

emelte a védelmi kiadásokat. Borhi (1994) 82. A magyarországi helyzetről lásd: Germuska (2010).

¹⁹⁵ Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1961. június 10-i ülésén. MOL, M-KS-288. f/4./41. ő. e.

¹⁹⁶ Harrison (1993), Zubok (1993). Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1961. augusztus 10-i

prognosztizált élénkülését jelentette, hiszen a szovjetek a hírszerzési forrásokból azt tudták, hogy az egyoldalú akció ellenére a nyugat nem tervez *katonai* fellépést.¹⁹⁷ Az értekezlet azonban – az erőpolitika részeként – szovjet javaslatra mégis a VSZ államok védelmi kiadásainak újabb jelentős emeléséről határozott. Az elv az volt, hogy “az egységes fellépés és a megfelelő katonai felkészülés feltétele annak, hogy ne legyen háború”.¹⁹⁸

A keleti blokk államai tehát tisztában voltak azzal, hogy nyugati katonai akcióra nem kell készülni. Ugyanakkor egyöntetűen biztosra vették, hogy nemcsak nyugati gazdasági blokádra, hanem egyenesen *kelet–nyugati gazdasági háborúra* kell felkészülni. Ezért a “gazdasági harcviselés” irányítására a KGST-n belül különbizottság létrehozásáról döntöttek, és elhatározták több, különböző részterületek munkáját koordináló rendkívüli bizottság felállítását is. Mint később kiderült, a gazdasági háborút előrevetítő, túlságosan is pesszimistának bizonyult prognózis inkább a szovjet blokk vezetőinek rossz lelkiismeretén alapult, mintsem a Nyugat várható reakcióinak reális felmérésén.

A VSZ-nek ezen az értekezletén egyébként a magyar delegáció a maga részéről alkotó módon járult hozzá a rendkívüli helyzet további “fokozásához”: azt javasolták, minden párt jelöljön ki egy PB-tagot a német kérdésben történő gyors és hatékony konzultáció megteremtése céljából.

A berlini fal felépítése – bármennyire negatív volt is a döntés morális megítélése – végül is a probléma megoldásának legracionálisabb módja volt. Berlin esetében ugyanis a hidegháború játékszabályai szerint a *normális* minősült *abnormálisnak*, vagyis hosszú távon az NDK egyszerűen nem engedhette meg, hogy a Nyugat felé nyitott határai legyenek, máskülönben számolni kellett volna az ország kiürülésével. A nyugati nagyhatalmak berlini megszállási

ülésén. MOL, M-KS-288. f. 4/42. ő. e.

¹⁹⁷ Zubok (1993) 24. A berlini válságról lásd még a PHP honlapját:

<http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>

¹⁹⁸ Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1961. augusztus 10-i ülésén. MOL, M-KS-288. f. 4/42. ő. e. A részletek kidolgozását a VSZ honvédelmi minisztereinek 1961. szeptember 8-9-én Varsóban

jogai ugyanakkor ezzel a megoldással nem csorbultak. Az összekötő útvonalak biztosítása nem került az NDK hatóságok kezére, Nyugat-Berlin társadalmi rendszere, autonómiája nem változott meg. A status quo is csupán elméleti értelemben módosult, hiszen így lényegében Kelet-Berlint szakították ki a négyhatalmi megszállási rendszerből, amely addig elvben “osztatlan közös tulajdont” képezett. Éppen ez a magyarázata annak, hogy minden előzetes figyelmeztetés, fenyegetés ellenére a Nyugat lényegében könnyen és gyorsan tudomásul vette a kész helyzetet. A retorika szintjén természetesen elítélték mind az NDK-t mind pedig a Szovjetuniót ezért az egyoldalú és törvénytelen lépésért, de ezzel jobbára ki is merült a retorziók köre.

Magyarországot a berlini válság és az ezzel kapcsolatos VSZ-döntések három fő területen érintették leginkább: A hadseregfejlesztés és a magyar gazdasági kilátások terén, valamint a kormányzati centralizálás tekintetében.

A VSZ PTT 1961. márciusi ülésén elrendelt, és a szocialista országok pártvezetőinek augusztus 3–6. közötti moszkvai tanácskozásán felerősített hadsereg-fejlesztési és korszerűsítési kampányból a magyar hadsereg sem maradhatott ki; be kellett hoznia addigi lemaradását, mégpedig gyorsított ütemben. Végleg megszűnt tehát az a kivételezett helyzet, amelyben Magyarország, az 1956 utáni rekonstrukciós időszak gazdasági nehézségeire hivatkozva, a többi VSZ tagországnál lényegesen kevesebbet fordított védelmi kiadásokra.¹⁹⁹

A hadsereg létszámát az 1961 márciusában jóváhagyott 78 ezer főről 85 ezer főre emelték, majd 1962 szeptemberében további emelésről döntöttek. 1965 őszétől 88-90 ezer fő, 1970-ig pedig 92-95 ezer fő volt az előírányzat.²⁰⁰ Kijelölték a hadseregfejlesztés fő irányait is: mindenekelőtt a légvédelmet és a páncélos erőket kellett fejleszteni. Kiderült, hogy a magyar

megtartott ülésén végezték el. MOL, M-KS 288. f. 11/914. ő. e. Lásd még Germuska (2010).

¹⁹⁹ Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1961. június 10-i ülésén. MOL, M-KS-288. f. 4/41. ő. e.

²⁰⁰ Czinege Lajos honvédelmi miniszter jelentése a Politikai Bizottságnak az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnokságán lefolytatott konzultációról, 1962. szeptember 6. MOL, M-KS-288. f. 5/278. ő. e.

hadseregnek nemcsak a fegyverzete rendkívül elavult, hanem a szervezeti felépítése sem korszerű, ezért az ütőképesség fokozása érdekében a Honvédelmi Minisztérium funkcióinak megosztásával önálló hadsereg-parancsnokságot kellett létrehozni. Ráadásul a feszült nemzetközi helyzetre hivatkozva, mindezt rövid idő alatt kellett végrehajtani: a hadsereg új szervezeti felállása így már 1961. augusztus 3-án létrejött.²⁰¹ Grecsko marsall, a VSZ Egyesített Fegyveres Erőinek Főparancsnoka azt is jelezte, hogy a belátható jövőben felmerülhet, hogy a magyar hadsereget atomtöltetű rakétákkal látják el.²⁰²

A hadseregfejlesztés mellett átmenetileg a gazdasági kapcsolatok későbbi alakulása is aggasztotta a magyar pártvezetést. A berlini válság következtében előrevetített gazdasági háború lehetősége veszélyeztetni látszott az NSZK-val fenntartott gazdasági viszony kedvező alakulását. Kádár János az MSZMP KB 1961 augusztus 1-i ülésén elmondta, hogy az ország külkereskedelmének kb. 30%-át a nyugati államokkal folytatott kereskedelem teszi ki, s ennek egynegyede az NSZK-val bonyolódik le. Vagyis az NSZK Magyarország legfontosabb nyugati gazdasági partnere. "... a német kérdés természetesen számunkra itt van" – világította meg Kádár a probléma lényegét egy két hónappal korábbi KB ülésen.²⁰³ A nyugati embargó azonban végül elmaradt, s a várt folyamatokkal éppen ellentétesen az NSZK-val fenntartott gazdasági kapcsolatok a következő években még nagyobb jelentőségre tettek szert.

A magyar vezetés arra számított, hogy a berlini válság nyomán a nemzetközi életben és a kelet–nyugati viszonyban olyan tartós feszültség fog kialakulni, amelynek kezelése a korábbinál bonyolultabb feladatot jelent majd. Úgy ítélték meg, hogy kelet–nyugati

²⁰¹ Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1961. augusztus 10-i ülésén. MOL, M-KS-288. f. 4/42. ő. e. A berlini válsággal kapcsolatos, a harckészültség fokozását célzó intézkedések jellege is azt támasztja alá, hogy a VSZ, illetve a magyar vezetés nem számított háborús helyzet kialakulására. Általános mozgósítást nem rendeltek el, az EFEF 1961. augusztus 17-i direktívája alapján – más rendszabályok mellett – csupán a szabadságolásokat szüneteltették, és behívtak 3092 tartalékos katonát, köztük 258 tisztet. Czinege Lajos honvédelmi miniszter összefoglalója a VSZ tagállamok honvédelmi minisztereinek 1961. szeptember 8–9-én Varsóban megtartott értekezletéről. MOL M-KS-288. f. 11/914. ő. e.

²⁰² Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1961. június 10-i ülésén. MOL, M-KS-288. f. 4/41. ő. e.

“gazdasági háború” jelentősen megnehezíti majd Magyarország számára a nagy fontosságú nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztését, az NSZK-val lebonyolított forgalom kiesését pedig kifejezetten nehéz lesz más országokkal kiépített együttműködéssel pótolni. Annak érdekében, hogy a magyar politika ebben az új nemzetközi helyzetben is meg tudjon felelni a követelményeknek, központosító jellegű kormányátalakítást hajtottak végre. Az 1961. szeptember 12-én megalakult új kormányban Kádár János átvette a már korosodó Münnich Ferencről a miniszterelnöki posztot, ezzel ismét egyesítve a pártvezetői és a kormányelnöki funkciót, s visszahozva az 1956–1958 közötti, akkor átmenetinek tűnő modellt. Külügyminiszternek Péter Jánost nevezték ki, aki az elődjénél jóval szélesebb körű nyugati kapcsolatokkal rendelkezett, s aki közötti minisztersége idején (1961–1973) az 1945–1988 közötti korszak legambiciózusabb és legkezdemenyezőbb külügyi vezetőjének bizonyult.

A szovjet blokk és a kubai válság

Alig egy évvel a berlini válság után a szovjet atomrakéták Kubába telepítése miatt olyan súlyos kelet–nyugati konfliktus alakult ki, amelynek során a világ talán (relatív) a legközelebb került a harmadik világháború kitöréséhez. Kubában a Fidel Castro vezetésével harcoló gerillák 1959-ben megdöntötték az Amerika-barát Batista-rezsimet. Az új baloldali rendszer gyors ütemben építette ki politikai és gazdasági kapcsolatait a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal, s egyre valószínűbbé vált az is, hogy Kuba hamarosan a szovjet szövetségi rendszer tagja lesz. Az Egyesült Államok vezetése kezdetben kivárási taktikát alkalmazott, és azt remélte, hogy gazdasági eszközökkel elérheti a rendszer megbuktatását. Később azonban már a politikai és a katonai megoldás lehetőségét fontolgatták. Washington 1961 januárjában megszakította a diplomáciai kapcsolatot Kubával, majd az év áprilisában a CIA által kiképzett fegyveres kubai emigránsok szálltak partra a Disznó-öbölben. Ez a katonai

²⁰³ Uo.

akció ugyan kudarcba fulladt, a kubai vezetés számára azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az ország biztonságát az Egyesült Államokkal szemben önerőből nem tudják garantálni. Ezért 1961. júliusában Moszkvában katonai egyezményt írtak alá a Szovjetunióval, amelynek alapján egy évvel később szovjet közép-hatósugarú nukleáris rakétákat telepítettek Kubába. A legújabb kutatások alapján úgy tűnik, hogy ennek a nagy jelentőségű és kifejezetten provokatív szovjet döntésnek kettős célja volt.²⁰⁴ Egyrészt Kuba megvédése egy esetleges amerikai támadástól, azáltal, hogy az Egyesült Államoknak egy ilyen esetben a Szovjetunióval való közvetlen katonai konfliktust kellett volna megkockáztatnia. Másfelől viszont Hruscsov ezzel a lépéssel a globális stratégiai egyensúly megteremtésére tett kísérletet egy olyan időszakban, amikor az interkontinentális rakéták előállításában az Egyesült Államok már jelentősen megelőzte a Szovjetuniót, s ezt a műholdas felderítésnek köszönhetően már nem lehetett tovább eltitkolni.²⁰⁵ Ebben a helyzetben komoly stratégiai előnyt jelentett Kuba földrajzi fekvése, hiszen a szigetországba telepített szovjet középható-sugarú nukleáris rakéták, amelyeket ekkor már sorozatban gyártottak, az Egyesült Államok egész területét fenyegethették.

Az amerikai felderítés 1962. október közepén fedezte fel a rakétákat Kubában. Kennedy elnök, az összes lehetséges válaszlépés mérlegelése után október 22-i beszédében bejelentette, hogy tengeri blokádot rendelt el Kuba körül a további rakéták odaszállításának megakadályozására. Az úton lévő szovjet és kelet-európai szállítóhajók október 24-én érték volna el a szigetországot, ezért kétségtelenül fennállt a közvetlen szovjet–amerikai fegyveres konfliktus kirobbanásának veszélye. Az összeütközés azonban végül nem következett be,

²⁰⁴ A kubai rakéta válságról lásd: Zubok–Pleshakov (1996) 258–274, Fursenko–Naftali (1997), 367–492, 487–524.

²⁰⁵ Hruscsov korábban – éppen a tények ellenőrizhetetlenségére alapozva – mindent elkövetett, hogy a világ elhiggye, a Szovjetunió már az interkontinentális rakéták hatalmas arzenáljával rendelkezik, és nagy fölénye van e téren az Egyesült Államokkal szemben. Mint kiderült, 1962-ben Moszkvának mindössze 72, az USA-nak viszont már 231 ilyen rakétája volt. A következő évben a Szovjetunió hátránya 1967-ig még tovább nőtt, s végül csak 1969-ben sikerült meghaladni az USA

mivel a Hruscsov a hajókat még idejében visszafordította.

Kennedy követelte a már Kubában lévő rakéták elszállítását is, és jelezte: ellenkező esetben az USA kész preventív csapást mérni a szigetre. Ekkor intenzív kommunikáció bontakozott ki a két fél között a legkülönbözőbb csatornák igénybevételével, például Bertrand Russel angol filozófus közvetítésével is. Ma már tudjuk, hogy a válság kezelése során mindkét fél nagyfokú kompromisszumkészséget és rugalmasságot tanúsított, noha a maga idejében mindez csak a szovjet oldalon jelent meg a nyilvánosság előtt.²⁰⁶ Október 26-ai és 27-ei üzeneteiben Hruscsov ígéretet tett a rakéták visszavonásra, s ez hamarosan meg is történt. Kennedy viszont nyilvánosan garanciát vállalt arra, hogy az USA nem hajt végre inváziót Kuba ellen.

Ma már tudjuk, a szovjetek feltétel nélkül is visszavonultak volna, de a helyzet eszkalálódásától szintén tartó amerikai vezetés megkönnyítette a szovjetek dolgát: Kennedy nem csak azt ígérte meg, hogy az USA nem támadja meg Kubát, hanem további engedményt is tett, hogy lehetővé tegye Hruscsovnak a visszavonulást: ígéretet tett a törökországi amerikai Jupiter rakéták kivonására is.²⁰⁷ Ez viszont nem kevesebbet jelentett, mint hogy az amerikai vezetés a NATO szövetségesek háta mögött kötött titkos egyezséget a szovjetekkel.

A kubai válság békés megoldása így mindkét szuperhatalom számára egyszerre volt győzelem és fiaskó. Az Egyesült Államok sikeresen akadályozta meg szovjet atomütőerő létrehozását az amerikai kontinensen, viszont le kellett mondania Kuba inváziójáról, s így az ottani kommunista rendszer felszámolásáról. A Szovjetunió számára a nemzetközi politikában nagyon jelentős presztízavesztést okozott, hogy ki kellett vonnia a rakétákat Kubából, ám az akció egyik fő célját, a kubai kommunista rendszer fennmaradásának biztosítását, s így egy

interkontinentális rakétáinak számát. Fischer (1997) 198.

²⁰⁶ Hruscsov követelésére Kennedy titokban beleegyezett, hogy a Törökországban telepített amerikai Jupiter rakétákat leszereljék, mivel azonban ehhez formálisan a NATO jóváhagyása kellett, erre csak a következő évben került sor. Erről az alkuról az amerikai vezetésben csak az elnök testvére, Robert Kennedy és Dean Rusk külügyminiszter tudott.

²⁰⁷ A kubai rakétaváság nemzetközi kontextusáról az 50. évforduló alkalmából a *CWHIP Bulletin* Issue 17–18. 2012 Fall 500 (!) dokumentumot adott közre angol fordításban.

latin-amerikai hídfőállás megőrzését végül is elérte.

A kubai válság szovjet kezelése során a szövetségesekkel kapcsolatos szovjet politika éppen ellenkezője volt annak, amit a berlini kérdés megoldásánál követtek. Akkor a szovjet vezetés folyamatosan és gyakran konzultált, egyeztetett a VSZ tagországokkal, a leginkább érintett NDK-val pedig kifejezetten intenzív volt a koordináció. Most viszont a legnagyobb titokban készítették elő az akciót, sőt a válság megoldása során még a kubaiakat sem tájékoztatták a várható fejleményekről. Ezért azután a kelet-európai országokat teljesen váratlanul és felkészületlenül érte a válság kirobbanásának híre, amelyről a sajtóból értesültek. Budapesten nemcsak a közvetlen kelet–nyugati katonai konfliktus veszélye, s a harmadik világháború rémének felidézése okozott érthető megdöbbenést. Az is komoly aggodalmat keltett, hogy az addigi legsúlyosabb hidegháborús válság következtében, még a remélhető békés megoldás ellenére is, esetleg központilag majd nehezen kezelhető háborús hisztéria alakul ki a magyar társadalomban. Egy ilyen fordulat ugyanis komolyan megzavarhatta volna az 1956 óta sikeresen folyó belső pacifikálási folyamatot.

A jelenleg hozzáférhető források alapján nem lehet pontos képet alkotni a magyar vezetésnek a válság során tett minden lépéséről, illetve arról, hogy mikor, milyen információval rendelkeztek a krízis során.²⁰⁸ Október 23-án délelőtt 10 órakor a magyar honvédelmi miniszter az alábbi táviratot kapta katonai csatornán Grecskó marsalltól a VSZ Egyesített Fegyveres Erőinek főparancsnokától:

„Tekintettel D. Kennedy (sic!) az USA elnökének folyó év október 23-án tett provokációs nyilatkozatára, és a nyugati agresszorok által a háború kirobbantásának kialakult veszélyére, javaslom:

1. Az Egyesített Parancsnokság állományába kijelölt valamennyi haderőnem csapatait fokozottabb harckészültségbe helyezni.

2. Az Önök által tett intézkedésekről kérem folyó év október 24-én jelentést tenni.”²⁰⁹

Október 23-án éppen rendes ülést tartott az MSZMP Politikai Bizottsága, ám a jegyzőkönyv tanúsága szerint ekkor még nem került szóba a kubai helyzet.²¹⁰ Feltehetőleg az ülésnek vége lett, mire Greckó marsall táviratának híre elért a legfelső politikai vezetéshez. Másnap a minisztertanács – a szovjet kormány előző napi deklarációját alapul véve – nyilatkozatot adott ki, amelyben elítélték az Egyesült Államok Kuba függetlenségét fenyegető, agresszív lépéseit. A kormány azonban valójában csak másnap, október 25-én ült össze. Ekkor kiderült, hogy a rendkívüli helyzetre való tekintettel a nyilatkozatot Kádár irányítása alatt a miniszterelnök-helyettesek és a külügyminiszter készítették és hozták nyilvánosságra.²¹¹ Az ülésen Kádár tájékoztatást adott a kubai válságról, valószínűleg Greckó marsallnak, a VSZ EFEF főparancsnokának – mai ismereteink szerint igencsak hiányos – információi alapján. Mivel írásos dokumentum eddig nem került elő, Greckó feltehetően telefonon adott tájékoztatást a szövetségeseknek, erre van is halvány utalás a forrásokban. Az is lehetséges, hogy a budapesti szovjet nagykövet is kapcsolatba lépett a magyar vezetéssel, mivel az SZKP Elnöksége október 22-én a kubai helyzet megvitatása után határozatot hozott arról, hogy a Külügyminisztérium tájékoztassa a Varsói Szerződés tagállamaiban szolgálatot teljesítő nagyköveteket.²¹² Kádár az amerikai lépések ismertetése után elmondta, hogy a Szovjetunióban harckészültséget rendeltek el, de tartalékosokat nem hívtak be. Az NDK területére jelentős új szovjet egységek vonultak, Lengyelország az oderai határszakaszon, Bulgária pedig a déli határainál hajtott végre csapaterősítéseket. Emellett a VSZ minden tagállamában harckészültségbe helyezték a meglévő katonai állományt. Greckó marsall kérésére – ugyancsak a rendkívüli kabinet jóváhagyásával – a magyar katonai vezetés is

²⁰⁸ Lásd: Békés–Kalmár (2012).

²⁰⁹ Ehrenberger et al. (2006) 106.

²¹⁰ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1962. október 23-i üléséről, MOL, M-KS-288. f. 5./280. ő. e.

²¹¹ Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1962. október 25-i üléséről, MOL, XIX-A-83-a-245/1962 ő. e.

megtette a szükséges intézkedéseket, így Magyarországon elsősorban a légierőt és a légvédelmet helyezték készségbe.²¹³ Kádár arra nem tért ki, hogy a mozgósítás valójában közvetlenül Grecskó utasítására megtörtént, a magyar politikai vezetés csak utólag hagyta jóvá az intézkedést.

Noha a helyzetről láthatóan korántsem rendelkeztek kellő információval, a válságot Kádár a második világháború óta legsúlyosabb nemzetközi konfliktusként értékelte. A kormány ennek megfelelően felhatalmazta a honvédelmi miniszterrel kiegészített "rendkívüli kabinetet", hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket. A továbbiakban minden bizonnyal ez a szűk ad hoc testület foglalkozott a válság nyomán adódó problémák kezelésével, ám tevékenységéről ma még lényegében semmit sem tudunk. A magyar párt hivatalos vezető szervei az MSZMP november 2-án megtartott PB- és Titkársági ülésekről fennmaradt dokumentumok szerint érdemben nem foglalkoztak a kubai válság következtében kialakult helyzettel. Ezt megelőzően, október 25-én a Titkárság röpszavazással döntött arról, hogy MTI-tudósítót küldenek Kubába. Ez világosan arra utal, hogy a magyar vezetés ekkor már biztosra vette a válság békés rendezését. Úgy tűnik, nem merült fel az sem, hogy össze kellene hívni a Központi Bizottság rendkívüli ülését. Tény viszont, hogy erre nem került sor. Az adott helyzetben a magyar vezetés valójában nem sok mindent tehetett, hiszen az események alakulását a legcsekélyebb mértékben sem tudta befolyásolni, pedig a válság kimenetele, kedvezőtlen esetben, alapvetően érintette volna Magyarország sorsát is. Ezért azután maradt a propaganda területe: a közvéleményben igyekeztek a Kuba melletti szimpátiát erősíteni, s a gyárakban és munkahelyeken szolidaritási röpgyűléseket szerveztek. A legnagyobb

²¹² Furszenko (2003). Erre vonatkozó dokumentum azonban még nem került elő Magyarországon.

²¹³ A készséget a kubai válság lezárása után, 1962. november 22-én oldották fel. – A kubai válság után tovább folytatódott az 1961 tavaszán megindult tendencia, így újra sor került a védelmi kiadások emelésére. A hadsereg létszámát 1962 szeptemberében a HM javaslata 1964-re 85 ezer főben, 1970-re pedig 92-95 ezer főben határozza meg. Ezzel szemben 1963 augusztusában a tényleges létszám már 106.400 fő, az 1970-re szóló előirányzat pedig 120-122 ezer fő volt. Fehér Lajos jelentése a Politikai Bizottságnak, 1963. augusztus 30. MOL, M-KS-288. f. 5/312. ő. e.

tömeggyűlést a budapesti Sportszarnokban tartották október 25-én, ahol Kállai Gyula miniszterelnök-helyettes és Quintin Pino Machado kubai nagykövet voltak a szónokok. A gyűlés egy U Thant ENSZ-főtitkárhoz küldendő üzenet fogadott el, amelyben a résztvevők közvetítését kérték a válság rendezésében.²¹⁴ Hasonló szolidaritási akció keretében Kádár János fogadta a kubai nagykövetet valamint a *Revolution* című kubai lap éppen Magyarországon tartózkodó két újságíróját, a beszélgetés szövegét pedig a Népszabadság október 25-én a magyar kormány említett deklarációja mellett címdalra közölte. A válság idején készült hangulatjelentések szerint nem volt háborús pánik az országban, az emberek bíztak benne, hogy a Szovjetunió sikeresen elhárítja a háború veszélyét²¹⁵. Mindez nagyon is elképzelhető, mivel a politikai vezetés mindent elkövetett, hogy a közvélemény minél kevesebbet fogjon fel a válság valódi jellegéből. Talán ez a szándék magyarázza azt a meglepő tényt is, hogy amikor Kádár október 31-én a MSZMP 8. kongresszusára készülve a budapesti pártkonferencián tartott beszédet, egy szóval sem említette Kubát, sem pedig bármilyen nemzetközi kérdést.²¹⁶

Jelenlegi ismereteink szerint első kézből származó, lényegi szovjet információt a magyar vezetés csak november elején kapott. November 5-én, az MSZMP PB rendkívüli, zárt ülésén Kádár János beszámolt róla, hogy aznap reggel Hruscsovval folytatott telefonbeszélgetése során megegyeztek, hogy Kádár sürgősen kiutazik Moszkvába.²¹⁷ November első napjaiban a VSZ számos tagországának vezetői jártak a szovjet fővárosban, így logikusnak tűnik Kádár magyarázata, miszerint ő kérte a találkozót, hiszen “félreérthetik az emberek”, ha a magyarok nem vesznek részt ilyen konzultáción. Lehetséges azonban egy másik magyarázat is:

²¹⁴ *Népszabadság*, 1962. október 26.

²¹⁵ Tájékoztató jelentés a Kuba elleni amerikai provokáció első visszhangjáról, 1962. október 24. MOL M-KS-288.f. 11/1038. ő. e. Feljegyzés a Kuba elleni amerikai provokáció visszhangjáról, 1962. október 26. MOL, M-KS-288. f. 11/1041. ő. e.

²¹⁶ Kádár János beszéde a budapesti pártkonferencián, 1962. október 31. MOL, M-KS-288.f. 11. 1048. ő. e.

²¹⁷ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1962. november 5.-i rendkívüli, zárt üléséről,

november 2-án Budapesten kémkedés vádjával letartóztatták Greville Wynne brit állampolgárt, majd 14-én átadták a szovjet hatóságoknak arra hivatkozva, hogy bűneit főleg a Szovjetunió ellen követte el. Wynne a moszkvai brit nagykövetségen dolgozott, aki a híres kém, Oleg Penkovsky összekötője volt. Magyarországra a BNV (Budapesti Nemzetközi Vásár) megtekintése céljából érkezett, és feltehetően azért tartóztatták le itt, mert attól tartottak, hogy nem tér vissza Moszkvába. Wynne-t nyolc év börtönre ítélték, majd végül kicserélték a szovjeteknek kémkedő Gordon Lonsdale-re. Ilyen komoly, Magyarországot is érintő kémügyről sem korábbi, sem későbbi időből nem tudunk, ezért korántsem kizárt, hogy Kádár november 7–10. közötti moszkvai látogatásának ez volt legalább az egyik fő oka. A kubai válságról adott szovjet információ nem sokkal volt bővebb annál, amit a magyar vezetők addig is tudtak: a Szovjetunió elérte célját, hiszen lényegében sikerült amerikai garanciát szereznie a kubai kommunista rendszer fennmaradására.²¹⁸

Mindezek alapján az is elmondható, hogy a világbéke szempontjából mindmáig legveszélyesebbnek tekintett kubai válság megoldása során a harmadik világháború kirobbanásának veszélye korántsem volt akkora, mint ahogy azt a korabeli közvélemény megélte. Ez pedig éppen annak volt köszönhető, hogy a krízis megoldása során a szuperhatalmak vezetői nagyfokú visszafogottságról és felelősségérzetről tettek tanúbizonyságot, vagyis a kényszerű szuperhatalmi kooperáció mechanizmusa kiválóan működött. A válság sajátossága, hogy egy potenciális világháború katalizáló helyzet végül egy tényleges és tartós *békekatalizáló* helyzetbe fordult át. A szuperhatalmak ugyanis azonnal levonták az esetből a szükséges következtetéseket: az emberi civilizáció elpusztulásával fenyegető harmadik világháború mindenáron való elkerülése érdekében meg kell akadályozni az olyan veszélyes konfliktusok kialakulását, mint amilyen a kubai válság volt. A

MOL M-KS-288. f. 5/281/1. ő. e.

²¹⁸ Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1962. november 12-i ülésén. MOL, M-KS-288. f. 4/60. ő. e.

szuperhatalmak visszavonhatatlanul felismerték, hogy a jövőben a kooperáció kényszerének nincs alternatívája, és hogy a jövőben a szuperhatalmi kooperáció mechanizmusának tökéletesítése révén *eleve el kell kerülni* a hasonló veszélyes konfliktusok kialakulását. Ennek a belátásnak az első komoly eredménye 1963 júniusában a Fehér Ház és a Kreml közötti „forró drót” létrehozása, majd egy hónappal később az atomcsendegyezmény aláírása volt. Ez a felismerés azután jelentősen hozzájárult a hatvanas évek közepétől kibontakozó klasszikus enyhülési folyamat sikeréhez, a szuperhatalmi együttműködés új, hatékonyabb és intézményes formáinak kialakulásához.

A VSZ tagországok számára a kubai válság szintén komoly tanulságokkal szolgált, mivel valójában ekkor döbrentek rá kiszolgáltatottságuk mértékére. Különösen nehezen értették meg, hogy ha a lényegesen kisebb nemzetközi feszültséget okozó berlini válság során a szovjetek fontosnak tartották a szövetségesekkel való rendszeres konzultációt, hogyan fordulhatott elő, hogy majdnem kitört a harmadik világháború és a keleti katonai szövetség tagjai szinte minden érdemi információ nélkül várták a végkifejletet. Hát, még ha tudták volna, hogy a hrucsovi propaganda állításával ellentétben ekkor már nem a Szovjetunió, hanem az Egyesült Államok rendelkezett jelentős, mintegy háromszoros fölényrel az interkontinentális rakéták terén! A legradikálisabb következtetést a román vezetők vonták le az esetből: 1963 októberében a román külügyminiszter a legnagyobb titoktartást kérve közölte amerikai kollégájával, hogy egy nukleáris világháború esetén Románia semleges maradna. Erre hivatkozva kéri, hogy országa ne legyen amerikai atomcsapás célpontja.²¹⁹ A gazdasági téren már 1958-tól jelentkező, majd 1964-ben nyilvánosan is vállalt román deviáns politika “vonallá” válása így legalábbis jelentős mértékben a kubai válság hatásának tulajdonítható.

A lengyel vezetők nem kevésbé voltak felháborodva a történeteken, ráadásul úgy látták, maguk a szovjetek nem értették meg a dolog jelentőségét, ezért az a negatív tendencia, hogy nem

tartják fontosnak az előzetes konzultációt, folytatódik. Nehezményezték többek között, hogy Moszkva nem egyeztetett a VSZ-országokkal az atomcsendegyezményről, annál is inkább, mert a szerződés megkötése után azt nekik is alá kellett írniuk. Gomulka az 1963 novemberében Budapesten folytatott tárgyalásain azt is elmondta, hogy Kuba be akar lépni a Varsó Szerződésbe, ám ez nagy veszélyt jelentene a keleti blokk biztonságára és az egész világ békéjére. Ezért határozottan kijelentette, hogy amennyiben hivatalosan is felvetik a kérést, Lengyelország meg fogja vétózni Kuba felvételét.²²⁰ A lengyelek a megoldást a Varsói Szerződésen belüli előzetes konzultáció elmélyítésében és az egyes tagállamok politikai szerepének jelentős növelésében látták.²²¹

Noha a szovjet magatartás kritikájában a magyar vezetés jóval visszafogottabb volt, mint a lengyelek, a VSZ-en belüli jövőbeni együttműködés jellegét tekintve lényegében azonos nézeteket vallott. Ennek egyértelmű jele volt, hogy Kádár az 1963. júliusi moszkvai látogatása során javaslatot tett a VSZ Külügyminiszteri Tanácsának létrehozására, még jóval azelőtt, hogy a VSZ reformjára vonatkozó tervek 1965–1966 folyamán hivatalosan is napirendre kerültek.²²² A kezdeményezés célja egyértelműen az volt, hogy ily módon információs és *konzultációs kényszerhelyzetet* teremtsenek a szovjetek számára, és erősítsék a döntéselőkészítés *multilaterális* jellegét. Ezt Kádár világosan közölte is Hruscsovval: “itt arról van szó, ne álljon elő olyan helyzet, hogy a szovjet kormány különböző nyilatkozatokat publikál, s a többi kormány elolvassa az újságból... Előzetes tanácskozássra gondoltam. Azt is megmondtam, hogy a tapasztalat szerint jobb előbb vitatkozni, mint utóbb”²²³. A javaslatot a

²¹⁹ Garthoff (1995).

²²⁰ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1963. november 26. üléséről, MOL, M-KS-288. f. 5/320. ő. e.

²²¹ Erdélyi Károly feljegyzése Marian Naskowski lengyel külügyminiszter-helyetessel 1963. november 21-én folytatott megbeszélésről (1963. november 24.) Uo.

²²² A magyar fél valójában már 1958-ban javaslatot tett a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozására, ám akkor válasz sem érkezett a felvetésre. Lásd: Baráth (2003) és Baráth (2012).

²²³ Kádár János beszámolója a párt és kormányküldöttség szovjetunióbeli látogatásáról, Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1963. július 31-i üléséről, MOL, M-KS-288. f. 5/309. ő. e.

szovjetek – akik két év múlva maguk álltak elő ugyanezzel az ötlettel – ekkor azzal hárították el, hogy most, amikor a “szuverenitási betegség” ütötte fel a fejét, a tagállamok erre rosszul reagálnának, és csak félreértenék a szándékot.

Kádár János és Hruscsov bukása

1964. október 14-én az SZKP KB plénuma váratlanul felmentette Nyikita Hruscsovot vezetői tisztségeiből, és helyette a párt főtitkárának Leonyid Brezsnyevet, miniszterelnöknek pedig Alekszej Koszigint választották meg. Kádár János első, három héttel később lezajlott találkozója az új szovjet vezetőkkel sok szempontból meghatározó jellegű volt egész politikai pályája, akárcsak magyar–szovjet viszony alakulása szempontjából, ezért jelentős tanulságokkal szolgál annak részletes elemzése.²²⁴

Kádár, aki 1961-től ismét maga is egy személyben volt az MSZMP vezetője és miniszterelnök, ekkor éppen Lengyelországban járt hivatalos látogatáson. Kádárt sokkolta a hír, hiszen a döntés számára is teljesen váratlan volt. Ráadásul Kádár számára a leváltott szovjet vezető nem egyszerűen az éppen aktuális moszkvai "főnöke" volt, hanem 1956 után az évek során igazi baráti kapcsolat alakult ki a két férfi között, annak ellenére, hogy a magyar vezető 18 évvel fiatalabb volt, mint mentora. Hruscsov és Kádár szoros, baráti jellegű viszonya közismert volt, a kapcsolat jellegéről azonban eddig nem került elő sok említésre méltó dokumentum. E ritka források egyike Kádár Hruscsovhoz írott 1961. június 21-i levele, amelyből a következő "vallomás" származik: "Nekem is van dolgom, gondom elegendő. Éppen ezért legutóbbi telefonhívása meleg érzéssel töltött el, ugyanakkor erősen zavarba is hozott. Csodálkozom, hogy az Ön mérhetetlenül több dolga, gondja mellett még arra is tudott figyelmet és időt fordítani, hogy nekem gratuláljon születésnapomra. Mély hálával tölt el figyelmessége, amelyet ezúton is köszönök. Nem tudok és nem is akarok hízelegni, de Önnek

szép szavak nélkül is tudnia és éreznie kell, hogyan viszonyulok én az Ön személyéhez.”²²⁵

Kádár valóban nem volt egy hízelgő típus, mindenesetre későbbi moszkvai felettesihez – beleértve Gorbacsovot is – nem irt hasonló levelet.

Minthogy Kádár "különleges kapcsolata" Hruscsovval általánosan ismert volt, a "legjobb tanuló" most joggal tartott attól, hogy a szovjet politikában bekövetkező változások egy esetleges re-sztalinizálási folyamat kezdetét jelenthetik. Ez pedig komolyan veszélyeztethette volna a Magyarországon a poszt-sztálini modell kiépítése terén addig elért jelentős eredményeket. Saját akkori lelkiállapotát jól jellemzi a később Brezsnyevnek tett „vallomása”: "egyres magyar értelmiségiek fejében még az is megfordult, vajon ki ér haza előbb, Kádár vagy Rákosi?"²²⁶

Így Hruscsov eltávolítása 1956 óta az első súlyos válságot jelentette az SZKP és az MSZMP kapcsolatában, amely ráadásul részben a nyilvánosság előtt zajlott. A moszkvai fejleményekről Magyarországon először a *Népszabadság* 1964. október 17-i számolt be, a "Tovább a lenini úton" című cikkben, amelyben Hruscsov érdemeit is megemlítték, még ha csak egy fél mondatban is. Az is példa nélküli dolog volt, hogy a Hruscsov eltávolítását közvetlenül követő időszakban mind az MSZMP és az SZKP kölcsönösen cenzúrázták egymás sajtóközleményeit. A szovjetek kihagyták a magyar közlemények azon részét, amelyek Hruscsov érdemeit tartalmazták, míg a magyarok a szovjet nyilatkozatoknak azokat a részeit hagyták el, amelyek szerintük túlzottan hangsúlyozták Hruscsov hibáit.

Annak érdekében, hogy megpróbáljanak első kézből információt szerezni a leváltás körülményeiről, október 20-án az MSZMP PB két tagját, Biszku Bélát és Nemes Dezsőt küldték Moszkvába, ahol Szuszlovval, Kirilenkóval, Ponomarjovval és Tolkunovval

²²⁴ A találkozóról készült jelentést közli: Békés (1998).

²²⁵ MOL, M-KS-288. f. 47. cs. 731. ő. e.

²²⁶ Békés (1998). A találkozóra vonatkozó összes idézet forrása ugyanez.

folytattak konzultációt.²²⁷ Kádár ezek után, arra törekedve, hogy az adott körülmények között elérhető legszélesebb politikai támogatást biztosítson álláspontja támogatásához, október 23-án összehívta az MSZMP Központi Bizottságát, majd utalva az ott lezajlott vitára, a következő napon levélben fordult Brezsnyevhez. A levélben kijelentette, hogy az MSZMP vezetése elfogadja az SZKP döntését a Moszkvából kapott információk alapján, de nem ért egyet Hruscsov eltávolításának módjával, mert érdemeiről nem tettek említést. Más csatornán keresztül azt is jelezte, november közepén szeretne 2-3 napra Moszkvába utazni, hogy konzultáljon az új szovjet vezetéssel a "két testvérpártot érintő kérdésekről."

Mindeközben azonban a kínai párt vezetői váratlan lépésre szánták el magukat. Abban bízva, hogy a fő ideológiai ellenségnek tekintett "revizionista" Hruscsov menesztésével lehetőségük nyílik a megtévedt szovjet vezetést visszaterelni az igaz útra, október 29-én váratlanul arról tájékoztatták az SZKP-t, hogy az októberi forradalom 47. évfordulójára Csou En-laj miniszterelnök vezetésével párt-és kormányküldöttséget küldenek Moszkvába. A KKP azt is javasolta, hogy erre az alkalomra a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága hívjon meg az összes szocialista országból párt-és kormánydelegációt. Az új szovjet vezetés, miután konzultált az európai szocialista országokkal, köztük az MSZMP-vel, abban a reményben, hogy érdemi esély nyílik a hatvanas évek eleje óta súlyosan megromlott kapcsolatok rendezésére, bejelentette, hogy támogatja a kínai javaslatot. Így Kádár első, tisztázó találkozájára az új szovjet vezetőkkel ennek a hivatalos moszkvai látogatásnak az alkalmával került sor 1964. november 9-én és 10-én.

Kádár tudta, hogy a tárgyalások az új szovjet vezetőkkel döntő fontosságúak lesznek a szovjet–magyar kapcsolatok jövője szempontjából, és úgy érezte, hogy első alkalommal tud majd viszonylag erős pozícióból tárgyalni moszkvai főnökeivel. Bár Hruscsovval, mint említettem, személyes baráti kapcsolatot ápolt, ez nem jelenti azt, hogy valaha is esélye lett

²²⁷ Baráth (2008).

volna vele valóban egyenrangú partnerként tárgyalni, hiszen a szovjet vezető mind az egyik szuperhatalom, mind pedig a világkommunizmus vezetőjeként kiemelkedő tekintéllyel rendelkezett. Brezsnyev és Koszigin azonban, amint előbbi maga nyíltan elismerte a tárgyalások során, Hruscsovhoz képest még „fiatal emberek” voltak és nem rendelkeztek ilyen presztízzsel.²²⁸ Kádár ugyanakkor, noha ő ekkor csak 52 éves volt, a szovjet blokk egyetlen vezetője volt, aki az országában végbement „ellenforradalom” után sikeresen hajtott végre egy politikai és gazdasági konszolidációt. 1964-re, mindössze nyolc évvel 1956 után, a politikai stabilitás helyreállt, a legtöbb politikai foglyot szabadon bocsátották, a mezőgazdaságot nem csak teljesen kollektivizálták, hanem az egyre hatékonyabban működött, a lakosság életszínvonala folyamatosan növekedett, és hosszú évek nyugati bojkottja után az ország nemzetközi megítélése legalább a többi szovjet blokk országok szintjére emelkedett. Mindezek eredményeként Magyarország helyzete nagyot változott: a "szovjet blokk leggyengébb láncszeme" és egyben szégyellni való feketebáránya, ahol „ellenforradalmi lázadás” tört ki, viszonylag nagyon rövid idő alatt a tábor egyik legsikeresebb országává vált, s ez Kádárt, Gomulkával együtt, a hatvanas évek közepére a legtekintélyesebb kommunista vezetők egyikévé tette.

Ezért Kádár, érzékelve saját viszonylag erős, és partnerei viszonylag gyenge pozícióját, nem csupán Hruscsov leváltásának módját akarta megvitatni, hanem történelmi esélyt látott arra, hogy *tabula rasa*-t teremtsen, és új lapokra helyezze a szovjet–magyar kapcsolatokat – és közvetve magát a szovjet-kelet-európai viszonyt is. Azt akarta elfogadtatni az új szovjet vezetőkkel, hogy noha a Szovjetunió vezető és meghatározó szerepe a továbbra is megkérdőjelezhetetlen marad, a jövőben a szovjet blokk tagállamainak korlátozott partneri státust kell kapniuk, és azok érdekeit és álláspontját ezután Moszkvának sokkal komolyabban

²²⁸ „Fiatal” a szovjet gyakorlatban azt jelentette, hogy ekkor Brezsnyev 58, Koszigin pedig 60 éves volt.

kell vennie. A jövőben, a szocializmus építésének eredményeit és tanulságait kölcsönösen ki kell cserélni a tábor országai között, vagyis a tapasztalatok átadását nem szabad a szovjet eredmények átvételére korlátozni, mint a múltban. A nagyobb nyomaték kedvéért a magyar delegáció – eltérően az addigi gyakorlattól – 14 pontot tartalmazó írásos feljegyzést készített a megbeszélni tervezett témákról, amelyet november 9-én átadtak az SZKP KB-nak.²²⁹

Ezek a pontok valójában rövid téziseket fogalmaztak meg, amelyek MSZMP álláspontját rögzítették számos fontos kérdésben. Amíg azonban a magyarok a találkozót Brezsnyevvel csak a következő napra, november 10-re várták, váratlanul meghívást kaptak, hogy fél óra múlva kezdjék meg a tárgyalást. Így az ülésen a láthatóan meglepett Kádár mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy a magyar delegáció álláspontjának alapját az MSZMP Központi Bizottságának október 23-i állásfoglalása képezte, amely az SZKP október 14-i határozatának megvitatása után született. Mivel a magyar memorandumot, amire viszont a szovjetek nem számítottak, csak néhány órával korábban adták át, ez alkalommal érdemi megbeszélésekre nem volt esély, így a tárgyalást másnapra halasztották.

A november 10-én megtartott második találkozón Brezsnyev elmondta, hogy előző este megbeszélték a magyar feljegyzésben foglaltakat Mikojannal, Kosziginnel, Podgornijjal, Szuszlovval, Andropovval és Ponomarjovval. A dokumentum erősen kritikus tartalma és hangvétele alapján figyelemre méltó, hogy valamennyiüknek úgy tűnt, a memorandum „a barátság, a testvériség és a megbecsülés” jegyében készült.²³⁰ Az SZKP vezetője javasolta, hogy a jövőben a kétoldalú kapcsolatok fenntartásában a kevésbé formális változatokat kellene előnyben részesíteni, jelezve, hogy a háromévenkénti part-és kormánydelegációk cseréje nem feltétlenül a leghatékonyabb modell. A két ország vezetőinek gyakrabban és kevésbé formális körülmények között kell találkozniuk. Igyekezvén nyitottságot és

²²⁹ Kádár János feljegyzése Leonyid L. Brezsnyevnek, Moszkva, 1964. november 9. A dokumentumot közli: Békés (1998).

²³⁰ A moszkvai tárgyalásokról készült feljegyzést közli: Uo. 163–166.

együttműködési szándékot sugározni, s egyben reagálva a magyar memorandumban felvetett egyik legfontosabb problémára, elmondta, hogy a szovjet vezetők tisztában vannak vele, hogy ők maguk egyedül nem tudnak megoldani minden problémát, ezért igényt tartanak a testvérpártok támogatására és kezdeményezéseire. A magyarok megnyugtatóására Brezsnyev megerősítette, hogy változatlanul az SZKP 20. kongresszusa alapján állnak, és utalva a Hruscsov és Kádár közötti baráti kapcsolatra, hangsúlyozta, hogy a szovjet vezetők “viszonya, magatartása, érzelmei Magyarország irányában” nem változtak, és nem változnak. Brezsnyev hosszasan ismertette Hruscsov leváltásának körülményeit, hangsúlyozva, hogy annak főként belpolitikai okai voltak, bár követett el hibákat a külpolitikában is, ám ezeket sem az Elnökségben, sem pedig a Központi Bizottságban nem vetették fel. A magyaroknak a leváltás módját érintő kritikáját azzal igyekezett kivédeni, hogy hangsúlyozta, nyilvánosan ugyan nem említették Hruscsov érdemeit, de az Elnökség ülésén beszéltek azokról, és a KB-ülésen tartott beszámolójában Szuszlov szintén hosszasan méltatta azokat. Brezsnyev elmondta, hogy a testvérpártok többsége is helyesen értelmezte Hruscsov felmentését, és csak egyes pártoknál volt egyet nem értés a leváltás módját illetően. Kifejtette: a Hruscsov-kérdést az SZKP lezárt ügynek tekinti, erre nem fognak visszatérni, és kampányt sem indítanak Hruscsov ellen.

Kádár válaszában egyenként kitért a memorandum 14 pontjában foglalt problémákra, hangsúlyozva, hogy sok-sok év óta hasonló jelenség nem fordult elő a két ország kapcsolataiban, ezért fontos, hogy a szovjet vezetők pontosan értsék a magyar álláspontot. Rögtön az elején tisztázta: az MSZMP a felmentést tudomásul veszi és annak szükségességét teljesen megérti. Kádár elismerte, hogy a felmentés az SZKP belső ügye, de egyben felhívta Brezsnyev figyelmét az SZKP globális jellegű felelősségére. “Ma ugyan nincs Komintern, de mozgalmunkat ma is egy egységes világpártként kezeljük, ezért számunkra nem lehet közömbös, hogy mi történik egy másik testvérpártban. Különösen vonatkozik ez az SZKP-re. A Szovjetunió olyan szerepet tölt be a világban, hogy bármit is tesz, annak világviszhangja

van. Ez a világ szerencséje, a Szovjetunió viszont soha nem feledkezhet meg erről. Hruscsov elvtárs felmentése csak formailag az SZKP belső ügye, de politikailag, erkölcsileg, érzelmileg mindenkit, így bennünket is érint.” Kádár ezen érvelése, miszerint a Szovjetunióban történő fejlemények nem tekinthetők belügynek, hanem azok az egész szovjet blokk „hatáskörébe tartoznak”, valójában a később 1968-ban Brezsnyev doktrínaként elhíresült, de mindig is létezett teória kifordítása volt, így azt nyugodtan nevezhetjük *Kádár-doktrínának*.

Kádár nem titkolta, hogy Hruscsov leváltása óriási meglepetést, sőt, megdöbbenést váltott ki Magyarországon, és annak politikai szempontból súlyos következményei voltak. Leváltása a belpolitikai helyzetben törést idézett elő, bizonytalanságot okozott, az emberekben felmerült a kérdés: vajon változik-e a magyar vagy a szovjet politika? “Mi megmagyaráztuk, hogy nincs változás. Az SZKP-tól kapott tájékoztatást felhasználva belső úton megvilágítottuk a leváltás okát is. A közvéleménynek, a tömegeknek megmondtuk azt is, hogy Hruscsov elvtársnak voltak érdemei.”

Kádár ezek után a kelet–nyugati viszony alakítása, illetve a világméretű „békeharc” szempontjából is figyelemre méltó tanácsokkal látta el a szovjet vezetőt. Elmondta, hogy a szovjet értékeléstől eltérően szerinte nem okozott gondot, hogy egy-egy külföldi útjára Hruscsovot elkísérte a felesége vagy valamelyik családtagja. Ellenkezőleg, – nem mintha erről bármilyen személyes tapasztalattal rendelkezett volna – kifejtette, hogy a kapitalista országokban élő “egyszerű emberek több rokonszenvet tanúsítanak azon politikusok iránt, akiknek látják az emberi oldalát, az emberi vonásait is. A béke szükségességéről beszélő politikusnak a tömegek jobban hisznek akkor, ha tudják róla, hogy van gyereke, van unokája.”²³¹

Kádár egy sajátos „emberarcú szocializmus” víziót is felvázolt Brezsnyevnek. Elmondta, hogy

Magyarországon az emberek sajnálták Hruscsovot, abból indultak ki, hogy 50 éven át harcolt egy ügyért, most valószínűleg hibákat követett el, de legalább annyit mondhattak volna róla, hogy jót is csinált. Implicit módon arra utalva, hogy a szovjet lépést nem tekintik civilizált megoldásnak, elmagyarázta, hogy „a mi országunkban, ahol a társadalmi viszonyok átmeneti állapotban vannak, a mi rendszerünk népszerűsítéséhez szükséges az is, hogy emberi ügyeket emberi módon intézzünk el.” Szintén figyelemre méltó módon, azt, hogy Hruscsov felmentése milyen nehézségeket okozott az MSZMP PR-munkájában, nem a *munkásosztály*, vagy a *dolgozó tömegek* meggyőzésének nehézségeivel indokolta, hanem azzal, hogy a váltást „nekünk a *magyar nép* (kiem. – BCs.) gondolatvilágából kiindulva kellett megmagyarázni”.

S ami talán még jobban szíven ütötte Brezsnyevet, pozitív példának Kádár magukat az „imperialistákat” hozta fel: „A burzsoázia elegánsabban válik meg saját előregedett vezetőitől. Churchill, Eisenhower egykor az imperialisták vezetői voltak. Churchill is megöregedett, rögeszméi támadtak, bizonyára hibákat követett el. Mégis szépen búcsúztatták el, nyugdíjazták, a királynő is fogadta.”

Kádár nem állt meg itt a szovjet vezetés bírálatában. Arra reagálva, hogy Brezsnyev láthatóan élvezettel és nagy részletességgel taglalta Hruscsov hibáit, a magyar vezető világosan jelezte, hogy a szovjet blokk országaiban a leváltott első titkár által elkövetett hibákat valójában az egész szovjet vezetés kollektív „teljesítményének” tekintik. „Hruscsov elvtárs hibáinak egy részét nem ismertük, helyesebben nem tudtuk, hogy az egyes döntések mennyiben jelentik az ő személyes állásfoglalását, s mennyiben az SZKP KB véleményét. Mi az újságból mindig úgy olvastuk, hogy a határozatot az SZKP KB hozta. Mi nem kutattuk, ki vagy hány személy áll a hozott határozat mögött.”²³²

Kádár a személyi kultusz kérdésében is igyekezett világos helyzetet teremteni, s ezáltal

²³¹ Vö. Sting: Russians. „I hope the Russians love their children too.”

²³² Kádár kritikájának alapot adott, hogy Biszku Béla és Nemes Dezső említett tárgyalásai során Szuszlov maga is elismerte, „Ez odavezetett, hogy a határozatok elfogadása formális jellegűvé vált.

megakadályozni egy Hruscsov ellenes kampány kialakulását. Kijelentette, hogy Hruscsov hibáit nem lehet személyi kultusznak nevezni. Sztálin kultusza idegen volt a kommunista rendszertől, és nagy károkat okozott. „Hiba lenne, ha Sztálin személyi kultuszának felszámolása után kijelentenénk, hogy ezután jött Hruscsov személyi kultusza. Az emberek azt hihetnék, hogy a személyi kultusz valóban a rendszer velejárója.” Kádár kifejtette, hogy az MSZMP-nek azért van becsülete a tömegek előtt, mert a párt fellépett az ellenforradalom és a személyi kultusz ellen. Magyarországon az emberek azért nyugodtak, mert garanciát látnak a személyi kultusz visszatérése ellen. Ez a gondolatmenet alig burkolt elismerése volt annak, hogy 1956-ban, amikor az emberek egyáltalán nem voltak nyugodtak, valójában a sztálinista rendszer ellen lázadtak.

Kádár ezek után – nyilvánvaló oktatási célzattal – konkrétan is felvázolta, a leváltás ügyét hogyan kellett volna civilizált módon megoldania a szovjet vezetésnek. „Nagyon jó lett volna, ha a Hruscsov elvtárs felmentéséről szóló első határozat utalt volna arra, hogy Hruscsov elvtárs mindig a szovjethatalom ügyéért dolgozott, de megöregedett, rossz szokásokat vett fel, hibákat követett el, s ma már képtelen megfelelően munkálkodni a közös ügy javára. Utalni lehetett volna arra is, hogy ő maga ezt belátja, ezért korára és egészségi állapotára való tekintettel kérte a felmentését. Ide kellett volna még írni, hogy az SZKP változatlanul a XX., XXI. és XXII. kongresszusok vonalát, az 1957. és 1960. évi határozatok szellemét követi, töretlenül harcol a békéért. Ilyen határozat jobb fogadtatásra talált volna.”

Kádár végül a Hruscsov kérdés lezárásaként, mintegy jelezve, hogy Brezsnyev érvei egyáltalán nem győzték meg, határozottan leszögezte: Az MSZMP Hruscsov életének *egész* munkásságát pozitívan értékeli. „Egész életét a mi ügyünknek szentelte. Ezért mi őt tiszteljük. Ha az utcán látnánk, nem fordulnánk el tőle. *Mi nem tudunk egyik napról a másikra leköpní egy olyan embert* (kiem. – BCs.), aki mindig velünk harcolt.” Ez a nem túl diplomatikusra

Ezért a kollektíva is felelős. Ezért mi is felelősek vagyunk”. Baráth (2008) 203.

sikeredett, alighanem improvizált megjegyzés, amely implicit módon arra utalt, hogy a szovjet vezetők viszont éppen ezt teszik, még magát Kádárt is megijeszthette, ezért a kijelentés élet tompítandó, rögtön hozzátette: „Kivételt képez, ha az illető átállt a másik oldalra, áruló lett. Nagy Imre esetében például nem haboztunk, megfelelő módon jártunk el.” Végül hasonló dialektikus megközelítéssel zárta le a témát: ”Mi Hruscsov elvtárs tevékenységének különböző oldalát látjuk. Ezt a kérdést többet nem vesszük elő. Mi megértettük az SZKP döntésének indokoltságát, azzal egyetértünk.”

Kádár rövid távon jól mérte fel a valóban kivételes történelmi helyzetet, amelyben meglehetősen átfogó bírálatot fogalmazhatott meg a szovjet vezetéssel szemben, komolyabb retorziók veszélye nélkül. Nem tudunk róla, hogy akár ő maga, akár a szovjet blokk valamely más országának vezetője – Romániát leszámítva – korábban, vagy ezt követően hasonlóan komoly általános jellegű kritikával szembesítette volna a Kreml vezetőit. Brezsnyev az adott helyzetben valóban nem tehetett mást, mint hogy megköszöni az őszinte véleményt és kifejezze reményét, hogy mindez hozzájárul majd a két ország közötti kapcsolatok elmélyítéséhez.

Kádár más fontos kérdésekben is jelentős sikereket ért el ezen a találkozón. Komolyan aggasztotta, hogy Hruscsov leváltása után az 1956 júliusában történt menesztése óta „ideiglenesen” szovjet emigrációban élő Rákosi Mátyás a hír hallatán azonnal kérte az SZKP KB-tól, hogy hazatérhessen Magyarországra. Kádár ezt az alkalmat ezért arra is felhasználta, hogy végleges megoldást csikarjon ki Moszkvától Rákosi ügyében. Azt a rafinált érvelést vetette be, hogy a szovjetek nyugodtan hazaküldhetik a bukott diktátort, ahol békésen élheti nyugdíjas éveit, ám ha eszébe jutna a párt politikája ellen szervezkedni – amit biztosra lehetett venni – akkor bíróság elé állítják. Mivel így Rákosi lehetett volna az első volt sztálinista vezető a keleti blokkban, akinek felelni kellett volna tetteiért, nem csoda, hogy Brezsnyev nem lelkesedett az ötletért, és azonnal megígérte, hogy Rákosi sohasem térhet vissza

Magyarországra. Így Kádár legádázabb politikai ellenfele és egykori mentora, Hruscsov, néhány hónap különbséggel 1971-ben halt meg a Szovjetunióban.

Brezsnyev és Kádár végül részletesen megbeszélték a kínai párttal kapcsolatos problémákat. Kádár igyekezett közvetítő szerepet játszani ebben a világ kommunista mozgalma szempontjából kiemelkedően fontos kérdésben, így kifejtette: feltétlenül ki kellene használni a kínai vezetés békülékeny magatartását a nyílt vita befejezésére. A szovjet vélemény szerint a kínai delegáció moszkvai útja felderítő jellegű volt. A kínaiak azt feltételezték, hogy az SZKP most módosítja politikai irányvonalát, és azt akarták megállapítani, hogy ez milyen irányban és milyen mértékben történik meg. A kínai delegáció tagjai kijelentették: ha az SZKP új vezetői is az addigi politikát fogják követni, akkor őket is fel fogják menteni. Miután közölték velük, hogy az SZKP politikája nem változik, kiderült, hogy továbbra sem hajlandók az együttműködésre. Kádár elismerte, hogy továbbra is hosszú vitára lehet számítani, de a szovjet blokk közös érdeke, hogy a vita másként folyjék, mint addig, jelezve, hogy az SZKP-nak is rugalmasabban kellene kezelnie a kérdést. Ez mindkét fél érdeke. „Ha ők realisabbá akarják tenni pozícióikat, mi ezt ne nehezítsük meg. Egy ideig fenn kellene tartani a de facto létrejött tűzszünetet.” A közeledés előmozdítása érdekében Kádár arról győzködte Brezsnyevet, hogy halasszák el a „nagy tanácskozás”-²³³ előkészítő bizottság december 15-re tervezett ülését, mivel azon a kínaiak biztosan nem vesznek részt. Végül kifejezetten arra bízott, hogy az új szovjet vezetés ragadja meg a kedvező alkalmat, és egy SZKP delegáció viszonzza a KKP látogatását Pekingben. Kádár ugyanakkor ezúttal is következetesen kétfrontos harcot folytatott: azt is sikerült megakadályoznia, hogy a kínai delegáció a november 7-i ünnepeket Hruscsov ellenes demonstrációra használja fel. A kínaiak jól érzékelték, hogy ilyen demonstrációra szovjet részről is lenne igény, így nem kis cinizmussal azt javasolták,

²³³ Az kommunista és munkáspártok 1957. és 1960. évi találkozásához hasonló nemzetközi értekezlet, amelynek megrendezésére végül 1969 júniusában került sor Moszkvában.

hogy az ünnepségen résztvevő delegációk vezetői mind mondjanak beszédet. Kádár ezért már október 30-án levélben javasolta az SZKP-nak, hogy ilyen beszédek ne legyenek, mert az óhatatlanul azzal járna, hogy a kínaiak nyilvánosan győztesnek kiáltanák ki magukat, s ez tovább élezné a vitát, ahelyett, hogy a közeledést mozdítanák elő. Emellett persze Kádár fő aggodalma az volt, hogy egy ilyen alkalommal neki is hűséget kellene fogadnia az új szovjet vezetésnek, miközben a problémákról a nyilvánosság előtt nem beszélhetne. Végül – noha a szovjetek eredetileg elfogadták a kínai javaslatot – a magyar tiltakozás következtében nem került sor beszédekre a testvérpártok részéről.

Kádár sem ekkor, sem később sem tagadta meg egykori mentorát: az 1964. november 7-i ünnepségre Moszkvába utazó delegáció más szovjet vezetők mellett Hruscsovnak is vitt ajándékot, igaz, a békesség kedvéért hivatalos címettként Hruscsov feleségét nevezték meg. A dolog így is nagy meglepetést okozott, és az intézkedő hivatalnok közölte, hogy neki ezt jelentenie kell. „Mondtuk, csak jelentse nyugodtan.”²³⁴

Néhány évvel később, 1967. december 8-án Hruscsov a magyar párt vezetőjének írott – postai úton továbbított – levelében fejezte ki részvétét Münnich Ferenc halála alkalmából. Kádár, bár meglepte a kezdeményezés, válaszolt a levélre, de a rend kedvéért Brezsnyevhez fordult a válasszal, valamint két ajándécsomag továbbítását kérve. A szovjet párt vezetője azonban arra hivatkozva, hogy „a KB-nak és apparátusának Hruscsovval közvetlen kapcsolata nincs”, azt javasolta, hogy a moszkvai magyar nagykövetség juttassa el a címzetthez a küldeményt. Ez 1968. február 4-én meg is történt.²³⁵

²³⁴ Kádár János beszámolója az MSZMP PB 1964. november 17-i ülésén.

²³⁵ MOL M-KS-288. f. 47. cs. 741. ő. e.

4. A KÁDÁRI KÜLPOLITIKA JELLEGZETESSÉGEI

Külpolitika és nemzeti érdek

Ha valaki a magyarországi kommunista modellt abból a szempontból venné vizsgálat alá, hogy vajon a polgári demokratikus rendszer attribútumaival rendelkezett-e ez a rendszer, akkor valószínűleg nagyon hamar arra a korántsem meglepő következtetésre jutna, hogy nem rendelkezik ilyen jellemzőkkel, tehát a parlamentáris demokrácia illetve az 1948 után kialakult kommunista diktatúra egyszerűen nem kompatibilisek. Ezért érthető, hogy a rendszer működésével kapcsolatos komolynak tekinthető történeti kutatások, elemzések az adott helyzetből kiindulva ma már elsősorban a hazai diktatúra-modell sajátosságaira koncentrálnak.

Sajátos módon, a külpolitika vizsgálatánál ilyen viszonylagos kutatói konszenzus nem létezik, így gyakran a szovjet blokk államaival kapcsolatban is *abszolút értelemben* vetik fel a szuverenitás, függetlenség és nemzeti érdek kategóriákat.

A magam részéről úgy gondolom, hogy a kommunista diktatúra keretei között a *külpolitika*, *nemzeti függetlenség*, *szuverenitás* illetve a *nemzeti érdek* fogalma csakis akkor értelmezhető, ha ezeket a kategóriákat nem a demokratikus berendezkedésű államok gyakorlatával, lehetőségeivel vetjük össze, hanem az adott szövetségi rendszer keretein belül vizsgáljuk azokat. Hiszen – a fenti példa alapján – annak kimutatása, hogy a szovjet blokk országai nem folytathattak valódi önálló külpolitikát, nem kerülne nagy fáradságba, ennek tudományos bizonyítására pedig kifejezetten kár lenne energiát pazarolni. Fontos szempont, hogy a keleti blokk kommunista országai a külpolitika terén *kettős legitimációs deficit*tel küzdöttek, hiszen egyfelől kormányaik nem voltak legitimek, másfelől *függő helyzetben* voltak Moszkvától. Jugoszláviában például ugyanakkor csak egyszeres volt a legitimációs deficit, hiszen a nem

legitim kommunista kormány 1948 után a nemzetközi politikában valóban önálló aktorként tevékenykedhetett.

A kérdést ezért tehát inkább úgy kellene feltenni, hogy a szovjet blokkban adottságnak véve a politikai szabadság és a nemzeti függetlenség hiányát, a nyilvánvaló szovjet determináció mellett egy-egy politikai vezetés hogyan tudta kihasználni a rendelkezésére álló külpolitikai mozgásteret, milyen mértékben akarta, tudta érvényesíteni a *szükségszerűen korlátozott* nemzeti érdekeit saját társadalma igényeit figyelembe véve. Azt is fontos vizsgálni, hogy a kelet-közép-európai országok külön-külön és együttesen milyen módon és milyen mértékben akarták-tudták befolyásolni, alakítani a mindenkor szovjet vezetés álláspontját a minden tagállam számára egyre fontosabbá váló kelet–nyugati kapcsolatok alakítása terén.

Az egyes országok teljesítményének megítélése szempontjából még nagyobb jelentősége lenne a külpolitika történetére vonatkozó *összehasonlító kutatásoknak*, ezen a téren azonban még csak a kezdeti lépéseknél tartunk. Ennek megfelelően ma még a közgondolkodásban és többnyire a tudományos megközelítésben is a sztereotípiák az uralkodók: amikor a szovjet blokk nemzetközi vonatkozásairól van szó, leginkább a román „külön utas külpolitika” jut mindenkinek az eszébe. Ez kétségtelenül látványos dolog volt, így logikusan adódik a következtetés: ez volt a táboron belüli érdekérvényesítés egyetlen, vagy legalábbis leghatékonyabb módja. Ennek alapján időnként a magyar politika számára is lehetséges alternatívaként értékelik.²³⁶ A nemzetközi kutatások eredményeit figyelembe véve azonban ma már egyre nyilvánvalóbbnak tűnik, hogy ez csak az egyik lehetséges út volt. Ráadásul, ha a deviancia nyilvános kifejezését nem tekintjük önmagában való értéknek, nagyon kérdéses, hogy miféle hozama volt mindennek a romániai társadalom számára. Ma már azt is látjuk, hogy ennek az „önálló” külpolitikának sokkal nagyobb volt a füstje, mint a lángja. A fontos

²³⁶ Borhi (2010) 3.

kérdésekben Moszkvával szemben Ceaucescu előbb-utóbb általában beadta a derekát, és soha nem merült fel, hogy Románia kilépjen a Varsói Szerződésből. Másfelől viszont csak mostanában kezd ismertté válni, hogy a román vezetés – azzal, hogy deviáns magatartásához következetesen ragaszkodott, s így a többiek számára is precedenst teremtett – sok tekintetben kifejezetten pozitív szerepet játszott mindenekelőtt a szovjet blokk közös nyugat-politikájának kialakítása terén, különösen a hatvanas-hetvenes években.

Ezért úgy gondolom, legalább ilyen tanulságos lehet azoknak az egyéb kvázi modelleknek a vizsgálata, amit a keletnémet, a lengyel, a csehszlovák vagy éppen a magyar magatartás vizsgálata jelenthetne. Az NDK sajátos szerepéről nyugaton ma már széleskörű kutatások folynak, s ennek alapján mind világosabban látszik, hogy az NDK-nak a Szovjetunió általános politikáját meghatározó jelentősége fölértékelődőben van. Ma már tudjuk, hogy számos döntést, amit a szovjet vezetés kezdeményezésének gondoltuk korábban, valójában az NDK vezetése erőszakolt ki, így például ma már egyértelműen bizonyított a keletnémet vezetés meghatározó szerepe a berlini fal felépítése során.²³⁷ Ezért megkockáztatható az állítás, hogy az NDK vezetésnek az érdekérvényesítő képessége összességében lényegesen komolyabb volt, mint a román vezetésé, és ez egyben a szovjet blokkban a legnagyobb teljesítménynek tekinthető ezen a téren. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az életszínvonal Romániában volt a legalacsonyabb, az NDK-ban pedig a legmagasabb.

A magyar külpolitika hármass determinációja

A Kádár-korszakban a magyar külpolitika fő célkitűzése az 1956-os forradalom után fokozatosan és nagy céltudatossággal létrehozott politikai stabilitás mindenáron való fenntartását szolgáló bel- és gazdaságpolitikai célok sikeres megvalósításához szükséges

²³⁷ V.ö. Harrison (2004) 144–166.

nemzetközi feltételek megteremtése volt. Ennek érdekében a kádári vezetés mind a szovjet, mind pedig a nyugati államok felé a *megbízható, kiszámítható partner* szerepét igyekezett alakítani. Emellett a kádári külpolitika egyik sajátossága az volt – különösen a hetvenes évek végéig – hogy szándékosan és céltudatosan törekedett a nyilvánosság szférájában a "láthatatlanságra", vállalva ezzel, hogy a közvélemény keleti irányban ezt szükségtelenül eltúlzott lojalitásnak, nyugati irányban pedig a túlzott passzivitásnak tekinti. A vezetés ugyanakkor valójában igyekezett az ily módon önmaga számára önként beszűkített mozgásteret minél hatékonyabban kihasználni, alapvető célja azonban mindvégig az 1956 után megvalósított viszonylag önálló *belső fejlődés* feltételeinek megőrzése volt.

A legújabb kutatások alapján kijelenthetjük: a magyar külpolitika mindenkori mozgásterét nem pusztán a Szovjetuniótól való nyilvánvaló függés, hanem egy sokkal bonyolultabb, *hármass determináció* határozta meg.²³⁸ Evidens korlátozást jelentett a szovjet birodalomhoz tartozás, másfelől viszont az országnak a fejlett *nyugati* technológiára és később a kölcsönökre való utaltsága hasonlóan erős kötöttségnek bizonyult. Ugyanakkor, a fenti két meghatározottság figyelembevételével, a magyar külpolitikának a hatvanas évek elejétől mindvégig manővereznie kellett a keleti blokk valamennyi államának aktív részvételével, a sajátos érdekek érvényesítéséért folytatott *össz-kelet-közép-európai lobbiküzdelemben* is. A magyar külpolitika számára ez a hármass determináció valamilyen formában és mértékben már az ötvenes évek közepétől érvényesült, majd a hatvanas évek közepétől a szovjet dominancia mellett fokozatosan egyre nagyobb szerepet kapott a nyugati és a kelet-európai faktor. A három tényező jelentősége így fokozatosan egyre inkább hasonló súlyúvá vált, még ha ez a maga idejében a külvilág számára egyáltalán nem, vagy csak kevésbé volt is érzékelhető. Ez a teória ugyanakkor tágabb összefüggésben is értelmezhető, és bizonyos megszorításokkal

²³⁸ Erről bővebben lásd Békés (2004/c).

alkalmazható az egész szovjet blokkra is. A fenti hármas determináció, különösen az 1960-as évek elejétől, érvényesnek tekinthető a lengyel, román, kelet-német²³⁹, és kisebb mértékben a csehszlovák és a bolgár külpolitikára is.

A *Szovjetunióval* való viszonyban Magyarország – Kádár patrónusának, Hruscsovnak 1964 októberében történt váratlan leváltása után is, egészen 1989-ig – a lojális, megbízható, kiszámítható partner szerepét alakította. Kádár azon meggyőződésén túl, hogy az országnak ez a legkifizetődőbb, ennek az irányvonalnak a fenntartását két fő tényező indokolta. Az egyik a nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztésének fokozott igénye, ami kulcskérdés volt a magyar gazdaság modernizálása szempontjából. A hatvanas évek közepén ehhez nem ártott a rendíthetetlenség és megbonthatatlanság hitelt érdemlő igazolása, hiszen Brezsnyev 1965 januárjában a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének varsói ülésén nem véletlenül hangsúlyozta, hogy „az imperialisták bővíteni igyekeznek kapcsolataikat a szocialista országokkal, hogy gazdasági, technikai és tudományos lehetőségeiket felhasználva az általuk kívánatos irányban befolyásolják országaink belső életének alakulását, lazítsák egységünket. Ezért különösen fontos az ideológiai behatolás, a fellazítás megelőzése és kivédése.”²⁴⁰ A másik, nem kevésbé fontos tényező a gazdasági mechanizmus reformjának ekkoriban meginduló előkészítése volt. Mivel a magyar gazdaságirányítás tervezett átalakítása a lenini-sztálini típusú kommunista rendszer kialakulása óta a legjelentősebb strukturális változásnak ígérkezett, különösen fontos volt a szovjet vezetés megnyugtatója, hogy a reform alapvetően csupán a *gazdaság* szférájára fog kiterjedni.

A magyar külpolitika ezért a szovjet–magyar viszony terén a *konstruktív lojalitás* politikájának érvényesítésére törekedett. Ennek a magatartásnak a fő jellemzői egyfelől a

²³⁹ Az NDK esetében a nyugathoz fűződő kapcsolatokat mindenekelőtt az NSZK-val fennálló sajátos és rendkívül ellentmondásos viszony jelentette.

²⁴⁰ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1965. január 26-i üléséről, MOL, M-KS-288. f. 5/237. ő. e.

konfliktuskerülés – elsősorban a politikai kérdések terén és főként a multilaterális fórumokon –, a *rugalmasság* és a folyamatos *alkalmazkodás* a szovjet igényekhez, valamint a *kooperációs hajlandóság*. Magyarország ennek megfelelően mindvégig moderátor szerepet vállalt a Varsói Szerződésben, a KGST-ben és általában a multilaterális tanácskozásokon, a mindenkori szovjet álláspont érvényre juttatása érdekében. A *konstruktív lojalitás* másfelől azt jelentette, hogy mindez egyáltalán nem zárta ki a határok folyamatos tesztelését és tágítását. Az alapelv egészen 1988-ig lényegében ez volt: ami nem tilos, azt (talán) szabad. Ennek a politikának egy másik, nagyon lényeges eleme pedig az volt, hogy a magyar vezetés – éppen a jó magaviseletéből fakadó megbízható partneri státusát kihasználva – a *kétoldalú kapcsolatok keretén belül* a szovjet vezetés álláspontját igyekezett folyamatosan olyan irányba befolyásolni, amely megfelelt az ország és általában a kelet-közép-európai országok – a szovjetektől gyakran eltérő – aktuális érdekeinek. Ez a törekvés persze nem mindig járt eredménnyel, sok esetben azonban sikerült komoly pozitív hatást gyakorolni a moszkvai vezetőkre a kelet–nyugati viszony alakulását érintő, alapvető kérdésekben is. A konstruktív magatartásnak volt még egy hozadéka. Mivel a magyar vezetés alapvető célja mindvégig az 1956 után megvalósított, viszonylag önálló *belső fejlődés* feltételeinek megőrzése volt, igen nagy jelentősége volt a hazai gazdaság működőképessége fenntartásában a szovjet–magyar gazdasági kapcsolatoknak, s mindenekelőtt a szovjet nyersanyag- és energiaszállítások zavartalan biztosításának. Mintegy cserébe azért, hogy a politikai kérdésekben a magyarok általában kifejezetten kerültek a konfliktusokat, a szovjetek többnyire elnézték, hogy a kétoldalú gazdasági tárgyalások során a saját érdekeik érvényesítéséért küzdő szakemberek viszont gyakran igen nehéz partnereknek bizonyultak, akiknek általában sikerült elérniük, hogy e politikai kooperációért az ország időről időre gazdasági téren kapjon kompenzációt.

A *nyugati kapcsolatok* folyamatos fejlesztését Magyarország számára mindenekelőtt a gazdasági szükségszerűség diktálta. A politikai stabilitás fenntartását és az életszínvonal

folyamatos növekedését célzó kádári koncepció érvényre juttatását ugyanis csak működőképes és a folyamatos növekedést is biztosító gazdaság tette lehetővé. A hatvanas évektől kibontakozó világgazdasági folyamatok közepette egyre nagyobb szerepe lett a rendkívüli gyorsasággal fejlődő, modern technológia alkalmazásának. Ezen a téren viszont az ország egyértelműen a nyugati kapcsolatokra volt utalva, hiszen a haditechnikát és az űrkutatást leszámítva, a szovjet technológia ekkor is legalább olyan mértékben volt lemaradva a nyugatitól, mint az ötvenes évek elején, és a lemaradás üteme nem csökkent, hanem folyamatosan nőtt. A hiánygazdaság sajátosságaiból adódóan, még az adott esetben megfelelő színvonalú termékekre sem lehetett számítani, mivel azokból a Szovjetunió legtöbbször egyszerűen nem tudott (eleget) szállítani. A keleti blokk országaival szemben alkalmazott embargós politika is valójában ösztönzőleg hatott, hiszen a magyar vezetés csak a kelet–nyugati kapcsolatok radikális javulásától várhatta a korlátozások feloldását. Magyarország ezért a hatvanas évek közepétől – a mindenkori szovjet tolerancia határai között – intenzíven fejlesztette kapcsolatait a nyugat-európai országokkal, ami az egyik fő motorja lett az enyhülési politika kibontakozásának. A hetvenes évektől jelentkező, látványos eredményeknek azonban nem csak pozitív hatásuk volt: az állandó tőkehiánytól szenvedő ország nyugati hitelek nagymértékű igénybe vételére kényszerült, s ez az időközben bekövetkezett olajválság hatására végül olyan adósságspirál kialakulásához vezetett, amelynek jelentős szerepe volt abban, hogy 1988–1989-re, a rendszerváltás idejére az ország a gazdasági csőd szélére sodródott. Van olyan vélemény is, amely szerint az IMF-hez 1982-ben történt csatlakozástól a rendszerváltásig terjedő időszakban a Nyugattól való gazdasági függés valójában meghatározóbbá vált, mint az ország keleti blokkhoz tartozása.²⁴¹

A politikai szférában a nyugati kapcsolatok fejlesztésének kényszere a magyar vezetést

²⁴¹ Csaba (2008). 207–216.

egyfelől folyamatos engedményekre kényszerítette a hetvenes évek végétől kialakuló demokratikus ellenzékkel szemben, másfelől pedig a nyugati ideológiai fellazítás elleni állandó küzdelmet jelentett számára. Ez a törekvés azonban az adott körülmények között eleve kudarcra volt ítélve, s így a nyolcvanas évek végére nemcsak a magyar társadalom nagyobb része jutott el a rendszerváltás lélektani küszöbére, hanem végül az uralkodó párt vezetőinek és tagságának jó része is azonosulni tudott a hatalom békés átadását eredményező politikai átalakulással.

Magyarország és a *többi kelet-közép-európai ország* kapcsolatának történeti rekonstrukciója még nehezebb feladat, mint az előző két reláció feltárása. A Szovjetunió európai szövetségesei között ugyanis a hatvanas évek elejétől kezdődően egy rendkívül bonyolult és állandó változásban lévő viszonyrendszer alakult ki. Az egyes államok ekkortól fogva határozottan törekedtek sajátos gazdasági, politikai, stratégiai érdekeik érvényesítésére, mégpedig nem csupán Moszkva ellenében, hanem egymással szemben is. Ennek a folyamatosan érvényesülő *lobbipolitikának* és intenzív belső harcnak a következményeként – amelyből a nyilvánosság szintjén szinte kizárólag a román külön utas törekvések jelentek meg – a szovjet blokkon belül több állandó jellegű és számos *ad hoc* jellegű *virtuális koalíció* jött létre. Az egyik legfontosabb és mindvégig fennálló csoportosulás a fejlettségi szint alapján jött létre: a fejlettekhez tartozott Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és az NDK, míg a fejletlenekhez Bulgária és Románia.²⁴² S még ez a képlet sem volt ilyen egyszerű. A fejlett csoporton belül a viszonylag kevésbé fejlett Lengyelország és Magyarország például a KGST fejlesztési irányai és az integráció ügyében általában a fejlettebbekkel együtt küzdöttek, saját gazdasági érdekeik védelmében azonban nem ritkán a fejletlenek álláspontja mellé sorakoztak fel. A hatvanas évek elejétől a szovjet blokk számára az egyik központi probléma

²⁴² Albánia 1961-től nem vett részt a VSZ munkájában, majd 1968 szeptemberében egyoldalúan

a *német kérdés* rendezése volt. Itt valójában már az ötvenes évek közepétől határozottan elkülönültek a *biztonság-orientált* és a *gazdaság-érdekelt* blokk érdekei. Míg Csehszlovákia, Lengyelország és az NDK csak a korabeli nyugatnémet pozíció²⁴³ teljes feladása esetén tartotta lehetségesnek a diplomáciai kapcsolatok rendezését az NSZK-val, Bulgáriának, Magyarországnak és Romániának nem voltak komoly rendezetlen problémái vele, viszont annál inkább érdekelték voltak a gazdasági kapcsolatok intenzív fejlesztésében.²⁴⁴ Az európai biztonság kérdésében is – mivel annak központi eleme a német kérdés rendezése volt – nagyjából a fenti képlet szerint oszlottak meg a vélemények. Magyarország tehát a szovjet blokkon belül pragmatikus alapokon nyugvó, sajátos szövetségi politikát folytatott, amelyet a mindenkori aktuális érdekek határoztak meg.

A Varsói Szerződés és KGST tanácskozásain valamint a kommunista csúcstalálkozókon a magyar fél rendszerint e szervezetek működőképességének javításáért lépett fel, ami nem csak a szovjet akaratnak felelt meg, hanem ez többnyire egybeesett a magyar gazdaság sajátos igényeivel is, hiszen például a termelési kooperáció programja komoly kivitelezés esetén sokat segíthetett volna a magyar ipari termékek versenyképesebbé tétele terén. Ugyanakkor fontos magyar érdek volt, hogy a KGST együttműködés ne váljon a nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztésének akadályává, már pedig gyakran ez volt a helyzet. A tagországok közötti vitákban a magyarok sokszor közvetítőként léptek fel, konkrét kérdésekben pedig hol az egyik, hol a másik táborhoz csatlakoztak. A KGST fejlesztési irányai ügyében a fejlettebbek, vagyis az NDK, Csehszlovákia, Lengyelország mellé sorakoztak fel, míg a német

kilépett a szövetségből.

²⁴³ Az NSZK álláspontjának fő tézisei a következők voltak: 1. A Hallstein-doktrína alapján az NSZK nem létesített diplomáciai kapcsolatot olyan országgal, amely elismerte az NDK-t; 2. az NSZK-t továbbra is a német nép egyedüli törvényes képviselőjének tekintették; 3. Nyugat-Berlint az NSZK részeként kezelték; és 4. nem ismerték el az 1945-ös potsdami konferencián kijelölt keleti határokat.

²⁴⁴ A magyar–NSZK viszonyról lásd még Kiss J. (1976), valamint Kiss J. (1976/b).

kérdésben azokat (Bulgária, Csehszlovákia, Románia) támogatták, akik az NSZK-val való gazdasági kapcsolatok erősítése mellett érveltek.

Ez a meglehetősen bonyolult viszonyrendszer jól illusztrálható a vizsgált korszakból vett néhány tanulságos példával.

A lengyel–magyar kétoldalú kapcsolatok mindvégig kiválóak voltak, és a nemzetközi politika megítélése, valamint a kelet–nyugati viszony alakulása kérdésében is többnyire megegyezett a két vezetés véleménye. Számos esetben azonban lényegesen eltérő álláspontot képviseltek, volt olyan alkalom is, például az európai biztonsági konferencia előkészítésének korai szakaszában, amikor a magyar diplomácia a túlzónak tekintett lengyel törekvések leszerelésére a szovjetekkel szövetkezett.

Románia esetében fordított volt a képlet: a kétoldalú kapcsolatokat mindvégig súlyos problémák – köztük mindenekelőtt a romániai magyar kisebbséggel szembeni súlyos diszkrimináció – terhelték, amelyek következtében a magyar vezetésben erős *belső* kritika és nacionalizmustól sem mentes ellenszenv nyilvánult meg a román vezetéssel szemben.²⁴⁵ A kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztése terén, illetve az európai biztonság kérdésében azonban – s időnként a szovjet blokkon belüli politikai és gazdasági kooperáció számos területén is – a két politikai vezetés által képviselt érdekek sokszor megegyeztek, vagy közel álltak egymáshoz. A magyar vezetés a *multilaterális* tárgyalásokon ugyan látványosan tartózkodott a mindenkori román álláspont nyílt támogatásától, ám nem ritkán a passzivitásnak álcázott jóindulatú semlegesség taktikájának alkalmazásával igyekeztek elősegíteni annak érvényre jutását. A magyar–szovjet *kétoldalú* kapcsolatok rendszerében pedig a magyar tárgyalópartnerek gyakran szálltak síkra olyan javaslatok mellett, amelyek kifejezetten ezt a közös érdekeltséget szolgálták.

²⁴⁵ A Romániával kapcsolatos magyar politikáról lásd Földes (2007).

A magyar–keletnémet kapcsolatok szintén egyedi jellegűek voltak. A magyar gazdasági és belpolitikai fejlődés sajátosságaival kapcsolatban a szovjetek mellett a legtöbb és legélesebb kritikát Magyarország mindvégig az NDK részéről kapta. Sőt, olyan esetre is fény derült, amikor keletnémet funkcionáriusok „kémkedtek” a magyar kulturális élet belső ügyeinek alakulásával kapcsolatban.²⁴⁶ A magyar vezetés ugyanakkor belső vitáiban politikai és ideológiai szempontból általában kifejezetten ortodoxnak ítélte és rendszeresen bírálta a keletnémeteket. Emellett kellő szkepticizmussal értékelte azt a cinikus taktikát, ahogyan a berlini vezetés egyrészt a keleti blokk többi országával szemben gyakran az „igazi marxizmus-leninizmus” élharcosának szerepében tetszelgett, egyúttal azonban mindent megtett azért, hogy a számára komoly extraprofitot produkáló NDK–NSZK gazdasági kapcsolatokból minél több hasznot húzzon, és azért is, hogy a „belnémet biznisz” valódi jellegéről, nagyságrendjéről és részleteiről a többieknek minél kevesebb tudomása legyen. Gazdasági téren ugyanakkor a blokkon belül Magyarország az NDK-val tartotta fenn a legkiegyensúlyozottabb kapcsolatokat, és a szovjet tömbön *belül* a (viszonylag) fejlett technológia megszerzése terén is ez a reláció bizonyult a legjobbnak. A hatvanas-hetvenes években a magyar diplomácia erőteljesen támogatta az NDK nemzetközi elismertetéséért folytatott küzdelmet. Ezt a morális támogatást részben a saját történelmi tapasztalatokon alapuló szolidaritás motiválta, hiszen a forradalmat követően, 1956 és 1963 között Magyarország is hasonló harcot folytatott a külpolitikai elszigeteltségből történő kitörésért. Még fontosabb szempont volt azonban, hogy 1967 februárja után világossá vált, hogy az NSZK-val való diplomáciai viszony normalizálására csak a német kérdés általános rendezése keretében kerülhet sor.

²⁴⁶ Aczél György és Komócsin Zoltán feljegyzése egy „állítólagos NDK-beli” könyvkiadó

Az emancipáció útján

A magyar ügy lezárása az ENSZ-ben megteremtette a feltételeket a nyugati államokkal való viszony normalizálására, mégpedig éppen egy olyan időszakban, amikor a kelet-közép-európai országokkal való kapcsolatok fejlesztése komoly igénnyel merült fel nem csupán Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok, hanem még a korábban ettől elvi alapon elzárkózó NSZK részéről is. Az addigi belpolitikai fejlődés alapján Magyarország kifejezetten jó esélyekkel indult ebben a versenyben, hiszen egy Johnson elnök számára készült, a kétoldalú kapcsolatok javítását szorgalmazó amerikai feljegyzés 1964 áprilisában azt állapította meg, hogy "Magyarország feltehetően bármelyik más csatlósánál messzebb jutott a kommunista rendszer desztalinizálásában".²⁴⁷

Magyarország nyugati elszigeteltsége nem csak az országot sújtotta, hanem az egész szovjet blokk nyugati politikájának alakulására negatív hatással volt. A Hruscsov által 1956 novemberétől kezdeményezett offenzív békepolitika sikeres végrehajtását hosszú évekig negatívan befolyásolta, hogy a szovjet blokk nem tudott egységesen fellépni, hiszen egyik tagját, az NDK-t a nyugati világban senki sem ismerte el, egy másikat pedig az 56-os forradalom leverése és az azt követő megtorlások miatt közösisítettek ki. Ez jelentős visszalépés volt az 1955–1956-os állapotokhoz képest, amikor a nyugati országok kezdték többé-kevésbé legitim partnereknek elfogadni – az NDK kivételével – a kelet-európai kommunista rezsimeket.

A látványos diplomáciai sikerek sorát U Thant ENSZ-főtítkár 1963. júliusi kétnapos magyarországi látogatása nyitotta meg. Az év végén megindult a nyugati országokkal fenntartott diplomáciai kapcsolatok nagyköveti szintre emelése: Anglia, Franciaország, Görögország (1963), Ausztria, Svédország, Olaszország, Kanada, Dánia, Japán (1964),

magyarországi tevékenységéről. 1969. február 4. MOL, M-KS-288. f. 5/483. ő. e.

Hollandia, Norvégia (1965), Izland, Luxemburg (1966), Belgium, Törökország (1967)²⁴⁸. 1963–1964 folyamán intenzív tárgyalások folytak a magyar kormány és a Vatikán között a függőben lévő egyházügyi kérdések és a mindenekelőtt a Mindszenty-ügy rendezéséről. A megváltozott viszonyokat jelzi, hogy a magyar diplomácia azt igyekezett elérni, hogy az Egyesült Államok gyakoroljon nyomást a Szentszékre a megegyezés érdekében. Bár mindenekelőtt Mindszenty hajthatatlansága miatt végül csak 1971-ben jött létre olyan megállapodás, amelynek alapján elhagyhatta a budapesti amerikai nagykövetség épületét és külföldre távozhatott, a Vatikánnal folytatott tárgyalások végül eredményre vezettek. A szovjet blokkból elsőként, 1964 szeptemberében, írták alá azt a jegyzőkönyvet, amely ugyan sok kérdést továbbra is nyitva hagyott, mégis fontos szerepet játszott a magyarországi katolikus egyház működési feltételeinek javításában.²⁴⁹

Noha Magyarország az NSZK-val, az ország legfontosabb nyugati kereskedelmi partnerével csak a német kérdés általános rendezése után, 1973 decemberében vette fel a diplomáciai kapcsolatot, a nyugat-német kormány már 1962 tavaszától titkos tapogatózó tárgyalásokat folytatott a magyar vezetéssel (is) bizonyos diplomáciai jogokkal felruházott kereskedelmi képviselő felállításáról Budapesten.²⁵⁰ Az év szeptemberében megkötött megállapodással a két ország államközi kapcsolatokat létesített és kölcsönösen megállapodtak kereskedelmi képviselők létrehozásában is, ami a következő évek során a gazdasági kapcsolatok gyors ütemű fejlődését eredményezte.²⁵¹

²⁴⁷ Memorandum from the President's Special Assistant for National Security (Bundy) to President Johnson, 14 April, 1964. FRUS, 1964–1968, Vol. XVII. 301.

²⁴⁸ *A szocializmus útján.* 603–630.

²⁴⁹ A magyar–vatikáni kapcsolatokról, illetve a Mindszenty-ügyről lásd: Ólmosi (1991), Gyarmati (2000), Balogh (2002), Balogh (2010).

²⁵⁰ Jegyzőkönyv a Központi Bizottság, a Központi Revíziós Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság 1963. március 8-i együttes üléséről, MOL, M-KS-288.f./ 4. 61. ő. e. A magyar–NSZK kapcsolatok alakulásáról a kora Kádár korszakban lásd: Ruff (1998) és Ruff (1999).

²⁵¹ A Külügyminisztérium V. Területi osztályának feljegyzése a magyar–német kapcsolatokról, 1967. március 18. MOL, XIX-J-1-j, 70.doboz.

A nyugati országokkal folytatott kapcsolatok jelentősen megélénkültek, általánossá vált a miniszterek, kormányküldöttségek, különböző társadalmi szervezetek képviselőinek kölcsönös látogatása, rendszeresen látogattak nyugati újságírók, közéleti személyek, tudósok, művészek Magyarországra. Áttörés következett be az idegenforgalom terén is: 1964-től nagymértékben megnőtt a nyugatról érkező turisták száma, a magyar lakosság nyugatra történő utazását pedig az ez évben megjelent rendelkezés szabályozta: ettől fogva három évenként lehetett erre engedélyt kapni, míg a kelet-európai szocialista országokba ezentúl vízum nélkül lehetett utazni – kivéve a Szovjetuniót.

A korábban említett amerikai értékelés alapján 1964-ben az Egyesült Államokkal is megkezdődött a kapcsolatok normalizálásának folyamata. Ezt egyfelől megkönnyítette Johnson elnöknek a kelet-európai államok felé ekkor meghirdetett "hídépítési" politikája, másfelől viszont a megegyezést olyan problémák nehezítették, mint a Mindszenty-kérdés, de még inkább azok a múltból örökölt vagyoni jogi kérdések, amelyek alapján az Egyesült Államok jelentős összegű kártérítést követelt Magyarországtól az állampolgárainak vagyonát illetően a második világháborús rombolások, illetve az államosítások által okozott károkért.

²⁵² A vietnami háború 1965 februárjában történt eszkalálódása után a tárgyalások feltételei tovább romlottak, mivel a magyar kormány a szovjet blokk országaival együtt élesen elítélte Észak-Vietnam bombázását. A vietnami konfliktus megítélése a szocialista tábor részéről azonban korántsem volt olyan mértékben ideologikus, mint azt a korabeli propaganda hevessége alapján gondolni lehetne. Ez magyarázza, hogy bár a magyar–amerikai tárgyalásokon számos gazdasági jellegű kérdés továbbra is nyitva maradt, 1966 decemberében, az amerikai bombázások közepette megtörtént a két ország diplomáciai kapcsolatainak nagykövetségi szintre való emelése, bár nagykövet beiktatására amerikai részről

²⁵² A magyar–amerikai gazdasági és vagyoni jogi tárgyalásokról lásd Magyarics (1996), Borhi (2002).

csak a következő év októberében, magyar részről pedig 1968 augusztusában került sor.²⁵³

Titkos magyar közvetítés a vietnámi háborúban

Ugyanez a pragmatizmus a magyarázata annak is, hogy a korszak egyik legfontosabb magyar diplomáciai kezdeményezése az a közvélemény számára mindmáig szinte ismeretlen közvetítési kísérlet volt, amelyet 1965–1966-ban a magyar vezetők, illetve személyesen Péter János külügyminiszter folytatott a vietnami háború tárgyalásos úton történő befejezése érdekében.²⁵⁴

A vietnami háború, különösen az első években komoly gondot okozott a szovjet vezetésnek, mégpedig elsősorban azért, mert, mint Brezsnyev 1965 májusában elmondta az ekkor Moszkvában járt magyar delegációnak, "mióta fennáll a Szovjetunió, még olyan harcban nem vettek részt, hogy ne ismerték volna, mi a taktika, mi a stratégia és a cél. Most először fordul elő, hogy nem tudják, mi az elképzelésük a vietnamiaknak, illetve a kínaiaknak – és ez rendkívül rossz hatással van."²⁵⁵ Azt is hozzátette, az az érzésük, hogy a kínaiak közvetlen konfliktusba akarják kényszeríteni a Szovjetuniót és az Egyesült Államokat.²⁵⁶ A legújabb kutatások megerősítik ezt a vélekedést, így nem kevesebbről van szó, mint hogy jelentősen át kell értékelnünk a vietnami háború jellegéről alkotott és mindmáig fennmaradt azon értékelést, hogy az elsősorban egy helyi háború formájában jelentkező, a koreai háborúhoz hasonló szovjet–amerikai szuperhatalmi konfliktusnak tekintendő. Mint a forrásokból kiderül, a kínaiak, akik már a hatvanas évek elején befolyásuk alá vonták a vietnami pártot, a konfliktus kiszélesítése révén igyekeztek megakadályozni a világpolitikában a szovjet–amerikai közeledést, és vélhetően valóban egy szuperhatalmi összecsapás előidézésén

²⁵³ A magyar–amerikai kapcsolatok alakulásáról lásd: Magyarics (1996), Borhi (2009).

²⁵⁴ Békés (1997/c).

²⁵⁵ Békés (1998) 178.

²⁵⁶ Uo. 179.

fáradoztak. Valójában tehát a vietnami konfliktus főszereplője *Kína* volt, ám Peking destruktív szerepéről a külvilág mit sem sejtett, sőt még ma sem sokat tud.²⁵⁷ Ráadásul a szovjet vezetés sem volt érdekelt abban, hogy minderre fény derüljön, mert akkor a nyilvánosság előtt be kellett volna vallania, hogy az általa támogatott Észak-Vietnami rezsim Moszkvából csak a gazdasági és katonai támogatást fogadja el, a politikai utasításokat viszont Pekingből kapja.

A szovjetek tehát csapdába kerültek, hiszen egyfelől internacionalista kötelességüknek tekintették az „amerikai imperialisták” által megtámadott szövetséges vietnami kommunista állam megsegítését, másfelől viszont mindent elkövettek azért, nehogy az összecsapás közvetlen konfliktusba sodorja őket az Egyesült Államokkal. Az amerikai vezetés ugyanakkor már 1965 végén kísérletet tett a válság békés rendezésére, amiről a fent idézett beszélgetésben Brezsnyev is elismerte, hogy az komoly szándékokkal történt - miközben a szovjetek a nyilvánosság előtt egyszerű propagandafogásnak minősítették az akciót.

Ilyen körülmények között kérte meg a szovjet pártfőtitkár a magyar vezetőket, küldjenek delegációt Vietnamba és próbálják a békés rendezés irányában befolyásolni Ho Shi Minh-t és társait.²⁵⁸ Kádárék készséggel felajánlották szolgálataikat, ám egyúttal rögtön túl is teljesítették a tervet. A Politikai Bizottság 1965. június 22-i ülésén nem csupán a delegáció kiküldéséről határoztak, hanem egyúttal Péter János külügyminisztert is irányelvekkel látták el londoni utazása előtt, hogy angol partnerével vitassák meg a konfliktus tárgyalásos lezárásának lehetőségeit.²⁵⁹ Tehát nem csupán keleti, hanem nyugati irányban is megkezdtek a tapogatózásokat, amelyek az év második felétől közvetlenül az amerikai vezetéssel folytak. A magyar és a szovjet vezetés (valamint a hasonló közvetítést folytató lengyelek²⁶⁰) meglepő

²⁵⁷ Ezt az értékelést támogatják Ilia Gaiduk orosz történész kutatásai is, vö. Gaiduk (1996).

²⁵⁸ Békés (1998) 179.

²⁵⁹ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1965. június 22-i üléséről, MOL, M-KS-288.f /5. 368. ő. e.

²⁶⁰ V.ö. Hershberg (2003).

tapasztalata azonban az volt, hogy az amerikaiak valóban készek mutatkoztak a békés rendezésre, így e célból 1965 december végétől 1966 január végéig felfüggesztették a bombázásokat. A kínaiak által beprogramozott vietnami vezetők ugyanakkor – noha több alkalommal küldtek a tárgyalási hajlandóságra utaló jeleket – valójában nem akartak tárgyalni, mert a pekingi utasítás szerint erre majd csak akkor lesz mód, ha az amerikaiakra döntő vereséget mértek. Így azután a magyar és lengyel közvetítési kísérlet az ázsiai testvéri szövetséges álláspontjának elvi szilárdsága miatt 1966 januárjában zátonyra futott.²⁶¹ A magyar vezetés 1966 őszén egy újabb kísérletet tett a közvetítés ügyében: Péter János külügyminiszter szeptemberben titkos látogatást tett Hanoi-ban, ahol tárgyalt a vietnami vezetőkkel, köztük Ho Shi Minh-nel. Októberben pedig az ENSZ közgyűlés idején Dean Rusk amerikai külügyminiszterrel folytatott megbeszélést, ám az akció ezúttal is eredmény nélkül zárult a vietnami vezetők hajthatatlan magatartása miatt.

A magyar közvetítési kísérletnek azonban mégis volt pozitív hozama: az 1968-ban Párizsban megindult béketárgyalások keretében felállított, a vietnami tűzszünetet 1972–1975 között felügyelő nemzetközi ellenőrző bizottságban a szovjet blokkot Lengyelország mellett Magyarország képviselhette.²⁶²

²⁶¹ A magyar közvetítési kísérlet történetét legújabban, a részben a szerző által végzett korábbi részkutatások alapján és azok folytatásával, a magyar levéltári források széleskörű feltárásával Szőke Zoltán dolgozta fel. Lásd: Szőke (2009). Ugyanerről sajátos aspektusból lásd még: Radványi (1978). Radványi János a washingtoni magyar követség ügyvivője volt, aki 1966-ban dezertált és az Egyesült Államokban telepedett le. Könyvében, amely a hazai közvélemény előtt gyakorlatilag ismeretlen, saját élményei és emlékei alapján mutatja be a közvetítési kísérletet, amelyben pozíciójából adódóan maga is kulcsszerepet játszott, mivel ő közvetítette a magyar külügyminiszter üzeneteit Dean Rusk amerikai külügyminiszternek. Interpretációjának lényege azonban az, hogy Péter János külügyminiszter tevékenysége minden alapot nélkülözött, vagyis lényegében egyéni ambíciótól vezérelve csak hitegette az amerikai politikusokat azzal, hogy adott körülmények között a vietnami vezetőket tárgyalásokra tudja bírni. A magyar levéltári források (és Szőke Zoltán széleskörű kutatásai alapján) azonban világos, hogy Péter János közvetítő tevékenységét mindvégig a magyar legfelső vezetés felhatalmazásával végezte. Az 1965 decemberében–1966 januárjában történt magyar és lengyel közvetítési kísérletekről lásd még: Hersberg (2003).

²⁶² A bizottság magyar tagozatának tevékenységét Szőke Zoltán dolgozta fel. Lásd: Szőke (1999).

Külpolitikai koordináció a Varsói Szerződésben és kísérlet a szervezet reformjára

A VSZ szervezetének kialakítása, illetve szervezeti átalakítása tulajdonképpen kezdettől fogva “hivatalból” napirenden volt. Már a VSZ PTT 1956. januári prágai ülésén olyan határozat született, hogy létre kell hozni a PTT kiegészítő szerveként a Külügyminiszterek Tanácsát és egy Állandó Titkárságot. Mégis idő kellett hozzá, míg a szovjetek kitalálták, mire is lehetne használni ezt a szervezetet, miután Hruscsov eredeti terve, mely szerint a Varsói Szerződést a Nyugattal való alkudozásra használja majd fel, kútba esett. Az időközben jelentkező román különutas tendenciák ugyan nem segítették elő a kooperáció elmélyítését, ennek ellenére a VSZ az 1960-as évek közepére-végére – az adott szervezeti keretek között is – a keleti blokk országainak multilaterális struktúrájú konzultációs, döntés-előkészítő és döntéshozó szervévé vált. A szervezet működésének hatékonysága azonban sem a szovjetek, sem pedig a tagországok számára nem volt kielégítő, ezért – különösen a kubai válság után – egyre határozottabban jelentkeztek a VSZ reformjára vonatkozó törekvések. 1963 júniusában – a “szuverenitási betegségre” hivatkozva – Hruscsov még magától értetődően elutasította Kádár javaslatát a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozására. Alig egy fél évvel később azonban – most már az “egyes testvérpártok”, vagyis a magyarok és a lengyelek ilyen jellegű konzultációs igényeit emlegetve – ő maga tett javaslatot a külügyminiszterek vagy helyetteseik rendszeres találkozóinak megszervezésére. A külügyminiszter-helyettesek első értekezletére még 1964 januárjában sor került Varsóban, s ezt követően évente egy-két alkalommal üléseztek. Fő feladatuk rendszerint a PTT üléseinek előkészítése volt, értekezletük 1976-ig, a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozásáig a VSZ-en belüli külpolitikai konzultáció és kooperáció egyik legfontosabb fóruma volt.²⁶³

A VSZ szervezeti átalakításának kérdése azonban hivatalos formában csak a VSZ PTT 1965. januári varsói ülésén került napirendre. Az átalakítást minden megfontolás nélkül helyből ellenző románok ellenállása miatt a kérdés megvitatásán túl érdemi döntésre ekkor nem került sor, bár rajtuk kívül mindenki támogatta a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozására előterjesztett szovjet javaslatot.²⁶⁴ Az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnoksága (EFEF)

²⁶³ A VSZ tagállamok külügyminiszter-helyetteseinek 1964–1989 közötti üléseiről készült feljegyzéseket lásd Békés–Locher–Nuenlist (2003).

²⁶⁴ A VSZ PTT 1965. januári varsói ülésének dokumentumait lásd a PHP honlapján: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>
Lásd még: Kádár János beszámolója az MSZMP PB 1965. január 26-i ülésén. MOL, M-KS-288. f 5/357. ő. e.

munkáját is megvitatták, s noha a legtöbb tagállam e téren is régóta szorgalmazta a szervezeti változásokat, a román ellenállás miatt ebben sem sikerült döntésre jutni. A román ellenlábás politikához kedvező helyzetet teremtett, hogy a találkozó fő stratégiai célja a többoldalú NATO atomtőerővel szembeni egységes fellépés demonstrálása volt, s a szovjetek a román hozzájárulás fejében lemondtak a szervezeti változtatások erőltetéséről.

A VSZ PTT varsói ülése mégis mérföldkőnek tekinthető a szervezet történetében. Ekkor fordult elő ugyanis első alkalommal, hogy a testület valódi *eszme-cserét* és *vitát* folytatott a legfontosabb aktuális kérdésekről, s nem egyszerűen a szovjetek által előterjesztett napirend szerint hoztak határozatot, ahogyan az korábban megszokott volt. Ebben jelentős szerepe volt annak is, hogy Hruscsov 1964 októberében történt leváltása óta ez volt a PTT első ülése. A tagországok képviselői úgy vélték, hogy az új és “fiatal”, s ezért jóval kisebb tekintéllyel bíró szovjet vezetés lényegesen rugalmasabban fog viszonyulni a tagországok törekvéséhez, hogy a szervezetben az addiginál nagyobb befolyáshoz jussanak. A varsói PTT ülés után az egyes tagállamok ennek érdekében erősen szorgalmazták a szervezeti változásokat, különösen a *katonai szervezet* vonatkozásában. Az együttműködést ugyanis ekkor már napi szinten jelentősen nehezítette, hogy fontos szervezeti és hatásköri kérdések egyáltalán nem voltak tisztázva, a kialakult koordinációs gyakorlat pedig – azaz a moszkvai kézi vezérlés – már nem tette lehetővé, hogy a nemzeti hadseregek vezetése bármiféle bonyolultabb feladatot ellásson. Arról nem is beszélve, hogy háború esetére gyakorlatilag semmiféle együttműködési modell vagy szabályzat nem létezett, s ez a helyzet, különösen a berlini és a kubai válság után a legkevésbé sem tűnt megnyugtatónak. Azok a VSZ-tagállamok tehát, amelyek Romániával ellentétben készek voltak a korszerűsítésre és a kooperációra, abban voltak érdekelték, hogy egy hatékonyabb és demokratikusabb struktúra jöjjön létre, amelyben az egyes országok az addiginál lényegesen komolyabb szerephez juthatnak. Ezek az országok ezért olyan fél-reformokban gondolkodtak, amelyeknek végrehajtására a szovjetek hajlandóak mutatkoztak. A románok ezzel szemben – dupla vagy semmi alapon – határozottan ragaszkodtak a VSZ

teljes demokratizálásához. Erre nem sok esély volt, e nélkül viszont a sajátos román különutas vonal érvényesítéséhez sokkal inkább megfelelt az eredeti struktúra, amely sok mindent nem szabályozott, s így erre hivatkozva lehetett obstrukciós politikát folytatni.

A magyar vezetés határozottan szorgalmazta a *VSZ katonai szervezetének* átalakítását, s a magyar delegáció erre már a VSZ PTT 1963. júliusi ülésen javaslatot is tett. A felvetést azonban akkor nem találták aktuálisnak. Czinege Lajos honvédelmi miniszter 1964 novemberében jelentette az MSZMP PB-nek, hogy nem egy esetben az EFEF-nél közvetlenül is próbálkozott a problémák felvetésével, de sikertelenül.²⁶⁵ Miután a kérdés az 1965. januári varsói VSZ PTT ülésen végre hivatalosan is napirendre került, az MSZMP PB 1965. április 27-i ülésén foglalkozott vele.²⁶⁶ Elfogadta a honvédelmi miniszter jelentését és javaslatait a szervezeti változtatásra. Ennek főbb pontjai a következők voltak. 1. Nem tartható az a helyzet, hogy az EFEF főparancsnoka egyben a Szovjetunió honvédelmi miniszterének helyettese, a főparancsnok helyettesei pedig a tagállamok honvédelmi miniszterei, vagyis katonai értelemben beosztottai egy másik állam miniszter-helyettesének. Ezért olyan szovjet tábornokot kell kinevezni főparancsnoknak, aki saját országában nem tölt be funkciót. A főparancsnok helyettesei a tagállamok által delegált függetlenített tábornokok legyenek. 2. Létre kell hozni a tagállamok hadseregeinek Katonai Tanácsát mint kollektív vezető szervet, melynek tagjai lehetnének a tagállamok honvédelmi miniszterei, esetleg a vezérkari főnökei is, valamint a főparancsnok, helyettesei és törzsfőnöke. 3. A főparancsnok mellett létre kell hozni egy megfelelő szervezetű, összetételű és hatáskörű törzset. 4. Ki kell dolgozni az EFEF Katonai Tanácsának és törzsének szervei határozványát, amely rögzítené feladataikat és hatáskörüket. A javaslatokat Kádár ismertette a szovjet vezetéssel, akik azok jelentős részét elfogadták. A VSZ katonai szervezetére vonatkozó magyar reformtervezet így alapul szolgált

²⁶⁵ Czinege Lajos honvédelmi miniszter jelentése a Politikai Bizottságnak, 1964. november 6. MOL,

a „szorosan együttműködő országok” (a VSZ-tagállamok Románia nélkül) közös álláspontjának kialakításánál, s ezért annak fő pontjai bekerültek a honvédelmi miniszterek által a VSZ PTT 1966. júliusi bukaresti ülésére kidolgozott “határozvány-tervezetbe” is.²⁶⁷ A VSZ reformjának kérdése azonban végül ismét áldozatul esett a szovjetek újabb Romániával kötött különalkujának, amelynek tétje ez alkalommal az európai biztonsági konferencia összehívására felszólító deklaráció volt. Így a jelentős erőfeszítések árán előkészített szervezeti reform megvitatását levették a PTT-ülés napirendjéről.

A VSZ *politikai* szervezetének átalakításával a PTT 1965. januári ülése után a külügyminiszter-helyettesek 1966. februári berlini ülésén foglalkoztak ismét.²⁶⁸ Ezt követően az SZKP XXIII. kongresszusának apropóján megtartott április 7-i moszkvai első titkári csúcstalálkozón hoztak határozatot arról, hogy a kérdést előterjesztik a következő VSZ PTT ülésen. A tanácskozás után az NDK vezetése összegezte a tagországok javaslatait, majd az összefoglalót júniusban megküldte az érintetteknek. Ennek alapján a külügyminiszterek júniusban megtartott moszkvai maratoni értekezlete volt hivatott a végleges javaslatok kidolgozására, illetve egyeztetésére. A szorosan együttműködők javasolták a VSZ PTT üléseinek rendszeressé tételét, a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozását és egy Állandó Titkárság felállítását moszkvai székhellyel. Ezeket a javaslatokat a románok mind elvetették, s csak néhány kisebb jelentőségű kérdésben jött létre megegyezés: 1. A PTT üléseit egymás utáni sorrendben a VSZ tagállamok fővárosaiban tartják. 2. Egyeztetés alapján a PTT üléseire megfigyelői minőségben meghívhatók olyan államok képviselői, akik nem tagjai a

M-KS-288. f. 5/388. ő. e.

²⁶⁶ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1965. április 27-i üléséről. MOL, M-KS-288. f. 5/364. ő. e.

²⁶⁷ Czinege Lajos honvédelmi miniszter javaslata a Politikai Bizottságnak a bukaresti tanácskozáson képviselendő magyar álláspontról az Egyesített Fegyveres Erők további fejlesztése kérdésében. 1966. június 18. MOL, M-KS-288. f. 5/398. ő. e.

²⁶⁸ Jelentés a Varsói Szerződés tagállamai külügyminiszter-helyetteseinek Berlinben és honvédelmi minisztereinek Moszkvában megtartott értekezleteiről, (1966. február 22.) MOL, M-KS-288. f. 5/ 388. ő. e.

szerződésnek. 3. A PTT előzetes napirendjét és az azokra vonatkozó anyagokat kellő időben megküldik a tagállamoknak.²⁶⁹

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1966. június 21 és 28-i ülésein tárgyalta a VSZ szervezeti átalakításának kérdését. A külügyminiszteri értekezlet tapasztalatai alapján Péter János külügyminiszter jelezte, hogy a bukaresti PTT ülésen semmi jóra nem lehet számítani, mivel a reformok kérdésében teljes patthelyzet alakult ki. Románia ellenállása miatt nem lehet megvalósítani a tervezett változtatásokat.²⁷⁰ Ráadásul a problémát részben az okozza, hogy a VSZ alapokmánya nem felel meg a jelenlegi követelményeknek, mivel a PTT-t konzultatív, s nem pedig döntéshozó szervnek nevezi meg. A románok tehát formailag jogosan ragaszkodnak az eredeti értelmezéshez. A magyarok azt prognosztizálták, hogy a szovjetek minden valószínűség szerint kompromisszumra fognak törekedni a románokkal Bukarestben annak érdekében, hogy az európai biztonsági konferenciára vonatkozó felhívást a PTT a szovjet tervezet alapján egységesen fogadja el.

A PB tagjai jól érezték, hogy ezzel új helyzet állt elő a VSZ-ben. A románok korábban sokszor akadályozták, nehezítették a szervezet munkáját, de az egység fenntartása érdekében a nyílt összecsapástól eddig mindkét fél óvakodott. Többen úgy vélték, most már nem lehet a konfliktust elkerülni, és a román álláspont nyílt kifejtését a tanácskozás kezdetén, zárt ülésen kell kiprovokálni. Mások a tanácskozás elhalasztását javasolták. Kállai Gyula nehezményezte, hogy a Szovjetunió túl sok engedményt tesz Romániának, s volt olyan vélemény is, hogy az sem baj, ha Románia nem írja alá deklarációt. A PB mindezek ellenére, Kádár János javaslatára végül úgy döntött, az adott körülmények között a legfontosabb szempont az egység látszatának további fenntartása, vagyis a VSZ Románia nélkül ne adjon ki felhívást.

²⁶⁹ Péter János külügyminiszter jelentése az MSZMP KB Politikai Bizottságának a Varsói Szerződés tagállamai külügyminisztereinek 1966. június 6–17. között Moszkvában megtartott tanácskozásáról, 1966. június 20. MOL, M-KS-288. f. 5/398. ő. e.

²⁷⁰ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1966. június 21-i üléséről, MOL, M-KS-288. f. 5/398. ő. e.

Az események a PB által is előre látott módon alakultak: a szervezeti átalakítás kérdését, a kompromisszum érdekében, az utolsó pillanatban levették a bukaresti VSZ PTT-ülés napirendjéről. A VSZ reformja és működőképessége ettől fogva egészen a szervezet 1991-ben történt feloszlásáig mindvégig aktuális, és nyugodtan mondhatjuk, *akut* probléma maradt. Lényeges változásra csupán 1969-ben és 1976-ban került sor a Honvédelmi Miniszterek Bizottságának, illetve a Külügyminiszterek Bizottságának létrehozásával.²⁷¹

²⁷¹ A Honvédelmi Miniszterek Tanácsának, illetve a Külügyminiszterek Tanácsának anyagait lásd a PHP honlapján: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>

5. MAGYARORSZÁG ÉS A PRÁGAI TAVASZ

Reform vagy rendszerváltás?

A prágai változások 1968 januárjában²⁷² a magyar vezetést is váratlanul érték, noha a Csehszlovákiában a hatvanas évek közepétől folyamatban lévő és a magyarral sok rokon vonást mutató gazdasági reformról megfelelő ismeretekkel rendelkeztek. Amíg azonban a Magyarországon éppen ekkor induló Új Gazdasági Mechanizmus bevezetésére evolúciós úton, szovjet jóváhagyás mellett került sor, az 1967 decemberi és 1968 januári prágai fejlemények – Antonín Novotny leváltása a pártvezető posztjáról, új emberek és egy radikálisan új stílus megjelenése a CSKP legfelső vezetésében – már kezdettől fogva az 1956 októberi lengyelországi legitimációs válság rémképét vetítették előre Moszkvában és a szovjet blokk legtöbb országában. Pedig a java még hátra volt, hiszen ma már világos, hogy az ekkor megindult és később egyre inkább kiteljesedő gyors demokratizálódási folyamat külső fegyveres beavatkozás nélkül 1968 őszére előbb a revizionista vonal győzelméhez, majd a CSKP szociáldemokrata párttá történő átalakulásához és végül rendszerváltáshoz, azaz egy nyugati típusú parlamentáris demokrácia megteremtéséhez vezetett volna, ahogyan ez külső fenyegetés hiányában 1989–1990-ben néhány hónap alatt meg is történt. Éppen ezt a lehetséges forgatókönyvet nevezte annak idején a szovjet vezetés „lopakodó ellenforradalomnak”. 1968 augusztusa után azonban nem lett volna túlságosan népszerű dolog az akkori szovjet értékeléssel egyetérteni, így alakult ki Nyugaton a „dubceki” emberarcú szocializmus mítosza, amely szerint a kommunista rendszert Csehszlovákiában nem fenyegette veszély, a szovjetek így nem egy ellenforradalmi kísérletet, hanem egy ártatlan reformfolyamatot fojtottak el katonai beavatkozással. Sajátos módon ez a körülmény okozta,

²⁷² A prágai tavaszról általában lásd: Skilling (1976), Dawisha (1984), Navrátil et al. (1998), Williams

hogy a fent vázolt realista értékelés még 1990 után is csak nagyon lassan tudott teret nyerni.

273

Ezt a potenciális veszélyt Kádár János és a magyar vezetés is kezdettől fogva érzékelte, ezért mindvégig abban reménykedtek, hogy Prágában végül tudomásul veszik majd a realitásokat, és maguk a csehszlovák vezetők terelik vissza a reformokat olyan mederbe, amely Moszkva számára még elfogadható. A csehszlovákiai válsággal kapcsolatos magyar álláspontot ezért végig az a kettősség jellemezte, hogy egyfelől folyamatosan támogatásukról biztosították Dubceket és társait a korábbi hibák felszámolása és a demokratizálási folyamat kiteljesítése során, másfelől viszont folyamatosan, gyakran a legdrasztikusabb 1956-os példák felemlítését sem mellőzve figyelmeztették őket a mindeközben rájuk leselkedő veszélyekre. Vagyis arra a tíz évvel korábbi magyar tapasztalatra, hogy kellő határozottság, erély és kíméletlenség híján a kommunista párt egy reformfolyamat során rendkívül könnyen elveszítheti hatalmi pozícióját. Ez a veszély különösen nagy volt Csehszlovákiában, hiszen a reformokat a CSKP-nak lényegében februártól a sajtószabadság körülményei között kellett megvalósítania. Az viszont Kádár számára nem volt kétséges, hogy egy ilyen esetben Moszkva nem fog habozni, hogy erőszakkal állítsa helyre a rendet egy a szovjet birodalomhoz tartozó országban.

Ennek megfelelően Kádár a csehszlovák vezetőket kezdettől fogva óvatosságra, a reformok lassítására, a realitások tudomásul vételére intette, és a kétfrontos harc fontosságát hangsúlyozta, míg a szovjeteket és a tábor többi vezetőjét július közepéig – sőt, Moszkva

(1997), Karner et. al (2008), Bishoff–Karner–Ruggenthaler (2010).

²⁷³ Amikor ezt az interpretációt 1994-ben első ízben adtam elő egy prágai nemzetközi konferencián, az meglehetősen megütközést keltett. Mára már azonban egyre inkább elfogadottá vált ez az értékelés. (Prague 1968 and the World. The New Archival Evidence. Prága, 1994. március 3–5. Csaba Békés: The International Background of the 1956 Hungarian Revolution and that of the Prague Spring in 1968. A Comparative Analysis).

esetében még azt követően is – arról igyekezett meggyőzni, hogy tanúsítsanak több megértést és nagyobb türelmet a prágai fejlemények iránt, a politikai megoldás keretei még nem merültek ki Csehszlovákiában. Kádár részben önként vállalt, részben pedig Brezsnyev által szorgalmazott közvetítői tevékenysége kétoldalú, illetve multilaterális találkozók bontakozott ki. Kádár 1968 januárja és augusztusa között kilenc alkalommal találkozott Dubcekkal, ebből ötször bilaterális alapon (három alkalommal titokban), négyszer pedig többoldalú értekezleten.²⁷⁴

A csehszlovák reformfolyamat megindulása 1968 januárjában éppen egybeesett az új gazdasági mechanizmus bevezetésével Magyarországon.²⁷⁵ A magyar vezetés számára a prágai fejlemények hazai hatásának prognosztizálására alapvetően három korántsem azonos kimenetelű forgatókönyv adódott: 1. A csehszlovákiai reformok szerencsés esetben korlátozott mértékűek lesznek, amelyeket a szovjetek, ha nem is nagy örömmel, de végül tudomásul vesznek, valahogy úgy, ahogyan 1956 októberében Lengyelországban történt. Ez esetben Magyarország és Csehszlovákia a szovjet blokk két vezető reformországaként, egymást erősítve-támogatva mutathatna példát a többi országnak, úgy, ahogyan a hatvanas évek első felében Magyarország és Lengyelország járt élen a desztalinizációban. 2. A második, sokkal valószínűbb forgatókönyv szerint a csehszlovák reformok, amelyek elsősorban politikai jellegűek voltak, előbb-utóbb, akár a vezetés eredeti szándékaival

²⁷⁴ A kétoldalú találkozók az alábbiak voltak: Kistapolcsány, január 20–21, Révkomárom, február 4, Budapest, június 13–15, Komárom, július 13, Révkomárom, augusztus 17. A két vezető a következő multilaterális tanácskozás alkalmával tárgyalt egymással: Az 1948. februári csehszlovákiai kommunista hatalomátvétel huszadik évfordulóján rendezett ünnepségek, Prága, február 22–24, a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének ülése, Szófia, március 6–7, a „hatok” (a Varsói Szerződés tagországai Románia nélkül) drezdai találkozója, március 23, a „hatok” pozsonyi értekezlete, augusztus 3. Kádár közvetítő szerepéről bővebben lásd Békés (2008). A téma korábbi részletes, monografikus feldolgozását lásd: Huszár (1998).

²⁷⁵ Az 1968-as magyar gazdasági reformról lásd: Berend T. (1990) és Pető–Szakács (1985).

ellentétes módon végül túlmennek a szovjet vezetés által elviselhető határokon, és ez végső megoldásként szovjet fegyveres beavatkozáshoz fog vezetni, ahogyan 1956-ban Magyarországon is történt. A csehszlovákiai kísérlet bukása azonban egyúttal diszkreditálhat *mindenféle, a szovjetunióibeli modelltől eltérő* útkeresést és reformot a szovjet blokkban, tehát komolyan veszélyeztetheti a magyar gazdasági reform sorsát is. 3. Létezett azonban egy harmadik lehetőség is: míg a prágai széleskörű politikai reformok végül elfogadhatatlanok lesznek Moszkva számára, a korlátozott érvényű magyarországi átalakulás, amely nem fenyeget politikai destabilizációval, mint kisebbik rossz, zöld utat kap. A két eltérő kimenetelű folyamat összevetése pedig talán még némi szimpátiát is kelthet a szovjet vezetésben a kifejezetten önkorlátozó jellegű, elsősorban amúgy is csupán a gazdaság működőképességének megjavítását célzó – tehát közvetve szovjet érdekeket is szolgáló – magyar reformok iránt. A valóságban lényegében ez a harmadik forgatókönyv valósult meg 1968-ban és az azt követő években: a szovjet vezetés ugyan a kezdeti toleráns magatartást követően a hetvenes évek elején komoly nyomást gyakorolt a magyar vezetésre annak érdekében, hogy a reformok ne vezessenek az ország destabilizálódásához, és ennek érdekében kikényszerítették a vezető reformerek félreállítását, Kádár János elmozdítására azonban nem került sor, miközben Gomulka és Ulbricht is éppen ezekben az években kényszerült távozni a hatalomból. A magyar gazdasági reform kényszerű lassítása, korlátozása is csupán néhány évig tartott, majd az évtized végétől gyorsított ütemben folytatódott a radikális kísérletezés politikája.

Kádár János és a magyar vezetés számára ezért 1968 elejétől valójában csak egy lehetőség adódott: mindent elkövetni annak érdekében, hogy lehetőleg az első forgatókönyv valósuljon meg, ha pedig az mégsem sikerül, akkor a harmadik, de semmiképpen sem a reformokat általában diszkreditáló második. Fontos azonban már most leszögezni, hogy Kádár és a szovjetek, illetve a többi vezető között nem abban volt nézetkülönbség, hogy amennyiben

Csehszlovákiában a kapitalizmus restaurációjára kerülne sor, akkor szabad-e, be kell-e avatkoznia a Szovjetuniónak, illetve a Varsói Szerződés tagállamainak. Erre a kérdésre Kádár világos választ adott az MSZMP KB 1968. június 19-20 ülésén, amikor határozottan leszögezte: „Ha azt mondom, hogy ellenforradalom van, és felülkerekedett az ellenforradalom, akkor őszintén szólva – így magunk között mondva – a legmesszebbkig el kell menni, s akkor én rögtön megszavaznám két kézzel, hogy szállják meg Csehszlovákiát a Varsói Szerződés erre hajlandó és aktív országai, mert még ezt is meg kell tenni, mert Csehszlovákiát nem veszítheti el a szocialista világ”.²⁷⁶ Ebben a megnyilatkozásban valójában semmi meglepő sincs, hiszen Kádárt akkor is ugyanez a szilárd kommunista meggyőződés vezérelte, amikor 1956-ban elvállalta a magyar forradalmat leverő ellenkormány vezetését. Sőt, valójában az egész táborban ő volt az egyetlen ember, aki a súlyos válságba került kommunista rendszer megmentését első számú vezetőként irányította a tábor egy országában. A különbség tehát nem a kommunista rendszer fenntartása iránti elkötelezettségben, hanem a helyzetértékelésben volt, vagyis abban, hogy *mikor jön el az a pillanat*, amikor politikai megoldásra már nincs esély, csakis a katonai invázió mentheti meg Csehszlovákiát a szocialista tábor számára. Ebben a kérdésben viszont Kádár mindvégig mereven ragaszkodott a saját 1956-os tapasztalataira alapozott képlethez: külső fegyveres beavatkozásra csak akkor kerülhet sor, ha egy adott országban az ellenforradalom már felülkerekedett. Hiszen, amennyiben ez a nem kívánt fejlemény bekövetkezne, a Szovjetunió néhány nap alatt képes a rendet és a kommunista rendszert helyreállítani. Ezért a csehszlovákiai fejleményekkel kapcsolatban kezdetben a magyar álláspont az volt, hogy az országban, bár vannak negatív jelenségek, ellenforradalmi veszély nincs, a fejlődés lényege a korábbi hibák kijavítása. Május elejétől pedig az ellenforradalmi veszély és a helyzet súlyosságának elismerése mellett Kádár

²⁷⁶ Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottságának 1968. június 19–20-i üléséről, MOL, MOL M-

azt hangsúlyozta, hogy mindezek ellenére az ellenforradalom még nem kerekedett felül. Az ötök júliusi varsói tanácskozásán ugyan Kádár végül elvben elfogadta a készülő közös invázió tervét, és vállalta az abban való részvételt²⁷⁷, azonban ezt követően is mindent tőle telhetőt megtett a végső megoldás elkerülése érdekében. Végül elfogadva a realitásokat, az augusztus 21-i katonai akcióban is részt vett Magyarország, ám sajátos módon, elvi álláspontját Kádár még ekkor sem adta fel. Közvetlenül a beavatkozás előtt, augusztus közepén Jaltában Brezsnyevnek is elmondta, hogy a csehszlovákiai események nem az 1956-os magyar, hanem a lengyel eseményekkel mutatnak több hasonlóságot, a szovjetek mégis a magyarországi megoldást alkalmazták.²⁷⁸ Ezt az álláspontot magyarázza, hogy 1956-os értelemben 1968 augusztusában még valóban nem győzött az ellenforradalom Csehszlovákiában, tehát Kádár következetes volt, amikor úgy értékelte, hogy a beavatkozás korábban történt, mint a lehetséges végső időpont. Csakhogy Kádár ez esetben tévesen ítélte meg a helyzetet. Az általa említett 1956-os lengyel párhuzam éppen, hogy azt bizonyította, hogy ami akkor, ott lehetséges volt, az teljesen irreális volt 1968-ban Csehszlovákiában. Gomulka ugyanis 1956 októberében reálisan felmérve a szovjet tolerancia határait, akarta, és végül tudta is a helyzetet a szovjetek által még elfogadható keretek között konszolidálni. Csehszlovákiában viszont egészen más volt a helyzet, és az 1968 augusztusáig lezajlott folyamatok lényegüket tekintve nem a lengyelországi, hanem két *magyarországi* átalakuláshoz voltak hasonlatosak. Az első az 1956 februárja és novembere között végbement folyamat, melynek következtében a november 4-i második szovjet intervenció időpontjában a kommunista hatalom már nem létezett és a rövid időn belül várható általános választások után bizonyosan egy polgári

KS-288.f. 4/92. ő.e.

²⁷⁷ A magyar hadseregnek a csehszlovákiai intervencióban vállalt szerepéről lásd: Pataky (1996).

²⁷⁸ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. augusztus 20-i üléséről, MOL M-KS-288.f. 5/ 467. ő.e.

demokratikus rendszer jött volna létre.²⁷⁹ A két válság összehasonlító vizsgálatánál ugyan látszólag a különbségek dominálnak, hiszen Csehszlovákiában nem volt fegyveres felkelés, a két eseménysor alaposabb összevetése azonban azt mutatja, hogy a kommunista pártnak a sajtószabadság feltételei mellett a társadalom nyomására történt rendkívül gyors elbizonytalanodása, legitimáció vesztese, eróziója, majd felbomlása olyan fejlemények, amelyek rövid idő alatt Csehszlovákiában is érvényre jutottak volna. Mindez Magyarországon részben a forradalmat megelőző fél évben fokozatosan, majd a forradalom két hetében gyorsított ütemben ment végbe.²⁸⁰

A másik folyamat a magyarországi rendszerváltás, 1988-89-ben végbement, mintegy másfél éves, ma már kiválóan dokumentált folyamata, melynek vizsgálata megvilágítja, hogy a kommunista párt egy az 1968-ashoz részben hasonló átmeneti helyzetben hogyan próbált a maga számára a társadalom érdekeit a korábbinál sokkal inkább figyelembe vevő új típusú legitimációt teremteni. A *párton belüli pluralizmus* bevezetésétől a társadalom nyomására gyorsan eljutottak a többpártrendszer *formális* elfogadásához, amelyet azonban a *szabályozott hatalommegosztás* keretei között, a *kommunista párt domináns szerepének fenntartása* mellett képzeltek el. Innen azonban, a szovjet intervenció fenyegetésének fokozatos elmúlásával már csak egy lépés volt a valódi, *versenyos választások* elfogadása 1989 májusában. Az ezt követően megindult nemzeti kerekasztal tárgyalások eredményeképpen szeptemberben az ellenzékkel szabad választások megtartásáról kötöttek megállapodást, október elején pedig az MSZMP szociáldemokrata párttá alakult át.²⁸¹

A szovjet, lengyel, kelet-német és bolgár prognózisok 1968 nyarán éppen ilyen irányú

²⁷⁹ Erről lásd bővebben: Békés (2006) 64–66. Az 1956-os magyar forradalomról általában lásd: Békés–Byrne–Rainer (2002).

²⁸⁰ A két válság összehasonlító elemzését lásd: Békés (2004) 223–236.

²⁸¹ Az MSZMP politikájáról a rendszerváltás idején lásd: Kalmár (2000).

átalakulástól féltették a csehszlovák pártot, és egyáltalán nem alaptalanul. A szabad sajtó, a politikai klubok (amelyek valójában proto-ellenzéki pártok voltak) megalakítása és működése, a Szociáldemokrata Párt újjáalakulásának előkészítése, a nyíltan polgári demokratikus platformot képviselő “2000 szó”- nyilatkozat, és annak recepciója, valamint az egyre radikálisabb társadalmi követelések sokasodása mind azt jelezte, hogy a csehszlovák társadalom, erős nosztalgiát érezvén a két háború közötti parlamentáris demokrácia iránt, – külső beavatkozás nélkül – hosszabb távon semmiképpen sem korlátozta volna igényeit egy reform-szocialista rendszer bevezetésére. Ma már nem kétséges, hogy 1968 nyarán Csehszlovákiában egy olyan átmenet zajlott, amelynek során fokozatos és meglehetősen gyors elmozdulás következett be egy reformista szocialista modell elképzelésétől és gyakorlatától egy olyan nem-totalitáriánus rendszer irányában, amely végül e rendszer modern formájában érte volna el csúcspontját, azaz egy nyugati típusú parlamentáris demokráciában, ahogyan ez külső kontrol hiányában néhány hónap alatt meg is történt 1990-ben.

A Dubček-vezetésnek, mely az augusztusi katonai beavatkozásig formálisan még kézben tudta tartani az eseményeket, ebben a helyzetben valójában két választási lehetősége volt: az első, hogy megpróbálják a liberalizáció folyamatát egy olyan szintre korlátozni, amelyet a szovjetek valószínűleg még elfogadhatónak tartanak (az 1956-os Gomulka-modell). Ez azonban a szelepek 1968 januárja óta tartó fokozatos megnyitása miatt, s különösen a már megvalósult sajtószabadság feltételei mellett komoly konfliktust okozott volna a hatalom és a társadalom viszonyában, így a várhatóan egyre erősödő társadalmi ellenállást valószínűleg végül belső erőkkal kellett volna elnyomni (az 1981-es Jaruzelsky-modell). Dubcek azonban, akárcsak Nagy Imre Magyarországon, vagy Stanislaw Kania Lengyelországban, a kommunista vezetők „puha” típusába tartozott, aki erre alkatilag nem volt képes, és aki válságos helyzetben nem tudott és nem is akart a kommunistáktól elvárt kíméletlenséggel fellépni a demokratizálódási folyamat és a társadalom ellen. Ebben az értelemben Kádár Jánost, aki a magyarországi

„puha” diktatúra vezetőjeként nyugaton liberális kommunistaként tartottak számon, egyértelműen a „kemény” kommunista típusába sorolhatjuk. Ebben valójában semmi meglepő sincs, hiszen ebbe a kategóriába tartozott Titó is, aki pedig önálló külpolitikájával nagy népszerűséget szerzett a nyugati világban. Mi több, neki még hosszú uralkodása alatt súlyos belső válsághelyzettel sem kellett szembenéznie, gazdasági szempontból pedig a jugoszláv reformok a legmesszebbre jutottak az eredeti, lenini-sztálini modelltől. Mégis, amikor szint kellett vallania, Tito nem habozott „kemény” kommunistaként fellépni. Hruscsov és Malenkov 1956 november 2-án éjjel Brioni szigetén nem csak a jugoszláv vezető jóváhagyását szerezték meg a magyarországi „ellenforradalom” leveréséhez és a kommunista rendszer megmentéséhez, hanem Tito azt is felajánlotta, hogy segít a Nagy Imre csoportnak a politikai életből történő kikapcsolásában.²⁸²

A második lehetőség az volt (és valójában mind Nagy Imre 1956-ban, mind pedig a prágai vezetők 1968-ban ezt választották), hogy megpróbálják elkerülni a konfliktust a társadalommal, és fokozatosan engednek a társadalmi nyomásnak. Ugyanakkor megkísérelték meggyőzni a szovjeteket arról, hogy a politikai reformok, bármennyire komolynak tűnnek is, még mindig a szocialista rendszer korlátain belül maradnak. Ezért nem hajtotta végre a csehszlovák vezetés a szovjetekkel 1968 augusztusában Ágcsernyőn kötött egyezményt, mivel minden okuk megvolt arra, hogy azt feltételezzék, a közvélemény azt a prágai tavasz eszméje elárulásának tekintené, és igen heves ellenállást váltana ki a társadalom részéről.²⁸³ A szovjetek viszont ezt a tényt nyilvánvaló bizonyítéknak tekintették arra, hogy a prágai vezetés

²⁸² Békés (2006) 98.

²⁸³ 1968. július 29–augusztus 1. között az akkori csehszlovák–szovjet határ csehszlovák oldalon fekvő Ágcsernyő (Cierna nad Tisou) településen folytatott kétoldalú tárgyalásokat a szovjet és a csehszlovák vezetés négy–négy tagja. A találkozón a prágai vezetők beleegyeztek az alábbi feltételek teljesítésébe: biztosítják a párt vezető szerepét, megerősítik a tömegtájékoztatás ellenőrzését és központi irányítását, betiltják a Szociáldemokrata Pártot és az egyéb antiszocialista szervezeteket, külön állambiztonsági szervezetet hoznak létre, garantálják, hogy a találkozón a szovjet álláspontot nyíltan támogató Vasil Bil’akot nem hagyják ki a vezetésből, továbbá néhány személyi változást

képtelen, és ami ennél is rosszabb, nem is akarja a szovjet elvárások szerint irányítani az eseményeket.

Egy többé már nem megbízható pártvezetés és az egyre veszélyesebben szabad sajtó léte mellett augusztus elejére Moszkva már sem a csehszlovák állambiztonsági szervekben, sem pedig az ország katonai vezetésében nem bízott, mivel hűségük erősebbnek mutatkozott a prágai vezetéshez, mint a Szovjetunióhoz. Így tehát lényegében ugyanazt a négy tényezőt, melyek megfontolása a katonai beavatkozásra vonatkozó döntés meghozatalához vezetett Magyarországon 1956-ban, hasonlóan súlyos válság jeleinek tekintették Csehszlovákia esetében 1968-ban, és ennek felismerése közvetlenül elvezette Moszkvát a katonai beavatkozáshoz, véget vetve ezzel a prágai tavasznak.²⁸⁴ Míg *morális* tekintetben mindkét akció súlyosan elítélendő durva beavatkozás volt egy formálisan független szövetséges állam belügyeibe, *reálpolitikai* értelemben a szovjet vezetés, saját birodalmi érdekeit szem előtt tartva mindkét esetben racionális döntést hozott.

Kádár közvetít

Alexander Dubcek, a CsKP Központi Bizottsága 1968. január 1-3 közötti ülésén megválasztott új első titkára legelső nemzetközi találkozóján Kádár Jánossal folytatott tárgyalást. Miután Dubcek január 10-én hivatalos moszkvai látogatásra kapott meghívót, néhány nappal később bizalmas üzenetben kért titkos találkozót a magyar párt vezetőjétől, hogy még moszkvai utazása előtt konzultálhassanak.²⁸⁵ Az új csehszlovák vezető számára logikus választás volt Kádár megkeresése, hiszen a Magyarországon a hatvanas évek elején végrehajtott sikeres desztalinizáció, a vezetés reformelkötelezettsége a magyar pártot helyből

hajtanak végre a párt vezető szerveiben. Huszár (1998) 222.

²⁸⁴ Békés (2004) 233. Az első három tényező szerepét Rainer M. János hangsúlyozza, lásd: Rainer (1993). A tömegtájékoztatás szerepére ebben a vonatkozásban Kende Péter hívta fel a figyelmemet.

²⁸⁵ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. január 23-i üléséről, MOL M-KS-288.f. 5/

potenciális szövetségessé tették a prágai reformerek számára, akitől támogatást remélhettek politikájuk számára. Dubceknek ugyan nem lehettek kétségei afelől, hogy a szovjetek előtt a találkozót ténye nem marad titokban, ám talán éppen abban bízott, hogy az alig egy hónappal korábban, az 1967. decemberi csehszlovákiai válság idején éppen Brezsnyev által megszervezett, ám végül megghiúsult magyar közvetítési kísérlet legitimálja majd mostani konzultációját. Ismeretes, hogy novemberi moszkvai útja alkalmával a pártvezetői és államelnöki tisztet egy személyben betöltő Novotny, a CsKP Elnökségének (ez volt a Politikai Bizottság akkori neve) tudta nélkül, prágai látogatásra hívta meg Leonyid Brezsnyevet, a látogatástól veszélybe került pozíciója megerősítését remélve. Brezsnyev viszont, még a szovjet blokk gyakorlatához képest is szokatlan eljárással Kádár Jánost is meghívatta Novotnyval Prágába, szintén a CsKP vezetésének tudta nélkül. A szovjet pártfőtitkár nyilván azt remélte, hogy Kádár nemzetközi tekintélye, a belső válságok kezelésében és nehéz helyzetek konszolidálásában szerzett jelentős tapasztalatai segítenek meggyőzni a prágai vezetés elégedetlen tagjait arról, hogy Novotny leváltását egy későbbi időpontban kell végrehajtani. Ezzel akkor a magyar vezető is egyetértett, így Brezsnyev kérésére elvállalta a missziót.²⁸⁶ A csehszlovákiai események drámai változásait jól illusztrálja, hogy Brezsnyev 1967. december 13-i telefonbeszélgetésében még azzal ösztönözte Kádárt a három nappal később esedékes utazásra, hogy a csehszlovák vezetők már nagyon várják őt Prágában, mire Kádár közölte vele, hogy Novotny épp aznap mondta le a meghívást.²⁸⁷ Így végződött Kádár sikertelen közvetítési kísérlete Novotny és belső ellenzéke között.

A vadászattal egybekötött Dubcek-Kádár találkozóra január 20-21-én került sor a szlovákiai Kistapolcsányban.²⁸⁸ A két vezetőt régi személyes kapcsolat kötötte össze, így a tárgyalások

444. ő.e.

²⁸⁶ Emlékeztető Kádár és Dubcek megbeszéléséről, 1968. január 22., MOL M-KS-288. f. 47/743. ő.

²⁸⁷ Navrátil et al.(1998) 22.

²⁸⁸ A csehszlovákiai válsággal kapcsolatos magyar politikáról általában lásd: Huszár Tibor (1998).

valódi baráti légkörben zajlottak, ezt jó illusztrálja Kádár nem éppen szokványos köszöntése: „gratulálok és egyben fogadja részvéteimet is”, jelezve, hogy jól ismeri a Csehszlovákiában megoldásra váró problémákat.²⁸⁹ „Nagyon jó légkör volt, Dubcek elvtárs olyasmit is mondott, hogy: nincs még két ember, akivel ugyanígy és ugyanezekről a dolgokról tudott volna beszélgetni, érthető okoknál fogva”.²⁹⁰ Dubcek részletesen beszámolt a csehszlovákiai válság okairól, történeti visszatekintést adva az ötvenes évek óta elkövetett hibákról, beszélt Novotny leváltásának körülményeiről, valamint a saját megválasztásáról. Az MSZMP vezetője őszintén elmondta, hogy decemberben egyetértett Brezsnyevvel abban, hogy Novotnyt, akit Kádár rendes embernek tartott, csak egy későbbi időpontban kell felmenteni. Talán ösztönösen megérezve, hogy Dubcek nem csak hogy nem utasítaná vissza a baráti tanácsot, hanem esetleg éppen azért jött a találkozóra, Kádár mindenekelőtt a pártvezetés egységének megteremtésére buzdított, valamint arra, hogy a problémákat tervszerűen, higgadtan és türelmesen kell megoldani. Arra is figyelmeztette Dubcket, hogy nem szabad sérelmi politikát folytatni, és azt is türelemmel kell viselni, hogy egyes testvérpártok nem lelkesednek a prágai változásokért.²⁹¹ „Ezt tekintse annak, hogy nem ismerik a körülményeket, a maga álláspontját. Majd megismerik, annak megfelelően fogják a dolgot értékelni.”²⁹² Ez a biztatás egyszerre tükrözte Kádár kezdeti optimizmusát, és egyszerre bizonyult olyan proféciónak, amely ugyan hamarosan valóra vált, ám abban az értékelésben a csehszlovák vezetők számára nem volt sok köszönet.

²⁸⁹ Feljegyzés Kádár és Novotny megbeszéléséről, 1968. február. 26, MOL M-KS-288. f. 47/743. ő. e. Mivel Huszár Tibor idézett könyvében szinte dokumentum-közlés-szerűen, lényegében teljes terjedelemben idézi a Kádár–Dubcek tárgyalásokra vonatkozó magyar pártiratokat, ennek jelzését az általam felhasznált idézetek esetében csak néhány esetben tartottam fontosnak.

²⁹⁰ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. január 23-i üléséről, MOL M-KS-288.f. /5. 444. ő.e., idézi Huszár (1998) 15.

²⁹¹ Emlékeztető Kádár és Dubcek megbeszéléséről, 1968. január 22., MOL M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

²⁹² Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. január 23-i üléséről, MOL M-KS-288.f. /5. 444. ő. e.

Kádár azt is jelezte, hogy nem tartja szerencsésnek a titkos találkozót, így meg is egyeztek abban, hogy a csehszlovák vezetők március végén, április elején kötetlen baráti látogatást tesznek Budapesten, amelyről közleményt adnak ki. A találkozót Kádár utólag „nyílt, őszinte négy szemközi beszélgetésnek” minősítette, Dubcek pedig „egészséges, józan gondolkodású, felelősség érzettől átítatott, gondokkal küszködő kommunista”-ként jellemezte.²⁹³

A következő Kádár-Dubcek találkozóra nem kellett márciusig várni, mivel az események időközben nemcsak Prágában és Moszkvában, hanem a prágai események miatt már ekkor komolyan aggódó Kelet-Berlinben és Varsóban is felgyorsultak. A csehszlovák vezetők moszkvai látogatására a tervezettnél előbb, már január végén sor került, közben pedig Gomulkával február 10-re egyeztek meg találkozóban,²⁹⁴ és az NDK-ból is meghívás érkezett. Ezért Dubcek számára fontossá vált, hogy a moszkvai bemutatkozás után az első nyilvános tárgyalás a szovjet blokk országai közül a szövetségesnek tekintett magyar vezetéssel történjen, amit a meghívást tartalmazó január 27-i üzenetében nyíltan közölt is Kádárral.²⁹⁵ Jellemző a prágai események hektikusságára, hogy a prágai magyar nagykövetségre eljuttatott eredeti üzenet szerint Dubcek először február 5-én Budapestre akart utazni, majd, néhány perccel később maga hívta fel a nagykövetet, kérve, hogy Komarnoban találkozzanak február 4-én vagy 5-én.²⁹⁶

A találkozón, amelyre a határ csehszlovák oldalán fekvő Komarnoban került sor²⁹⁷, a tárgyalások hivatalos jellegét erősítendő, azon a két párt külügyi titkárai, Vladimír Koucky, és Komócsin Zoltán valamint Kádár bizalmasa, Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes is részt

²⁹³ Emlékeztető Kádár és Dubcek megbeszéléséről, 1968. január 22., MOL M-KS-288. f. 47/743. ö. e.

²⁹⁴ A találkozó időpontját később 8-ára módosították, majd végül 7-én került rá sor.

²⁹⁵ Feljegyzés Dubcek Kádárhoz intézett üzenetéről. 1968. január 29. MOL M-KS-288. f. 47/743. ö. e.

²⁹⁶ Uo.

²⁹⁷ A tárgyalások végeztével, ebéd után Kádár kérésére Dubcek és társai rövid, mintegy fél órás látogatást tettek a határ magyarországi oldalán lévő Komáromban. Komárom eredetileg a Duna két

vettek. Dubcek beszámolt a márciusra tervezett KB ülés elő kerülő akcióprogram állásáról, jelezve, hogy „egyszerre nem akarnak nagyot markolni.”²⁹⁸ Vagyis ekkor még csak a legfontosabb kérdések rendezését tervezték, tehát olyan átfogó, a párt, az állam a gazdaság és a társadalom problémáit részletesen és távlatokban tárgyaló dokumentum kidolgozása, amelyet a CsKP KB ülése április 5-én fogadott el, ekkor még nem merült fel. Kádár kifejezetten diplomatikusan fejezte ki már ekkor meglévő komoly fenntartásait a csehszlovákiai fejleményekkel kapcsolatban, jelezve: „vigyázzanak, mert most már mindenki akcióprogramot csinál náluk.”²⁹⁹ AZ MSZMP PB február 6-i ülésén ugyanakkor a magyar párt vezetője ugyanezt az aggodalmát sokkal erőteljesebben fogalmazta meg: a komarnói találkozó előtt két nappal kapott információ szerint Csehszlovákiában „olyan cifra dolgok vannak, hogy az ember haja égnek áll. Különböző területeken 12 pontokat készítetnek és nyújtanak be a Központi Bizottsághoz. Ezek hangszerelése nem ellenséges és nem pártellenes, de a Központi Bizottság helyett csinálnak programot, s ezek némelyike persze tovább megy a Központi Bizottság jelenlegi pozíciójánál. Ilyesmik vannak benne, pl. hogy maradhat-e Novotny államelnök...”,³⁰⁰ Elképzelhető, milyen önuralomra és önszuggesszióra volt Kádárnak szüksége ahhoz, hogy egészen az „ötök” júliusi varsói tanácskozásáig határozottan ragaszkodjon a csehszlovákiai válság politikai megoldásához, ha már ezektől a későbbi fejlemények fényében igen halványnak tekinthető devianciáktól is égnek állt a haja.

Dubcek határozottan optimistán értékelte moszkvai látogatását, elmondta, hogy Brezsnyev és a szovjet vezetők minden támogatást megígértek számára. Ő viszont hangsúlyozta, hogy Moszkvában is elmondta: minden kérdést a Szovjetunióval együttműködve kíván megoldani.

partján elterülő egységes város volt, amelyet az 1920-as trianoni békeszerződés vágott ketté.

²⁹⁸ Emlékeztető Kádár és Dubcek komarnói találkozásáról, 1968. február 5. MOL M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

²⁹⁹ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. február 6-i üléséről, MOL M-KS-288.f. 5/445. ő. e.

³⁰⁰ Uo.

Dubcek és Kádár a nemzetközi helyzetet áttekintve minden fontos kérdésben egyetértettek (Közel-Kelet, Vietnám, a kommunista és munkáspártok budapesti konzultatív találkozójának ügye, stb.). A leginkább figyelemre méltó párbeszéd az NSZK-hoz fűződő viszony kérdésében bontakozott ki. Kádár megnyugvással konstataálta, hogy a csehszlovák pozíció mindenben azonos a magyarral, így a csehszlovák vezetésben szövetségést talált ennek a magyar gazdaság modernizálása szempontjából rendkívüli fontosságú kérdésnek a kezelésében. Az 1967. februári varsói külügyminiszteri értekezleten lengyel és keletnémet nyomásra elfogadott titkos jegyzőkönyv ugyanis megtiltotta, hogy Románia egyoldalú lépését követően Bulgária, Csehszlovákia és Magyarország diplomáciai kapcsolatot létesítsen az NSZK-val, noha ezt a bonni kormány mind a négy államnak felajánlotta.³⁰¹ Kádár és Dubcek egyaránt örvendetesnek találta, hogy közben helyreállították a jugoszláv-nyugatnémet diplomáciai viszonyt, s így már három szocialista országnak (Szovjetunió, Románia Jugoszlávia) van hivatalos kapcsolata az NSZK-val. Megállapították, hogy ez új helyzetet teremtett, ami Kádár számára azzal kecsegtetett, hogy a csehszlovák vezetéssel közösen idővel ki tudják erőszakolni a varsói diktátum felülvizsgálatát. Kádár igencsak nyíltan és plasztikusan fogalmazva ismertette Dubcekkal álláspontját: „mi ezt a megállapodást elfogadtuk, s ehhez tartjuk magunkat - minden lelkesedés nélkül. Nem megfelelő körülmények között jött az létre, kicsit merev a pozíció s az az említett hat pont olyan, mintha majdnem olyan igénnyel lépénk fel az NSZK felé, hogy kiáltsák ki a szovjet köztársaságot. Túlzottak és merevek a feltételek. Azt mondtam: mi természetesen a megállapodást betartjuk, de annak kapcsán utólag minden érdekelt félnél kifejtettük, hogy ez permanens kérdés, napirenden van, rendszeresen meg kell beszélni a szituációt, a helyzetet és azt, hogy mit kell tenni együttesen. Ez nem olyan kérdés, mint ami ezzel el is van intézve. És nem adhatjuk ki a fegyvert a kezünkből, hogy politikai

³⁰¹ A szovjet blokk NSZK-val kapcsolatos politikájáról lásd a 6. fejezetet.

lépésekre ne tudjunk politikai válaszokat adni., Dubcek és Koucky teljes mértékben egyetértett mindezzel.³⁰² Kádárnak az a reménye, tehát, hogy a dubceki vezetéssel közösen eredményesen léphet fel a Varsói Szerződés pozíciójának felülvizsgálatában az NSZK-hoz fűződő viszony ügyében, megítélésem szerint nagyon fontos tényező annak megértéséhez, miért próbált a magyar vezető szinte mindvégig ragaszkodni ahhoz, hogy a Csehszlovákiában a szovjet blokk érdekeinek megfelelő konszolidáció a dubceki politikai vezetéssel valósuljon meg, nem pedig a Moszkva által kiválasztott „egészséges erőkkel”.

A találkozón megállapodtak a kétoldalú gazdasági, kulturális kapcsolatok fejlesztésében is, Dubcek kérésére pedig Kádár nem zárkózott el attól, hogy az 1949-ben húsz évre között barátsági szerződés 1969-ben esedékes megújítására demonstratív céllal már 1968 nyarán sor kerüljön. Kádár és Dubcek következő találkozására ismét csak a tervezettől korábban, az 1948. februári csehszlovákiai fordulat huszadik évfordulóján rendezett prágai ünnepségen került sor. Eredetileg ugyan a testvéri országokból csak PB-tag vezette delegációt hívtak meg, Dubcek azonban február közepén kifejezetten azt kérte, hogy a szovjet delegációt „bel és külpolitikai okokra” hivatkozva maga Brezsnyev vezesse.³⁰³ Így a szovjet blokkban megszokott mintakövetés alapján végül a többi országot is a párt első számú vezetője képviselte. Prágában azonban Kádár legfontosabb megbeszélése sajátos módon nem Dubcekkal, hanem Novotnyval történt. Kádár nem csupán hallani akarta az ő álláspontját is a csehszlovákiai fordulatról, hanem arról igyekezett meggyőzni a sértett politikust, hogy ő se folytasson sérelmi politikát, – vagyis ne akadályozza a reformokat – a pozitív kibontakozáshoz most a legfontosabb a vezetés egysége, ezért azt tanácsolta, hogy Novotny

³⁰² Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. február 6-i üléséről, MOL M-KS-288.f. 5/445. ő. e.

³⁰³ Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. február 13. MOL M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

„az elvtársakkal közösen igyekezzen a kérdések megoldását elősegíteni.”³⁰⁴

Március folyamán azonban a szovjet tábor országaiba egyre aggasztóbb hírek érkeztek Csehszlovákiából: a cenzúra eltörlését követően a sajtóban és a médiában egyre radikálisabb nézetek kaptak nyilvánosságot, s ezek között Novotnyak az államelnöki posztról való leváltásának követelése nem is tartozott a különösebben merész kívánságok közé. A szovjet vezetők ezért úgy vélték, sürgősen össze kell hívni egy olyan tanácskozást, amelyen a testvéri országok vezetői elvtársi segítséget nyújtanak Dubceknek és társainak a helyzet konszolidálása érdekében. A Drezdában 1968. március 23-án lezajlott találkozó története és ott Kádár közvetítői magatartása már meglehetősen ismert. A magyar vezetőnek a tanácskozás előkészítésében játszott fontos szerepe azonban sokkal kevésbé közismert, noha a Varsói Szerződés tagállamainak Románia nélkül összeült drezdai találkozója valójában egy Brezsnyev–Gomulka–Kádár közötti intenzív egyeztetési folyamat eredményeképpen jött létre. Brezsnyev a csehszlovákiai válság idején rendszeres telefonkapcsolatban állt a „hatok” többi öt országának vezetőivel, így Kádárt is gyakran felhívta tájékoztatás és konzultáció céljából, általában hetente legalább egyszer, de volt olyan, hogy egy nap kétszer is. Március 11-én Brezsnyev azzal szondázta Kádár véleményét, hogy közölte: Gomulka és Zsivkov nagyon aggódnak a csehszlovákiai fejlemények miatt, így felmerült, hogy szükség lenne egy tanácskozásra lehetőleg még azon a héten, Prágában. Mivel a VSZ Politikai Tanácskozó Testülete márciusi szófiai ülésén maga Dubcek javasolta, hogy gyakrabban kellene legfelsőbb szinten konzultálni a gazdasági együttműködésről, a találkozót gazdasági kérdésekről folytatott konzultációnak kellene álcázni, ezért az első titkárok és miniszterelnökök mellett a tervhivatalok elnökeit is meg kell hívni. Kádár nem lelkesedett az ötletért, de nyíltan elutasítani sem merte a szovjet kezdeményezést, ezért taktikai okokból Prága helyett Ungvárt

³⁰⁴ Feljegyzés Kádár és Novotny beszélgetéséről, 1968. február 26. MOL M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

javasolta, „hogy ne legyen feltűnő”, és mivel az álcázással sem értett egyet, jelezte, hogy „feltétlenül szükséges megmondani Dubcek elvtársnak az igazat.” Vagyis azt indítványozta, hogy csak az első titkárok találkozzanak, és azok közül is csak négy országból, a Szovjetunióból, Csehszlovákiából, Lengyelországból és Magyarországról. Mivel ekkor Kádár már jól ismerte az egyes országok vezetőinek nézeteit, ez a szűkített verzió növelte volna annak lehetőségét, hogy egy konstruktív légkörű tanácskozás valóban segítséget nyújtson a Dubceki vezetésnek a pozitív kibontakozáshoz, ne pedig a prágai vezetők tévelygéseit elítélő bíróság szerepét töltsse be.³⁰⁵

Március 12-én Brezsnyev már nem bízta „közvetítőkre” a dolgot, most már saját súlyos aggodalmaként jelezte, hogy Prágában veszélyes tendenciák érvényesülnek, amelyek már a hadseregbe is kiterjedtek, ezért a találkozóra nagy szükség van. Gomulka előbb felvetette Novotny meghívásának lehetőségét is, helyszínnek pedig Moravska Ostrava-t javasolta, majd pedig – megfontolva Kádár javaslatát – , egyetértett a szűkített verzióval, sőt akár abba is belement volna, hogy csak a szovjet, csehszlovák és magyar vezetők találkozzanak.³⁰⁶

A következő nap Brezsnyev jelentette, hogy beszélt Dubcekkal telefonon és felvetette neki a találkozó gondolatát, amit ő kedvezően fogadott, de választ csak későbbre ígért. Brezsnyev közölte Kádárral, hogy a szovjet vezetés különböző intézkedéseket vett tervbe, köztük Dubcek meghívását Moszkvába, de azt is jelezte, hogy „bizonyos más intézkedéseket is tesznek”, melyekről még az amúgy lehallgatás-biztos speciális telefonon sem akart beszélni. Vagyis megkezdődött a katonai megoldás előkészítése is.³⁰⁷ Március 16-án Brezsnyev azzal jelentkezett, hogy Dubcek ugyan továbbra is egyetért a találkozóval, de konkrét választ csak

³⁰⁵ Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. március 11. MOL M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

³⁰⁶ Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. március 12. MOL M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

³⁰⁷ Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. március 13. MOL M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

később tud adni. Felvetette viszont, hogy fel fogja hívni Kádárt és esetleg Magyarországra látogat, hogy beszélhessen vele. Brezsnyev szerint "érezhető volt, hogy a Kádár elvtárrsal való találkozást nagyon jó érzéssel várja, nagyon jó a viszony és teljes a bizalom." Brezsnyev nem véletlenül udvarolt Kádárnak, ezt a bizalmi tőkét is a közös cél érdekében kívánta felhasználni. Jelezte, jónak tarja az ötletet, mivel a kétoldalú találkozón a magyar vezető elmondhatná a közös gondokat, s így előkészíthetné a négy párt találkozóját.³⁰⁸

Dubcek azonban időközben meggondolta magát, és letett a magyarországi látogatásról, így március 19-én már arról tájékoztatta Brezsnyevet, hogy kész a találkozóra, amelynek helyszínéül Drezdát javasolta, mivel még nem járt az NDK-ban, s azt semleges helynek tekintette. A kelet-német vezetés álláspontjának ismeretében ezt a minősítést nem könnyű megmagyarázni, még figyelemre méltóbb azonban, hogy Dubcek időközben azonosult a brezsnyevi álcázási taktika ötletével, és maga javasolta, hogy a tanácskozásnak „gazdasági tárgyalás jellege” legyen, s ezért azon vegyenek részt a tervhivatalok vezetői is.³⁰⁹

Valószínűleg azt remélte, egy ilyen megoldás mind nemzetközileg, mind pedig a hazai közvélemény előtt védhetőbbé teszi azt a döntést, hogy a csehszlovák vezetés részt vesz egy olyan tanácskozáson, ahol nyilvánvalóan a prágai fejlemények értékelése lesz a fő téma. A nemzetközi irodalomban mindmáig tartja magát az az 1968-ban keletkezett mítosz, hogy a csehszlovák vezetést törbe csalták Drezdában, vagyis csak a helyszínen tudták meg, hogy a tanácskozás valódi célja nem a gazdasági együttműködés, hanem a csehszlovákiai helyzet megvitatása. A magyar forrásokból világosan kiderül, hogy Dubcek kezdettől fogva mindennel tisztában volt, viszont ő maga vezette félre a csehszlovák vezetés többi tagját, akik azután valóban őszintén meglepődtek, amikor kiderült a találkozó igazi jellege.

³⁰⁸ Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. március 16. MOL M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

³⁰⁹ Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. március 19. MOL M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

Brezsnyev tehát végre révbe ért, most már csak a bolgárok részvételét kellett biztosítani, ezért Kádár megdolgozása céljából közölte, hogy Gomulka ezzel már egyetértett.³¹⁰ Ugyanezen a napon ülésezett az MSZMP Politikai Bizottsága is. A testület számos tagja rendkívül aggodalmasnak tartotta a tanácskozás megtartását, amiatt aggódva, hogy az egyértelmű beavatkozás lesz Csehszlovákia belügyeibe, és így jelentős politikai kárt okoz majd a prágai vezetésnek. Az is felmerült, hogy a tanácskozást tartsák Budapesten, többen viszont kifejezetten arra bízatták Kádárt, hogy győzze meg Dubceket, hogy a csehszlovák vezetők, éppen a rájuk leselkedő veszély miatt ne menjenek el a találkozóra.

Kádár a PB részéről nem számított ilyen kritikus álláspontra, az a gondolat pedig, hogy miután Brezsnyev nagy nehezen rábeszélte Dubceket a találkozóra, most ő, Kádár „fúrja meg” a tervet, határozottan riasztotta. A manőverezés, a manipulálás, a közvetítő szerep, a kompromisszumok lankadatlan keresése politikai habitusa lényegét képezték, a szovjet szándékokkal való nyílt szembeszegülés azonban elképzelhetetlen volt számára. Ezért hosszasan érvelve értette meg a testülettel, hogy a találkozót most már mindenképpen meg kell tartani, s még attól sem riadt vissza, hogy olyan érveket vessen be, amelyekről maga is jól tudta, hogy azok aligha reálisak. Így például végső érvként kifejtette, hogy „ezen a találkozón más nem derülhet ki, mint hogy mi többiek teljes erővel támogatjuk a csehszlovák párt Központi Bizottságának ezt a koncepcióját.” Majd valamivel realistább módon, kétségeit is érzékeltetve hozzátette: „Ha ez ott világos lesz, akkor ez nem lebecsülhető eredményt jelent.”³¹¹ Kádár még aznap telefonüzenetben közölte a Brezsnyevvel a PB pozitív döntését, de azt is jelezte, hogy a testület „vegyes érzésekkel fogadta a találkozóra vonatkozó javaslatot, mert nem sok pozitív várható tőle, és számolni kell negatív csehszlovák és nemzetközi

³¹⁰ Uo.

³¹¹ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. március 19-i üléséről, MOL M-KS-288.f. 5/ 451. ö.e.

értelmezéssel és visszhanggal.”³¹²

A március 23-án megtartott drezdai találkozón általános volt az a vélekedés, hogy a csehszlovákiai fejlemények súlyos aggodalomra adnak okot, Brezsnyev szolidabb formában beszélt az ellenforradalmi veszélyről, Gomulka viszont durva kirohanást intézett az új vezetés ellen, azt állítva, hogy Prágában „a reakció és az ellenforradalom jól érzi magát”.³¹³ Drezdában Kádár megpróbált eleget tenni annak a belső meggyőződéséből fakadó kettős célkitűzésnek, hogy minél határozottabb támogatásáról biztosítsa a csehszlovák vezetést, ugyanakkor saját tapasztalatai alapján minél hatékonyabban figyelmeztessen a helyzetből adódó lehetséges veszélyekre is. Felszólalásában ezért hangsúlyozta, hogy a magyar vezetés szolidáris a CsKP-val, és, hogy ami ott történik, az Csehszlovákia belügye, amibe nem lehet beavatkozni.³¹⁴ Kérte, hogy Prágában úgy oldják meg a problémákat, hogy abból a szocialista rendszer megerősödve jöjjön ki. Ugyanakkor figyelmeztetett arra, hogy jelenleg a vezetés nem egységes, s egység nélkül nem lehet sikeres a kibontakozás. A siker másik zálogát pedig a kétfrontos harc következetes végig vitelében jelölte meg, azaz harcolni kell a szocializmus építése során 1968 januárja előtt elkövetett hibák kijavításáért, egyúttal viszont határozottan fel kell lépni a szocialista-ellenes jelenségek, tendenciák ellen.

Kádár részletesen beszélt arról is, hogy ellenforradalmi helyzet ugyan nincs Csehszlovákiában, – ellentétben azzal, amit Brezsnyev és Gomulka állított – de annak potenciális veszélye fennáll, mivel a jelenlegi helyzet nagyon sokban hasonlítható az 1956-os magyar forradalom előjátékához, az 1956. februártól októberig eltelt időszak magyarországi fejleményeihez. Hozzátette, nagyon reméli, a végkifejlet most nem ugyanaz lesz, mint akkor

³¹² Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. március 19/2. MOL M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

³¹³ Karner et al. (2008) 449. Kádár Jánosnak az MSZMP PB ülésén tartott szóbeli beszámolója szerint ez a mondat így hangzott: „Prágában az ellenforradalom szabadon jár.”) Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. április 2-i üléséről, MOL M-KS-288.f. /5. 452. ő. e.

³¹⁴ Kádár felszólalását magyarul közli: Békés (2008/b)

volt. Leghatásosabbnak szánt érvként azt mondta el, hogy a magyarországi válságot sem tudatos ellenforradalmárok készítették elő, hanem zavaros gondolkodású, elvtelen emberek, akik a XX. kongresszus irányelvei érvényesítésének jelszavával léptek fel, s ellenséges szándék nélkül rettenetes károkat okozva, ők nyitották ki a vár kapuját az osztályellenség előtt. S ha még ez sem lett volna elég világos utalás, hozzátette: Nagy Imre sem volt tudatos ellenforradalmár, aki a szocialista rendszer megdöntését tervezte volna, valójában csak az események hatására, október 25-26 táján csatlakozott az osztályellenséghez.³¹⁵ Kádár végül nyíltan a csehszlovák képviselők szemébe mondta: „ezek az események önök közül bárkiből Nagy Imrét csinálhatnak.”³¹⁶ Mivel az öt párt képviselői közül egyedül Kádár fejtette ki nyíltan támogatását a Dubcek-féle vezetés iránt, jelezve, hogy a megoldás egyedül az ő feladatuk lehet, a drezdai értekezletet értékelve az elemzők általában Kádár felszólalását tartják a leginkább liberális álláspontnak. A helyzet azonban bonyolultabb, mivel a tanácskozáson mindkét szélsőséges nézetet maga Kádár jelenítette meg: a Nagy Imrére vonatkozó fejtegetései ugyanis a lehető legdurvább utalások voltak a dolgok lehetséges kimenetelét illetően, hiszen mindenki tudta, hogy őt végül árulónak nyilvánították, és kivégezték.

Figyelemre méltó Kádár fejtegetése a magyarországi szlovákokról illetve a szlovákiai magyarokról annak kapcsán, hogy Csehszlovákiában a magyarországi kisebbségi politikát bíráló vélemények kaptak nyilvánosságot. Az a kijelentése, hogy ”a magyarok harminc százaléka él külföldön, a szomszédos országokban” tudomásom szerint a Trianon szindróma első multilaterális fórumon történt hivatalos felvetése volt. Kádár ehhez kapcsolódó

³¹⁵ Kádárnak ez az eszmefuttatása különös figyelmet érdemel, mivel a Nagy Imre-perben hozott ítélet indoklása ennek éppen az ellenkezőjét állította. Lásd: Dornbach–Kende–Rainer M.– Somlai (2008) 225.

³¹⁶ Az 1968. március 23-i drezdai értekezlet jegyzőkönyve. Stiftung Archive der Parteien und Massenorganisationen im Bundesarchiv, Zentrales Parteiarchiv, Berlin, (SAPMO BArch. ZPA), IV 2/201/778.

„pártszerű” konklúziója ugyan konkrétan az volt, hogy veszélyes útra lépnének, ha a szocialista országok elkezdenének foglalkozni az egymás országaiban élő nemzeti kisebbségek sorsával, ám a valószínűleg szándékos kétértelműséggel előadott gondolatmenet egy másik mondata már más irányba mutatott: „Ha egy magyart kérdeznek: mi ez tulajdonképpen? – akkor azt mondhatom: ez nem csehszlovák belügy, hiszen minket is érint.” Az „ötök” májusi moszkvai találkozásán pedig Kádár már egészen világosan meg is fogalmazta a dolgok várható kimenetelét: “Ennél tovább a nyilvánosság előtt egyelőre nem mentünk, de magunkhoz kértük a csehszlovák nagykövetet annak kapcsán, hogy ők a nemzetiségi kérdésben az isten tudja milyen kijelentésekkel álltak elő. Azt állították például, hogy Magyarországon a szlovákok asszimilációjára irányuló politika folyik. Ennek kapcsán figyelmeztettük őket, ha ez így megy tovább, akkor, kérem, mi is gondot fogunk fordítani a csehszlovákiai magyar lakosság sorsára.”

A tanácskozásról kiadott kommuniké megszövegezésében a magyar vezetőknek fontos szerep jutott. Az eredeti szovjet tervezet, amely részletesen felsorolta, mit kell tenniük a prágai vezetőknek, olyannyira nyílt beavatkozást jelentett volna Csehszlovákia belügyeibe, hogy azt a magyarok sem tudták elfogadni. A csehszlovák delegációval az egyik szünetben egyeztetve Fock Jenő miniszterelnök kifejtette, hogy az komoly károkat okozna a prágai vezetésnek, így azt egyszerűen nem fogadhatják el. Kolder szerint, ha mindezt beleveszik a kommunikébe, az az ő „koporsószögük” lesz. Kádár, a kompromisszumok nagy mestere viszont jelezte, hogy valamit azért mondani kell arról, hogy itt erről is tárgyaltak, „mert ha semmit nem mondunk, kinevet a világ, hogy ebben a szituációban nem beszéltünk a csehszlovák helyzetről”. Dubcek bele is ment, hogy megemlítsék, ők tájékoztatást adtak a helyzetről. Ekkor érkezett meg Brezsnyev, közölve, új szöveget készítettek, s abban nincs szó Csehszlovákiáról. A magyarok ekkor jelezték, hogy közben már megegyeztek Dubcekékkal, így végül egy ad hoc szovjet–

csehszlovák–magyar „bizottság” készítette el a kommuniké végső szövegét.³¹⁷

Döntéskényszer

A drezdai találkozó nem érte el a célját, mert a testvérpártok figyelmeztetései ellenére Csehszlovákiában a vezetés nem állta útját a demokratizálódási folyamatnak, hanem azt megpróbálta a szocializmus megújításának beállítani, s meglehetősen naiv módon maga is hinni igyekezett abban, hogy mindez nem veszélyezteti a kommunista párt pozícióit. Brezsnyev az újabb fejlemények alapján április 16-án már úgy értékelte a helyzetet Kádárnak, hogy „Csehszlovákia elvesztésének küszöbén vagyunk.” Felvetette, hogy valószínűleg hamarosan az „ötöknek”, azaz a VSZ Csehszlovákia és Románia nélküli tagjainak titokban találkozniuk kell a helyzet megvitatása céljából. Kádár nem zárkózott el az újabb találkozó gondolatától, de érzékelve, hogy a válság kezelésében minőségi változás van érlelődőben, aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy „nem tudja elképzelni, hogyan lehetne az ő sorsukról [a csehszlovákokról – B.Cs.] beszélni nélkülük”.³¹⁸

Márpedig ez a nem kívánatos helyzet Kádár aggodalma ellenére hamarosan bekövetkezett, s a magyar vezetőknek csak arra adódott lehetősége, hogy a május 8-i moszkvai találkozón megpróbálja meggyőzni a többieket arról, hogy Csehszlovákiában a jelenlegi vezetés kellő támogatással úrrá tud lenni a helyzeten. Moszkvában ugyanis a másik négy párt képviselői már egyértelműen ellenforradalminak minősítették a helyzetet, a jelenlegi vezetést pedig nem tartották alkalmasnak a helyzet konszolidálására. Ezért mostantól fogva egyre nyilvánvalóbban körvonalazódott az a koncepció, hogy a helyzet politikai eszközökkel történő rendezését az „egészséges erők” által végrehajtott belső hatalomátvétel útján kell elérni.

³¹⁷ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. április 2-i üléséről, MOL M-KS-288.f. /5. 452. ő. e.

³¹⁸ Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. április 16. MOL M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

Felszólalásában Kádár is elismerte, hogy Csehszlovákiában anarchia van, s az antiszocialista erők ezt kihasználják. A vezetés, gyenge és nem egységes, nem tartja kezében a pártot, az államot és a társadalmat, kétségtelen viszont, hogy kétfrontos harcot folytat, ami helyes, más esélyük nincs is, mert ha ezt nem teszik, elvesztek. A CsKP akcióprogramját úgy értékelte, hogy az egy „nagy zéró”, mert minden bele érthető, a szocializmus megvédése és feladása egyaránt, így azt mindenki saját céljaira használhatja fel. A helyzet ugyan veszélyes, de az ellenforradalom még nem kerekedett felül az országban.³¹⁹ Kádár ezért azt javasolta, hogy a helyzet megítélésénél a leegyszerűsített sémák helyett „bizonyos társadalmi elemzésekből, szükségszerűségek vizsgálatából” induljanak ki. A nagyobb érthetőség kedvéért plasztikus példákat is felhozott, amelyek aligha nyerték el a szovjetek és a többiek tetszését, mivel azokkal a szovjet blokkon belül ekkoriban általánossá vált leegyszerűsítő értékeléseket karikírozta ki: „Ha az ember ugye veszi, hogy Mao-ce tung és társai nem normális emberek, Castro kispolgár, Ceaucescu nacionalista, a csehszlovákok pedig megbolondultak, ezzel nem tudjuk a dolgot elintézni.”³²⁰

Mindezek után nyomatékosan, mintegy ráolvasásként azt hangsúlyozta, hogy „a harc végső soron Csehszlovákiában, a párton, a munkásosztályon belül, a népen belül fog eldőlni. Ebből következnek a mi teendőink: mindent megtenni, ami segíti a kommunista kibontakozást ebből a nehéz helyzetből és semmi olyat, ami ellenségeink kezére játszhat.”³²¹ Végül, megérezve, hogy a többiek előbb-utóbb fel fogják vetni a katonai megoldás szükségességének gondolatát, arra figyelmeztetett, hogy – bár egyetért azzal, hogy a Csehszlovákiában tartandó hadgyakorlattal nyomást kell gyakorolni a vezetésre és a társadalomra egyaránt, – „egyedül

³¹⁹ Navrátil et. al. (1998) 138.

³²⁰ Kádár beszédének teljes szövegét közli: Der Einfluss der „Bruderdateien“ auf die Annahme der politischen und militärischen Beschlüsse zur Tschechoslowakei, In: Karner et al. (2008) 591–599. Az idézet ebben a formájában az Erdélyi Károly által összeállított beszámolóból származik. Jelentés a Politikai Bizottságnak öt szocialista ország testvérpártja első titkárainak 1968. május 8-i moszkvai találkozójáról. MOL M-KS-288.f. 5/ 455. ö. e., idézi: Huszár Tibor (1998) 86.

fegyveres erővel nem tudjuk megoldani a problémát, mert ezek bonyolult politikai kérdések.” Ezt a tézisért egy nagyon sajátos példával támasztotta alá: „Érdemes arra is emlékezni, hogy 1956-ban Magyarországon, bár ott voltak a szovjet csapatok, az ellenforradalom kirobbantására jó ürügy volt a szovjet csapatok beavatkozása.”³²² Vagyis azt igyekezett tudatosítani a többiekkel, mindenekelőtt Brezsnyevvel, hogy a szovjet csapatok *állomásoztatása* és azok rendteremtés céljából történő *bevetése* között nagy különbség van, s utóbbi könnyen ellenproduktívnak bizonyulhat. Ezzel a példabeszéddel Kádár nem kisebb bravúrt követett el, mint, hogy – igaz bizalmas körben –, gyökeresen átértékelte az 56-os „ellenforradalom” 1956 decemberében megállapított hivatalos okait, (a Rákosi-Gerő csoport hibái, a Nagy Imre csoport árulása, a belső és a külső reakció aknamunkája). Ezzel lényegében azt állította, hogy a szovjet csapatok október 23-i, a rend helyreállítását célzó beavatkozása okozta a forradalom eszkalációját és a szovjetellenes szabadságharc kibontakozását, – amely értékelés egyébként a legújabb történeti kutatások szerint megfelel a valóságnak.³²³ Ezzel azonban Kádár lényegében burkoltan magát a Szovjetuniót tette felelőssé az 1956-os forradalom összes áldozatáért.

Hamarosan újabb alkalom adódott arra, hogy Kádár kezdettől vállalt közvetítő misszióját gyakorolja: ezúttal ismét Dubcek orientálása volt a feladat. A csehszlovák vezetők eredetileg márciusra tervezett hivatalos budapesti látogatására végül június 13-14—én került sor, amikor Prágából párt és kormánydelegáció érkezett a magyar fővárosba.³²⁴ Előző nap Brezsnyev a biztonság kedvéért felhívta Kádárt és nyomatékosan kérte, értesse meg Dubcekkal „azokat a

³²¹ Navrátil et. al. (1998) 139.

³²² Karner et al. (2008) 597. Az idézet ebben a formájában az Erdélyi Károly által összeállított beszámolóból származik. Jelentés a Politikai Bizottságnak öt szocialista ország testvérpártja első titkárainak 1968. május 8-i moszkvai találkozásáról. MOL M-KS-288.f.5/ 455. ö.e., idézi: Huszár (1998) 88.

³²³ Erről bővebben lásd: Békés (2006) 85–86.

³²⁴ A csehszlovák delegáció tagjai Alexander Dubcek, Oldrich Cernik, Vasil Bilak és Jiri Hajek voltak.

veszélyeket, amelyek CsKP-t, a szocializmust és őt magát fenyegetik”. Ha a szovjetek támogatására számítanak, akkor minimális feltételként vegyék kézbe a propaganda szerveket (vagyis a sajtót és médiát), szakadjanak el és határolják el magukat a revizionista csoporttól.³²⁵ Az „ötök” moszkvai tanácskozása után ez a látogatás már önmagában is demonstratív jelleget kapott, amit csak erősített, hogy ez alkalommal írták alá az újabb húsz évre meghosszabbított magyar–csehszlovák barátsági, együttműködési és segítségnyújtási szerződést. Nyilvános beszédeiben Kádár támogatásáról biztosította a csehszlovák vezetés törekvéseit a helyzet konszolidálására, a bizalmas megbeszéléseken azonban emellett ismét figyelmeztette partnereit, hogy az 56-os magyar tapasztalatok azt mutatják, hogy a demokratizálásnak határt kell szabni, az elhajlásoktól és az ellenséges irányzatoktól félreérthetetlenül el kell határolódní, mert különben a párt elveszíti ellenőrzését az események felett. Dubcek magabiztosan úgy nyilatkozott, hogy amennyiben „olyan mértékű lenne a szocialista ellenes erők csoportosulása, ami a szocialista rendszert veszélyeztetné, abban az esetben se kezük, se térdük nem fog reszketni, ha ezek ellen fel kell lépniök. Elég erejük van ahhoz, hogy leszámoljanak a rendszer ellen fellépőkkel, még akkor is, ha esetleg külföldről próbálnának beavatkozni.”³²⁶

Éppen ez az eltökéltség volt az, amiről Moszkvában egyre kevésbé voltak meggyőződve, és a Prágából érkező hírek csak tovább növelték az aggodalmat. A Nagy Imre kivégzésének 10. évfordulóján a Literární Noviny című lapban megjelent cikk azonban, amely ártatlanul kivégzett mártírként emlékezett meg az 56-os magyar forradalom miniszterelnökéről, Budapesten is megdöbbenést keltett. Kádár ezt az akciót joggal tekintette személye és a prágai vezetést támogató politikája hátbatámadásának, s különösen nehezményezte, hogy a CsKP vezetése a provokációra nem adott kellően határozott választ. A június 27-én megjelent

³²⁵ Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. június 12. MOL M-KS-288. f.

2000 szó. c. kiáltványt pedig a magyar vezetés is egyértelműen ellenforradalmi platformnak minősítette, amelyre súlyos adminisztratív lépésekkel kellett volna reagálni. Kádár július 5-én Dubceknek küldött levelében fejtette ki elmarasztaló véleményét a két írással kapcsolatban. Míg a Nagy Imre-cikket maga Dubcek is provokációnak minősítette, a 2000 szót-t lényegében védelmébe vette, és azzal védekezett, hogy a felhívásnak nem volt semmilyen konkrét eredménye, az ellen politikai eszközökkel vették fel a harcot, mivel az adminisztratív intézkedések nem lettek volna hatásosabbak.³²⁷ Fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy a máig itthon és külföldön egyaránt gyakorta kifejtett véleménnyel ellentétben sem a Nagy Imre-cikk, sem pedig a „2000” szó nyilatkozat nem jelentett fordulópontot a magyar vezetés Csehszlovákiával kapcsolatos politikájában, hiszen, mint látni fogjuk, az MSZMP célja még július közepén is a fegyveres megoldás minden áron való elkerülése volt.

Június végén Kádár pártdelegáció élén Moszkvába látogatott. A tárgyalásokon Brezsnyev sötét képet festett a csehszlovákiai helyzetről: Dubcek fokozatosan jobbra csúszik, a jobboldal felülkerekedett, Csehszlovákia átcúszik a jugoszláv útra, majd onnan a burzsoázia vágányára.³²⁸ A szovjet vezető jelezte, hogy ebben a helyzetben két dolgot terveznek; figyelmeztető levelet intéznek a CsKP-hoz, és kezdeményezik a drezdai értekezleten részt vett pártok újabb találkozóját. Kádár ezekkel egyetértett, de az „ötök” moszkvai találkozójának negatív csehszlovák fogadtatását szem előtt tartva hangsúlyozta, hogy a tervezett tanácskozást mindenképpen a CsKP részvételével kell megtartani. A magyar vezetésnek ebben az időszakban számos kérdésben, mindenekelőtt a nyugati gazdasági kapcsolatok, valamint az NSZK-hoz való viszony ügyében nézeteltérései voltak a szovjet vezetéssel, így Kádár valószínűleg elérkezettnek látta az időt, hogy tisztázza: továbbra is mindent meg kell tenni

47/743. ő. e.

³²⁶ Huszár (1998) 117.

³²⁷ Uo. 138.

³²⁸ Uo. 135.

annak érdekében, hogy a csehszlovák válságra *politikai* megoldást találjanak, de ha ez végül nem sikerül, és valóban a szocialista rendszer fennmaradása kerül végveszélybe, akkor a magyar párt, végső eszközként támogatni fogja a fegyveres rendteremtést is. Ő maga ugyan ezt kezdettől fogva tudta, de addigi megnyilvánulásai alapján a szovjetek ebben nem lehettek biztosak, így e hűségnyilatkozatnak fontos szerepe volt abban, hogy Moszkvát ne haragítsa magára olyan feltételezett „bűnök” miatt, amelyeket ő valójában nem szándékozott elkövetni. Az SZKP PB 1968. július 3-i ülésének jegyzőkönyve Brezsnyev beszámolójának ezt a részét a következőképpen rögzítette: „...a csehszlovákiai helyzettel kapcsolatos gondolatát folytatva, Kádár et. azt mondta, hogy nyilván el kell foglalni Csehszlovákiát. Ha erre van szükség, akkor ebbe kétségtávol bele fogunk menni.”³²⁹ Mivel a találkozóról az MSZMP PB számára készült jelentésben ilyen ígéret nem szerepel, Huszár Tiborral egyetértve úgy vélem, Kádár valószínűleg valóban tett ilyen kijelentést, ám azt a fent vázolt dialektikus formában tette, a fegyveres beavatkozást mint *legvégső* megoldást említve. Brezsnyev, minden bizonnyal saját szerepének kidomborítása céljából szándékosan torzította el Kádár kijelentését, hogy a vonatkozó szövetséges sikeres meggyőzését komoly politikai győzelemként lehessen beállítani, s azt az SZKP PB tagjai így is értékelték.³³⁰ Brezsnyevnek nem ez volt az első hasonló „csúsztatása”: az SZKP KB 1968. július 17-ülésén az „ötök” május 8-i moszkvai találkozójáról is azt állította, hogy a csehszlovákiai helyzet megítélésében „teljes volt az egyetértés”, noha mint láttuk, ott Kádár a többiektől markánsan eltérő álláspontot képviselt.³³¹

Kádár az „ötök” július 14–15-i varsói találkozásának előkészítésében is fontos szerepet játszott. Brezsnyev július 9-én jelezte, hogy a CsKP Elnöksége előző napi ülésén visszautasította a meghívást a Drezdában találkozott hat párt újabb értekezletére, így a

³²⁹ Idézi: Huszár (1998) 145.

tervezett találkozót nélkülük kell megtartani. Kádárt meglepte a CsKP döntése, mivel budapesti látogatása alkalmával éppen Dubcek panaszkodott amiatt, hogy májusban Moszkvában az „ötök” nélkülük tárgyaltak róluk. Ezért azt javasolta, hogy előbb a CsKP és az SZKP képviselői találkozzanak 1–2 nap múlva, majd azután 7–10 nappal később legyen egy hatos találkozó, hogy a prágai vezetőknek legyen idejük arra felkészülni. Ha ők nem fogadják el ezt a meghívást sem, akkor nélkülük is meg kell tartani az értekezletet.³³² Másnap viszont Prágából, az „egészséges erők” egyik képviselőjétől kapott bizalmas információ alapján Kádár már arra figyelmeztette Brezsnyevet, hogy Oldrich Svestka elnökségi tag szerint a CsKP elnöksége egységesen szavazott a javaslat ellen, így a varsói találkozó megtartása a baloldalt ellehetetleníti, a centrumot pedig jobbra tolja.³³³ Egy másik, a szovjetek reményei szerint a rendteremtésben később vezető szerepet játszó „egészséges erő”, Vasil Bilak, pedig néhány nappal korábban éppen Budapesten járt és találkozott Kádárral és Aczél Györggyel is, s utóbbinak többször hangsúlyozta, hogy problémáikat belső erővel, külső segítség nélkül meg tudják oldani.³³⁴ Kádár ezért azt javasolta Brezsnyevnek, hogy a CsKP-nak küldendő közös levél hangneme olyan legyen, hogy az lehetővé tegye számukra a részvételt, valamint taktikai célból felvetette: a varsói tanácskozás témája ne a csehszlovákiai helyzet legyen, hanem ott minden párt számoljon be a saját helyzetéről.³³⁵

A válságos helyzetben Dubcek sürgős titkos találkozót kért Kádártól: erre a magyarországi Komáromban került sor július 13-án. Dubcek és a vele utazó Cernik reményei azonban nem

³³⁰ Uo.

³³¹ Navrátil et. al. (1998) 251.

³³² Feljegyzés Kádár és Brezsnyev telefonbeszélgetéséről, 1968. július 9. MOL M-KS-288. f. 47/743. ő. e.

³³³ Kádár levele Brezsnyevnek, 1968. július 10. MOL M-KS-288. f. 47/743. Gosztonyi János feljegyzése Oldrich Svestkával Prágában folytatott megbeszéléséről, 1968. július 11. Uo.

³³⁴ Feljegyzés Aczél György és Vasil Bilak Budapesten tartott megbeszéléséről, 1968. július 6. MOL M-KS-288. f. 47/743. ő.e. Bilák július 20-án újra Magyarországon járt, ahol Brezsnyev kérésére megszervezték a Piotr Seleszt-tel, az SZKP PB tagjával történt titkos találkozóját. Feljegyzés Bilak és Szleszt megbeszéléséről, 1968. július 20. MOL M-KS-288. f. 47/743

váltak valóra: további támogatás helyett Kádár és Fock durván felelősségre vonták őket, amiért elutasították a varsói tanácskozáson való részvételt. Kádár ezt nem csak a január óta elkövetett legsúlyosabb hibájuknak minősítette, hanem kategorikusan jelezte, hogy ezzel a döntéssel végzetes útra léptek, mert ez azt jelenti, hogy „szakadunk, elválnak az útjaink és aztán harcolni fogunk egymással.”³³⁶

A július 14–15-i varsói találkozóra Kádár az MSZMP PB olyan határozatával a zsebében indult, amely továbbra is a politikai megoldást szorgalmazta Csehszlovákiában, és amely szerint kifejezetten óvni kell a testvérpártok vezetőit a fegyveres megoldástól. Varsóban Kádár első felszólalásában teljesítette is ezt a feladatot, részletesen beszámolt a komáromi találkozóról, majd azt hangsúlyozta, hogy a helyzet veszélyes, de az ellenforradalom még nem kerekedett felül Csehszlovákiában. A vitában azonban Ulbricht és Zsivkov olyasmire ragadtatták magukat, amire korábban nem volt példa: Kádár álláspontjának határozott és nyílt visszautasítását azzal toldották meg, hogy arra figyelmeztettek (előbbi nyíltan, utóbbi burkoltan); a következő ország, amelynek belső problémáit a testvérpártok hasonló értekezletén kell majd megoldani, könnyen Magyarország lehet.³³⁷ Mindez egy rendkívül veszélyes tendencia árnyékát vetítette előre, egy olyan folyamat lehetséges kezdetét jelezte, melynek során a „baráti pártok” nemcsak a csehszlovákiaihoz hasonló, a szocializmus létét fenyegető súlyos belső válságok esetén formálnak jogot a kollektív rendteremtésre, hanem ilyen „nemzetközi népbíróság” fogja eldönteni azt is, hogy a VSZ egyes tagállamaiban zajló belső változások, reformok az egész szovjet blokk érdekeinek megfelelnek-e, vagy sem. A magyar vezetés, alig egy fél évvel a gazdasági reform 1968. januári bevezetése után joggal aggódhatott az események ilyen nem kívánatos alakulása miatt; mint láthattuk, „igény volt

³³⁵ Kádár levele Brezsnyevnek, 1968. július 10. MOL M-KS-288. f. 47/743

³³⁶ Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottságának 1968. augusztus 7-i üléséről, MOL M-KS-288.f. /4/ 93. ő. e. Idézi Huszár (1998), 163.

³³⁷ Navrátil et al. (1998) 218, 220–221. Kádár beszédének teljes szövegét közli: Karner et al. (2008)

rá”.³³⁸ Kádár így jobban látta, ha a két héttel korábban Moszkvában tett „bizalmas” hűségnyilatkozatot a többiek megnyugtatósára most ebben a körben is megismétli. Ezért váratlanul (ez nem volt szokás a szovjet blokk multilaterális tanácskozásain) másodszor is szót kért és kifejtette, hogy „teljes mértékben egyetértünk a szovjet elvtársak értékelésével és következtetéseivel, és készek vagyunk minden közös akcióban részt venni.”³³⁹ Noha ezzel formailag súlyos pártvétséget követett el, semmibe véve az MSZMP PB határozatát, döntését megkönnyítette, hogy Brezsnyev beszédéből világos volt számára, hogy most, ezen az értekezleten még nem a végső megoldásról kell döntést hozni, bár a többiek azt szorgalmazták. Így Kádár számára továbbra is nyitva állt a pálya, hogy miután „nyilvánosan” elkötelezte magát a végső megoldás elvi elfogadása mellett, a háttérben tovább dolgozzon a politikai megoldásért, még ha ennek esélye egyre csekélyebbnek tűnt is.

Utolsó kísérletek a politikai megoldásra

Varsó után Kádár energiáit arra összpontosította, hogy elérje Brezsnyevnél, tegyenek még egy utolsó próbát, és egy szovjet–csehszlovák találkozón próbálják meg nyíltan figyelmeztetni Dubceket és társait arra, hogy ha nem tudják megállítani a teljes dezintegrációval fenyegető folyamatokat, az ország külső segítséget fog kapni a szocialista rendszer megmentéséhez. Kádár, úgy érezte, hogy Komáromban sikerült ráijesztenie Dubcekre és Cernikre, akik a

647–657.

³³⁸ A fenyegetést ráadásul Kádár nem tekinthette csupán elméleti lehetőségnek, hiszen ilyen esetre volt már precedens, nem is olyan nagyon régen. Az 1957. január 1–4. között Budapesten tartott csonka-VSZ-csúcstalálkozón – ahogyan erről korábban már volt szó – a szovjet, csehszlovák, bolgár és román vezetők első ízben avatkoztak be kollektíven egy szocialista ország belügyeibe, súlyos engedményekre kényszerítve a magyar vezetést a belső fejlődés kérdéseiben, így például megvették a vezetés azon tervét, hogy egy erősen korlátozott jellegű, leginkább a csehszlovákiaihoz hasonló áll-többspártrendszert vezessen be. Ugyanez a nemzetközi fórum hozott döntést a a Nagy Imre-csoport elleni büntetőeljárás megindításának szükségességéről is. Békés–Byrne–Rainer (2002) 485–495.

³³⁹ Navrátil et al. (1998) 229.

találkozó végén mindketten sírva fakadtak, ekkor döbbenve rá, hogy hová jutottak.³⁴⁰ Ezért abban reménykedett, hogy egy „a pártból való kizárás előtti utolsó figyelmeztetés” a szovjetek részéről megteszi a hatását, és Prágában végre meghozzák azokat az adminisztratív intézkedéseket, amelyek a kommunista rendszer konszolidációját eredményezik. A július végén Ágcsernyőn megtartott szovjet–csehszlovák találkozó így döntően Kádár lankadatlan erővel folytatott közvetítési erőfeszítéseinek eredményeként jött létre. Az ezt követően összehívott pozsonyi találkozón Kádár már teljesen világosan fogalmazta meg Dubceknek a CsKP előtt álló alternatívát: vagy erőszakkal leállítják a fejlődés egyes tendenciáit, vagy az erőszak máshonnan fog megérkezni. Saját példáját hozta fel érvként, hangsúlyozva, hogy 1956-ban neki ennél sokkal nehezebb helyzetben kellett vállalnia a népszerűtlen intézkedéseket, a kommunista rendszer védelmében mégis megtette, amit kellett.³⁴¹

Kádár augusztus 15-én Brezsnyev meghívására Jaltába utazott. A tárgyalások ekkor már a fegyveres megoldás közeli elrendelésének tudatában zajlottak, így Kádár már az invázió *utáni* helyzetre koncentrált. Elfogadta a szovjet döntést a katonai megoldás szükségességéről, de hangsúlyozta, hogy hosszabb távon csak politikai megoldással lehet számolni. Ezért a január előtti hibák kijavításáért tovább kell folytatni a küzdelmet, vagyis a két frontos harcot a CsKP ezután sem adhatja fel. Úgy gondolta, a szovjetek nehéz helyzetét arra is kihasználhatja, hogy az SZKP politikáját is bírálja, persze konstruktív módon, jobbító szándékkal. Elmondta, hogy a szovjet vezetés türelmetlen volt a csehszlovák párttal, s ez jelentősen hozzájárult a válság kiéleződéséhez, türelmesebb politikával el lehetett volna kerülni a katonai beavatkozást. Sőt, ezzel kapcsolatban egy általános érvényű kérdést is megfogalmazott: „ha a világközvélemény, a kommunista világmozgalom úgy látja, hogy az SZKP merev, akkor ki lesz a kommunista

³⁴⁰ Navrátil et al. (1998) 216.; Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. július 15-i üléséről, MOL M-KS-288.f. 5/ 462. ö. e.

³⁴¹ Huszár (1998) 228.

világmozgalom zászlóvivője?”³⁴² Az 1956 utáni szovjet politikát dicsérve, Hruscsov nevének említése nélkül elmondta, akkor a szovjet vezetés bízott a magyar és a lengyel vezetőkben, engedte, hogy új megoldásokat keressenek, és lám, mindez kifizetődött, mivel azok minden nehézség ellenére konszolidálni tudták a helyzetet országaikban.³⁴³ Ez a történelmi tanmese kettős célt szolgált: egyfelől Kádár így próbálta elérni, hogy az invázió utáni Csehszlovákiában is hasonló módon, lehetőleg minél kevesebb közvetlen szovjet beavatkozással oldják meg az elkerülhetetlen rendteremtést, másfelől a szovjet tábor országainak belpolitikai mozgásszabadságát próbálta tovább tágítani ezzel az érveléssel.

Jaltában Kádár egy utolsó közvetítési kísérletre kapott megbízást Brezsnyevtől, azzal hogy Dubcekre az SZKP mellett már csak a magyar párt tud hatni. Augusztus 17-én Komarnoban került sor a találkozóra, amelyen végképp kiderült: a csehszlovák vezetők nincsenek tudatában annak, hogy egy szakadék felé robogó vonat utasai, vagy ha mégis, sorsukba beletörődve, rezignáltan várták a közelgő végkifejletet, a vészféket senki sem merte meghúzni. Nem csoda, hogy a pragmatizmusáról híres Kádár „kínos, rossz ízű, meddő, semmire sem vezető” tárgyalásként értékelte a találkozót.³⁴⁴ Amikor végképp kimerültek a politikai megoldás keretei, Kádár végül nem csak jóváhagyását adta a beavatkozáshoz, hanem Brezsnyev személyes nyomására hajlandó volt abba is beleegyezni, hogy az invázióban a Magyar Néphadsereg is részt vesz egy hadosztállyal.³⁴⁵ Sajátos módon azonban az augusztus 21-i invázió után is maradt esélye Kádárnak a dolgok pozitív irányba történő befolyásolására: az „ötök” augusztus 24–26 között Moszkvában a szovjet–csehszlovák tárgyalásokkal párhuzamosan megtartott újabb válságmenedzselő tanácskozásának első napján nem csak határozottan lépett fel a legitim csehszlovák vezetéssel kötendő kompromisszum érdekében,

³⁴² Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. augusztus 20-i üléséről, MOL M-KS-288.f./5./ 467. ő. e.

³⁴³ Uo.

³⁴⁴ Uo.

hanem a nagyobb nyomaték kedvéért a magyar álláspontot előre írásban közölte a szovjetetekkel. Ulbricht és Zsivkov viszont kifejezetten a diktatórikus megoldást, az 56-os magyarországi modellt követő „forradalmi munkás–paraszt kormány” megalakítását szorgalmazta, a láthatóan teljesen megzavarodott Gomulka pedig olyan szélsőséges kijelentésekre ragadtatta magát, hogy Csehszlovákiában a helyzet rosszabb, mint az 56-os magyar „ellenforradalom” idején volt.³⁴⁶ Mivel a radikális megoldásnak befolyásos hívei voltak a szovjet vezetésben is, Kádár határozott kiállása Dubcek és társai mellett jelentős politikai támogatást jelentett a Brezsnyev és Koszigin által javasolt realista megoldás kivitelezéséhez, s végül a legitim csehszlovák vezetőkkel együtt kidolgozott politikai kompromisszum létrehozásához, vagyis a moszkvai jegyzőkönyv aláírásához.

Az 1968. augusztus 21. után megindult „normalizáció” hosszú és bonyolult folyamat volt, amelyben a magyar vezetés igyekezett továbbra is fontos moderáló szerepet játszani abban a reményben, hogy a válság tanulságainak levonását követően az invázió utáni Csehszlovákiában a magyarországihoz hasonló politikai kurzus alakulhat ki. Az, hogy ez nem így történt, nem a magyarokon múlt.

A közvéleményben itthon és külföldön egyaránt jogosan vetődött fel a ma is aktuális kérdés: mi történt volna, ha Magyarország nem csatlakozik az inváziós koalícióhoz? Morális szempontból ez a politikai lépés ugyanis beláthatatlan következményekkel járt: noha mindenki tudta, beleértve a csehszlovák társadalmat is, hogy a döntést nem egy legitim magyar kormány hozta önszántából, a bűnbeesés megtörtént. Magyarország részvétele Csehszlovákia megszállásában súlyos történelmi bűn volt, amit semmilyen utólagos bocsánatkéréssel nem lehet jóvátenni. Ráadásul a szovjet blokk egyik tagállama, Románia

³⁴⁵ Pataki (2006).

³⁴⁶ Az „ötök” 1968. augusztus 24-26 közötti tárgyalásairól lásd: Navrátil et al. (1998) 474-476; Jegyzőkönyv az 1968. augusztus 27-i informatív értekezletről, MOL M-KS-288.f. /4./95. ő. e.; Huszár (1998) 272-274.

nem vett részt az invázióban – igaz, nem is kérték erre –, sőt Ceaucescu nyíltan elítélte az akciót, és mégis, mindennek semmilyen látható negatív következménye nem lett. A magyar vezetés valójában szintén megtehetette volna, hogy minden szovjet nyomás ellenére nem vesz részt az invázióban. Ma már tudjuk, például, hogy az NDK hadserege az előzetes tervekkel ellentétben végül nem vett részt az intervencióban³⁴⁷. Igaz, nem azért, mert Ulbricht nem akarta volna, hanem éppen ellenkezőleg, a történelmi előzmények figyelembe vételét ajánló kollaboráns csehszlovák vezetők kérésére a szovjetek az utolsó pillanatban visszavonták az engedélyt a kelet-német katonai részvételre. Ez azonban “csak” a valóságban volt így, a propagandában az egész Varsói Szerződés, az NDK vezetéssel az élen, évtizedeken át büszkén hirdette, hogy ők is ott voltak. Mivel Románia távolmaradása evidens tény volt, Kádár számára egy negatív döntés automatikusan azt jelentette volna, hogy Ceaucescuval kerül egy táborba. Ez nem csak azért nem volt vonzó alternatíva, mert Kádár rossz viszonyban volt a román vezetővel, hanem főleg azért, mert a magyar külpolitika fő alapelve teljesen ellentétes volt a románnal. A románok ugyanis „különutas” politikájuk megvalósítása során minden esetben a lehető legnagyobb nyilvánosságra törekedtek, így valójában jóval nagyobb mértékű devianciát tudtak “eladni” Nyugaton, mint ami valóságos volt. Kádár számára viszont a *kiszámíthatóság és megbízható partneri status* volt a legfontosabb kritérium a nemzetközi kapcsolatok terén, mind keleti, mind pedig nyugati irányban.

Ez a Kádár által 1956 óta folyamatosan épített megbízható status került volna komoly veszélybe az intervencióból való kimaradás esetében. Nem attól félt, hogy ebben az esetben Magyarországot is újból (még jobban) megszállná a Szovjetunió, retorzióként erre aligha került volna sor, hanem, attól, hogy a szovjet vezetés bizalmának elvesztése nagy mértékben negatívan befolyásolná a magyarországi belpolitikai és gazdasági fejlődés alakulását. Az első

³⁴⁷ Karner et al. (2008) 835. Az NDK két hadosztálya állt teljes készenlétben, várva a parancsot a

áldozat az éppen ekkor bevezetett gazdasági reform lehetett volna, amely a piaci elemek beépítése miatt néhány évvel később még így is kivívta Moszkva nemtetszését és azt jelentősen vissza kellett fogni. (Így viszont legalább annak fő elemei érvényben maradhattak.)

Logikusan merült volna fel Kádár elmozdításának a lehetősége is, hiszen 1969 áprilisában Dubceket, 1971 májusában Ulbrichtot, egy évtizeddel később, 1981 októberében pedig Stanislaw Kania-t váltatták le a szovjetek ennél kisebb devianciáért, míg Gomulkának 1970 decemberében kellett – elsősorban belső okok miatt – távoznia posztjáról.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy meg lehetett volna próbálni kimaradni az invázióból, de Kádár egy ilyen radikális szovjetellenes lépés megtételére alkatánál fogva nem volt alkalmas vezető. Ha viszont mégis megtette volna, akkor az valószínűsíthető, hogy az a relatív belső önállóság, amit a magyar vezetés a hetvenes és nyolcvanas években éppen megbízhatóságára építve kivívott magának a szovjet táborban, korántsem biztos, hogy egy ilyen esetben is megvalósult volna. Vagyis a „barakk” kevésbé lett volna vidám, és főleg, aligha lett volna a legvidámabb. (Igaz, bár ezt nálunk kevesen tudják, a lengyelek szintén magukat tekintik e megtisztelő cím birtokosának.) A legvalószínűbb, hogy egy a csehszlovákiai normalizáció időszakához hasonlítható, “se hús se hal” politikai irányvonal érvényesült volna Magyarországon is. A magyar társadalom erkölcsi értelemben tehát súlyos árat fizetett a bevonulásért, materiális értelemben azonban minden valószínűség szerint így járt jobban.

bevonulása. Lásd bővebben: Wenzke (2010).

6. MAGYARORSZÁG, A NÉMET KÉRDÉS ÉS AZ EURÓPAI BIZTONSÁG

A szovjet blokk és az európai biztonság

Az 1989 után megindult, részben a volt szovjet, főként pedig a kelet-közép-európai levéltárak anyagának feltárásán alapuló történeti kutatások mindinkább világossá teszik, hogy a szovjet *Westpolitik* kiemelt célja valójában már a hatvanas évek közepétől az európai biztonságnak a keleti blokk érdekei alapján való megteremtése volt. Ez nem kevesebbet jelentett, mint a második világháború utáni helyzet nemzetközi rendezését, vagyis az 1945 után létrejött európai status quo kodifikálását. A probléma központjában a német kérdés állt, s a megoldásra váró feladatok között olyan mindeddig megoldhatatlannak bizonyult ügyek voltak, mint az Odera–Neisse-határ, illetve az NDK elismerése, Nyugat Berlin státusa és a két német állam viszonya, valamint a diplomáciai kapcsolat felvétele az NSZK-val.

A kollektív európai biztonsági rendszer létrehozásának ötletét – amint korábban említettem – először 1954-ben fogalmazta meg a Sztálin halálát követően hatalomra került régi-új szovjet vezetés. A minden pszichológiai előkészítés nélkül előterjesztett javaslatot a nyugati hatalmak érthető módon egyszerű propagandafogásnak minősítették, amellyel Moszkva az NSZK NATO tagságát akarja megakadályozni, ezért azt minden különösebb tesztelés nélkül elutasították.³⁴⁸ A javaslatot az 1961-es berlini, majd az 1962. évi kubai válságot követő enyhültebb nemzetközi légkörben, 1964 végén vetették fel újra, ezúttal „lengyel” kezdeményezésként. Adam Rapacki lengyel külügyminiszter az ENSZ Közgyűlésében tett javaslatot egy pán-európai biztonsági konferencia megrendezésre. Egy hónappal később, a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1965. januári varsói ülésén Władysław Gomułka, a lengyel párt vezetője meglehetősen szokatlan módon, a tagországokkal folytatott

előzetes egyeztetés nélkül terjesztette elő a tervet. Noha a kérdés eredetileg nem is szerepelt az ülés napirendjén, a résztvevők egyhangúlag támogatták a felvetést, s a találkozóról kiadott nyilatkozatba bekerült, hogy a VSZ tagországok szükségesnek tartják a kollektív európai biztonsági rendszer létrehozását, a kérdés megvitatására pedig nemzetközi konferencia összehívását az európai államok részvételével.³⁴⁹ Ez az üzenet a Helsinki Egyezmény aláírásához vezető folyamat kiindulópontjának tekinthető, a deklaráció szövegében mégis meglehetősen hangsúlytalanul szerepelt.³⁵⁰ Ennek oka, hogy 1956 óta a PTT varsói ülése volt az első olyan tanácskozás, amelyen nem egyszerűen a hivatalos szovjet forgatókönyv megvalósítása zajlott, hanem számos kérdésben valódi vitát folytattak egymással a résztvevők. Az ülés ennek megfelelően meglehetősen kaotikusra sikeredett, s az egység megőrzése érdekében a kiadott nyilatkozat számos, aktuálisan fontos, ám történeti szempontból kevésbé jelentős bizalomerősítő tézist tartalmazott, amelyek ezt a hosszú távon meghatározó kezdeményezést egyelőre hangsúlytalanná tették.³⁵¹ Ezért aztán a témával foglalkozó nemzetközi szakirodalom nagyrészt el is felejtkezett erről a kezdeményezésről, s így a folyamat geneziséét általában a VSZ 1966-os bukaresti nyilatkozatához kötik.³⁵²

1965 második felében azonban már a szovjet diplomácia tett újabb erőfeszítéseket a biztonsági konferencia érdekében, s ettől fogva – szoros összefüggésben a német kérdés rendezésére irányuló törekvésekkel – ez az ügy az 1970-es évek közepéig tartó időszak központi problémájává vált. A VSZ PTT következő, 1966. júliusi bukaresti ülésén ezért – hosszas, többfordulós multilaterális egyeztetést követően³⁵³ – olyan nyilatkozatot bocsátottak ki, amelynek már csak egyetlen, világos és hangsúlyos üzenete volt: arra szólította fel a

³⁴⁸ Mastny (2001); Békés (2003) 13–14.

³⁴⁹ A VSZ PTT ülésének dokumentumait lásd a PHP honlapján: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>

³⁵⁰ A deklaráció szövegét közli: Jain (1973) 405–409.

³⁵¹ Békés (2004/b) 291.

³⁵² Uo.

kontinens országainak vezetőit, hogy kezdjenek előkészítő tárgyalásokat egy európai biztonsági konferencia megrendezése érdekében. A javaslat gyenge pontja volt, hogy a keleti blokk a konferencián való részvételt rögtön komoly előfeltételekhez kötötte: a Nyugat fogadja el a két német állam létét, az NSZK mondjon le a német nép egyedüli képviselőének elvéről, és ismerje el a keleti határokat. A dokumentum – román nyomásra – szorgalmazta továbbá a külföldi csapatok kivonását is az európai országok területéről, valamint az idegen katonai bázisok felszámolását, és felszólított a két katonai-politikai szövetség egyidejű megszüntetésére.

A felhívás ellentmondásossága dacára a keleti blokk első jelentős kezdeményezése volt a kelet–nyugati viszony intézményes rendezésére, és egyben az első konkrét lépés megtételét jelentette a Helsinkii Egyezmény aláírásához vezető hosszú úton. A deklaráció visszhangja ekkor már Nyugaton sem volt kedvezőtlen, bár a konferencia megrendezésének feltételeit a legtöbben (legalábbis nyilvánosan) még nem tudták elfogadni, noha ezek a lényegében *defenzív* jellegű követelések korántsem voltak irreálisak. Éppen ezért fogadhatta el a Bukarestben megfogalmazott feltételeket néhány év múlva, 1970 és 1973 között, a német kérdés általános rendezése során a Nyugat és az NSZK is.

A VSZ bukaresti felhívása az adott körülmények között még nem volt alkalmas arra, hogy elindítsa a konferencia előkészítésének folyamatát. A deklarációval kapcsolatos nyugati reakciók elemzése alapján a szovjetek ezért úgy döntöttek, hogy nagyszabású és átfogó politikai kampányt indítanak Nyugat-Európa meggyőzése érdekében, mégpedig egyidejűleg a kormányzati erők és a társadalmi tényezők szintjén. A közvélemény megdolgozása terén mindenekelőtt a nyugat-európai kommunista pártokra számítottak, számukra a második világháborút követő néhány év Moszkvából irányított népfrontpolitikája, majd az

³⁵³ A VSZ 1966. júliusi bukaresti ülését megelőző egyeztető tárgyalásokról lásd Békés (2003) 41–47.

antiimperialista békeharc után valójában ez a harc lett a végső. Ebben az időszakban ezek a pártok már korántsem követték Moszkva utasításait olyan egyértelműen, mint a második világháború előtt, vagy akár az ötvenes években. Már a hruscsovi időszakban végbement desztalinizációs folyamat is komoly próbatételt jelentett legtöbbjük számára, a hatvanas évek első felében pedig olyan különböző hatásoknak és kihívásoknak voltak kitéve, mint a maoizmus és más újbaldali ideológiák, a policentrizmus elmélete, az el nem kötelezett államok mozgalma, proto-eurokommunista tendenciák stb. A korábbi értelemben vett egységről így a nyugat-európai kommunista pártok vonatkozásában nem lehetett beszélni, ezért a szovjet vezetés joggal aggódhatott, vajon sikerül-e őket újra csatasorba állítani, ezúttal az európai status quo kodifikálása érdekében. Az európai kommunista és munkáspártok Karlovy Varyban 1967 áprilisában megtartott értekezletén végül valamennyi résztvevő elfogadta a szovjet javaslatot, s így a tanácskozás végén kiadott deklaráció egyhangúlag hitet tett egy összeurópai biztonsági konferencia összehívása mellett. A keleti blokk országai számára ettől fogva egészen 1969-ig a VSZ bukaresti felhívása és a Karlovy Vary-i deklaráció *együttesen* jelentette a biztonsági konferenciával kapcsolatos hivatkozási alapot.

A nyugati *kormányzati körök* meggyőzése ügyében a szovjetek ugyancsak a decentralizációs politika eszközét alkalmazták. A VSZ bukaresti felhívását követően a szovjet vezetők határozottan szorgalmazni kezdték, hogy az egyes VSZ-tagállamok kétoldalú tárgyalások során igyekezzenek meggyőzni a nyugat-európai államokat a szovjet blokk kezdeményezésének jelentőségéről a kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztése terén. A szovjet blokk kampányának célja, mint láttuk, egyértelműen az ekkori legfontosabb szovjet stratégiai cél előmozdítása, vagyis az európai biztonsági konferencia létrehozása, ezáltal pedig a második világháború után kialakult európai status quo szentesítése volt. A folyamat nem elhanyagolható melléktermékeként azonban a kelet-közép-európai országok, köztük Magyarország is teljesen “legálisan” nyugati politikai kapcsolataikat erősítették meg. A

“feladat” teljesítése közben, az intenzív tárgyalások során ezek az államok olyan tárgyalási rutinra tettek szert, amellyel korábban nem rendelkeztek, s mindez jelentősen hozzájárult *gyorsított ütemű emancipációjukhoz* a kelet–nyugati viszony struktúráján belül. A hatvanas évek elején még mint “csatlós országok” szerepeltek a nyilvános nyugati közbeszédben és a nyugati hatalmak titkos politikai irataiban egyaránt, az évtized végére azonban – az NDK kivételével – már elfogadott, legitim partnerként jelentek meg a nemzetközi politikában. S ez nem egyszerűen a kelet–nyugati viszony radikális átalakulását eredményező enyhülési politika járulékos következménye volt, hanem jelentős részben saját jogon szerzett, minőségileg új státus, amelynek megszerzését elsősorban a hatvanas évek közepétől a nyugat-európai államokkal folytatott, a biztonsági konferencia előkészítését szolgáló kétoldalú tárgyalások sorozata tette lehetővé.

A kelet-közép-európai országok természetesen korábban is, főleg a hatvanas évek elejétől folytattak kétoldalú tárgyalásokat a nyugat-európai államokkal, ám ezek elsősorban klasszikus értelemben vett bilaterális tárgyalások voltak, amelyek mindenekelőtt a gazdasági kapcsolatok fejlesztésére koncentráltak. A keleti blokk képviselője a világpolitika nagy és rendezésre váró kérdéseiben mindeztidáig a Szovjetunió feladata és egyben privilégiuma volt. Az európai biztonság kérdésének rendezése érdekében ekkor a szovjet vezetés felismerte, hogy *a kontinens keleti felét* alkotó országok komoly szolgálatot tehetnek ezen a téren. Ezért Moszkva igyekezett “helyzetbe hozni” szövetségeseit az európai és a világpolitika porondján, és közben egyre inkább rákényszerült, hogy korlátozott értelemben ugyan, de maga is partnernek tekintse őket. Kijelenthetjük tehát, hogy az EBK-folyamat előkészítő szakasza döntő jelentőségű volt a kelet-közép-európai államok számára abban, hogy az évtized végére többé-kevésbé *emancipálódtak* mind a saját szövetségi rendszerükön, mind pedig a kelet–nyugati viszonyon belül. Mindennek köszönhetően a helsinki értekezlethez vezető több éves előkészítő tárgyalásokon a Szovjetunió európai szövetségesei már korántsem egyszerűen a

szovjet akarat végrehajtóiként vettek részt, hanem sok esetben – és számos területen – önálló tényezőként jelentek meg, és nem ritkán a folyamatok irányításában is központi szerepet játszottak.

Magyarország és a német kérdés

A második világháborút követően rendezetlenül maradt német kérdés a hatvanas években nem csupán a kelet–nyugati viszonyban és az európai politikában általában, hanem a keleti blokk – máig kevésbé ismert – belső vitáiban is mindvégig központi szerepet játszott. Az NSZK ekkor már a világ egyik vezető gazdasági hatalma volt, amellyel azonban a szovjet blokk országai – a Szovjetunió kivételével – nem tartottak fenn diplomáciai viszonyt, az 1949 óta létező keletnémet kommunista államot, az NDK-t viszont a szocialista táboron, valamint Jugoszlávián kívül egyetlen ország sem ismerte el. A meglehetősen abszurd helyzet csak a hetvenes évek elején rendeződött, addig azonban hosszú és rögzös volt az út.

Az első lépést a bonni kormány tette meg, amikor 1961-től óvatos nyitási politikát kezdeményezett a kelet-közép-európai országok irányában. Az úgynevezett kis lépések politikáját azonban – amely még nem számolt semmilyen lényegi engedménnyel – a Kelet-Európára vonatkozó korábbi külpolitikai doktrína valamennyi lényeges elemének fenntartása mellett kívánták megvalósítani.³⁵⁴ Bonn az Ostpolitik első hulláma keretében 1962 áprilisától tapogatózó megbeszéléseket kezdeményezett, majd szeptembertől hivatalos tárgyalásokat is folytatott Lengyelországgal, Magyarországgal, Romániával és Bulgáriával kereskedelmi

³⁵⁴ Ezek a következők voltak: 1. érvényben maradt a Hallstein-doktrína, azaz az NSZK nem létesített diplomáciai kapcsolatot olyan országgal, amely elismerte az NDK-t; 2. az NSZK-t továbbra is a német nép egyedüli törvényes képviselőjének tekintették; 3. Nyugat-Berlint az NSZK részeként kezelték; 4. nem ismerték el az 1945-ös potsdami konferencián kijelölt keleti határokat, mindenekelőtt az Odera–Neisse-határt. A nyugatnémet kormány taktikája ezért ebben az időszakban arra irányult, hogy a kelet-közép-európai országok gazdasági érdekeltségére alapozva olyan kereskedelmi kirendeltségeket létesítsen ezekben az államokban, amelyek *nem hivatalos* keretek között elláthatnák egy kvázi diplomáciai képviselet feladatait.

kirendeltségek létesítéséről. 1963 őszén mind a négy állammal megegyeztek a diplomáciai jogokkal nem rendelkező missziók felállításáról, ami a következő években mindenütt a gazdasági kapcsolatok erőteljes fellendüléséhez vezetett.³⁵⁵

A hatvanas évek közepéig lassú ütemben, de folyamatosan változó nyugatnémet keleti politika első látványos lépése az 1966 márciusában – nem kis mértékben az új De Gaulle-i francia Európa-politika hatására – kibocsátott úgynevezett békejegyzék volt, amelyben a kormány kijelentette, hogy a nemzetközi kapcsolatokban lemond az erő alkalmazásáról, s jelezte konstruktív szándékát a kelet–nyugati kapcsolatok alakítása terén is. Az 1966 decemberében megalakult új nyugatnémet nagykoalíciós kormány, amelyben a szociáldemokrata párt először jutott kormányzati pozícióba, négy országgal – Csehszlovákiával, Magyarországgal, Romániával és Bulgáriával – titkos puhatolózó tárgyalásokat kezdett a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Ez a lépés radikális fordulatot jelzett az NSZK külpolitikájában, mivel egyértelműen a Hallstein-doktrína feladását jelentette. A jelentős engedményért cserébe azt kérték, hogy a kapcsolatok rendezésének alapja a *moszkvai modell*³⁵⁶ legyen, azaz egyik fél se támasszon feltételeket.

A Varsói Szerződés országainak közös elvi álláspontja az ötvenes–hatvanas évek fordulójától az volt, hogy törekedni kell a teljes körű diplomáciai kapcsolatok felvételére az NSZK-val. Ez ugyanis már önmagában jelentős politikai győzelemnek számított volna, mivel csak a Hallstein-doktrína feladásával vált volna lehetségessé. A VSZ-tagállamok azonban maguk is olyan követeléseket fogalmaztak meg a kapcsolatok felvételének feltételéül, amelyek alapján a hatvanas évek közepén még kevés esély látszott a kérdés gyors rendezésére. Nevezetesen: az NSZK keleti politikája vázolt alaptételeinek feladását, mindenekelőtt az ún. keleti határok

³⁵⁵ Az 1962–1963-ban folytatott magyar–nyugatnémet tárgyalásokról lásd Ruff (1999).

³⁵⁶ 1955 szeptemberében az NSZK feltételek nélkül létesített diplomáciai viszonyt a Szovjetunióval, ezt azonban Bonnban a szabályt erősítő kivételnek tekintették, amit az indokolt, hogy a Szovjetunió a második világháború utáni nemzetközi megállapodások alapján a német kérdés rendezéséért felelős

elismerését és a „két német állam” koncepció elfogadását követelték.

A közös érdekek mellett azonban a német kérdés rendezése, az NSZK-val való viszony alakítása tekintetében a VSZ-tagországok között voltak igen jelentős érdek- és nézetkülönbségek is. Az egyes országok politikáját meghatározó történelmi-politikai-gazdasági érdekek alapján – amint korábban arról már volt szó – a VSZ-en belül két alblokk különíthető el: a *biztonság-orientált* alblokk (NDK, Lengyelország és Csehszlovákia) és a *gazdaság-érdekelt* alblokk (Magyarország, Románia, Bulgária). Az első csoportba tartozó államok számára is fontos volt az NSZK-val való gazdasági és politikai kapcsolatok fejlesztése, beleértve a diplomáciai kapcsolatok felvételét, de ezt csak biztonságpolitikai prioritásaik érvényesítése, vagyis az addigi bizonytalan helyzet rendezése után tartották elképzelhetőnek. Ezek az államok a helyzet lényeges változását így valójában csak az NSZK-ban végbemenő külpolitikai fordulattól remélhették.

A második csoportba tartozó Magyarországnak, Romániának és Bulgáriának viszont nem voltak a többiekéhez hasonlóan súlyos rendezetlen problémái az NSZK-val. Határozottan érdekeltek voltak a gazdasági együttműködésben, a kereskedelemi forgalom növelésében és a fejlett technológia átvételében, így a diplomáciai kapcsolatok hiányát ők szenvedték meg leginkább. Egyre komolyabb gondot jelentett számukra a VSZ-en belüli „problémás” blokk érdekeivel való feltétlen azonosulás, mivel saját közvéleményük nehezen értette meg, miért éppen az országuk legfontosabb nyugati gazdasági partnerével nem lehet diplomáciai kapcsolatot létesíteni.³⁵⁷ A két alblokk nem különült el *látható módon* a szovjet blokkon belül, tagjai nem folytattak egymással multilaterális tárgyalásokat érdekeik egyeztetése céljából, sőt hivatalos formában még a két csoport létezése sem fogalmazódott meg. Az alblokkok valójában *virtuális koalícióként* működtek: közös érdekeiket *egyenként* képviselték a szovjet

négy nagyhatalom egyike volt.

blokk multilaterális fórumain, a szovjetekkel és a többi blokk országgal fenntartott bilaterális kapcsolataik alakítása során, valamint a nyugati államok viszonylatában.

A szovjet blokk államai között talán leginkább nyitott, azaz döntően a külkereskedelemre utalt magyar gazdaság számára így kiemelten fontos volt a nyugatnémet reláció fejlesztése. Az NSZK ugyanis, amely a keleti blokk akkori propagandájában az imperializmus legveszélyesebb, revansista, militarista képviselőjének számított, egyben Magyarország legfontosabb nyugati gazdasági partnere volt. A magyar–nyugatnémet kapcsolatok fejlesztését ugyanakkor számos tényező jelentősen megkönnyítette: a földrajzi közelség, a második világháború előtti időkre visszanyúló hagyományosan szoros gazdasági kapcsolatok, a német nyelvtudás dominanciája a magyar gazdasági szakemberek között. Ráadásul a magyar szabványok is német minta átvételére épültek.³⁵⁸

A bonni kormány 1966. decemberi titkos kezdeményezését a magyar vezetés ezért kifejezetten pozitívan fogadta, abban a reményben, hogy ez a lépés rövid időn belül a diplomáciai kapcsolatok megteremtéséhez vezethet. Magyarország – lojálisan – a VSZ összes tagállamát tájékoztatta a fejleményekről, de vagy nem kapott választ, vagy ha igen, nem egyértelműt. Elutasító javaslat mindenesetre sehonnan sem érkezett. A magyar vezetés ezt végül jóváhagyásnak tekintette, s az MSZMP PB 1967. január 10-én döntést hozott a hivatalos tárgyalások megkezdéséről. E felhatalmazás alapján 1967. január 23–26. között Rolf Lahr, az NSZK külügyi államtitkára Magyarországon folytatott tárgyalásokat, amelyek eredményeként a magyar vezetés készen állt a diplomáciai kapcsolatok felvételére.

Ebben az időben valójában a szovjet vezetés is lehetségesnek és kívánatosnak tartotta a kapcsolatok rendezését a „moszkvai modell” alapján. A keletnémet és a lengyel vezetés azonban hisztérikusan reagált a lehetőségre, és azonnal lobbizni kezdett a szovjet vezetőknél a

³⁵⁷ Bővebben lásd Békés (2009).

terv megghiúsításáért.³⁵⁹ Gomulka egy 1967. január végi, Kelet-Lengyelországban tartott találkozón egyenesen azzal próbálta Brezsnyevet zsarolni, hogy mindez a Varsói Szerződés felbomlásához vezet. Majd egyenesen arra szólította fel a szovjet vezetőt, hogy amennyiben Moszkva nem tudja megakadályozni a szövetségesek tervezett lépéseit, azonnal hívják össze a Varsói Szerződés tagállamainak értekezletét. Brezsnyev végül beadta a derekát, és megígérte, hogy néhány napon belül Berlinbe összehívják a VSZ külügyminisztereinek rendkívüli tanácskozását.³⁶⁰ Közben azonban január 31-én, a VSZ-tagországokkal folytatott konzultáció nélkül váratlanul nyilvánosságra hozták, hogy Románia megegyezett az NSZK-val a diplomáciai kapcsolatok létesítéséről.

Ekkor már a magyar vezetés is azonnali konzultációt látott szükségesnek a kialakult válság kezelésére. A végül Varsóban, 1967. február 8–10. között megrendezett tanácskozáson, amely a szovjet blokk történetének alighanem egyik legdrámaibb értekezlete volt, Péter János külügyminiszter eredetileg azt a magyar álláspontot képviselte, amely szerint egyeztetni kell: az adott helyzetben miként történhet meg *valamivel később* a kapcsolatok felvétele a többi érintett állam részéről is. Ehelyett azonban az NDK és Lengyelország nyomására – szovjet asszisztencia mellett, minden előzetes tájékoztatás nélkül, ultimátumszerűen – titkos jegyzőkönyvet fogadtattak el a résztvevőkkel. A jegyzőkönyv legfontosabb üzenete az volt, hogy jelenleg nincsenek meg a feltételei annak, hogy azok a kelet-európai országok, amelyeknek még nincs diplomáciai kapcsolatuk az NSZK-val, ilyet létesítsenek. A *varsói diktátumnak* is joggal nevezhető titkos jegyzőkönyv a következő hat pontot tartalmazta: 1. az NSZK mondjon le a német nép egyedüli képviselőténél elvéről; 2. ismerje el az NDK-t; 3. ismerje el a fennálló európai határokat, beleértve az Odera–Neisse-határt; 4. ismerje el Nyugat-Berlin különleges státusát és azt, hogy nem tartozik az NSZK-hoz; 5. mondjon le a

³⁵⁸ Kiss J. (1976) és Kiss J. (1976/b).

nukleáris fegyverek iránti igényéről; 6. ismerje el a müncheni egyezmény kezdettől való érvénytelenségét.³⁶¹ A meglehetősen agresszív keletnémet és lengyel magatartás háttérében az a meggyőződés állt, hogy kellő határozottsággal néhány év alatt ki lehet kényszeríteni, hogy az NSZK ezeket a feltételeket elfogadja.³⁶²

A varsói diktátum, s nem kevésbé a körülmények, amelyek között létrejött, rendkívüli módon felháborították a magyar vezetést. Azt már megszokták, hogy moszkvai „kérésre” időnként olyan döntéseket hozzanak, amelyekkel nem értenek egyet, ám az új és egyben nagyon riasztó fejlemény volt, hogy most két, Magyarországhoz hasonlóan függő helyzetben lévő „testvéri” ország adott ultimátumot szövetségeseinek. Ekkor nagyon úgy tűnt, hogy a *biztonság-orientált* és a *gazdaság-érdekelte* alblokk összecsapásából az előbbi került ki győztesen, és így egy egész ország-csoportra tudta rákényszeríteni akaratát. Mindez az adott helyzetben nem kevesebbet jelentett, mint hogy Magyarország, amely korábban már elhatározta, hogy diplomáciai kapcsolatot létesít az NSZK-val, valójában csak az ekkor még beláthatatlan jövőben, a német kérdés általános rendezése után, az NDK, Lengyelország és Csehszlovákia hasonló lépését követően – a legjobb esetben csupán Bulgáriát megelőzve – rendezheti viszonyát Bonn-nal.

Az MSZMP PB 1967. február 13-i ülésén heves vita folyt arról, mit lehet tenni ebben a megalázó helyzetben.³⁶³ A Varsóban elfogadott feltételeket mindenki túlzónak és merevnek minősítette. Nem túlzás azt állítani, hogy a magyar vezetés számára 1956 óta ez volt a legsúlyosabb válság a szövetségen belül. Jellemző momentum, hogy Kádár még azt is megtiltotta, hogy a varsói jegyzőkönyv *létezéséről* bárki értesüljön a PB tagjain kívül. Végül a testület arról határozott, a VSZ egységének megőrzése érdekében levélben tájékoztatják az

³⁵⁹ Bange (2004) 73–78, 136, 257.

³⁶⁰ Selvage (2008) 183–184.

³⁶¹ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 417. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1967. február 13-i üléséről.

³⁶² A szovjet blokk NSZK-val kapcsolatos politikájáról lásd Békés (2009).

³⁶³ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 417. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1967. február 13-i üléséről.

érintett pártok vezetőit, hogy Magyarország lojálisan végrehajtja a Varsóban hozott közös határozatot, de jelzi: a jegyzőkönyv fő tételével nem ért egyet, a diplomáciai kapcsolatok felvételének kérdését nyitva kellett volna hagyni. Azt is közölték, a magyar párt további konzultációra tart igényt a kérdésben. Ekkor ugyanis még azt remélték, hogy a VSZ-en belüli megfelelő ellenlobbizással változtatni lehet a Magyarország számára rendkívül kedvezőtlen helyzeten. Konzultációra hamarosan sor is került, ám az korántsem a várt eredményt hozta: az európai kommunista és munkáspártok Karlovy Varyban 1967 áprilisában megtartott, korábban említett értekezletén a résztvevők nem csupán egy összeurópai biztonsági konferencia összehívását sürgető deklarációt fogadtak el, hanem most már nyilvánosan is meghirdették a varsói jegyzőkönyvbe foglalt, a német kérdés rendezésével kapcsolatos követeléseket, mint a tervezett konferencia összehívásának előfeltételeit.

A NSZK-val történő gyors és zökkenőmentes diplomáciai kapcsolatfelvétel év elején még oly ígéretesnek tűnő terve, úgy tűnt, füstbe ment. Kevesebb, mint egy évvel később azonban váratlan lehetőség kínálkozott a helyzet újragondolására. Amint korábban említettem, az 1968 januárjában megválasztott új csehszlovák vezetésről hamar kiderült, hogy a nyugatnémet kapcsolatok mielőbbi rendezését ugyanolyan külpolitikai prioritásként kezeli, mint Magyarország, így logikusan merült fel egy magyar–csehszlovák „koalíció” létrehozásának lehetősége. Kádár számára mindez azzal kecsegtetett, hogy a csehszlovák vezetéssel közösen idővel ki tudják erőszakolni a varsói diktátum felülvizsgálatát.³⁶⁴ Az 1968. augusztusi csehszlovákiai intervenció azonban egy csapásra véget vetett ezeknek a reményeknek.

A budapesti felhívás születése

A Varsói Szerződés budapesti felhívása, amelyet a PTT 1969. március 17-én megtartott

³⁶⁴ Bővebben lásd Békés (2008).

ülésén bocsátottak ki, mérföldkönek számít az EBK történetében, mivel *közvetlenül* ez a kezdeményezés indította el az 1975-ben megkötött Helsinki Egyezményhez vezető folyamatot. Az alapvető nívum, és egyben a siker záloga, hogy ekkor – eltérően Bukaresttől – *minden előfeltétel nélkül* szólították fel Európa országait egy biztonsági konferencia megrendezésére. Paradox módon ugyanazok a feltételek, amelyek Bukarestben eleve kudarcra ítélték a kezdeményezést, a nemzetközi politikában bekövetkezett jelentős változásoknak köszönhetően végül néhány évvel később mind teljesültek, miközben a VSZ álláspontja mindvégig az marad(hatot)t, hogy semmiféle előfeltételt nem támaszt a biztonsági konferencia megrendezése ügyében. Mindez persze azért nem ment olyan egyszerűen.

Meglepő, de a források alapján ma már világos: a Varsói Szerződés budapesti felhívása korántsem egy jól átgondolt, részletesen megtervezett és egyeztetett akció eredményeképpen született meg, ahogyan a külsőségek és a precedens nélküli korabeli sajtónyilvánosság alapján gondolni lehetett. Valójában egy sok improvizatív elemet tartalmazó, rendkívül éles belső vitákkal terhelt, és meglepően rövid folyamat végeredményeként született meg a végül történelmi jelentőségűnek bizonyult dokumentum.

Az események utólagos rekonstruálása során logikusan adódhatna a magyarázat, hogy a VSZ Politikai Tanácskozó Testületének soros, egyúttal tizedik, “jubileumi” ülését, amelyen a nagy jelentőségű deklarációt kívánták kibocsátani, azért tartották Budapesten, mert a szovjetek így kívánták megjutalmazni a magyar vezetést azért a – korábban vázolt – hatékony diplomáciai tevékenységéért, amelyet a biztonsági konferencia gondolatának népszerűsítése érdekében végzett a nyugat-európai partnerek körében. Valójában azonban logikusan, lényegében kizárásos alapon az 1965 óta érvényesülő rotációs rendszer alapján lett Budapest a helyszín, mivel a tagállamok közül – a sajátos helyzetű NDK-t leszámítva – már csak a magyar fővárosban nem volt PTT ülés. Ráadásul, amikor 1968 őszén döntés született arról, hogy a PTT következő ülését Magyarországon rendezik meg, még szó sem volt semmilyen

felhívásról, az ülésen egyetlen napirendi pont megvitatását tervezték: a VSZ katonai szervezetének átalakítását. A kérdés rendezése annál is inkább fontos volt, mert a románok ezt 1965 óta határozottan ellenezték, ekkoriban azonban váratlanul beleegyeztek a katonai reformba, igaz, némi fenntartással. Döntésüket mindenekelőtt két tényező motiválhatta: 1968 őszére a szovjet katonai vezetés letett arról az eredeti szándékáról, hogy a kidolgozott katonai okmányok általános érvényűek legyenek, azaz a szervezet működését békében és háború esetén egyaránt szabályozzák, így a *háborús* határozványok kidolgozását későbbre halasztották. Emellett a tervezetekben jelentősen csökkentették a tagállamok szuverenitását durván sértő rendelkezéseket. Minderre a “hatok” katonai és politikai vezetőivel 1968 tavasza óta folytatott hosszadalmas egyeztetési folyamat eredményeként került sor, melynek során a leghatékonyabban a magyar fél képviselte a kritikai álláspontot.³⁶⁵ Mindez azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy a VSZ PTT következő, Budapesten tartandó ülésén következik be a szervezet megalakulása óta az első és egyben az addigi legjelentősebb szervezeti átalakulás. El is kezdték szervezni a PTT 1968 novemberére kitűzött ülését, az időpontot hamarosan decemberre módosították,³⁶⁶ majd a csehszlovák, lengyel és román féllel történt egyeztetési folyamat elhúzódása miatt többszöri módosítás után végül a következő év márciusára halasztották.

Bármilyen meglepőnek hangzik, a Budapesti felhívásként ismertté vált, és később joggal történelmi jelentőségűnek értékelt nyilatkozat kibocsátásának gondolata 1969. március elejéig fel sem merült, ilyen javaslattal a szovjetek csak közvetlenül a március 17-ére összehívott PTT ülés előtt álltak elő. Korábban, Kádár februári moszkvai látogatása során csupán egy

³⁶⁵ Czinege Lajos honvédelmi miniszter előterjesztése a Politikai Bizottságnak az Egyesített Fegyveres Erők vezető szerveinek létrehozása érdekében 1968 áprilisa óta végzett munkáról. 1968. október 28. MOL M-KS- 288 f. 5/ 476. ő. e.

³⁶⁶ Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MOL M-KS-288. f. 5/486. ő. e.

általános nyilatkozatról volt szó, amely a megszokott módon értékelte volna a világpolitika fő problémáit. Brezsnyev ekkor úgy nyilatkozott, hogy már maga a testület összehívása is komoly eredménynek tekinthető, az pedig kifejezetten nagy politikai sikert jelentene, ha egy ilyen nyilatkozatot egységesen – azaz a románokkal együtt – sikerülne elfogadni a PTT budapesti ülésén.³⁶⁷ Miután ekkor még alig öt hónap telt el a VSZ csehszlovákiai beavatkozása óta, amelyet Románia nyilvánosan elítélt, a szovjet vezető pesszimizmusa megalapozottnak tűnt.³⁶⁸

A jelenleg hozzáférhető források alapján még nem tudjuk pontosan, milyen körülmények között hozott döntést a szovjet vezetés arról, hogy a budapesti tanácskozáson felhívást bocsátanak ki egy európai biztonsági konferencia összehívására. A nemzetközi politikában 1969 eleje óta, s különösen a PTT ülést megelőző hetekben számos olyan jelentős fejlemény történt, amelyek külön-külön is, de főként együttes hatásukkal döntően hozzájárulhattak ehhez az elhatározáshoz. Richard Nixon, az újonnan megválasztott amerikai elnök 1969 januárjában vette át hivatalát. Nixon már a választási kampány idején is számos jelét adta annak, hogy komoly lépésekre készül a szovjet–amerikai viszony megjavítása érdekében, februártól pedig kezdeményezésére “bizalmas csatorna” jött létre a két kormányzat között, az elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, Henry Kissinger titkos közvetítésével.³⁶⁹ Mivel az amerikai tárgyalási hajlandóság az európai ügyekre is kiterjedt, a szovjetek számára ekkor remény nyílt arra, hogy az évek óta szorgalmazott európai biztonsági konferencia kérdését most egy általánosabb kelet–nyugati rendezés keretében az Egyesült Államok is támogatni fogja.

Alig két héttel a budapesti tanácskozás előtt, 1969. március 2-án fegyveres incidensre került sor a szovjet–kínai határon az Usszuri folyónál, amely a hatvanas évek elején bekövetkezett

³⁶⁷ Feljegyzés Kádár János 1969. február 5–10 közötti szovjetunióbeli útjáról, 1970. február 12. MOL M-KS-288 f. 5/ 484. ő. e.

³⁶⁸ Románia szerepéről lásd Munteanu (2002), Retegan (2000), valamint Deletant (2004).

³⁶⁹ Dobrinin (1995) 204.

szakítás után a két ország között keletkezett nyílt katonai konfliktus veszélyét idézte fel. A Szovjetunió keleti határainak ilyen mértékű veszélyeztetettsége mellett logikusan merült fel, hogy újabb erőfeszítést tegyenek a birodalom nyugati határainak végleges biztosítására, azaz a második világháború után kialakult európai status quo nemzetközi kodifikálására. Ennek fő ellenzője mindeztidáig a nyugatnémet kormány volt, most viszont, március 5-én az NSZK-ban Gustav Heinemann szociáldemokrata politikust választották államelnökké. Ez a pozíció ugyan nem hasonlítható az amerikai vagy a francia elnökéhez, az a tény viszont, hogy mindez fél évvel az 1969 szeptemberében esedékes parlamenti választások előtt történt, komoly esélyt teremtett arra, hogy az SPD győzelme esetén Willy Brandt alakítson kormányt. Brandt pedig az 1966 decembere óta hivatalban lévő nagykoalíciós kormány külügyminisztereként ekkorra már számos jelét adta annak, hogy kormányra kerülése esetén a kelet-közép-európai államokkal való kapcsolatok rendezésében kész lenne akár radikális lépésekre is. Mint korábban láttuk, a szovjet vezetés régóta készült az európai biztonsági konferencia ügyének előmozdítására, s 1969. március elején egyszerre állt elő számára a sürgető *kényszer* Keleten, és a hirtelen megnyíló *lehetőség* Nyugaton. Ezek a tényezők azt a felismerést erősíthették meg a szovjet vezetésben, hogy a VSZ küszöbönálló budapesti tanácskozása kiváló alkalmat teremt annak tesztelésére, hogy a bukaresti felhívás óta végzett munka eredményeként, illetve a nemzetközi politika legújabb fejleményei következtében valóban lényegesen javultak-e az európai biztonsági konferencia összehívásának feltételei. Ehhez szükség volt a szövetségesek jóváhagyására is, akiket viszont azzal lehetett érdekeltté tenni, hogy az így összeállított húsvéti “csomagban” mindenki kapott valamit. A románok magát az 1966. júliusi bukaresti deklarációt immár feltételek nélkül megismétlő felhívást, amelyet a magyar házигazdák is örömmel fogadtak, a lengyelek és keletnémetek pedig megértették, hogy a számukra létfontosságú német kérdés rendezését csak egy egységes VSZ tudja elérni a Nyugattal szemben, ezt az egységet pedig csak a Romániának tett engedményekkel lehet fenntartani.

A VSZ PTT budapesti ülésének végleges időpontját Brezsnyev március 6-án telefonon egyeztette Kádár Jánossal.³⁷⁰ A rendelkezésünkre álló források alapján valószínű, hogy az európai biztonsággal kapcsolatos felhívásra vonatkozó javaslat még ekkor sem merült fel. Egy a tanácskozás genezisének is részletesen taglaló külügyminisztériumi feljegyzés szerint ugyanis eredetileg egynapos ülésre gondoltak két napirendi ponttal: a.) az öt katonai okmány aláírása, b.) a nemzetközi helyzetet áttekintő politikai okmány elfogadása.³⁷¹ Az iratot Kádár utólag kézírással kiegészítette: “c). felhívás Európa népeihez”, de ez sokkal inkább az időközben bekövetkezett változás konstatálásának tűnik, mintsem az eredeti állapot rekonstruálásának.

A felhívásra vonatkozó javaslat először az SZKP KB március 7-i, Kádár Jánoshoz intézett hivatalos levelében fogalmazódott meg, ám a biztonsági konferencia ügye a VSZ katonai szervezetének átalakítása mellett még ekkor is csak másodlagos jelentőségű kérdésként szerepelt a tanácskozás tervezett napirendjén.³⁷² Az események ezt követően azonban meglehetősen felgyorsultak: március 9-én Firjubin szovjet külügyminiszter-helyettes két dokumentumot juttatott el a magyar vezetéshez. Az első egy általános politikai nyilatkozat tervezete volt, amely a bevált gyakorlat szerint a nemzetközi helyzet fő problémáit értékelte, és megfogalmazta a szovjet blokk álláspontját a NATO, az NSZK, a közel-keleti helyzet, a vietnami háború és a kínai határsértések kérdésében. A második dokumentum egy felhívás tervezete volt, amely egy összeurópai biztonsági értekezlet összehívását, és ennek érdekében szűk körű kezdeményező bizottság felállítását javasolta. Az aláírásra váró katonai okmányokon kívül ez volt az ülés két hivatalos dokumentumtervezete, amelyet *magyar*

³⁷⁰ Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MOL M-KS-288. f. 5/486. ő. e.

³⁷¹ Uo.

³⁷² Az SZKP KB levele Kádár Jánoshoz, 1969. március 7. MOL XIX-J-1-j-VSZ-VI-1-001547/63/1/1969, 106. d.

javaslatként (!) adtak át a tagállamoknak.³⁷³ Ez már csak azért is érdekes megoldás volt, mert a meglehetősen konfrontatív jellegű politikai nyilatkozattervezettel a magyar vezetés alapvetően nem értett egyet.³⁷⁴ Március 13-án Budapestre érkezett Firjubin, aki Kádár Jánossal és Komócsin Zoltánnal, az MSZMP külügyekért felelős KB titkárával folytatott tárgyalásokat a PTT ülés előkészítéséről. Kádár a megbeszélésen – a “kompromisszumok robotosa” szerepében – azt hangsúlyozta, hogy feltétlenül ki kell használni az alkalmat, és el kell érni a katonai szervezet átalakítását célzó okmányok aláírását. Ám erre a magyar párt vezetője szerint csak akkor lehetett reális esély, ha a tervezett politikai nyilatkozatokban komoly engedményeket tesznek a románoknak, mivel az eredeti, kevésbé békülékeny hangú nyilatkozatot és felhívást a románok valószínűleg nem fogják aláírni. Kádár azt is rendkívül fontosnak tekintette, hogy ha a VSZ ilyen nagy jelentőségű felhívást bocsát ki, azt valamennyi résztvevő írja alá, vagyis határozottan elutasította azt a több tagország részéről felvetett javaslatot, hogy ha kell, Románia egyetértése nélkül is ki kell bocsátani a tervezett politikai dokumentumokat.³⁷⁵ Firjubin azonnal jelentette a megbeszélés tartalmát Moszkvába, ahol a magyar vezetés álláspontját elfogadták. Így végül a magyar taktikai javaslat lett az alapja annak a kompromisszumos megállapodásnak, amely lehetővé tette két történelmi jelentőségű

³⁷³ Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MOL M-KS-288. f. 5/486. ő. e.

³⁷⁴ Kádár János így értékelte a dokumentumot az MSZMP PB 1969. március 24-i ülésén: “Véleményünk szerint a felhívás-tervezet alapszövege igen jó volt, a politikai kommuniké tervezete azonban nem volt jó. Ez volt a véleményünk, de nem volt időnk ’osztzkodni’ mert – ha jól emlékszem – csütörtökön kaptuk kézhez. Ez annyira nem volt jó, hogy nálunk kialakult az a nézet: ha ebbe belebocsátkozunk vitatni, kijöhet egy óriási, de terméketlen vita, amiben megegyezés nem lehetséges, s ezáltal veszélyeztetjük magának az ülésnek az összehívását, s a fő feladat, a katonai okmányok elfogadását is. Ennek megfelelően foglaltunk állást, s mivel Firjubin elvtárs közben ideérkezett, alkalmunk nyílt arra, hogy vele részletesen közöljük álláspontunkat, kérve, hogy továbbítsa azt haza. Ez meg is történt.” – Kádár János szóbeli beszámolója az MSZMP PB 1969. március 24-i ülésén. Uo.

³⁷⁵ Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MOL M-KS-288. f. 5/486. ő. e., valamint Kádár János szóbeli beszámolója az MSZMP PB 1969. március 24-i ülésén. U. o. A dokumentumot és angol fordítását közli: Békés–Locher (2003).

feladat végrehajtását: a katonai okmányok és az európai biztonsági konferencia összehívását szorgalmazó felhívás egyidejű aláírását – a határozottan aktuálpolitikai jellegű általános nyilatkozat feláldozása révén. Ez az eredmény egy rendkívül intenzív, korántsem rutinszerű, inkább drámainak nevezhető egyeztetési folyamatban született meg.

A VSZ-külgügyminiszter-helyettesek március 15-én előkészítő megbeszéléseket kezdtek, amelyek során a tervezett politikai nyilatkozat tartalmát igyekeztek egyeztetni.³⁷⁶ A lengyel fél még az eredeti szovjet tervezetnél is élesebb hangvételű dokumentumot terjesztett be, amelyet azonban hamarosan visszavont. Az egészen 17-én hajnalig tartó maratoni tárgyalások során a lengyelek és keletnémetek a terjedelem növelése és az egyes kifejezések erősítése mellett kardoskodtak – mindenekelőtt az NSZK megítélését illetően –, a románok viszont rövidebb szöveget és békülékenyebb megfogalmazást szorgalmaztak. Március 16-án délelőtt, a küldöttségek megérkezését követően a magyar delegáció – Kádár János, Fock Jenő, Biszku Béla és Komócsin Zoltán – tárgyalt a szovjet vezetőkkel. A felek között teljes volt az összhang, főként mert Brezsnyev időközben teljesen magáévá tette a Firjubin által közvetített magyar javaslatokat, s azt hangoztatta, hogy az egység érdekében a katonai okmányok aláírására kell koncentrálni, a politikai nyilatkozat és a felhívás ügyében pedig, ha szükséges, engedményeket kell tenni. Brezsnyev az ülést megelőző szondázás alapján azt is megjósolta, hogy a fő problémát a keletnémet és a lengyel vezetők meggyőzése fogja okozni. Kádár javasolta, hogy végső esetben, ha a politikai nyilatkozat ügyében nem lehet konszenzust elérni, az egység fenntartása érdekében azt egyszerűen hagyják el, s helyette egy rövid, tömör, általános jellegű kommunikét adjanak ki. Brezsnyev pozitívan reagált a felvetésre, és kijelentette: “elképzeltető, hogy egy rövid kommuniké és a felhívás kerüljön elfogadásra”³⁷⁷.

³⁷⁶ Feljegyzés a VSZ tagállamaim külgügyminiszter-helyetteseinek 1969. március 15-én tartott megbeszéléseiről, 1969. március 16. MOL XIX-J-1-j-VSZ-VI-1-001547/63/2/1969, 106. d.

³⁷⁷ Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MOL M-KS-288. f.

Mint látni fogjuk, végül éppen ez történt.

A szovjet delegáció számára a neheze ezután következett. Március 16-án este és éjjel (!) a Margitszigeti Nagyszállóban Brezsnyev szobáról-szobára járva igyekezett konszenzust teremteni a résztvevők között, kevés sikerrel.³⁷⁸ Eközben kétszer találkozott a románokkal és bolgárokkal, egyszer pedig a csehszlovák, lengyel és keletnémet vezetőkkel. A fél kettőkor befejezett éjjeli őrjárat tapasztalatait a szovjet vezetők kettőtől hajnali negyed négyig tartó megbeszélésen osztották meg Kádárral és Komócsinnal. Elmondták, hogy a várakozásoknak megfelelően a lengyelek és a keletnémetek a nyilatkozat politikai élének erősítését, az NSZK, Izrael és a kínai határprovokációk elítélését szorgalmazták, a románok mindezekben a kérdésekben lényegesen rugalmasabb álláspontot képviseltek. A szovjet–magyar páros középarányos vonalát csak a csehszlovák és a bolgár küldöttség támogatta lojálisan. A rendkívüli helyzetre hivatkozva végül Kádár és Brezsnyev megállapodtak, hogy a másnapra tervezett ülés kezdetét délelőtt tíz órától délután háromra teszik át, hogy a szovjet vezetőknek módjuk legyen még egyszer tárgyalni a tagországok képviselőivel. Március 17-én délelőtt a szovjetek újra beszéltek a csehszlovák, a bolgár és a lengyel küldöttséggel. A lengyelekkel folytatott tárgyalások elhúzódása azzal fenyegetett, hogy a délutáni időpontban sem fog összeülni a Politikai Tanácskozó Testület, ami vészreakciót váltott ki a tanácskozás sikeréért joggal aggódó házigazdákból: “Lassan fél 1 óra lett, mi pedig vártuk az eredményt. Akkor akcióba léptünk” – elevenítette fel a drámai eseményeket Kádár János a PB március 24-i ülésén. “A szovjet elvtársak még a lengyelekkel tárgyaltak, s mi azt mondtuk, Erdélyi elvtárs nyomuljon be, s közölje: javasoljuk, hogy 2 órakor jöjjenek össze az első titkárok és miniszterelnökök, s beszéljük meg, hogyan tudnánk 3 órakor indulni. Ezt el is fogadták.”³⁷⁹

5/486. ő. e.

³⁷⁸ Kádár János szóbeli beszámolója az MSZMP PB 1969. március 24-i ülésén, Uo. A dokumentumot és angol fordítását közli: Békés–Locher (2003).

³⁷⁹ Uo.

A válságos helyzetet a magyar prognózisnak megfelelően végül csak a gordiuszi csomó elvágásával lehetett megoldani: a párt és kormányfők rendkívüli tanácskozásán úgy döntöttek, hogy a tervezett politikai nyilatkozatot egyáltalán nem bocsátják ki.

A mindössze két órás PTT ülésen ezek után több izgalom már nem várt a résztvevőkre. Az Alexeander Dubček elnökletével megtartott tanácskozáson Jakubovszkij marsall beszédéhez csupán Brezsnyev és Kádár szólt hozzá, majd sor került az öt katonai okmány aláírására. A rövid kommuniké és az európai biztonsági értekezlet összehívására felszólító felhívás szövegét az előzetes megállapodásnak megfelelően egyhangúlag, észrevétel nélkül fogadták el. Az, hogy a felhívás végül kifejezetten kooperatív jellegűre és civilizált hangvételűre sikeredett, elsősorban a román vezetők érdeme volt, akik a szerkesztőbizottságban számos módosító indítványt tettek ennek érdekében, és akik a délelőtti folyamán megtartott Gomulka–Ceașescu találkozón végül rábírták a lengyeleket, hogy az NSZK megítélésével kapcsolatban enyhébb minősítést fogadjanak el.³⁸⁰

A nehezen megszületett, és valóban történelminek nevezhető kompromisszum létrehozásában mind Kádár, mind a betegeskedő Péter Jánost helyettesítő Puja Frigyes, a külügyminiszter első helyettese végig aktív, meghatározó szerepet játszott. A történeti vizsgálat szempontjából érdekes látni, hogy a magyar vezetők, még a siker konstatálása után is mennyire óvatosan ítélték meg a budapesti felhívás potenciális jelentőségét a világpolitika alakításában.³⁸¹ Csak az ülés után mérték fel igazán a kezdeményezésben rejlő lehetőséget, különösen amikor

³⁸⁰ Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. Uo.

³⁸¹ Erdélyi Károly feljegyzésében a következő értékelés szerepel: “A Politikai Tanácskozó testület ülése jelentős esemény volt. Elfogadtuk a katonai okmányokat. Jobb feltételeket teremtettünk a KGST tanácskozás megtartásához. A felhívással hangsúlyoztuk a nemzetközi feszültség enyhülésére irányuló politikánk változatlanágát.” – Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. U. o. Kádár János pedig a következőképpen értékelte a PTT ülést: “Külön méltatni ennek jelentőségét nem akarom, többször beszéltünk róla. Ennek óriási a jelentősége. Hét fél mégis együtt volt, keserves hónapok és évek után megegyezés született és született egy felhívás is.” – Kádár

március végén a szovjetek újabb kampányt indítottak a biztonsági konferencia gondolatának népszerűsítésére. A magyarok ekkor kezdték tudatosítani magukban, hogy a nyilatkozat megfelelő körülmények között valóban kiindulópontja lehet az európai biztonsági konferencia összehívásához vezető folyamatnak.

Mindez azt mutatja, hogy a PTT ülésen kialakult *virtuális Budapest–Bukarest-tengely* létrejöttét a két fél részéről különböző megfontolások motiválták: a magyarok a VSZ működőképessége, a régóta húzódó katonai reform végrehajtása, és mindenekelőtt az áprilusra tervezett – a keleti blokk valódi gazdasági integrációját előmozdítani hivatott – KGST ülés szempontjából tartották fontosnak a kompromisszumot. A magyar párt ugyanis jelentősen érdekelt volt az ekkor induló KGST integrációs program sikerében, erre azonban csak konstruktív román magatartás mellett volt esély. A románok viszont elsősorban az EBK ügyét tartották szem előtt, amely számukra egyet jelentett a részükről régóta szorgalmazott nyugati nyitás politikájával, és ezért hajlandók voltak feladni addigi negatív álláspontjukat a VSZ katonai reformja ügyében. Helyzetüket, mint láttuk, megkönnyítette, hogy a reform csak békeidőre rendezte a VSZ katonai struktúráját, háború esetére a szervezetnek továbbra sem volt érvényes statútuma. A román vezetés az utolsó pillanatban – jólesően érzékelve, hogy most már bármit kérhet – egy formai javaslattal hagyta rajta kézjegyét a tanácskozáson: Ceaușescu azt indítványozta, hogy az európai biztonsági értekezlettel kapcsolatban elfogadott okmány ne a Varsói Szerződés *szervezetének* deklarációja legyen, hanem a *tanácskozáson résztvevő államok* nyilatkozata. Ezt az árnyalatnyi különbséget a külvilág sem akkor, sem később nemigen érzékelte, s így a budapesti felhívást azóta is a Varsói Szerződés nyilatkozataként tartják számon.

A szovjet blokk tárgyalási stratégiájának kialakulása

A szovjet vezetés a VSZ budapesti tanácskozását követően úgy értékelte, hogy elérkezett az idő a döntő áttörésre, ezért 1969. március végén intenzív kampányt indított az európai biztonsági konferencia ügyének propagálása céljából.³⁸² A konferencia záródokumentumának aláírására ugyan csak 1975-ben került sor, de a legújabb kutatások alapján kijelenthetjük, hogy a folyamat megalapozása két budapesti tanácskozás közötti másfél éves időszakban – a VSZ PTT ülése és a VSZ külügyminisztereinek 1970. júniusi találkozója között – történt meg. A biztonsági konferencia kérdése kitüntetett helyet foglalt el a hosszú évek előkészítő munkájának eredményeként néhány hónappal később, 1969 júniusában Moszkvában megtartott kommunista és munkáspártok értekezletén, és hangsúlyosan szerepelt a konferencia záródokumentumában is. A terv megvalósulását azonban valójában a másik térfélen bekövetkezett pozitív változások segítették elő. Az 1969 januárjában hivatalba lépett Richard Nixon amerikai elnök már áprilisban, a NATO Tanács ülésén elmondott beszédében pozitívan nyilatkozott egy újabb kelet–nyugati enyhülés lehetőségeiről. Legalább ilyen fontos fejlemény volt az is, hogy az 1969 szeptemberében megtartott választásokat követően az NSZK-ban az SPD alakított kormányt, és hamarosan új keleti politikát hirdetett meg.³⁸³ Vagyis a nyugati fél magatartását meghatározó mindkét kulcsszereplőnél, az Egyesült Államokban és az NSZK-ban is lényeges elmozdulás történt a korábbi állásponthoz képest, s ez jelentősen növelte a keleti blokk kezdeményezésének esélyeit.

³⁸² Szovjet tájékoztatás a szovjet külügyminisztérium tervezett lépéseiről az európai biztonsági értekezlettel kapcsolatban. Feljegyzés, 1969. április 1. MOL XIX-J-1-j-VSZ-VI-1-001547/3/1969, 106. d.

³⁸³ Fontos megjegyezni, hogy az NSZK esetében két – valójában egymástól jelentősen különböző – „új keleti politikáról” beszélhetünk. Az elsőt az 1966-ban létrejött nagykoalíciós kormány hirdette meg: ez elsősorban abban volt új, hogy ekkor már elképzelhetőnek tartották a Hallstein-doktrína feladását, s ezáltal a diplomáciai kapcsolatok felvételét a kelet-közép-európai államokkal. A köztudatban ezzel a terminussal azonosított új politikai vonalat viszont az 1969. szeptemberi

A szovjetek 1969. szeptember végén jelezték szövetségeseiknek, hogy októberben értekezletet tartanak a VSZ tagállamok külügyminiszterei, amelyen az európai biztonsági konferenciával kapcsolatos egyeztetett álláspont kialakítása lesz a fő feladat. Az egyes országok véleményének előzetes szondázása céljából több szovjet külügyminiszter tett egy időben látogatást a tagállamokban, Budapesten szeptember 26-án Iljicsov tárgyalta Péter János magyar külügyminiszterrel. A moszkvai javaslat szerint a VSZ állásfoglalásának két fő napirendi pontja az erőszakról történő lemondást tartalmazó deklaráció és az európai államok közötti gazdasági, kereskedelmi és műszaki tudományos kapcsolatok fejlesztését szorgalmazó nyilatkozat lett volna.³⁸⁴ Ezt követően az MSZMP PB október 7-i ülése megbízást adott a külügyminisztériumnak a magyar álláspont kidolgozására. Az október közepére elkészült koncepció³⁸⁵ jelentős számú önálló javaslatot tartalmazott, amelyek a minisztérium szerint azt a célt szolgálták, hogy “vonzóbb, tartalmasabb formában mutassák be az európai szocialista országok [...] elképzeléseit”, illetve megkönnyítsék a még ingadozó országok meggyőzését. A dokumentum a következőket indítványozta:

Az első napirendi pont kiegészítéseként kerüljön sor az európai biztonsági rendszernek és intézményeinek megvitatására, az alábbi témákat érintve:

- kétoldalú és regionális szerződések megkötése (például a Duna-völgyi országok között);
- a lengyelek által javasolt európai biztonsági szerződés előkészítése;
- az európai biztonsági konferenciák rendszeresítése, az európai biztonság kérdéseivel foglalkozó Európai Biztonsági Tanács létrehozása, az Európai Gazdasági Bizottság csatolása az Európai Biztonsági Tanácshoz.

A második napirendi pontnál a dokumentum kiegészítésként javasolta:

választások után októberben hivatalba lépett szociáldemokrata vezetésű Brandt-kormány vezette be.

³⁸⁴ Feljegyzés L. F. Iljicsov szovjet külügyminiszter-helyetttel folytatott megbeszéléséről, 1969. szeptember 27. MOL XIX-J-1-j-Szu-1-00358-20/1969, 85. d.

³⁸⁵ Előterjesztés az MSZMP PB részére az európai biztonsági konferenciáról. MOL M-KS-288. f. 5/

- az európai gazdasági együttműködés rendszerének kidolgozását (amely érintené az európai villamos energia, földgáz-kőolaj, postai és telekommunikációs rendszerek összekapcsolását, az európai közlekedési hálózatok összehangolt fejlesztését, az ipari kooperáció elősegítését, a szabványok összehangolását, a kereskedelmi korlátok leépítését, a turistaforgalom ösztönzését);
- az európai gazdasági együttműködés bizottságának létrehozását, vagy annak biztosítását, hogy az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága az európai biztonsági konferencia irányelvei szerint dolgozzék;
- az európai fővárosok polgármestereinek tanácskozását Budapesten a fővárosok közötti jobb együttműködés és a közös kommunális problémák megvitatására.

A tervezet végül, a külpolitikai koordináció erősítése érdekében javasolta, hogy a prágai VSZ külügyminiszteri ülés után kerüljön sor a tagállamok illetékes KB- titkárainak találkozójára az európai biztonsági konferencia tárgyában.

Mint a fentiekből kitűnik, a magyar javaslatok igen ambiciózus és távlatos elképzeléseket fogalmaztak meg az európai együttműködésről, számos ponton pedig a kooperáció olyan formáit célozták meg, amelyek megvalósítására csak a rendszerváltást követően került sor, vagy amelyek Magyarország EU-csatlakozása után következtek be.

Időközben azonban az előzetes kétoldalú konzultációk alapján a szovjetek számára kiderült, hogy nem is lesz olyan egyszerű egységes álláspontot kialakítani a közelgő külügyminiszteri találkozón, és ezúttal sem csupán a várható román magatartásról volt szó. Október 17-én ezért Szemjonov szovjet külügyminiszter-helyettes sürgős személyes konzultációt kért a magyar féltől és másnap Erdélyi Károly miniszterhelyettes már Moszkvában tárgyal partnerével.³⁸⁶ A szovjetek komolyan aggódtak amiatt, hogy a túlzónak minősített lengyel, román és keletnémet

javaslatok miatt nem tudnak konszenzust kialakítani, ami azzal fenyeget, hogy a VSZ a kedvező nemzetközi feltételek ellenére sem tudja majd a biztonsági konferenciával kapcsolatos kezdeményezést a kezében tartani. A lengyelek az európai kollektív biztonsági szerződés címén olyan kiegészítéseket javasoltak (a területi status quo, a határok és az NDK *de jure* elismertetése), amelyek szovjet értékelés szerint békekonferenciává változtatnák a biztonsági konferenciát, eleve lehetetlenné téve annak létrejöttét. A románok a katonai blokkok megszüntetését javasolták, s ezzel együtt az európai országokban állomásozó idegen csapatok kivonását, az idegen támaszpontok felszámolását, és követelték az erődemonstrációról való lemondást. A keletnémet kiegészítő javaslatok pedig kifejezetten arra irányultak, hogy a biztonsági konferencia ismerje el az NDK-t, noha ekkor a keletnémet államot még egyetlen nyugat-európai állam sem tekintette legitim partnernek. A szovjetek úgy vélték, mindez elfogadhatatlan a NATO-országok számára, így azok erőltetése a konferencia megtorpedózását jelentené. Ezért arra kérték a magyar vezetést, hogy a találkozón segítsen leszerelni ezeket a javaslatokat, hogy ne veszélyeztessék a biztonsági konferencia megrendezését. A moszkvai vezetők a siker kulcsát a fokozatosságban látták, ezért arra törekedtek, hogy a tanácskozás az említett két napirendi pontra koncentráljon, mivel ezekben a nyugatiak oldaláról megfelelő fogadókészség tapasztalható. Egyúttal kérték a magyarokat, hogy tekintsenek el saját nagyszabású javaslataik előterjesztésétől, mert – bár a szovjet fél egyetért ezekkel – jelenleg szintén nem segítenék a konszenzus létrejöttét. Azzal vigasztalták a magyarokat, hogy a folyamat egy későbbi fázisában előterjeszthetik majd elképzeléseiket, amelyek, mint láttuk, valóban nem a kezdeti stádium taktikai igényeihez szabott limitált programot, inkább közép- és hosszútávra szóló “csomagot” irányoztak elő.

Az MSZMP PB október 21-i ülésén így egyszerre vitatta meg az elkészült külügyminiszteri

³⁸⁶ Erdélyi Károly feljegyzése a Politikai Bizottságnak, 1969. október 18. MOL M-KS-288. f. 5/501. ő

előterjesztést és Erdélyi Károly moszkvai konzultációjának eredményeit.³⁸⁷ Kádár János meglehetősen indignáltan kifogásolta a tervezett procedúrát, és kifejtette, hogy a külügyminiszterek találkozásán nem végleges álláspontot kellene kidolgozni, hanem az ott megfogalmazott javaslatokat kellene az egyes pártok vezetősége elé terjeszteni vitára és jóváhagyásra. Noha a szovjetekkel való, esetenként sürgős konzultációk során általában nem a formai szempontok domináltak, ebben az esetben mégsem tűnt túl szerencsésnek, hogy a magyar külügyminiszter-helyettes olyan minisztériumi előterjesztést egyeztetett Moszkvában, amelyet az MSZMP PB tagjai még nem is láttak, nem hogy tárgyalták volna. Kádár aggodalmát táplálhatta egy nem is olyan régi, ám annál kellemetlenebb emlék is: 1967 februárjában a VSZ- külügyminiszterek varsói találkozásán a magyar fél eredeti szándékaival szemben a lengyelek és keletnémetek nyomására puccsszerűen olyan határozatot fogadtattak el, amely megakadályozta, hogy Magyarország diplomáciai kapcsolatot létesítsen az NSZK-val. Végül azonban a PB némi vita után – mint korábban már annyiszor – tudomásul vette a helyzetet, és felhatalmazást adott a külügyminiszternek a szovjetek által igényelt “konstruktív” magatartásra a külügyminiszteri értekezleten.

A VSZ külügyminisztereinek 1969. október 30–31-én Prágában megtartott ülésén, illetve az azt megelőző külügyminiszter-helyettesei értekezleten komoly viták zajlottak a biztonsági konferencia lehetséges tematikáját illetően, ahol a szovjetek várakozásainak megfelelően a lengyel, román és keletnémet képviselők igen erőteljesen léptek fel javaslataik védelmében. Végül azonban sikeresnek bizonyult az előre eltervezett szovjet–magyar összjáték, és a tanácskozás végére az eredeti szovjet–magyar pozíció mentén alakult ki konszenzus.³⁸⁸

e. A dokumentumot és angol fordítását közli: Békés–Locher (2003).

³⁸⁷ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. október 21.-i üléséről, MOL M-KS-288. f. 5/501. ő. e.

³⁸⁸ Jelentés a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormányának a hét szocialista ország külügyminisztériuma képviselőinek 1969. október 30–31-i prágai tanácskozásáról. MOL XIX-J-1-j-VSZ-VI-003272/1969, 105. d.

Az értekezleten két dokumentumot fogadtak el: egy nyilvánosságra hozott nyilatkozatot és egy memorandumot, amelyet a nyugat-európai kormányoknak adtak át. Ez tartalmazta a tervezett biztonsági konferencia záródokumentum-tervezetét is, ami nagy optimizmusra – vagy ma már nyugodtan mondhatjuk – erős naivitásra vallott. Figyelemre méltó, hogy ez a dokumentum mindössze két (!) oldal terjedelmű volt, a később Helsinkiben 1975. augusztus 1-jén aláírt okmány viszont száz oldalon rögzítette a megállapodások szövegét. A konferencia lehetséges időpontja tekintetében is mindvégig hasonló bizakodás volt tapasztalható a keleti blokk vezetői között: ettől kezdve szinte minden tanácskozáson úgy ítélték meg, hogy a biztonsági konferencia fél éven–egy éven belül összehívható.

A külügyminiszteri tanácskozás egyik legfontosabb eredménye mégis a biztonsági konferencia napirendjének konkrét megnevezése volt. A VSZ tagállamok ekkor deklarálták, hogy két témakörrel kívánnak tárgyalni:

1. az európai biztonság kérdései és az erőszakról való lemondás az államok közötti kapcsolatokban.
2. az európai államok közötti politikai együttműködést szolgáló, az egyenjogúságon alapuló kereskedelmi, gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatok kiszélesítése.

Az értekezleten több olyan magyar javaslatot is elfogadtak, amelyek ugyan nem kerültek be az említett dokumentumokba, de a szovjet blokk közös előzetes álláspontjaként határozták meg a későbbi fejleményeket. Ilyen volt például az, hogy a biztonsági konferencia ne egyszeri alkalom legyen, hanem biztonsági konferenciák sorozatát kell szervezni³⁸⁹, vagy az, hogy hozzanak létre egy az európai biztonság kérdéseivel foglalkozó állandó szervezetet, valamint, hogy gazdasági szakemberekből alakítsanak a szovjet blokkon belül szakértői csoportot az

³⁸⁹ A javaslat eredetileg a szovjetektől származott, s azt Szemjonov külügyminiszter-helyettes 1969. szeptember 24-i budapesti konzultációja alkalmával vetette fel Péter Jánosnak. A prágai külügyminiszteri értekezleten kialakult szovjet–magyar összjáték keretében vált belőle “magyar” kezdeményezés.

európai gazdasági együttműködés elveinek kidolgozására. (E javaslat fő célja a Kelet-Európa elleni nyugati gazdasági diszkrimináció és izoláció felszámolása volt.)

Az előkészítő munka koordinálásával a magyar külügyminisztériumot bízták meg. A dolog érdekessége, hogy ezeknek az indítványoknak a többsége valójában eredetileg valamelyik nyugati tárgyalópartnertől származott, a magyar diplomácia érdeme pedig az volt, hogy ezeket a VSZ-en belül folyó diskurzus részévé tudta tenni, és végül el is fogadtatta őket. Ez azt mutatja, hogy ekkor már bizonyos értelemben egy összeurópai lobbi-folyamat kezdetéről beszélhetünk, ahol a keleti és nyugati partnerek a közös cél érdekében kölcsönösen befolyásolni tudták egymás pozícióit.

A prágai értekezlet másik fő eredménye, hogy ezután újabb intenzív kétoldalú kelet–nyugati tárgyalássorozat kezdődött a kelet-közép-európai országok rendkívül aktív részvételével. Magyarország 1970 júniusáig belga, svéd, holland, norvég és olasz külügyminiszteri találkozót tartott, valamint miniszterhelyettesi és főosztályvezetői szinten szervezett konzultációkat az angol, francia, nyugatnémet, osztrák és török külügyminisztériummal a biztonsági konferenciáról.³⁹⁰ Az EBK-folyamat ekkor lépett intenzív szakaszába, s ez nemcsak Magyarország *nyugati* politikai kapcsolatainak fejlesztése terén volt fontos mérföldkőnek, hanem sajátos módon jelentősen befolyásolta a magyar–szovjet viszonyt is. 1969-től ugyanis egy *különleges szovjet–magyar együttműködési mechanizmus* alakult ki: a magyar vezetés ideális partnernek bizonyult a szovjetek számára ebben a rendkívül bonyolult folyamatban, ahol a szövetségesek meggyőzése sokszor nehezebb feladatnak tűnt az ellenfelekénél. Az ekkor már jó nemzetközi pozíciókkal rendelkező magyar vezetés kezdeményező és innovatív volt, ugyanakkor kezelhető, lojális, rugalmas és engedelmes partnernek bizonyult, aki maximálisan alkalmazkodik a mindenkori szovjet taktikai

³⁹⁰ Tervezet Puja Frigyes elvtárs beszédéhez a Varsói Szerződés tagállamai 1970. június 19-i

igényekhez.³⁹¹ (Ez a rugalmasság ekkoriban, mint láthattuk, korántsem volt elmondható a keletnémet, a lengyel és a román vezetőkről.) A sajátos együttműködésnek voltak előzményei: a kommunista és munkáspártok 1969. júniusi moszkvai értekezletét előkészítő, több éves egyeztetési folyamat során a magyar és a szovjet vezetés között hasonlóan hatékony kooperáció alakult ki, így azt tekinthetjük a helsinki folyamat során érvényesülő együttműködés főpróbájának.

A hatvanas–hetvenes évek fordulóján minőségi váltás következett be magyar külpolitika alakításában is: formailag maradt a régi modell: vagyis a *döntés* az MSZMP PB-ben történt ezután is. A döntés-előkészítés, lebonyolítás, kezdeményezés, javaslattétel és diplomáciai aprómunka területén azonban lényegi változás következett be: a külügyi apparátus szerepe jelentősen megnövekedett, a sokoldalú és sokirányú tárgyalások *intenzitása* egyszerűen kinőtt a PB fennhatósága alól, és bizonyos értelemben önálló szerepet kapott. Valójában ettől számíthatjuk a magyar külügyi munka *professzionizálódási* folyamatának kezdetét.³⁹² Ennek ugyan voltak előzményei 1963–69 között is, de minőségi változást az EBK folyamatban való aktív és intenzív szerepvállalás jelentett a magyar diplomácia számára.

1969 végére kiderült, hogy az NSZK-ban bekövetkezett fejlemények valódi áttörést jelentettek az európai biztonság kérdésében is. A nyugatnémet álláspont radikális átalakulása, az új keleti politika meghirdetése minőségi változást jelentett, és az európai biztonság szempontjából központi jelentőségűnek számító német kérdés rendezésének lehetőségét vetítette előre. December 8-án szovjet–nyugatnémet tárgyalások kezdődtek, és arról is megegyezés született, hogy az Odera–Neisse határ elismerése céljából az NSZK hamarosan megbeszéléseket kezd

külügyminiszter-helyettesei értekezletére. MOL XIX-J-1-j-VSZ-VI-1-Szu-003272/1969, 105. d.

³⁹¹ A korszak magyar külpolitikájáról, illetve annak hármas meghatározottságáról lásd: Békés (2004/c).

³⁹² A Kádár-rendszer vonatkozásában a politikai munka és az államapparátus tevékenységének fokozatos professzionizálódására Kalmár Melinda hívta fel a figyelmet. Lásd Kalmár (1998).

Lengyelországgal is.³⁹³ Az NSZK politikájának értékelése és a szovjet blokk egységes álláspontjának kialakítása céljából 1969. december 3–4. között Moszkvában csúcstalálkozót tartottak a VSZ tagállamok pártvezetőinek részvételével.³⁹⁴ A tanácskozás összehívására a keletnémetek kezdeményezésére került sor, akik szerették volna elejét venni, hogy a fejük fölött kössenek megállapodásokat az NSZK-val, ezért hevesen ellenezték a lengyel–nyugatnémet tárgyalások tervét is.³⁹⁵ Walter Ulbricht és kollégái semmi okot nem láttak a derűlátásra, és úgy vélték, hogy az NSZK egyetlen módon bizonyíthatja szándékai komolyságát: ha késedelem és feltétel nélkül elismeri az NDK-t. A tanácskozáson azonban a helyzet értékelése tekintetében egy virtuális lengyel–magyar–román “tengely” jött létre, amelyet lényegében a szovjetek is támogattak. Az így kialakult többség szerint az NSZK politikájában lényeges fordulat állt be, amely most reményt ad arra, hogy az európai biztonság szempontjából döntő jelentőségű német kérdést végre a szovjet blokk érdekeinek megfelelően rendezzék. Az előzmények ismeretében mindebben csak a lengyel álláspont radikális megváltozása meglepő: a lengyel vezetés ugyanis mindeddig az NDK leghűségesebb szövetségese volt a nyugatnémet “revansizmus” elítélésében, most viszont, hogy az NSZK új kormánya kilátásba helyezte az Odera–Neisse-határ elismerését, egy csapásra a tárgyalások egyik leglelkesebb hívévé vált. A tanácskozáson kialakított közös taktika kompromisszumos jellegű volt: radikális változásra a VSZ-tagországok részéről nincs szükség, tárgyalni lehet a nyugatnémetekkel, de a diplomáciai kapcsolatot csak azután lehet velük felvenni, hogy az NSZK nemzetközi jogilag elismerte az NDK-t. Magyarország számára *közvetlenül és rövid távon* ez a döntés hátrányos volt, mivel így végül a keleti blokkból utolsóként, 1973

³⁹³ Az Odera–Neisse határt német–lengyel határként elismerő szovjet–NSZK szerződést 1970. augusztus 12-én, a hasonló lengyel–NSZK szerződést pedig 1970. december 7-én írták alá.

³⁹⁴ Jelentés a Politikai Bizottságnak és a Kormánynak az európai szocialista országok párt és állami vezetőinek 1969. december 3–4-i moszkvai találkozásáról. 1969. december 8. MOL M-KS-288. f. 5/507. ő. e.

³⁹⁵ A német kérdéssel kapcsolatos lengyel politikáról lásd Selvage (2004).

decemberében létesíthetett diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val. Ekkor azonban már nemcsak az NSZK-val való kapcsolatok rendezése volt a tét, hanem a nyugati gazdasági nyitásban erősen érdekelt magyar vezetés számára egyre fontosabbá vált a biztonsági konferencia ügye is. Az adott helyzetben ugyanis Románia mellett Magyarország remélhetett a legtöbbet a folyamat sikerétől, illetve a kelet–nyugati kapcsolatok alakulására gyakorolt pozitív hatásától.

Emellett a másik fő szempont továbbra is a KGST-integráció volt: a nyersanyagban szegény, nyitott gazdasággal rendelkező Magyarország számára ez létkérdés volt, az autarchiára törekvő Romániának viszont korántsem. Tehát logikusan merült fel az “alku” lehetősége: Magyarország elősegíti a biztonsági konferencia ügyét, ha Románia konstruktívan viszonyul a KGST-integrációhoz. A hetvenes évek közepéig lényegében ez a megfontolás irányította a magyar politikát mind a multilaterális, mind pedig a kétoldalú tárgyalások során, s így ennek a szempontnak rendelődött alá a romániai magyarság kérdése is.

A magyar vezetők jól látták, hogy mindezt egy erősen megosztott VSZ keretében kell véghez vinni. Ezért úgy ítélték meg, hogy a siker érdekében a korábbinál hatékonyabb és rendszeresebb külpolitikai koordinációra lenne szükség a szovjet blokkon belül. Ennek fóruma lehetett volna a VSZ Külügyminiszterek Tanácsa, amelynek létrehozására a magyar vezetők 1958 óta már többször tettek javaslatot.³⁹⁶ Jól tudták persze, hogy Románia ellenzi a szervezet létrehozását, de abban reménykedtek, hogy a lenini fokozatosság elve itt is működik majd, ezért két javaslattal álltak elő, amelyből az egyik “könnyített formát” irányzott elő: egy hivatalos testület, a Külügyminiszterek Tanácsának felállítása helyett egy rendszeresen ülésező külügyminiszteri vagy külügyminiszter-helyettesei fórum működését is lehetségesnek tartották. Péter János külügyminiszter 1969. decemberi moszkvai látogatása alkalmával

³⁹⁶ Békés (2003) 36. Az első, 1958-as kísérletet lásd: Baráth (2003) 79.

felvetette Gromikónak a javaslatot, amelyet a szovjetek viszonylag gyorsan elfogadtak, és megbízták a magyarokat a szükséges kétoldalú egyeztető tárgyalások lebonyolításával.³⁹⁷

1970 januárjában Kádár levelet írt a VSZ-tagországok vezetőinek, amelyre – Románia kivételével – mindenhol pozitív válasz érkezett. Ezért Puja Frigyes, a külügyminiszter első helyettese még ugyanebben a hónapban Bukarestbe utazott a terv megvitatására, ahol azonban még a “könnyített forma” is túl nehéznek találtatott, így missziója nem járt sikerrel. A Külügyminiszterek Tanácsának felállításába a románok csak 1974-ben, más körülmények között egyeztek bele, a testület megalakítására pedig végül 1976-ban került sor.

1970 elejétől újabb kedvező fejlemények jelezték, hogy a biztonsági konferencia megrendezésének esélyei számottevően javultak. Nixon elnök február 18-i kongresszusi beszédében kijelentette, hogy az Egyesült Államok elismeri a Szovjetunió törvényes biztonsági érdekeit Kelet-Európában, és az amerikai kormány tárgyalási hajlandóságát hangsúlyozta a nemzetközi feszültség csökkentése és az enyhülés előmozdítása érdekében. A NATO 1970. május 26–27-i római ülésén elfogadott álláspontja szintén számos új, pozitív elemet tartalmazott, így például a kiadott nyilatkozat már konkrétan foglalkozott az EBK-val, és bizonyos feltételekkel lehetségesnek tartották a többoldalú tárgyalások megkezdését, az európai csapatcsökkentés kérdését ugyanakkor nem kapcsolták egybe az EBK-ügyével.

A valódi fordulópontot a VSZ külügyminisztereinek 1970. júniusi, magyar kezdeményezésre összehívott budapesti ülése jelentette.³⁹⁸ Ekkor ért véget a tapogatózó tárgyalások időszaka, és ez után indultak meg az európai biztonsági konferencia létrehozása érdekében folytatott közvetlen kelet–nyugati megbeszélések. A tanácskozáson, illetve az azt megelőző a külügyminiszter-helyettesi értekezleten ismét rendkívül intenzív vita folyt a résztvevők

³⁹⁷ Jelentés az MSZMP Politikai Bizottságának és a kormánynak a Szovjetunióban tett hivatalos külügyminiszteri látogatásról (1969. december 22–29), 1970. január 6. MOL, XIX-J-1-j-Szu-00949-1/1970, 80. d.

³⁹⁸ A VSZ-külügyminiszterek Budapesten tartandó üléséről a külügyminiszter-helyettesek 1970.

között, és a végül kialakult konszenzus létrehozásában a magyar házigazdák legalább olyan komoly moderátori szerepet játszottak, mint a budapesti felhívásban.³⁹⁹

Az értekezlet mindenekelőtt azért jelentett fordulópontot, mert a szovjet blokk országai ekkor fogadtak el a nyugati fél által támasztott két olyan feltételt, amelyek nélkül nem lett volna esély az előkészítő tárgyalások megkezdéséhez szükséges minimális konszenzus megteremtésére. Egyrészt a tanácskozásról kiadott nyilatkozatban elfogadták, hogy a konferencián az Egyesült Államok és Kanada teljes jogú tagként vegyen részt, másrészt hozzájárultak ahhoz is, hogy a VSZ által javasolt két napirendi pont mellett szerepeljen egy harmadik, a kulturális kapcsolatok, valamint az emberi környezet megvizsgálásának témaköre. A szovjetek, illetve a VSZ tagállamai korábban is jól tudták, hogy az Egyesült Államok és Kanada részvétele nélkül nem lehet megtartani a konferenciát, ám taktikai okokból ezt a lehetőséget mindeddig *lebegtették*, annak érdekében, hogy cserébe elérjék az NDK részvételének elfogadását. A kulturális kapcsolatok témakörét *magyar javaslatra* fogadták el, s ez nem kevesebbet jelentett, mint az előkészítés későbbi fázisában harmadik kosárnak elnevezett “fellazítási bomba” beemelését a tárgyalási tematikába. Mint tudjuk, a harmadik kosár kulcsszerepet játszott a későbbiek során, hiszen mindenekelőtt ebben szerepeltek a nagy európai rendezés során a nyugati érdekeket megjelenítő tényezők. Ez a tematika szolgált alapul a Helsink-i utáni időszakban kibontakozott emberi jogi kampány számára is, amely végül a nyolcvanas évek végén jelentős szerepet játszott a kelet-közép-európai kommunista rendszerek felbomlásában is.

A budapesti külügyminiszteri értekezleten döntés született az európai biztonság és együttműködés kérdéseivel foglalkozó állandó szerv felállításáról is, amelynek fő feladata a

január 26–27. között Szófiában megtartott értekezletén született döntés.

³⁹⁹ Jelentés a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányának a VSZ tagállamai külügyminisztereinek 1970. június 21–22-i budapesti tanácskozásáról, 1970. június 29. MOL XIX-J-1-j-EU-208-00482/20/1970, 93. d.

fegyveres erők csökkentésének megvitatása lett volna. A Szovjetunió ugyanis ekkor beleegyezett, hogy az EBK-val párhuzamosan tárgyalásokat kezdjenek az európai fegyveres erők csökkentéséről, ami kifejezetten bizalomerősítő jellegű lépésnek számított, bár az elsődleges célja az volt, hogy csökkentse az ekkoriban megfogalmazott hasonló NATO-javaslat jelentőségét. Mindemellett egy gazdasági, műszaki-tudományos és kulturális együttműködésről szóló dokumentumtervezetet juttattak el a nyugati kormányokhoz. Ekkor fogadták el Helsinkit a konferencia helyszínéül, és ekkor vált hivatalos javaslattá, hogy a finn fővárosban akkreditált nagykövetek végezzék az előkészítő munkát. Végül, de nem utolsósorban a budapesti külügyminiszteri értekezleten megerősítették: az európai biztonsági konferencia megrendezésének nincs előfeltétele. Ennek azért volt nagy jelentősége, mert lengyel, keletnémet és csehszlovák részről, mint láthattuk, éppen a budapesti felhívás utáni időszakban jelentkeztek határozott törekvések arra, hogy a szovjet blokk igenis tekintse előfeltételnek a német kérdés rendezését. Az erős belső nyomás hatására ezért elvileg történhetett volna taktikai visszalépés a VSZ részéről, ami komolyan akadályozta és késleltette volna a folyamatot. Sajátos módon ezt mindenekelőtt a szovjet és a magyar diplomácia szoros együttműködése, valamint a román fél virtuális támogatása akadályozta meg.

Budapesttől még hosszú út vezetett Helsinkiiig, ahol 1972 novemberében megkezdődtek a hivatalos előkészítő tárgyalások, de az európai biztonsági konferencia megrendezéséhez szükséges alapokat az 1970. júniusi budapesti külügyminiszteri értekezleten lerakták, így megnyílt az út a közvetlen kelet–nyugati párbeszéd előtt.

A kapcsolatok normalizálása az NSZK-val, 1969–1973⁴⁰⁰

Az 1968. augusztusi csehszlovákiai invázió után, amelyben a Varsói Szerződés négy országa,⁴⁰¹ köztük Magyarország vett részt, szertefoszlott a remény, hogy a szovjet blokk német kérdésben elfoglalt álláspontját belülről, egy magyar–csehszlovák koalíció nyomására meg lehet változtatni. Ennek racionális belátása átértékelési folyamatot indított el a magyar külpolitikai gondolkodásban: egy rövid ideig még bíztak benne, hogy a helyzet az érintett felek (az NSZK, illetve a szovjet blokk) kölcsönös engedményei útján rendezhető, a VSZ Politikai Tanácskozó Testületének 1969. márciusi budapesti ülését követően azonban egyre világosabbá vált a magyar vezetés számára, hogy a diplomáciai kapcsolatok létesítésére az NSZK-val csak a német kérdés általános – és a VSZ-országok érdekeinek megfelelő – rendezése keretében, mégpedig valószínűleg a folyamat utolsó szakaszában kerülhet sor, miután Lengyelország, az NDK és Csehszlovákia is rendezte vitás ügyeit Bonn-nal. Ezért ekkortól a magyar diplomácia korlátainak pragmatikus belátására alapozott új koncepció volt kialakulóban, amely szerint a magyar–nyugatnémet kapcsolatok normalizálását nem a német kérdés általános rendezésétől függetlenül, a folyamatot megelőzve, hanem éppen e folyamat sikerét előmozdítva kell elérni. Vagyis a magyar vezetés lojális magatartását mindeddig egyértelműen külső kényszer diktálta, ettől fogva fokozatosan a vezetés belső meggyőződésévé vált, hogy a német kérdés, illetve az azzal szorosan összefüggő európai biztonság mielőbbi rendezésének hathatós támogatása vezet el végül a magyar–NSZK kapcsolatok végleges normalizálásához.

Az 1969 nyarától követett politikát így a magyar–nyugatnémet kapcsolatok *kvázi normalizálása folyamatának* nevezhetjük. Ez azt jelentette, hogy miközben a magyar

⁴⁰⁰ Itt nem kívánok részletes áttekintést adni a tárgyalt időszak magyar–nyugatnémet kapcsolatainak alakulásáról, csupán a téma szempontjából legfontosabb trendek bemutatására szorítkozom.

⁴⁰¹ Ahogyan azt az 5. fejezetben láthattuk, az általános közvélekedéssel ellentétben az NDK csapatai az invázióban – szovjet „tanácsra” – végül nem vettek részt.

politikusok igyekeztek elősegíteni a német kérdés, illetve az európai biztonság ügyének általános rendezését, mindent elkövettek, hogy diplomáciai kapcsolatok híján is gyors ütemben és dinamikusan fejlesszék a magyar–nyugatnémet gazdasági kapcsolatokat, és a lehetőségek határain belül a politikaiakat is. Ezt az új irányvonalat az MSZMP PB 1969. július 1-jei határozata fektette le,⁴⁰² s a benne foglaltak lényegében 1973 elejéig szolgáltak az NSZK-val kapcsolatos magyar politika alapjául. Az 1969 decemberében, a német kérdéstről Moszkvában tartott kommunista csúcstalálkozón némileg felpuhult a VSZ addigi álláspontja, így – bár a kívánatos „menetrend” mint feltétel továbbra is megmaradt – az egyes tagállamok kétoldalú tárgyalásait Bonn-nal már nem akadályozták.⁴⁰³ A magyar Külügyminisztérium ezután új irányelveket fektetett le a magyar–nyugatnémet kapcsolatok alakításáról, amelyekben mindenekelőtt a nagyfokú rugalmasság és a taktikus megközelítés szükségességét hangsúlyozták.⁴⁰⁴

Ezzel a politikával a magyar vezetés egyértelműen két legyet akart ütni egy csapásra. Az igencsak „internacionalista” – és az előzmények ismeretében olykor túlzottan is lojális – álláspont kétségtelenül hasznosnak bizonyult a szovjet vezetőkkel szemben, akiknek a jóindulatára és megértésére nagyon is szüksége volt az 1968 januárjában megindított gazdasági reformokért kiálló magyar vezetésnek. Másfelől viszont mindeközben Magyarországot semmi sem gátolta abban, hogy kihasználja helyzeti előnyét, és kapcsolatait úgy fejlessze Bonn-nal, hogy azokat minél kevésbé befolyásolja a diplomáciai viszony hiánya. Magyarországnak ugyanis nem voltak olyan alapvető, nemzetbiztonságot érintő problémái, mint amelyek a lengyel, keletnémet és csehszlovák vezetés számára a kapcsolatok

⁴⁰² MOL M-KS 288. f. 5. cs. 493. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1969. július 1-i üléséről

⁴⁰³ Vö. Békés (2004b) 305–306.

⁴⁰⁴ MOL Külügyminisztérium (KÜM) XIX-J-1-j, 103. d. Irányelvek a nyugatnémet politikai változásokból és a Varsói Szerződés tagállamai moszkvai tanácskozásából adódó politikai és diplomáciai feladatokhoz, 1970. január 20.

normalizálását a német kérdés rendezését megelőzően lehetetlenné tették. Magyar részről ugyan fenntartottak főleg a második világháborúból adódó különböző kártérítési követeléseket, ezek jellege és jelentősége azonban nem hasonlítható a lengyel, keletnémet és csehszlovák követelésekhez, ráadásul jó esély volt a vitás kérdések legalábbis kompromisszumos rendezésére.

A „vonzalom” ugyanakkor kölcsönös volt, mivel a nyugatnémet kormány és gazdaság szereplői is kifejezetten érdekeltek voltak a gazdasági kapcsolatok intenzív fejlesztésében egy olyan VSZ-tagországgal, amellyel kapcsolatban nem kellett ehhez fájdalmas politikai döntéseket és súlyos történelmi engedményeket tenni.⁴⁰⁵ Mindebben nyilván nem lebecsülhető szerepe volt a két világháborúban megtapasztalt fegyverbarátságnak is, még ha ezt hivatalosan általában inkább a jóval szalonképesebb „közös történelmi múlt” kategóriájával írták is körül.⁴⁰⁶

Mindenek következtében 1969 és 1973 között példátlan ütemben növekedtek a két ország kereskedelmi kapcsolatai: a kereskedelem egésze megháromszorozódott, egyedül 1970-ben 43%-kal nőtt a forgalom. Az NSZK így megőrizte hosszú ideje betöltött első helyét Magyarország kapitalista kereskedelmi partnerei között. A nyugatnémet reláció jelentőségét tovább növelte, hogy az intenzíven fejlődő turizmus Magyarország egyik leghatékonyabb devizatermelő ágazata lett, és ebben az időszakban minden harmadik turista az NSZK-ból látogatott az országba.⁴⁰⁷

A kétoldalú kapcsolatok fejlesztésében a két ország gazdasági minisztereinek 1970-es

⁴⁰⁵ A magyar–nyugatnémet kapcsolatok normalizálásának első és mindmáig forrásértékű feldolgozását lásd Kiss J (1976) és Kiss J (1976/b).

⁴⁰⁶ Franz Josef Strauss például szimpátiáját a nyolcvanas években a magyar katonák szovjet fronton tapasztalt segítőkészségével magyarázta (megsebesülése után több tíz kilométeren keresztül cipelték a kórházig), így nála nyilván ez a tényező (is) motiválta a magyar gazdasági törekvések támogatását. Horváth (2009) 34.

⁴⁰⁷ MOL KÜM XIX-J-1-j, 78. d. Feljegyzés a szocialista országok és az NSZK kapcsolatairól, (1971).

kölcsönös látogatása és az ebben az évben aláírt, öt évre szóló gazdasági és technológiai megállapodás bizonyult a legfontosabb lépésnek. Jelentősen elősegítette a magyar és a nyugatnémet vállalatok szorosabb együttműködését, így remek lehetőségeket biztosított a fejlett német technológia importálására. Ebben az időszakban az összes magyarországi együttműködési szerződés 65%-át nyugatnémet vállalattal kötötték, ugyanakkor az NSZK ilyen szerződéseinek többsége is magyar vállalatokkal jött létre.⁴⁰⁸ Nem meglepő tehát, hogy bizalmas tárgyalásaikon mindkét ország képviselői úgy nyilatkoztak: a kétoldalú gazdasági kapcsolatok a diplomáciai viszony fennállása esetén sem lehetnének jobbak.⁴⁰⁹

A kétoldalú kapcsolatokban még jelentkező problémákat nagyrészt sikerült orvosolni azzal, hogy 1971-ben megállapodás jött létre a két ország között: a második világháború alatt a magyarországi zsidóktól elkobzott vagyonokért az NSZK hajlandó volt 100 millió márka kártérítést nyújtani, és további 17 millió márkát fizetett a náci koncentrációs táborokban végzett orvosi kísérletek áldozatainak.⁴¹⁰ Bár a magyar kormány az NSZK-val szemben továbbra is fenntartott egy mintegy egymilliárd márkás, háborús károkra alapozott, valamint egy 250 millió márkás, a kétoldalú kereskedelmi forgalom háború végéig felhalmozódott magyar aktívumából adódó követelést, az ilyen típusú kárpótlásra még a magyar diplomataék szerint is rendkívül bizonytalanok voltak a kilátások. Magyarország ugyanis ezekről a

⁴⁰⁸ Uo.

⁴⁰⁹ MOL KÜM XIX-J-1-j, 78. d. Javaslat a magyar–nyugatnémet tárgyalásokra, 1972. március 31.

⁴¹⁰ A jóvátétellel kapcsolatos magyar–nyugatnémet tárgyalásokról bővebben lásd Ungváry (2006). Figyelemre méltó Ungváry érvelése, miszerint a kérdéses javak mintegy felét valójában nem a koncentrációs táborokban, hanem még Magyarország területén, magyar csendőrök vették el az áldozatoktól. Ennek fényében valóban méltányosnak tekinthető a jóvátétel 100 millió márkás összege, noha az 1968-ban a Bundestag által elfogadott ún. BRÜG-törvény (Bundesrückerstattungsgesetz – Szövetségi Visszaszolgáltatási Törvény) eredetileg 150 millió márkás keretet állapított meg. A végleges összegről a bonni kormányon belül is folytak viták, a külügyminisztérium hajlandó lett volna az eredeti összeget elfogadni, Franz Josef Strauss pénzügyminiszter viszont, aki később, a nyolcvanas években a magyar gazdasági törekvések egyik fő támogatója lett, ekkor maximum 30–35 millió márkát tartott indokoltak. Ungváry (2006) 760.

követelésekről – szovjet nyomásra – az 1947-es párizsi békeszerződésben lemondott.⁴¹¹ Így a kárpótlási tétel naprenden tartását inkább csak a magyar alkupozíciókat javító tényezőnek, mintsem igazi követelésnek tekintették.

Ez az „ex lex” helyzet a valóságban még előnyös is volt a magyar vezetésnek. Miközben ugyanis a gazdasági kapcsolatok a magyar elvárásoknak megfelelően ígéretesen fejlődtek, a kulturális kapcsolatok ideológiai szempontból sokkal problematikusabb területét, az NSZK magyarországi kulturális jelenlétét igyekeztek minél inkább korlátozni. Könnyen meg is tehették, mivel diplomáciai kapcsolat hiányában a magyar kormány nem volt köteles viszonzóságot gyakorolni. Így az a sajátosan abszurd helyzet állt elő, hogy Magyarország minden gond nélkül folytathatott – igen gyakran ottani intézmények által finanszírozott! – intenzív kulturális propagandát az NSZK-ban, miközben Magyarországon – a formális kulturális kapcsolatok hiányára hivatkozva – minden további nélkül korlátozhatták a nyugatnémet kulturális tevékenységet.

Egyéb területeken ugyanakkor lényegesen rugalmasabb volt a magyar álláspont. A magyar hatóságok 1969–1973 között fokozatosan és hallgatólagosan tudomásul vették, hogy a budapesti nyugatnémet kereskedelmi képviselőt egyre több területre kívánja kiterjeszteni tevékenységét,⁴¹² így 1970 januárjától a missziók kölcsönösen útlevél- és vízumkiadási jogot kaptak.⁴¹³ Az NSZK budapesti kereskedelmi képviselője végül, noha teljes körű jogokkal nem rendelkezett, lényegében már a diplomáciai kapcsolatok felvétele előtt „kvázi követség” státusra tett szert.

⁴¹¹ MOL KÜM XIX-J-1-j, 78. d. Javaslat a magyar–nyugatnémet tárgyalásokra, 1972. március 31.

⁴¹² Lahn bonni külügyminisztériumi igazgató 1970. októberi budapesti tárgyalásain Bartha János, a magyar Külügyminisztérium Nyugat-európai Osztályának vezetője ígéretet tett a budapesti nyugatnémet kereskedelmi kirendeltség konzuli jogokkal való felruházására, ám egyben arra is felhívta a figyelmet – utalva a Szovjetunió és az NDK érzékenységre –, hogy az ilyen jellegű tárgyalások akkor vezethetnek sikerre, ha minél kisebb nyilvánosságot kapnak. AAPD (1970) Dokument 478.

⁴¹³ Horvát–Németh (1999) 141.

Ebben az időszakban intenzív személyes kapcsolatok alakultak ki a két állam különböző szerveinek és társadalmi szervezeteinek képviselői között: magas rangú állami tisztviselők, szakszervezeti vezetők kölcsönös látogatásai követték egymást, és az SPD⁴¹⁴ számos politikusa is tárgyalt Magyarországon. Még egy különleges „titkos csatorna” is létrejött az MSZMP és az SPD között: Hans-Jürgen Wischnewski, a német szociáldemokrata egyik vezető funkcionáriusa számos alkalommal folytatott bizalmas tárgyalásokat Magyarországon.⁴¹⁵ Ez azonban korántsem valamiféle külön utas magyar külpolitikai törekvést, sokkal inkább egyfajta közvetítői missziót tükrözött, mivel a megbeszélésekről a szovjet (és a keletnémet) vezetőket rendszerint tájékoztatták.

Az 1969 októberében megalakult Brandt-kormány a nem túl bátor, de kétségtelenül pragmatikus magyar politikát hallgatólagosan tudomásul vette, és nem erőltette a diplomáciai kapcsolatok felvételét, amíg nem jön létre megállapodás Lengyelországgal, az NDK-val és Csehszlovákiával. Belátó magatartásukat jelentősen elősegítette az a számukra szerencsés és korántsem mindennapi körülmény, hogy az MSZMP PB 1969. július 1-jén a magyar–nyugatnémet kapcsolatok alakításáról hozott, korábban említett – természetesen szigorúan titkos – határozatát sikerült megszerezniük, így világos képet alkothattak a magyar vezetés stratégiájáról és taktikájáról, valamint az ország külpolitikai mozgásterének jelentős korlátairól.⁴¹⁶

Az 1972. őszi nyugatnémet választások előtt azonban a bonni kormány mégis tett egy újabb kísérletet, mivel Brandt kancellár úgy ítélte meg, hogy az SPD esélyei jelentősen nőnének, ha sikerülne kieszközölni a diplomáciai kapcsolatok felvételét Magyarországgal. Ezért 1972

⁴¹⁴ Sozialdemokratische Partei Deutschlands – Németországi Szociáldemokrata Párt.

⁴¹⁵ Hans-Jürgen Wischnewski titkos látogatásairól az MSZMP PB alábbi üléseinek feljegyzései tanúskodnak: 1970. február 10., 1971. február 9., 1972. szeptember 19., 1973. január 30., 1973. december 4., 1975. január 28., 1980. november 11. Az MSZMP kapcsolatairól a nyugat-európai szociáldemokrata pártokkal lásd: Simon (2012).

⁴¹⁶ AAPD (1969). Dok. 322. és 324. Az utóbbi részletesen elemzi és értékeli a határozatot.

augusztusában váratlanul bizalmas úton azt kérte a magyar vezetőkől, hogy személyesen tárgyalhasson Kádár Jánossal a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Alternatív megoldásként felvetette, hogy személyes megbízottjaként Wischnewski utazna Budapestre.⁴¹⁷ Az adott körülmények között meglepő kérés nem kis dilemmát okozott a magyar vezetésnek, hiszen 1967 óta maguk is ezért küzdöttek, s most Bonn tálcán kínálta a lehetőséget. Másfelől viszont a mindeddig lojálisan követett VSZ-menetrend szerint meg kellett várni az NSZK–NDK és az NSZK–csehszlovák viszony rendezését.

Az MSZMP PB a testület 1972. szeptember 5-én tartott ülésén tárgyalta az ügyet, és úgy döntöttek, hogy a „B-tervet” támogatják, azaz hajlandók Budapesten fogadni bizalmas tárgyalásra Wischnewskit, egyúttal viszont arról is előre határozatot hoztak, hogy minderről tájékoztatni kell majd a szovjet és keletnémet partnereket.⁴¹⁸ A találkozóra 1972. szeptember 15-én került sor, Komócsin Zoltán, az MSZMP KB külügyi titkára fogadta a Magyarországra látogató két vezető SPD-politikust, Hans-Jürgen Wischnewskit és Eugen Selbmannt. A nyugatnémet partnerek rögtön a tárgyra tértek, és nyíltan azzal érveltek, hogy minden olyan politikai erőnek, amely az enyhülési folyamat továbbvitelében érdekelt, támogatnia kell az SPD-t, hogy hatalomban maradhasson. A Lengyelországgal való viszony normalizálása értékes támogatást biztosított nekik, most viszont Magyarország segítségére is szükségük van.⁴¹⁹ A magyar vezetés azzal tudná legjobban erősíteni az SPD pozícióját, ha még az ősszel esedékes választások előtt diplomáciai kapcsolat létesülne az NSZK és Magyarország között. Komócsin azonban – az időközben minden bizonnyal Moszkvával történt egyeztetésnek megfelelően – hasonló nyíltsággal közölte, hogy Magyarországnak eleget kell tennie

⁴¹⁷ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 590. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. szeptember 5-i üléséről.

⁴¹⁸ Uo.

⁴¹⁹ Az Odera–Neisse-határt német–lengyel határként elismerő szovjet–NSZK szerződést 1970. augusztus 12-én, a hasonló lengyel–NSZK szerződést pedig 1970. december 7-én írták alá. Miután a szerződések ratifikálása a Bundestagban 1972 tavaszán megtörtént, a lengyel–nyugatnémet

szövetségi kötelezettségeinek, ezért a diplomáciai kapcsolatok kialakítása mindaddig nem lehetséges, amíg az NSZK nem rendezi a viszonyát az NDK-val és Csehszlovákiával.⁴²⁰ Noha ebben az időben a Brandt-kormány hatalomban maradása valóban a szovjet blokk egyik fő külpolitikai célkitűzése volt, és a Kreml igyekezett is minden tőle telhetőt megtenni ennek érdekében, a VSZ-menetrend feladása túl nagy engedménynek minősült volna, így a kezdeményezést végül elutasították.

Új helyzet csak 1973 januárjában állt elő, amikor az NSZK már rendezte viszonyát az NDK-val, és úgy tűnt, még az év első felében sor kerülhet a Csehszlovákiával folytatott tárgyalások befejezésére is. Az MSZMP PB ekkor hozott határozatot arról, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvétele céljából tárgyalásokat kell kezdeményezni az NSZK kormányával.⁴²¹ A Külügyminisztérium javaslatot is tett egy külügyminiszter-helyettesi szintű politikai konzultációra, ám azt Bonnban elutasították, mert a magyar fél – talán mert már túlzottan hozzászoktatták magukat az óvatossághoz – nem közölte előre, hogy miről szeretne tárgyalni. A bolgárok ugyanebben az időben, 1973 májusában konkrét ígéretet tettek, hogy a csehszlovák–NSZK tárgyalások sikeres befejezése után azonnal felveszik az NSZK-val a diplomáciai kapcsolatot, és jelezték, hogy azt követően Todor Zsivkov is mielőbb Bonnba kíván látogatni. Így a bonni külügyminisztériumban még 1973 júniusában is az volt az általános nézet, hogy a bolgárokkal azonnal meg kell kezdeni a tárgyalásokat, a magyarok esetében pedig meg kell várni, amíg elszánják magukat, hogy követik a bolgárokat.⁴²²

A nyugatnémet–csehszlovák tárgyalások azonban végül jelentősen elhúzódtak, s így csak a nyár végére jöttek létre a rendezés feltételei. Magyar részről ekkor már minden készen állt a

diplomáciai kapcsolatok felvételére 1972 őszén került sor.

⁴²⁰ MOL M-KS 288. f. 11. cs. 3433. ő. e. Jelentés Komócsin Zoltán megbeszéléséről H. J. Wischnewskivel és H. (sic!) Selbmann-nal, az SPD politikusával, 1972. szeptember 15.

⁴²¹ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 602. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1973. január 16-i üléséről.

⁴²² AAPD (1973) Dok. 181.

szeptember elejére tervezett kapcsolatfelvételhez, ám ekkor váratlanul Bonn gördített akadályokat a megegyezés elé a nyugat-berlini polgároknak nyújtott jogi támogatások terén támasztott, korábban nem jelzett igényeivel. A felmerült problémákat végül szovjet közvetítéssel sikerült rendezni, s így kerülhetett sor a diplomáciai kapcsolatok hivatalos felvételére 1973. december 21-én. A magyar félnek még egy utolsó feltételt is teljesítenie kellett: Brandt kancellár személyes kérésére szabadon bocsátották Kerényi Máriát, a budapesti Kulturális Kapcsolatok Intézete munkatársát, akit 1971-ben hét év börtönre ítélték azzal a váddal, hogy az NSZK-nak kémkedett.⁴²³

Így Magyarország annak ellenére, hogy 1967-ben az elsők között szánta el magát erre a lépésre, végül a szovjet blokk utolsó országaként normalizálta a viszonyát az NSZK-val (a bolgárok két nappal megelőzték), miközben a német kérdés általános rendezésének időszakában, 1967–1973 között, a már diplomáciai kapcsolatokkal rendelkező Románia mellett a szovjet blokkban Magyarország ápolta a legintenzívebb, legfelhőtlenebb és legelőnyösebb kapcsolatokat az NSZK-val.

A legfontosabb célkitűzés most a politikai és kulturális viszonyok rendezése lett, mivel a gazdasági kapcsolatok ekkor már olajozottan működtek. A nagykövetségek megnyitása után a két ország megállapodást kötött a nyugat-berlini magyar konzulátus felállításáról, cserébe viszont az NSZK budapesti nagykövetsége elláthatta a nyugat-berlini polgárok képviselését. A politikai kapcsolatok terén is intenzív fejlődés kezdődött, a két ország viszonyában bekövetkezett minőségi változást Walter Scheel nyugatnémet külügyminiszter magyarországi látogatása jelezte 1974 áprilisában. Helmut Schmidt kancellár és Kádár János már 1974-ben kölcsönösen meghívták egymást, de az első találkozó a helsinki egyezmény záróokmányának

⁴²³ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 626. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1973. december 18-i üléséről.; AAPD (1971) Dok. 899.

aláírása idején jött létre. Kádár János első hivatalos látogatását az NSZK-ba 1976-ban tervezték, végül azonban csak 1977 júliusában került rá sor.

Magyarország számára a német kérdés komplexitását leginkább az adta, hogy egyszerre volt érdekelt kiegyensúlyozott és dinamikusan fejlődő viszony fenntartásában mindkét német állammal. S ez az NDK esetében sem csupán azt jelentette, hogy ideológiai alapon és a szovjet blokkhoz tartozás kényszeréből adódóan mindvégig támogatni kellett a kelet-berlini rendszert, hanem ezt diktálták a gazdasági érdekek is. A magyar–keletnémet kapcsolatok sajátosan egyediek és ellentmondásosak voltak. A hatvanas és a hetvenes években a Szovjetunió mellett az NDK volt a magyarországi gazdasági és belpolitikai változások leghevesebb kritikusa. Az 1968-as csehszlovákiai válság során komoly személyes vitákra is sor került a két ország vezetői között. A Varsói Szerződés öt tagállamának júliusi varsói ülésén Walter Ulbricht – amint korábban említettem – durva kirohanást intézett Kádár János ellen: nem csupán teljesen nyíltan és éles hangnemben kritizálta Kádár kompromisszumos megoldást szorgalmazó reakcióját, hanem egyenesen arra figyelmeztetett: könnyen előfordulhat, hogy a Varsó Szerződés egy következő tanácskozásán a magyarországi belügyek rendezése lesz a téma.⁴²⁴

Gazdasági téren ugyanakkor egészen más volt a helyzet: a szovjet blokkon belül Magyarország az NDK-val tartotta fenn a legkiegyensúlyozottabb kapcsolatokat. Az NDK megbízható kereskedelmi partnernek bizonyult – valójában az egyetlen ilyen keleti partner volt –, és a KGST-országok között a legfejlettebb technológiával rendelkezett. Az NDK fokozatosan Magyarország legnagyobb fogyasztásicikk-szállítója lett, ami a kádári életszínvonal-politika, a fogyasztói szocializmus imázsának folyamatos fenntartása szempontjából nagy jelentőségű volt. (A kádári fogyasztói szocializmus egyik jelképévé vált

⁴²⁴ Navrátil et al. (1998) 218, 220–221.

relatíve olcsó keleti népaútó, a Trabant is az NDK-ból származott.) A hetvenes évekre a két ország közötti árucseré-forgalom a háromszorosára nőtt. A nyolcvanas évekre az NDK lett Magyarország harmadik számú külkereskedelmi partnere a Szovjetunió és az NSZK után.⁴²⁵

A hatvanas–hetvenes években a magyar diplomácia – amint korábban említettem – erőteljesen támogatta az NDK nemzetközi elismertetéséért folytatott küzdelmet. 1967 februárja után ugyanis világossá vált: a diplomáciai viszony rendezésére az NSZK-val csak a német kérdés általános rendezése keretében kerülhet sor, így az út Bonnba az NDK érdekeinek érvényesítésén keresztül vezetett. A történelem ironiája, hogy a több évtizeden át fenntartott elvi támogatás után 1989-ben éppen egy magyar diplomáciai lépés – nevezetesen a Magyarországon tartózkodó keletnémet turisták kiengedése Ausztriába – volt az, amely nem csupán a keletnémet kommunista rendszer összeomlását mozdította elő, de végül a német egység megvalósításához, s ezzel az NDK megszűnéséhez vezetett.⁴²⁶

Politikai koordináció és lobbiz küzdelmek a szovjet blokkban

A szovjet–nyugatnémet szerződés 1970. augusztus 12-i aláírása döntő áttörést jelentett a német kérdés rendezéséért folytatott küzdelemben, ezért azt követően nagy sürgősséggel összehívták a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének ülését Moszkvában. A győzelem mámorát csak Ceaușescu obstrukciós javaslata árnyékolta be, aki szerint eljött az idő, hogy Csehszlovákia, Bulgária, Lengyelország és Magyarország is felvegye a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val. A javaslatot a többiek, Kádárral együtt visszautasították, a magyar vezető ugyanis lojálisan tartotta magát a VSZ-külgügyminiszterek 1967. februári varsói ülésén lengyel és keletnémet nyomásra elfogadott, majd a hét szocialista ország 1969. decemberi

⁴²⁵ A magyar–NDK gazdasági kapcsolatok alakulásáról lásd Kádár (1986).

⁴²⁶ A magyarországi rendszerváltás nemzetközi kontextusáról lásd Békés (2000). A határnyitás történetét Oplatka András dolgozta fel: Oplatka (2008).

moszkvai tanácskozásán megerősített s egyben pontosított menetrendjéhez.⁴²⁷

Ez az elvi szilárdságról tanúskodó, ám az adott körülmények között komolyan megkérdőjelezhető magatartás okozott is némi gondot Kádárnak hazatérte után, mivel az MSZMP PB ülésén, ahol beszámolt a VSZ PTT tanácskozásáról, többen kritikusan felvetették, vajon nem kellett volna-e megragadni a kínálkozó alkalmat a VSZ-menetrend megváltoztatására és az NSZK-val való kapcsolatok rendezésére.⁴²⁸

1970. december elején Berlinben újabb, rendkívülinek is nevezhető ülést tartott a VSZ PTT, hiszen addig még évi rendszerességgel sem tartottak ilyen magas szintű találkozót, ebben az évben pedig ez már a második volt. A sürgősséget az indokolta, hogy néhány nappal később aláírták a lengyel–NSZK szerződést is, ami újabb jelentős siker volt a német kérdés rendezésének útján. A VSZ-tagországok képviselői ekkor értesülhettek arról a korábban nélkülük megkötött lengyel–szovjet megállapodásról, amelynek alapján a lengyelek engedélyt kaptak rá, hogy a lengyel–NSZK szerződés ratifikálása után (ők egyedül) felvegyék a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val.

Az 1967. februári varsói diktátum lényeges módosítását tehát sajátos módon most maga a diktátum egyik társszerzője, azaz Lengyelország erőszakolta ki, noha a varsói titkos jegyzőkönyv hat pontja közül még csak kettő teljesült.⁴²⁹ A VSZ többi képviselőjének előadott hivatalos magyarázat az volt, hogy a szerződés aláírása fejében valami kompenzációt kell nyújtani a nehéz helyzetben lévő Brandt-kormánynak, amelyet ráadásul keleti politikája miatt az amerikai vezetés is támad. Kádár ugyanakkor úgy értesült, hogy az NSZK eleve ezt

⁴²⁷ A varsói diktátum létrejöttének körülményeiről lásd Békés (2009). A lengyel és keletnémet vezetés szerepéről lásd Selvage (2008) 183–184. A lengyel álláspontról lásd még Jarzabek (2008).

⁴²⁸ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 525. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1970. augusztus 25-i üléséről.

⁴²⁹ Az atomfegyverek birtoklásának tilalmát szorgalmazó feltétel időközben szintén teljesült, mivel a bonni kormány aláírta az 1968 júliusában megkötött atomsorompó-egyezményt.

szabta feltételül a szerződés aláírásához.⁴³⁰

Figyelemre méltó fejlemény volt, hogy ezt az elvszerűnek ugyan nehezen nevezhető, ám kétségkívül rugalmasságról tanúskodó megoldást az NDK vezetése is elfogadta, miközben egy évvel korábban még a lengyel–nyugatnémet tárgyalások tervezett megkezdését is vehemensen ellenezte. A többi tagállam számára viszont újra megerősítették a menetrendet: a kimaradt három ország csak akkor normalizálhatja kapcsolatait az NSZK-val, ha: megtörténik a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződés *ratifikálása* a Bundestagban; megtörténik az NDK–NSZK viszony normalizálása, beleértve az NDK nemzetközi jogi elismerését; valamint ha az NSZK elismeri a müncheni egyezmény kezdettől való érvénytelenségét.

A tanácskozáson Brezsnyev hangsúlyozta a rendszeres konzultációk szükségességét, amelyekre különösen nagy szükség lesz az európai biztonsági értekezlet előkészítésének időszakában. Ezért javasolta, hogy a VSZ-en belül hozzák létre a Külügyminiszterek Tanácsát. A javaslatot Ceaușescu kivételével mindenki támogatta.⁴³¹ Kádár szintén egyetértett a javaslattal, annál is inkább, mivel ez eredetileg magyar ötlet volt, és a magyar vezetés 1963 óta rendszeresen felvetette a magyar–szovjet bilaterális tárgyalásokon. Mint láthattuk, a magyar diplomácia nem is olyan régen, 1970 elején komoly nemzetközi erőfeszítéseket tett egy ilyen konzultációs szerv megalakítása érdekében. Mivel azonban Kádár eleve számított a román vétóra, egyúttal felvetett egy rugalmasabb megoldást is: javasolta, hogy ha az új testületet nem lehet most létrehozni, akkor egyezzenek meg abban, hogy a külügyminiszterek vagy helyetteseik a jövőben gyakrabban konzultáljanak. A VSZ külügyminiszter-helyettesek tanácskozásai ekkortól váltak a szervezet gyakori és intenzív egyeztetést végző, de sohasem intézményesített fórumává.⁴³²

⁴³⁰ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 538. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1970. december 8-i ülésén.

⁴³¹ Románia politikájáról lásd Munteanu (2002); Deletant (é. n.).

⁴³² Az értekezletek dokumentumait (1964–1991) lásd Békés–Locher–Nuenlist (2005).

1971 júliusában, az európai népek Brüsszelben szovjet kezdeményezésre megtartott konferenciáját követően, a VSZ-tagországokkal összehangolt módon a magyar vezetés is lépéseket tett az európai biztonsági konferencia gondolatának hazai népszerűsítésére is. Az MSZMP PB határozatot hozott az Európai Biztonság és Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottságának megalakításáról. A 42 tagú, népfrontosan összeállított testület tagjai neves közéleti személyiségek, tudósok, írók, újságírók, színészek, szakszervezeti és egyházi vezetők lettek, de szerepelt a listán termelőszövetkezeti tag is. A testület nagy létszáma az operatív munka szempontjából korántsem okozott gondot, mivel Kádár világosan kifejtette: „a világon semmit sem fog csinálni az egyes ember. Egyszer vagy kétszer összeülnek.”⁴³³

A VSZ külügyminiszterei 1971. november 30.–december 1-jén újabb értekezletet tartottak Varsóban. A fő cél az európai biztonsági és (ekkor már keleten is) *együttműködési* értekezlet⁴³⁴ előkészítő munkálatainak meggyorsítása volt. A tanácskozásról kiadott közleményben felhívtak minden érdekelt országot: tegyenek gyakorlati lépéseket annak érdekében, hogy a konferencia már 1972-ben megkezdődhessen. Péter János magyar külügyminiszter arra az ismert román álláspontra reagálva, hogy a konferencia munkája ne a blokkok közötti tárgyalásokat jelentse, hozzászólásában lényegében közvetíteni akart a VSZ-en belüli álláspontok között, amikor hangsúlyozta, hogy valójában három szinten kell tárgyalni: 1. szükség van a blokkon belüli folyamatos konzultációra, mert „még az egyes blokkokon és katonai szervezeteken belül sem érti minden tag a biztonsági konferencia célját, vagy nem teljesen azonos módon értékeli azt”; 2. szükség van a blokkok közötti egyeztetésre is; 3. szükség van a blokkok feletti, a blokkon kívüli előkészítő munkára is, mert „ebben a munkában minden érdekelt államnak részt kell vennie és a munka célja az, hogy a blokkok

⁴³³ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 559. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1971. július 13-i üléséről.

⁴³⁴ A keleti blokk a VSZ PTT 1970. decemberi berlini értekezletén fogadta el, hogy az *együttműködés* tematikája, amit a nyugati államok kezdettől szorgalmaztak, bekerüljön a konferencia hivatalos

helyett az önálló és független államok együttműködésére építsük a biztonság ügyét”.⁴³⁵ A magyar külügyminiszter szorgalmazta a VSZ-en belüli további konzultációkat, főleg az európai gazdasági együttműködés témakörében, javasolta, hogy az első, Budapesten tartott konzultáció után a második ilyen egyeztetés most Varsóban legyen.

A VSZ PTT 1972. januári prágai ülésén a szervezet újabb felhívást tett közzé az európai biztonsági és együttműködési konferencia mielőbbi megrendezése érdekében. Elfogadták a finn javaslatot, hogy Helsinkiben kezdődjenek meg a nagyköveti szintű előkészítő tárgyalások, bejelentették, hogy kinevezik képviselőiket, és erre szólították fel a többi európai országot is. Felhívták Európa, az USA és Kanada kormányait, kezdjék meg a gyakorlati előkészítést, hogy 1972-ben a multilaterális előkészítő tárgyalások megindulhassanak.

Az ülésről kiadott közlemény persze nem tett említést róla, hogy a konferencia egyik fő kérdése valójában az NSZK-val való viszony további alakítása volt. Bár a varsói diktátum óta fennálló, 1969 decemberében pontosított menetrend már az 1970 augusztusában tartott moszkvai VSZ PTT ülésen tovább lazult, az ott módosított menetrendet még egységesen elfogadták a résztvevők. Most azonban, midőn a két szerződés ratifikálása elérhető közelségbe került, újra fellángoltak az egyéni érdekekért folytatott harcok, egységes álláspontnak már nyoma sem maradt; a jelenleg elérhető források alapján a német kérdésben így nem kevesebb, mint öt különböző álláspont jelent meg. A diplomáciai kapcsolatokat az NSZK-val csak akkor lehet felvenni, ha:

1. az NDK-t felveszik az ENSZ-be (keletnémet álláspont);
2. az NSZK elismerte a müncheni egyezmény kezdetektől való érvénytelenségét (csehszlovák és szovjet álláspont);

elnevezésébe.

⁴³⁵ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 570. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1971. december 14-i üléséről.

3. megtörtént a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződés ratifikálása (lengyel álláspont) – ezt követően Lengyelország egyedül felveszi a diplomáciai kapcsolatokat az NSZK-val, de ezt a lépését összehangolja többiekkel;

4. megtörtént a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződés ratifikálása (magyar álláspont) – ezt követően újabb egyeztetést kell tartani, majd ezután Lengyelország, Magyarország és Bulgária rendezi viszonyát Bonn-nal;

5. a négy ország most vegye fel a diplomáciai kapcsolatokat az NSZK-val (román álláspont – megismételt korábbi javaslat).

Látjuk, hogy az NDK vezetése vérszemet kapott, és az addigi VSZ-támogatásra építve egy újabb, korábban feltételként fel sem merülő szélsőséges követeléssel állt elő. A csehszlovákok szintén további szolidaritásra jelentették be igényüket, annak tudatában, hogy ezzel a német kérdés rendezésének egész folyamatát hosszú évekre kitolhatják. Gustáv Husák maga őszintén elmondta, hogy kilátástalannak látják a helyzetet, és szerintük egy ilyen megegyezés létrehozása valószínűleg még hosszú ideig eltarthat. Ezért azt javasolta, hogy a Varsói Szerződés (s persze elsősorban a Szovjetunió) gyakoroljon politikai nyomást az NSZK-ra, s azt is kérte, hogy a müncheni egyezményre vonatkozó feltétel kerüljön be a VSZ PTT nyilatkozatába (ami végül meg is történt).

A lengyel álláspont – talán nem véletlenül – olyannyira talányos volt, hogy pontos értelmezése máig problematikus. Edward Gierek ugyanis láthatóan szándékosan homályos megfogalmazásban beszélt a német kérdés megoldásáról. Egyrészt kifejtette, helyeslik, hogy a normalizálásnak feltétele legyen a müncheni egyezmény érvénytelenítése is, másrészt pedig kijelentette, hogy a szovjet blokk számára az NSZK-val való viszony normalizálásának utolsó állomását az jelenti, ha Bonn a nemzetközi jog szerint elismeri az NDK-t. Gierek beszédéből az olvasható ki, hogy az NDK elismerése a normalizálás folyamatának végső pontját jelenti majd, de ez nem tartozik a feltételek közé.

Nem csoda, hogy maga Kádár is nehezen tudta értelmezni a lengyel álláspontot az MSZMP PB ülésén tartott beszámolójában,⁴³⁶ a VSZ PTT üléséről készült magyar feljegyzés pedig egyenesen úgy értelmezte a lengyelek felszólalását, hogy a lengyel vezetés visszalépett korábbi, az NSZK-nak tett ígértétől, miszerint a ratifikálás után felveszi vele a diplomáciai kapcsolatot.⁴³⁷ Kádár azonban, szokásától eltérően, a Politikai Bizottság ülésén folytatott vita végén újabb hosszú fejtegetésbe kezdett, s ennek során azt állította, hogy a lengyelek a VSZ PTT ülésén újra hangoztatták, hogy a lengyel–NSZK szerződés ratifikálása után felveszik a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val, de a lépést egyeztetni fogják a többi tagállammal.

A VSZ PTT 1972. januári prágai ülésén a legnagyobb meglepetést minden bizonnyal Kádár János fellépése okozta, mert a magyar vezetés mindaddig maximális lojalitással tartotta magát a VSZ-menetrendhez, és sem kétoldalú, sem multilaterális értekezleten nem kísérelte meg a terv módosítását. Kádár valószínűleg improvizált az ülésen, az általa előterjesztett javaslatra ugyanis az MSZMP PB-től nem volt felhatalmazása. A szinte anarchikus állapotokat látva (és a testvéri országok vezetőinek leplezetlen önzését és cinizmusát tapasztalva) valószínűleg felháborította, hogy a többiek ilyen durván visszaélnek a magyar vezetés jóindulatával, türelmével és lojalitásával, és újabb, szerinte rövid távon nem teljesíthető feltételeket támasztva hosszabb időre ki akarják tolni a magyar–NSZK kapcsolatok rendezésének lehetőségét. Ezért a korábbi blokkfegyelem teljes fellazulását érzékelve úgy gondolta, itt az idő tesztelni, nem lehet-e ebben a korábbinál láthatóan sokkal zavarosabb helyzetben elérni a menetrend Magyarország számára kedvező módosítását. Az MSZMP PB-vita végén kifejtette, hogy „abban a fázisban voltunk, hogy a lengyelek újra mondják, hogy: ha ratifikálják, felveszik a kapcsolatot. S mi nem véletlenül, a másik két kocsit is rákapcsoltuk. A lengyeleknek van nagy vitás kérdésük, de a ratifikálással megoldják, a bolgároknak nincs és

⁴³⁶ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 573. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának

nincs mire várni.”⁴³⁸ Kádár ezért a VSZ PTT ülésén azt javasolta, hogy közvetlenül a ratifikálás után – vagyis nem várva meg a csehszlovák–NSZK megállapodást és az NDK elismerését – újra össze kell hívni a VSZ PTT ülését, és ott döntést kell hozni Bulgária, Lengyelország, Magyarország és az NSZK közötti kapcsolatok rendezéséről. Fő érvként azt hozta fel, hogy a müncheni egyezmény körüli vita láthatóan sokáig el fog tartani, viszont az NSZK-nak valamit mégis adni kell a ratifikációért cserébe. Kádárnak lehetett egy titkos motívuma is ebben a képlékeny helyzetben, a Politikai Bizottság ülésén ugyanis a következő rejtélyes megjegyzést tette a müncheni egyezményről: „Ez magyar oldalról sem egyszerű. A müncheni szerződés annullálása Magyarországot is érinti. De ezt nem említi senki, el is felejtik az emberek.”⁴³⁹ Mint ismeretes, 1938-ban, a müncheni egyezmény után a német–olasz döntőbíróóság által létrehozott 1. bécsi döntés Magyarországnak ítélte Dél-Szlovákia döntő többségben magyar lakosságú területeit, amelyeket egy igazságos békeszerződés már az első világháború után sem szakított volna el Magyarországtól. Kádár logikusan párhuzamot vont az NSZK érvelése és a magyar helyzet között, mivel a döntően németek által lakott Szudéta-vidék Németországnak ítéltése a müncheni egyezményben szintén az etnikai elv figyelembe vételével történt, így – függetlenül annak tragikus következményeitől – igazságosnak tekinthető. A csehszlovák követelés –, miszerint az NSZK ismerje el, hogy a müncheni egyezmény *kezdetől fogva* érvénytelen – elfogadása Bonn részéről így nem kevesebbet jelentett, mint az etnikai elv alapján történelmileg is igazságosnak tekinthető 1938-as döntés „önkéntes” megtagadását és igazságtalannak minősítését. A prágai igény magyar támogatása így egyúttal implicit módon azt is jelentette, hogy a magyar vezetésnek is igazságtalannak kellett nyilvánítania az első bécsi döntéssel megállapított korrekt etnikai határokat, s mindez

1972. február 1-i ülésén.

⁴³⁷ Uo. Feljegyzés a VSZ PTT 1972. január 25–26-án Prágában tartott üléséről.

⁴³⁸ , MOL M-KS 288. f. 5. cs. 573. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. február 1-i ülésén.

valójában a magyar területi követelésekről való végleges lemondást igényelte. S noha a magyar vezetés nyilvánosan sohasem vetett fel ilyen igényeket, a magyarlakta területekről való végleges lemondás nem volt kisebb trauma számukra sem, mint a németeknek beletörödni a Potsdamban Lengyelországnak ítélt, valamint a szudétanémet területekről való lemondásba. Különösen, mivel a németeket ezekről a területekről a második világháború után a szövetséges nagyhatalmak jóváhagyásával kitelepítették, a szlovákiai magyarok viszont zömmel szülőföldjükön maradtak.⁴⁴⁰

Az igazságosság és a szövetségesi lojalitás konfliktusát Kádár János ekkor még csak a megszokott módon, a „kisebbik rossz”-tipusú döntésekbe való kényszerű beletörődéssel tudta kezelni. Egészen más nemzetközi környezetben, 1989 nyarán a hasonlóan súlyos dilemmát felvető kelet-német menekült kérdés megoldása során az NDK és az NSZK „vitájában” az akkori magyar vezetés hosszas vívódás után végül nyíltan az utóbbi oldalára állt.

Kádár láthatóan elemében volt a VSZ PTT prágai ülésén, mivel – korábbi, teljesen defenzív és ultra lojális magatartásával szöges ellentétben – a kérdés kedvező megoldására rögtön egy B tervet is előadott. Elmondta, milyen fontosnak tartja, hogy az NDK-t a NATO-országok is mielőbb elismerjék, s rögtön tudott is ilyen konkrét hajlandóságról: a közelmúltban Budapesten tárgyaló francia külügyminiszter felvetette, hogy Franciaország hajlandó lenne elismerni az NDK-t, ha Magyarország cserébe felvenné a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val. Az európai biztonsági és együttműködési konferencia előkészítésével kapcsolatban Kádár a következőket mondta: egyetért azzal, hogy újabb széles körű kampányt kell indítani a nyugat-európai országok meggyőzése érdekében, hogy a konferenciára még 1972-ben sor kerülhessen. Ennek érdekében fel kell használni a meglévő és ezután kiépítendő bilaterális

⁴³⁹ Uo.

⁴⁴⁰ A szlovákiai magyarok egy részének második világháború utáni kitelepítéséről és a csehszlovák kormány által kioroszakolt lakosságcsere történetéről lásd legújabbán Romsics (2006) 125–138. A magyar–román viszonyról és az erdélyi kérdéstről lásd: Földes (2007).

kapcsolatokat. Támogatni kell a finn kezdeményezést a Helsinkiben tartandó nagykövetségi szintű előkészítésre, és már most meg kell állapodni abban, hogy a VSZ országainak helsinki képviselői vagy különmegbízottai mikor keressék meg a finn kormányt a sokoldalú konzultáció kérdésében. A VSZ országainak igyekezniük kell, hogy a biztonsági értekezlet minden lényeges kérdésében mielőbb kidolgozott közös álláspontjuk legyen. Legyenek tervek arra, milyen szinten képviseltetik magukat az előkészítő tárgyalásokon és magán az értekezleten. Állást kell foglalni a konferencia napirendjének kérdésében, figyelembe véve a nyugati országok elfogadható javaslatait is. Célszerű lenne kidolgozni a fegyverzet és a csapatok csökkentésével kapcsolatos katonai és katonapolitikai kérdéseket. Mindemellett – hangsúlyozta Kádár – intenzívebbé kell tenni az európai gazdasági, kereskedelmi, műszaki-tudományos és kulturális együttműködéssel kapcsolatos javaslatok kidolgozását. Foglalkozni kell az emberi környezet védelmével összefüggő együttműködés konkrét kérdéseivel is. A később kulcsfontosságúvá vált „harmadik kosár”⁴⁴¹ kapcsán pedig arra figyelmeztetett, hogy nem szabad a NATO-országoknak átadni a terepet az eszmék és információk fokozatos cseréje, valamint a turistaforgalom növelésének kérdésében sem. Külön felhívta a figyelmet arra, hogy az állami kapcsolatok fejlesztése mellett a társadalmi szerveket is vonják be a biztonsági konferencia gondolatának népszerűsítéséért folytatott kampányba – többek között a keleti és nyugati szakszervezeti szövetségek közötti együttműködésre utalt, és megemlítette, hogy e téren fontos esemény lesz az európai polgármesterek 1972 őszére Budapestre összehívott értekezlete is.

A VSZ PTT prágai ülését követően a szovjet blokkban is felgyorsultak az európai biztonsági

⁴⁴¹ Az értekezlet napirendjén négy fő témakör szerepelt: 1. a biztonságra vonatkozó kérdések, 2. a gazdasági, műszaki és környezeti együttműködés kérdései, 3. az emberi kapcsolatok, kulturális csere és az információ áramlása, 4. a konferenciát követő intézkedések. Valójában csak az első három témakör megvitatására alakult ún. nagy bizottság, amelyeket 12 albizottság segített a munkában. A „kosár” elnevezés az elnökségi asztalon elhelyezett javaslatgyűjtő papírkosarak alapján terjedt el a

és együttműködési értekezlet előkészítésének munkálatai. A magyar vezetés kezdettől fogva az európai gazdasági együttműködés kérdésének tulajdonított kitüntetett szerepet, hiszen Magyarország ezen a területen remélhette a legtöbb nyereséget egy sikeres összeurópai konferencia eredményeként. Ennek megfelelően már 1970 áprilisában gazdasági szakértői értekezletet tartottak Budapesten, 1971 októberében pedig az addigi konzultációk alapján elkészült egy részletes összefoglaló, amelyet eljuttattak a VSZ tagállamainak. A Külügyminisztériumban 1972 februárjában már részletesen kidolgozott irányelvek készültek „Az összeurópai gazdasági együttműködés lehetőségei” címmel. Ebben a 26 oldal terjedelmű írásban sok figyelemre méltó felvetés mellett az egyik legfontosabb javaslat az volt, hogy az európai gazdasági együttműködésért felelős szerv, megfelelő átalakítás után, az Európai Gazdasági Bizottság legyen.⁴⁴² A szovjetek ugyanakkor – és ezt Budapesten is jól tudták – mindvégig határozottan ellenezték, hogy ez a szerintük nyugati dominanciájú nemzetközi szervezet a konferencia utáni időszakban fontos szerepet kapjon.

Puja Frigyes, a külügyminiszter első helyettese 1972. márciusi moszkvai konzultációja során számos javaslatot tett a munka meggyorsítása érdekében: a mielőbbi VSZ-konzultáció megtartását, szakértői munkacsoportok felállítását (például az emberek és információk szabad áramlása területén), valamint a biztonsági értekezlet céljairól és napirendjéről az 1969. októberi prágai és 1970. júniusi budapesti külügyminiszteri értekezleteken elfogadott, de már elavult dokumentumok revízióját és új javaslatok elfogadását. Puja sürgette a gazdasági együttműködésről korábban Budapesten megkezdett konzultáció folytatását és ebben a témában a szovjet álláspont kidolgozását. Mint elmondta, erre azért lenne mielőbb szükség, hogy a nyugati országokkal időközben intenzíven folytatott tárgyalásokon a magyar fél a VSZ

konferencián és azt követően. Lásd: Dunay–Gazdag (1995) 26–27.

⁴⁴² MOL KÜM XIX-J-1-j-EU-208-IX-00709/1-1972, 12. d. Az összeurópai gazdasági együttműködés lehetőségei. Előterjesztés a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága részére, 1972. február 24.

közös álláspontját kifejttesse.⁴⁴³

A magyar Külügyminisztériumban 1972 folyamán már intenzív előkészítő munka folyt az európai biztonsági és együttműködési konferencia előkészítése ügyében. Az év nyarán a minisztériumban olyan elképzelés is megfogalmazódott, hogy ha a nyugati államok időhúzási taktikája miatt nem következik be kívánatos mértékű előrehaladás az értekezlet előkészítésében, Magyarország egyoldalúan adjon ki egy memorandumot, hogy a magyar diplomácia nyugati országokkal addig folytatott tárgyalásai eredményeit közzétéve haladást próbáljon meg elérni.⁴⁴⁴

A Varsói Szerződés tagállamai vezetőinek 1972. július 31-i krími csúcstalálkozóján Brezsnyev igyekezett elejét venni, hogy a német kérdésben itt is a januári prágai VSZ PTT ülésen tapasztalathoz hasonló kaotikus állapotok alakuljanak ki. Bevezető és egyben iránymutató beszédében rögtön leszögezte, hogy a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződés időközben megtörtént ratifikálása ugyan örömdetes fejlemény, ám az öröm még korai, az NSZK-t ugyanis csak további egységes fellépéssel lehet újabb engedményekre kényszeríteni. Ezért minden érdemi vita megelőzése érdekében kifejtette: „Ha valamennyi szocialista ország már a közeli napokban felvenné a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val, ez tulajdonképpen azt jelentené, hogy gyengítjük, sőt elveszítjük a bonni politika befolyásolásának egyik fontos eszközét. Ez csak bonyolítaná a csehszlovák és német elvtársak álláspontját azokon a tárgyalásokon, amelyeket most folytatnak az NSZK-val.”⁴⁴⁵ Vagyis ekkor formálisan a lengyelek által korábban kiharcolt külön engedélyt is visszavonta – más kérdés, hogy később egy újabb szovjet–lengyel különalku eredményeként Lengyelország 1972

⁴⁴³ MOL, KÜM XIX-J-1-j-SzU-144-001190/14/1972, 95.d. Feljegyzés Puja Frigyes moszkvai konzultációjához, 1972. február 17.

⁴⁴⁴ MOL KÜM XIX-J-1-j-EU-208-IX-00607-1972, 12. d. Feladatok az európai biztonsági értekezlet előkészítésében, 1972. június 2.

⁴⁴⁵ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 587. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. augusztus 2-i ülésén.

őszén mégis felvette a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val.

Brezsnyev figyelmeztetése leginkább Kádárnak szólt, aki Prágában éppen azt javasolta, hogy a két szerződés ratifikálása után Lengyelország, Magyarország és Bulgária egy időben létesítsen diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val. Kádár multilaterális fórumokon sohasem vállalt konfrontációt a szovjet vezetéssel, ezért – megértve, hogy eredeti javaslata ezen a tanácskozáson biztosan nem fog támogatásra találni – újabb trükköt talált ki. Látván, hogy Brezsnyev Lengyelországot is visszavonulásra kényszerítette, látszólag mellé állt, és kifejtette: az NSZK-val szemben együttes fellépés kell a következő hónapokban, mert „négy több, mint három” és „ha kevesebben leszünk, az nem ugyanazt adja”.⁴⁴⁶ Egyben azonban megint határidőt is szabott, azt sürgette, hogy november 22-ig, a helsinki multilaterális előkészítő tárgyalások megkezdéséig dőljön el a dolog, addigra próbálják meg együttes erővel meggyőzni az NSZK-t, hogy engedjen a VSZ követeléseinek. A lengyeleknek konkrétan azt javasolta, mondják azt, hogy igen, fel fogjuk venni a diplomáciai kapcsolatot, ahogyan ígértük, de húzzák az időt, amíg csak lehet. Kádár nyílt fellépése a lengyel kivételezett helyzet ellen akár revánsnak is tekinthető azért a súlyos és el nem feledett sérelemért, amit a magyar vezetés annak idején, 1967 februárjában a varsói diktátum kényszerű elfogadásakor Lengyelország és az NDK részéről elszenvedett.

Kádár a csehszlovákoknak és a keletnémeteknek is adott jó tanácsot: azt javasolta, hogy a tárgyalások során a lényeget tekintve ne engedjenek, de keressenek olyan formulát, ami segíti a kapcsolatok rendezését, vagyis legyenek az addiginál rugalmasabbak. Honecker felvetését viszont, hogy az NDK ENSZ-tagsága legyen a kapcsolatok rendezésének feltétele a többi szocialista ország és az NSZK között, elutasította.

Kádár az általános nemzetközi helyzetről szólva határozottan úgy foglalt állást, hogy bármi

⁴⁴⁶ Uo.

történik is az NSZK-ban – vagyis ha netán az ellenzék győz az ősszel esedékes előrehozott választásokon –, az eddigi eredményeket már nem lehet visszacsinálni, vagyis lényegében az SPD veresége esetén is érvényben marad majd az NSZK keleti politikája. Ennek a határozott pozitív állásfoglalásnak különösen az adott jelentőséget, hogy bár Brezsnyev is alapvetően optimistán értékelte a helyzetet, beszédében azért nem zárta ki a visszarendeződés esélyét, jelezve, hogy az viszont a hidegháborúhoz való visszatérést jelentené. Kádár tehát ezen a ponton, ha csak implicit módon is, felülbírálta a szovjet álláspontot, és az enyhülés folyamatát visszafordíthatatlannak minősítette.

Kádár a krími találkozón még egy fontos dologra hívta fel a figyelmet: az akkoriban a két Korea által aláírt megállapodás a két ország békés egyesítéséről európai kontextusban komoly problémát jelenthet, mivel az „egy országban két politikai rendszer” alapelv érvényesítése nem tekinthető marxista megoldásnak, „mert ha ezt lefordítanánk német nyelvre, úgy Honecker elvtárs esetleg ezt nem írná alá, Barzel és Brandt viszont azonnal aláírnának egy ilyen megállapodást”.⁴⁴⁷

A nyár folyamán szovjet részről is felgyorsultak az összeurópai konferencia előkészítésével kapcsolatos munkálatok. A Varsó Szerződésben ekkor kezdett kialakulni a helsinki folyamat alatt mindvégig működő sajátos politikai egyeztető mechanizmus, amely a többoldalú konzultációkat igyekezett a rendszerint deviáns román magatartás kikapcsolásával megoldani. Ennek az egyik, Moszkva által szorgalmazott és gyakran alkalmazott módszere a szovjet részről egy időben folytatott kétoldalú tárgyalások gyakorlata volt. Ennek jegyében a magyar Külügyminisztériumnak N. N Szikacsov, a szovjet külügyminisztérium főosztályvezetője adta át 1972. augusztus 24–25-i budapesti látogatása alkalmával azt a három dokumentumot, amelyet véleményezés céljából küldtek meg a „szorosan együttműködő” – vagyis a Románia

⁴⁴⁷ Uo.

nélkül egyeztető – testvérpártoknak. A dokumentumok a következők voltak: 1. a helsinki előkészítő értekezlet záróközleményének tervezete, 2. egy „Általános nyilatkozat az európai biztonság alapjairól és az európai államok közötti kapcsolatok elveiről”, és 3. egy határozat a Konzultatív Bizottság felállításáról. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1972. szeptember 5-i ülésén tárgyalta az ügyet, ahol a tervezeteket elfogadták, egyúttal az Általános Nyilatkozathoz a következő kiegészítéseket javasolták:

1. Az európai államok közötti gazdasági együttműködéssel foglalkozó részt egészítsék ki azzal, hogy az együttműködés keretében erőfeszítéseket kell tenni az európai országokat közösen érintő gazdasági feladatok együttes megoldásának kidolgozására. Ilyenek lehetnek: az energiahány megszüntetése, az energiarendszerek összekapcsolása, az európai vízi utak összekötése stb.
2. A kulturális együttműködés problémáit olyan pozitív megfogalmazásban kellene előterjeszteni, amely sokoldalú együttműködési készségünket hangsúlyozva elébe megy és semlegesíti a nyugatiak által szorgalmazott „emberek, eszmék, információk szabad áramlása” követelést.
3. A bevezető részben érinteni lehetne a leszerelés szükségszerűségét, és a nyilatkozati részben célszerű lenne kiegészíteni a leszereléssel foglalkozó részt az Európában állomásozó idegen és nemzeti haderő csökkentésének kérdésével. Utalni lehetne az ebben a kérdésben folytatandó különmegbeszélésekre. Egy ilyen utalás több európai semleges és NATO-államot kielégítene, és elfogadhatóvá tenné számukra a szocialista elgondolásokat.
4. A nyilatkozatban utalni kellene azokra az eredményekre, amelyeket az európai biztonság megszilárdításában az európai népek már elértek. Említeni lehetne a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződést, a Nyugat-Berlinről szóló négyhatalmi

megállapodást, esetleg a Szovjetunió és Franciaország, illetve az USA közötti együttműködést célzó megállapodásokat és a két Németország közötti tárgyalásokat.⁴⁴⁸

Közvetlenül a helsinki multilaterális előkészítő tárgyalások megkezdése előtt, 1972. november 15-én Moszkvában konzultációt tartottak a VSZ külügyminiszter-helyettesei számára, amelyen Nagy János vett részt. A magyar képviselő az értekezleten három taktikai javaslatot terjesztett elő: 1. ha a nyugatiak erőltetik, a VSZ-tagállamok járuljanak hozzá a környezetvédelmi kérdések önálló napirendi pontként való szerepeltetéséhez, 2. az eszmék szabad áramlása témakörét először utasítsák el, ha azonban a nyugatiak ezt a tanácskozás elhúzására akarják felhasználni, akkor a második napirendi pont címét ki lehetne egészíteni egy általánosan fogalmazott félmondatral. 3. a szocialista delegációk között a konzultációkon túl alakuljon ki ésszerű munkamegosztás.

1972. november 27. és december 1. között szovjet állami és pártdelegáció tárgyalt Magyarországon. Kádár és Brezsnyev tárgyalásain a magyar vezető újra szóba hozta az NSZK-val való diplomáciai kapcsolatok problémáját, jelezve, helyesnek tartja, hogy Lengyelország időközben felvette a kapcsolatokat Bonn-nal. Mivel, mint láttuk, alig néhány hónapja még határozottan ellenezte ezt a lépést, a támogatás utólagos hangoztatásának célja alighanem az volt, hogy legalább a még folyamatban lévő csehszlovák–nyugatnémet tárgyalásokkal kapcsolatban sikerüljön kieszközölni, hogy Magyarországnak ne kelljen a folyamat végét kívánnia: „Nem célszerű a magyar–nyugatnémet diplomáciai kapcsolatok felvételét túlságosan elhúzni, mert egy ilyen eljárás ellenkező hatást válthat ki.”⁴⁴⁹ Brezsnyev a felvetésre nem reagált, viszont a nemzetközi helyzet általános elemzése során azzal lepte meg vendéglátóját, hogy nyomatékosan kifejtette: az enyhülés terén elért eredmények ellenére

⁴⁴⁸ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 590. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. szeptember 5-i üléséről.

⁴⁴⁹ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 599. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. december 5-i ülésén.

„nagy figyelmet kell szentelni a Varsói Szerződés védelmi erejének fokozására. Fokozni kell az európai szocialista országok nemzeti fegyveres erőinek védelmi képességét, modern haditechnikával való ellátását, mert e téren lemaradás van. A haza védelme a Szovjetunióban első számú politikai kérdés, és ennek megfelelően az anyagi eszközök hovafoordításánál is elsőbbséget élvez minden mással szemben.”⁴⁵⁰ A csupán egy hónappal később Bécsben kezdődő közép-európai csapatcsökkentő tárgyalásokról ugyan csak általánosságban esett szó a megbeszéléseken, de Kádárnak ezek után nem lehettek kétségei afelől, hogy ott a szovjet fél valójában nem tesz majd érdemi lépéseket a haderő és a fegyverzetek csökkentése érdekében. Brezsnyev megígérte, hamarosan összehívják a VSZ PTT ülését, hogy a nemzetközi helyzetről konzultáljanak (amit Kádár az év eleje óta sürgetett), ám mint ismeretes, erre végül csak mintegy másfél év múlva, 1974 áprilisában került sor.

Az 1973. januári, Moszkvában megtartott újabb külügyminiszteri találkozón a közép-európai fegyverzetcsökkentési tárgyalások kérdését, illetve az európai biztonsági és együttműködési értekezlet Helsinkiben folytatott előkészítésével kapcsolatos közös politikát tárgyalták meg. A helsinki tárgyalásokkal kapcsolatban a legfontosabb új fejlemény az volt, hogy a miniszterek megegyeztek, a második napirendi pontot ketté kell választani: az *a)* pontban foglalkoznának a kereskedelmi, gazdasági és tudományos-műszaki kapcsolatokkal, a *b)* pont pedig a kulturális együttműködés, a szervezetek és emberek közötti kapcsolatok és az információk terjesztésének kiszélesítéséről szólna.⁴⁵¹ Erre a módosításra a nyugati országok nyomására került sor, és a szovjet blokk tagjai ekkor még azt remélték, ezzel a taktikai engedménnyel elkerülhetik, hogy az eszmék szabad áramlásának témakörét a konferencia teljesen önálló napirendként tárgyalja. Mint ismeretes, ez nem sikerült, s végül kénytelenek voltak elfogadni

⁴⁵⁰ Uo.

⁴⁵¹ MOL KÜM XIX-J-1-j-VI-1-00455/7-1973, 128. d. Jelentés a VSZ tagállamok külügyminisztereinek 1973. január 15-16-án megtartott moszkvai értekezletéről, 1973. január 23.

az úgynevezett „harmadik kosarat”.

A találkozón Péter János magyar külügyminiszter a szocialista országok egységes és összehangolt fellépésének fontosságát hangsúlyozta, jelezve, hogy a jövőben jóval intenzívebb két- és többoldalú konzultációkra lesz szükség, mert az európai biztonsági értekezlettel kapcsolatban újabb és újabb kérdések merülnek fel. Arra is figyelmeztetett, hogy a kezdeményezést a VSZ-tagállamoknak kellene a kezükben tartaniuk, mert olyan jelek is tapasztalhatók, hogy a nyugati országok szeretnék azt magukhoz ragadni.

Amíg Magyarország részvétele a Helsinkii folyamatban általában sikertörténetnek nevezhető, ez nem jelenti azt, hogy ebben a folyamatban ne merültek volna fel súlyos konfliktusok. Annak érdekében, hogy az európai biztonsági konferencián ne kelljen a szovjetek számára kellemetlen katonai kérdésekről tárgyalni, Moszkva beleegyezett, hogy 1973. január végén Bécsben külön tárgyalások kezdődjenek az európai hagyományos fegyverzetek csökkentéséről. 1973. januári moszkvai külügyminiszteri találkozón ezért ebben a kérdésben is közös álláspontot kellett kidolgozni. Ennek legfontosabb eleme az volt, hogy mind az előkészítő, mind pedig az érdemi tárgyalásokon minden olyan európai állam részt vehet, amely a kérdés iránt érdeklődést mutat. Ezen az értekezleten még nem került sor a fegyverzetcsökkentésre kijelölt államok megnevezésére, így ekkor még az sem merült fel, hogy Magyarország, noha földrajzi értelemben nyilvánvalóan közép-európai ország, nem vesz majd részt a fegyverzetek csökkentésében. Magyarország részvételének kérdése a Bécsben 1973. január végén megkezdődött előkészítő tárgyalásokon sokáig a legfőbb neuralgikus pont volt, hiszen a nyugati országok elméletileg joggal elvárhatták, hogy a térség egyik legközpontibb fekvésű országa legyen része a tervnek. (Formailag ennek indoka az volt, hogy katonai-stratégiai szempontból Magyarország Romániával és Bulgáriával együtt nem a VSZ közép-európai, hanem *déli szárnyához* tartozott.) A nyugati államok ezért különösen aggasztónak találták azt a bejelentést, hogy a VSZ országai közül csak a Szovjetunió, az

NDK, Lengyelország és Csehszlovákia vesz részt a fegyverzetcsökkentésben, Magyarország pedig csak abban az esetben kerülhet be ebbe a körbe, ha ellentétként Olaszország is a terv része lesz. A NATO-országok attól tartottak – valószínűleg nem alaptalanul –, egy ilyen megoldás azzal járna, hogy amennyiben sor kerülne a Csehszlovákiában állomásozó szovjet csapatok részleges kivonására, azokat Magyarország területén helyeznék el, vagyis lényegében nem vonnák ki a térségből. Ez a megoldás nem kis dilemma elé állította a magyar vezetést. Mivel a Kreml a kérdésben eltökélt volt, nem látszott sok remény arra, hogy Moszkvában megkötődnek, ha Budapesten felvetik a magyar részvétel igényét. Ráadásul a magyar vezetésnek 1972 eleje óta komoly vitája volt Brezsnyevvel a magyar gazdasági reformról és a magyarországi belpolitikai fejlődésről, ami valójában komoly szovjet elmarasztalást jelentett a nem kívánatos, a szovjetek szerint a kapitalizmus irányába mutató jelenségek miatt. Emellett Kádár 1972 decemberében – mint láthattuk – magától Brezsnyevtől értesült róla, hogy a fegyverzetcsökkentési tárgyalásokon, legalábbis rövid távon, érdemi eredményekre nem lehet számítani, valójában időhúzási taktika az egész, amire az európai biztonsági értekezlet sikere érdekében van szükség.

Mint korábban láttuk, Kádár maga már állt hasonló dilemma előtt 1958-ban, amikor Hruscsov felajánlotta, hogy a Romániából történő csapatkivonásokkal párhuzamosan Magyarországról is távozhatnának a szovjet fegyveres erők. Kádár az ajánlatot elutasította, ám az ajánlat ténye akkor titokban maradt (így a forradalmat leverő Kádár bűnlajstromát a társadalom nem tudta ezzel a súlyos tétellel bővíteni), s ez az elszalasztott történelmi lehetőség még ma sem közismert. 1973-ban azonban más volt a helyzet, hiszen a NATO 1972. november 15-i jegyzékében foglalt javaslat Magyarország bevonásáról széles körben ismertté vált.

Magyarország így végül lojálisan távolmaradt a tárgyalásoktól, ami a korabeli közvélemény számára korántsem volt érthető, hiszen ebből úgy tűnt, hogy a magyar vezetés szerint az

országnak az egyre inkább enyhülő nemzetközi helyzetben *nem érdeke* a katonai kiadások csökkentése, sem pedig a szovjet csapatok legalább részleges kivonása. Mivel a vezetés nem oszthatta meg a nagy titkot a társadalommal, máig általános az a vélekedés, hogy ebben a kérdésben a vezetés nem képviselte a nemzeti érdeket, noha mint láthattuk, ez esetben csupán egy valójában *nem létező ajánlat* el nem fogadásáról volt szó.

A Helsinkiben folytatott előkészítő tárgyalások során Magyarország a magyar külpolitika fő alapelvét, a konstruktív lojalitást alkalmazva aktívan vett részt a munkában, folyamatosan egyeztetve a szovjetekkel és a többi VSZ-tagállammal. A magyarok, a románokéval éppen ellentétes taktikát folytatva, a legkevésbé sem törekedtek látványos fellépésekre, hanem többnyire csendben, de rugalmasan és hatékonyan igyekeztek a két tábor között közvetíteni. A nyugati államokkal folytatott tárgyalásokon a VSZ álláspontját propagálták, a szovjet blokkon belül pedig az elfogadhatónak tekintett nyugati javaslatokat próbálták meg „eladni”. Ennek megfelelően a külügyminiszter-helyettesek 1973. május 21–22-én Moszkvában megtartott értekezletén Puja Frigyes hangsúlyozta, hogy Helsinkiben végig nagyon komoly vitákra kell számítani, viszont sietni nem szabad, mert az nem hozza meg a várt eredményt. Helyette azt ajánlotta, hogy a szocialista országok folyamatosan folytassanak kétoldalú megbeszéléseket a Közös Piac országaival és a semlegesekkel, mert álláspontjuk befolyásolásának ez a leghatékonyabb módja.

Magyarország és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet 1973. júliusában Helsinkiben külügyminiszteri szinten megtartott első szakaszának⁴⁵² kezdete előtt az MSZMP PB és a kormány közösen irányelveket fogadott el a magyar külügyminiszter felszólalásához. A

⁴⁵² A Helsinki folyamatról általában lásd Dunay–Gazdag (1995).

dokumentum szerint a magyar álláspontnak a következő fő kérdésekre kellett koncentrálnia. Elsősorban az európai békével és biztonsággal összefüggő, tehát a napirend első és negyedik pontjában érintett kérdésekkel kell foglalkozni. Ki kell emelni Magyarország érdekelttségét a nemzetközi viszonyok enyhülésében, a nemzetközi együttműködés fokozásában. Értékelni kell a biztonsági konferencia előkészítésének jó hatását a nemzetközi légkör megváltozásában. A gazdasági együttműködéssel kapcsolatban a kereskedelmi diszkrimináció eltörlését kell szorgalmazni, s meggyőzően bizonyítani, hogy az összeurópai összefogást igénylő tervek kidolgozása és kivitelezése milyen nagy jelentőségű a kontinens népei életszínvonalának további emelésében. A különböző rendszerű országok közötti ipari együttműködés biztosabb garancia az új feszültségek ellen, mint az egyszerű kereskedelmi kapcsolat. Erre vonatkozóan ismertetni kell a magyar tapasztalatokat. A napirend harmadik pontját illetően a kulturális és nevelési kapcsolatokra kell helyezni a hangsúlyt, bizonyítva, hogy a szocialista országok kultúrájának, az ifjúság nevelésében elért eredményeinek megismerése más társadalmi rendszerű országoknak is nyújthat hasznos tapasztalatokat. A dokumentum végül hangsúlyozta, hogy a nemzetközi kapcsolatokból a hidegháború minden maradványát ki kell irtani. Az emberi kapcsolatok terén magyar adatokkal is bizonyítani kell a szocialista országok eredményeit, s hogy ezek az államok minden vonatkozásban támogatják a szervezetek és emberek közötti kapcsolatok bővítését, továbbá jelezni kell, hogy a Varsói Szerződés országai eddig is jelentős szerepet játszottak a hidegháborús feszültség csökkentésében.⁴⁵³

A VSZ PTT következő ülésének összehívására – noha Brezsnyev többször ígéretet tett rá, hogy az még 1972-ben megtörténik – végül csak 1974 áprilisában került sor Moszkvában. Az ülésen Kádár, csatlakozva Brezsnyevhez, megelégedéssel konstataálta, hogy a német kérdés

⁴⁵³ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 613. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. június

rendezése terén a szocialista országok lényegében mindent elértek, amit akartak, s ezt az egységes fellépésnek köszönhetik. Kifejtette, hogy a nemzetközi helyzetben döntő fordulat ment végbe az enyhülés irányában, és annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a békés egymás mellett élés történelmileg feltartóztathatatlan folyamat. A nyugati országokban azonban az utóbbi időben aktivizálódtak az enyhülés ellenfelei, ezért folyamatos küzdelmet kell folytatni az eredmények megőrzéséért. Mivel a nyugati országok képviselői időről időre újból felvetették, hogy a bécsi haderő-csökkentési tárgyalásokon Magyarország megfigyelői státusból a csökkentés körébe eső országok csoportjába kerülhet át, a szovjetek megnyugtatósára Kádár fontosnak tartotta megerősíteni, hogy a magyar álláspont változatlan, vagyis csak Olaszország bekapcsolása esetén lehet szó Magyarország részvételéről. Kádár, nyilván tudva az időközben megszületett szovjet–román megegyezésről, felújította korábbi javaslatát a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozásra.⁴⁵⁴ Hosszú éveken át fenntartott vétóját feladva Ceaușescu most hozzájárult a testület megalakításához – igaz, erre valójában csak 1976-ban került sor.

Az EBEE helsinki záróokmányának aláírására 1975 augusztusában összehívott csúcstalálkozón elhangzott beszédek közül minden bizonnyal Kádár Jánosé volt az egyik legfigyelemreméltóbb. A szovjet blokk országainak vezetői közül az európai együttműködés témakörén túlmenően Kádár beszélt a legrészletesebben a harmadik kosár tartalmáról, így azt a korabeli nyugati sajtó is elismerően idézte. Beszédének mintegy harmadát szentelte a kulturális együttműködés, az információk cseréje témakörének, vagyis a harmadik kosár tartalmának, mégpedig kifejezetten pozitív értelemben. Az emberek közötti kapcsolatok, a külföldi utazások könnyítése terén pedig Magyarország érdekeltségét olyan adatokkal illusztrálta, amelyek az adott körülmények kötött valóban meggyőzően hangozhattak:

19-i üléséről.

elmondta, hogy a tízmilliós lélekszámú Magyarországra évente több mint nyolcmillió látogató érkezik, és hárommilliónál több magyar állampolgár utazik külföldre.

Kádár beszédének egy másik meglepő vonulata a magyar nép európai kötődésének hangsúlyos kifejtése volt, arra pedig korábban nem volt példa, hogy magyar kommunista vezető a Trianon-szindrómát nyilvánosan szóvá tegye, ahogyan Kádár tette, kifejtve, hogy Magyarország területe az első világháború után korábbi területének egyharmadára csökkent.⁴⁵⁵ Ennek a kijelentésnek különös jelentőséget adott az a tény, hogy mindenki tudta: a Magyarországtól elszakított területek legnagyobb része négy szomszédos – ekkor szocialista, s közülük három VSZ-tagállam – országhoz került. Kádár ekkor, a nagy nyilvánosság előtt meglegedett az önmagukban is beszédes tények felemlegetésével, három évvel korábban, 1972 februárjában azonban Brezsnyevnek részletesen elmagyarázta azt is, hogy Magyarország gazdasági helyzete, a gazdaság nyitottsága, nagyfokú külkereskedelemre utaltsága szoros összefüggésben van a trianoni békeszerződés okozta súlyos területvesztéssel. A magyar vezetés számára tehát az európai status quo, azaz a fennálló határok véglegesítésére törekvő szovjet politika támogatása komoly áldozatokat és történelmi lemondást jelent. Mindezt cserébe Kádár több nagyvonalúságot kért a szovjet vezetéstől a magyar gazdasági igények támogatása terén.⁴⁵⁶

A magyar vezetés nem tétlenkedett a Helsinkii Egyezmény aláírása után sem. Miközben a legtöbb testvérpárt elsősorban az európai status quo *de jure* megerősítését jelentő, fényes stratégiai győzelemként ünnepelte a történeteket, az MSZMP Politikai Bizottsága már a testület 1975. augusztus 12-i ülésén részletes határozatot hozott a záróokmány aláírásából

⁴⁵⁴ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 635. ő. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1974. április 23-i ülésén.

⁴⁵⁵ Kádár beszédét lásd Kádár (1985) 193–198. Az EBEÉ záróokmányának szövegét Kádár János beszédével együtt nem sokkal később a Kossuth Kiadó adta ki 100 ezer példányban.

⁴⁵⁶ Kalmár (2007) 106.

Magyarországra háruló kötelezettségek mielőbbi teljesítésére.⁴⁵⁷ A határozat abból indult ki, hogy a záróokmányban foglaltak alkalmazását illetően Magyarország kifejezetten kedvező pozícióban van, tehát a magyar kormány „aktívan és offenzívan” léphet fel a kelet–nyugati kétoldalú kapcsolatok terén. A határozat szerint intézkedni kell róla, hogy az állami szervek dolgozzanak ki javaslatokat a gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztésére a nyugati államokkal, és azonnal meg kell kezdeni a felkészülést az 1977. júniusában Belgrádban kezdődő tanácskozássorozatra is. A határozatot ezúttal valóban tettek követték, és a magyar kormány 1976-ban – a szovjet blokkból egyedül – 19 nyugati ország, köztük az Egyesült Államok részére juttatott el olyan javaslatcsomagot, amelyben a bilaterális politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok intenzív fejlesztését szorgalmazta.⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 670. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1975. augusztus 12-i üléséről.

⁴⁵⁸ MOL M-KS 288. f. 32. cs. 1985, 15. d.

7. AZ ENYHÜLÉS „FOGSÁGÁBAN”, 1975–1985

Az 1975-ös helsinki egyezmény tovább növelte az ország nemzetközi tekintélyét, mivel az emberi jogokkal kapcsolatos, a keleti országok által nem nagy lelkesedéssel vállalt kötelezettségek teljesítése a magyar vezetésnek okozott a legkevesebb gondot. Helsinki után így fokozatosan egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a szovjet blokkban Magyarország lett a biztonsági konferencia és az időközben kibontakozott enyhülés első számú haszonélvezője. A nyitott gazdaságú, azaz nagy mértékben külkereskedelem-függő ország számára ugyanis kulcsfontosságú volt – és egyre inkább létkérdéssé vált – a nyugati kapcsolatok zavartalan fejlesztése, amihez a helsinki folyamat sikere kiváló lehetőséget teremtett. Másfelől viszont a nyugati oldalon Helsinki után kibontakozott, mindenekelőtt a Carter adminisztráció által szorgalmazott emberi jogi kampány éppen Magyarországot érintette a legkevésbé negatívan, sőt a folyamatos összehasonlítás még fel is értékelte a magyarországi viszonyokat. A nyugati elvárások ugyanis – különösen a kezdeti időszakban – valójában meglehetősen korlátozottak voltak: a politikai foglyok szabadon bocsátását, a liberális családegyesítési politikát és a zsidó kivándorlás engedélyezését kérték számon a szovjet és a kelet-közép-európai kommunista vezetőkön. Ezek ugyan számos országnak komoly problémát jelentettek, a magyar vezetés azonban viszonylag könnyen tudta őket teljesíteni.

A helsinki folyamat kiteljesedése ugyanakkor nem kevesebbet jelentett, mint *Európa virtuális egyesítésének* lehetőségét, melynek során az európai status quo fenntartása és hosszú távú elismerése mellett a cél a civilizált viszonyok megteremtése volt Európa keleti és nyugati fele között. Ez a felismerés ekkortól a magyar külpolitika egyik vezérfonalává vált, és alapvetően meghatározta az ország nemzetközi kapcsolatait – egészen a rendszerváltásig. Helsinki után egy fokozatosan formálódó, a tömb-szemléletet egyre inkább zárójelbe tevő *közös európai*

tudat kialakulását jelző folyamat erősödött fel, és az egyre intenzívebb kelet–nyugati párbeszédben Magyarország fontos szerepet játszott. A magyar diplomácia a korábbi politikát folytatva, mindvégig aktív közvetítő szerepet játszott a Helsink-i utókonferenciák során is (Belgrád, Madrid, Bécs).⁴⁵⁹

A magyar külpolitika így már a hetvenes évek végétől sajátos, relatív önállóságra tett szert. Ennek egyik fő jellemzője az volt, hogy az 1977-ben elfogadott új külgazdasági stratégia, illetve újabb nyugati nyitás eredményeként Magyarország éppen azokban az években épített ki rendkívül intenzív gazdasági és politikai kapcsolatokat a nyugati államokkal, amikor a szuperhatalmak viszonya a kubai rakétaválság óta nem tapasztalt mélypontra jutott, részben a hetvenes évek közepétől a fegyverkezési verseny miatt bekövetkezett újabb elhidegülés, részben Afganisztán szovjet megszállása, illetve az euro-rakéta válság következtében. A magyar vezetés azonban mindezt nem a moszkvai vezetés akarata ellenére vitte végbe, hanem éppen annak tudtával és beleegyezésével. Kádárnak ugyanis sikerült újra és újra meggyőznie Brezsnyevet és utódait, hogy az egyre romló gazdasági helyzet miatt Magyarországon a politikai rendszer stabilitása csak ilyen eszközökkel tartható fenn. A nyugati hitelek fokozott igénybe vétele kezdetben a Szovjetunió számára sem látszott előnytelen megoldásnak, hiszen ez közvetve az egyre inkább kimerülőben lévő szovjet gazdaságot is tehermentesítette, a Moszkva iránti feltétlen politikai lojalitás fenntartására pedig maga Kádár személye adott biztosítékot.

Ebben az időszakban kezdtek intenzívvé válni a legfelső szintű kapcsolatok a nyugati országokkal. Kádár 1977-ben Bonnban és Rómában, 1978-ban Párizsban járt, míg 1977-ben Raymond Barre francia miniszterelnök, 1979-ben Helmut Schmidt kancellár, látogatott

⁴⁵⁹ A helsink-i utókonferenciákról lásd Dunay–Gazdag (1995).

Magyarországra.⁴⁶⁰ Emellett nagy számban valósultak meg miniszterelnöki, miniszteri szintű látogatások is.⁴⁶¹

Az afganisztáni inváziót követő kelet–nyugati válság

A nyugati kapcsolatok dinamikus fejlesztését 1980 elején azonban egy rövid időre egy váratlan fejlemény zavarta meg. Az 1962-es a kubai rakétaválság óta Afganisztán 1979. december végén történt szovjet megszállása volt az első és egyetlen eset, amikor a kelet-európai szövetségesek Moszkvának egy súlyos nemzetközi válsághelyzetben tett váratlan lépését követően *fait accompli*-val találták magukat szembe.⁴⁶² A magyar vezetés már akkor is igencsak felháborodott a megalázó helyzeten, és mint korábban említettem, a szovjet blokkon belül rendszeres külpolitikai konzultációt sürgetett, illetve javaslatot tett a Varsói Szerződés Külügyminiszteri Tanácsának létrehozására.⁴⁶³ Bár a javaslatot akkor elvetették, 1964 elejétől szovjet kezdeményezésre rendszeresen, évente többször ismétlődő megbeszélések kezdődtek a VSZ tagállamainak külügyminiszter-helyettesei között. Fokozatosan más konzultációs fórumokat is létrehoztak, s végül kialakult az a többé-kevésbé jól működő *információs mechanizmus*, melynek keretében Moszkva rendszeresen tájékoztatta kelet-európai szövetségeseit fontos nemzetközi kérdésekről, 1956-tól kezdődően a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének ülésein, 1969-től a VSZ Honvédelmi Miniszterek Tanácsa ülésein, 1976-tól pedig a Külügyminiszterek Tanácsa megbeszélésein. A hatvanas évek

⁴⁶⁰ Fülöp-Sipos (1998) 448.

⁴⁶¹ Nagy (1993) 128–148.

⁴⁶² Vlagyimir Pavlov szovjet nagykövet csak több nappal az inváziót követően, 1979. december 28-án adott át a magyar pártvezetőségnek egy szigorúan bizalmas üzenetet, amelyben az SZKP KB Politikai Bizottsága az afganisztáni szovjet intervencióról nyújtott tájékoztatást. A levél záró mondata így hangzott: “Barátaink természetesen azt is megértik, hogy az események alakulása nem tette lehetővé számunkra az előzetes véleménycserét.” MOL, M-KS 288 f. 5./ 790.ő. e.

⁴⁶³ Kádár János beszámolója a párt és kormányküldöttség szovjetunióbeli látogatásáról. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1963. július 31-i üléséről, MOL M-KS-288. f. 5/309. ő. e.

végétől a vezető pártok Központi Bizottságainak külügyi titkárai részére is rendszeresen tartottak konzultációkat.

A szovjet blokkon belüli korábbi válságok története a magyar vezetők számára – és feltehetően a többiek számára is – azt is sugallta, hogy az időhiányra hivatkozó szovjet vezetés részéről valójában nem lehetett akadálya annak, hogy kritikus helyzetben akár nagyon rövid időn belül is tájékoztassák szövetségeseiket. Ezt a hallgatólagos elvárást erősítette meg az a tapasztalat, hogy az 1956-os magyar forradalom leverése előtt Hruscsov és elvtársai mindössze két nap leforgása alatt személyesen tettek látogatást öt ország (Lengyelország, Csehszlovákia, Bulgária, Románia és Jugoszlávia) vezetőinél.⁴⁶⁴ Csehszlovákia 1968. augusztusi megszállását a Varsói Szerződés öt országa részéről féléves intenzív kétoldalú és többoldalú tárgyalássorozat előzte meg. Ez a precedens különösen emlékezetes volt a magyar vezetés számára, mivel Kádár János, a MSZMP első titkára, mint láthattuk, személyesen kiemelkedő szerepet játszott a szovjet és csehszlovák vezetők közötti közvetítésben. A Szovjetunió a vietnámi háború alatt is rendszeresen tájékoztatta kelet-európai szövetségeseit az aktuális szovjet álláspontról, sőt a hatvanas évek közepén moszkvai kezdeményezésre több VSZ tagállam is folytatott titkos közvetítési kísérleteket a konfliktus békés rendezése érdekében. Az 1969-ben kezdődő és az 1975-ös Helsinki Egyezményvel záruló EBEE⁴⁶⁵-folyamat, mindössze négy évvel az afganisztáni beavatkozás előtt, a szovjet blokkon belül fokozott együttműködést és egyeztetések hosszú sorát eredményezte az együttes álláspont kialakítása terén. E folyamat sikerében a kelet-európai országok kulcsfontosságú, a blokk történetében példátlan szerepet játszottak. A szovjet vezetés 1973 októberében, a Yom Kippur-i közel-keleti háborút megelőzően is egy nappal az arab hadseregek támadása előtt

⁴⁶⁴ Békés–Byrne–Rainer (2002), XLI-XLII. A csehszlovák és román vezetőkkel együtt, Bukarestben tárgyaltak.

⁴⁶⁵ Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet.

értésítette kelet-európai szövetségeseit, hogy az érintett országokban dolgozó szakértőiket evakuálhassák.⁴⁶⁶

A szovjetek ennek az információs együttműködésnek a szellemében az afganisztáni helyzetet illetően is az 1978. áprilisi "forradalomtól" kezdődően rendszeresen bizalmasan tájékoztatták szövetségeseiket.⁴⁶⁷ Mindez, egészen a szovjet beavatkozásig azt sugallta számukra, hogy Moszkva komolyan veszi velük szemben tájékoztatási "kötelezettségeit". Ezért a kelet-európai szövetségeseinek minden okuk megvolt, hogy úgy higgyék, egy olyan fontos lépés, mint Afganisztán szovjet megszállása, nem történhet a velük való előzetes konzultáció nélkül. Ma már tudjuk, hogy a szovjetek hivatkozása az időhiányra teljesen alaptalan volt, hiszen az SZKP Politikai Bizottságának az afganisztáni beavatkozásról szóló döntése december 12-én született meg,⁴⁶⁸ tehát valójában bőségesen lett volna idő az egyeztetésre. A szigorú titoktartás motívumait tartalmazó szovjet dokumentumokat még ma sem ismerjük, de a válság következményeire reagáló magyar pártvezetés belső vitáit igen, és azokat a politikai akciókat, lépéseket is, amelyek később jelentősen befolyásolták a nemzetközi viszonyok alakulását, és amelyek egyben egy hatékony kisállami politizálás bizonyítékai.

A tájékoztatási hiátus fölött érzett alattvalói sértődésen túl kezdetben nem történt semmi érdemleges politikai elmozdulás az MSZMP szokásos napi rutinjában. Magyarország számára – a "szorosan együttműködő szocialista országok" csoportjának⁴⁶⁹ tagjaként – nem is nagyon

⁴⁶⁶ Magyarország esetében 300 embert kellett evakuálni Egyiptomból és Szíriából. Október 9-én, az izraeli ellentámadás megindulása után Asszad szíriai elnök azonnali katonai segítséget kért a szovjet blokk országaitól (kivéve Romániát). A magyar vezetés azonnal intézkedett, hogy a szovjetek által létesített légihídon keresztül 90 T-54-es harckocsit, 12 MIG-21-es és F-13-as vadászgépet (192 db rakétával), páncéltörőket és egyéb muníciót küldjenek a szíriai frontra. J. Nagy (2006), 109–110.

⁴⁶⁷ Lásd Feljegyzés Pavlov szovjet nagykövet tájékoztatójáról, 1978. október 17. MOL M-KS- 288.f 11/4377. ő. e. és Feljegyzés Pavlov szovjet nagykövet tájékoztatójáról, 1979. március 28. MOL M-KS- 288.f. 11/4380. ő. e.

⁴⁶⁸ Westad (2005) 321.

⁴⁶⁹ Ez a Varsói Szerződés tagállamait jelentette Románia kivételével.

volt más lehetőség, mint elfogadni a szovjet magyarázatot, és követni a blokk fő irányvonalát a propaganda terén. Kezdetben úgy tűnt, hogy ez nem okoz különösebb problémát, mivel Magyarország ezúttal – eltérően az 1968-as csehszlovákiai beavatkozástól – az Afganisztán körül kialakult nemzetközi válságban közvetlenül nem volt érintve mint agresszor. Az ekkor kialakult hivatalos magyar álláspont szerint a szovjet támogatás az afganisztáni forradalmi erőknek nem a Varsói Szerződés, hanem a Szovjetunió és Afganisztán belügye volt.⁴⁷⁰ A magyar vezetés ekkor még nem érzékelte, hogy az afganisztáni krízis komoly következményekkel járhat majd az ország számára életbevágóan fontos kelet–nyugati gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatokat illetően. A magyar külpolitika fő célkitűzéseinek fenntartása a válság körülményei között sem látszott lehetetlennek, vagyis hogy Magyarország megőrizze és fejlessze a hetvenes évek közepe óta dinamikusan fejlődő, politikai és gazdasági kapcsolatait a Nyugattal, különösen Nyugat-Európával. A magyar vezetésnek a válságra való reagálása ezért kezdetben meglehetősen enervált volt.

A politikai vezetés hivatalos fórumon először csak a Politikai Bizottság 1980. január 8-i ülésén, vagyis mintegy két héttel az afganisztáni szovjet intervenció után tárgyalta a kialakult helyzetet, akkor is csak az úgynevezett különfélék között⁴⁷¹. Ráadásul Kádár János ekkor szabadságon volt, s az események hírére sem tért vissza hivatalába, sőt az ülésen Lázár György miniszterelnök sem vett részt. A helyzetet tehát Magyarország szempontjából korántsem ítélték meg túlságosan aggasztónak. Ennek ellenére a Politikai Bizottság ülésén többen is kritikusan értékelték az eseményeket, s néhányan már ekkor aggodalmukat fejezték

⁴⁷⁰ Tájékoztató a Politikai Bizottság és a Titkárság tagjai részére a Külügyi osztály helyettes vezetőjének megbeszéléseiről az Egyesült Államokban és Kanadában, 1980. január 23. MOL M-KS 288 f. 5/ 791.ő.e.

⁴⁷¹ 1979. december 17. és 1980. január 14. között a Titkárság sem tartott ülést, tehát a párt operatív vezető szervei január 8. előtt nem vitatták meg ezt a kérdést. Ennek ellenére a vezetés egyes tagjai ad hoc jellegű megbeszéléseken minden bizonnyal tárgyaltak az ügyről, nyilván egy ilyen alkalommal fogadták el annak a táviratnak a szövegét is, amelyben a szovjet intervenciót követően üdvözölték az új afgán vezetést.

ki amiatt, hogy a válság helytelen kezelése esetén annak akár tartósan negatív hatása is lehet a kelet–nyugati viszony alakulására. Ezt elsősorban Fock Jenő, a korábbi miniszterelnök hangsúlyozta, s az eseményeket az 1968-as csehszlovákiai intervencióhoz hasonlította. Megfogalmazása szerint: akkor sem volt, aki legálisan segítséget kérjen, és most is csak a szovjet bevonulás után alakult meg az új kormány. Ráadásul, ebben a helyzetben az is mindenki számára nyilvánvalóvá válik, hogy a szovjet vonalat követő hazai propaganda Hafizullah Amint – igencsak megtévesztő módon – eddig a Szovjetunió barátjának állította be, most pedig kiderül róla, hogy valójában kalandor volt, aki a becsületes kommunistákat gyilkolta.

Hasonlóan borúlátóan ítélte meg a helyzetet Németh Károly is. Azt fejtegette, hogy az Euro-rakéták ügyében⁴⁷² Nyugat-Európa eddig megosztott volt, és nyugaton is jelentős társadalmi erők léptek fel aktívan a rakéták telepítése ellen. Az afganisztáni szovjet intervenció miatt azonban ez a keleti blokk számára kedvező helyzet most negatívan fog megváltozni, és a válság a nemzetközi munkásmozgalomban is komoly gondokat okoz majd. Végül, mintegy előre megérezve a válság eszkalálódásának Magyarországra nézve is veszélyes következményeit, így fogalmazta meg fő aggodalmát: “azért kellene dolgoznunk, ami rajtunk múlik, a politikai munkában, a nemzetközi kapcsolatokban, hogy (...) ne induljon el a nemzetközi életben ..., – vagyis ne a szocialista országok legyenek ennek az előidézői – egy olyan kölcsönös nyomás, letiltás, megmerevedés, elzárkózás, [hogy] ha te nem szállítasz gabonát, én nem szállítok olajat’. Ez nem zárja ki, hogy ilyen lépésre lehet, hogy szükség lesz. De hogy azért ezt maximálisan kerülni kellene, ez a szocialista világ érdeke is.”

⁴⁷² A NATO Tanácsának 1979. december 12-i ülésén kettős határozatot fogadtak el. Egyrészt döntést hoztak 108 amerikai Pershing-2 rakéta és 464 szárnyas rakéta nyugat-európai telepítéséről, másrészt viszont felszólították a Szovjetuniót, hogy kezdjenek tárgyalásokat a közepes hatósugarú nukleáris rakéták leszereléséről. A határozat szerint amennyiben 1983 végéig nem sikerül eredményesen lezárni a tárgyalásokat, megkezdik az euro-rakétáknak elnevezett fegyverek telepítését.

A vita végén a Politikai Bizottságnak egyelőre egyetlen konkrét feladata volt Afganisztánnal kapcsolatban: a január 10-én nyilvánosságra hozott kormánynyilatkozat szövegének elfogadása. A testület tagjai egyetértettek abban, hogy a dokumentum fejezze ki Magyarország szolidaritását az új afgán vezetéssel, de magáról a szovjet beavatkozásról minél visszafogottabb formában essen szó. A záró mondat ugyanakkor kinyilvánította a magyar vezetés töretlen elszántságát az enyhülés eredményeinek fenntartása érdekében, s ez több volt, mint Helsinki után kötelezővé vált penzum. Alighanem ez volt a deklaráció legfontosabb üzenete, amelynek célba juttatását viszont nem is bízták a véletlenre.

A Horn misszió az USA-ban és Kanadában

A PB-ülés időpontjában már Washingtonban volt Horn Gyula, az MSZMP KB Külügyi osztályának helyettes vezetője, aki ugyanezt a magyar álláspontot ismertette tárgyalópartnereivel. Az 1980. január 7. és 20. között lebonyolított amerikai és kanadai látogatására *kvázi inkognitóban* került sor: hivatalosan mint “diplomáciai futár” azért kereste fel a washingtoni, new yorki és ottawai magyar külképviseletet, hogy részt vegyen a helyi pártszervezetek kongresszusi irányelvekkel foglalkozó taggyűlésén.⁴⁷³ A magyar “diplomata”⁴⁷⁴ ott tartózkodásáról mintegy mellesleg értesített partnerek örömmel fogadták a közvetlen konzultáció lehetőségét, s mindkét országban külügyminiszter-helyettesi szinten fogadták Horn Gyulát. A State Department vezetői mindenekelőtt azt hangsúlyozták, hogy 1979-re a két szuperhatalom fegyverkezési versenyében az erőviszonyok már amúgy is Moszkva javára tolódtak el, a Szovjetunió katonai beavatkozása Afganisztánban pedig kifejezetten minőségi változást okozott a kelet-nyugati viszony terén. Az Egyesült

⁴⁷³ Tájékoztató a Politikai Bizottság és a Titkárság tagjai részére a Külügyi osztály helyettes vezetőjének megbeszéléseiről az Egyesült Államokban és Kanadában, 1980. január 23. MOL M-KS 288 f. 5/ 791.ő. e.

⁴⁷⁴ Egy kommunista ország uralkodó pártja Külügyi osztályának helyettes vezetője nyugati standard

Államoknak tehát most meg kell tennie azokat a szükséges katonai lépéseket, “amelyek lehetővé teszik alapvető érdekeinek védelmét.” Mindez pedig várhatóan jelentősen visszavetheti az enyhülés folyamatát.

New Yorkban a “monopoltőkés csoportok vezető képviselői” arra figyelmeztettek, hogy a Szovjetunió “rendkívül kemény küzdelemre kell felkészülnie”, és jelezték: a Szovjetunió afganisztáni intervenciója valójában az utolsó akadályok eltávolítását jelenti azon az úton, amely “az USA és szövetségesei védelmi erejének növeléséhez kell, hogy vezessen”. Egyúttal azt is megjósolták, hogy ennek a programnak a végrehajtásához a közelgő elnökválasztás eredményeként Jimmy Carternél erősebb kezű elnökre lesz szükség.⁴⁷⁵

A kétoldalú kapcsolatok terén a külügyi vezetők hangsúlyozták: az USA továbbra is a differenciált megközelítést alkalmazza a kelet-közép-európai országokkal kapcsolatos politikájában. Hangsúlyozták, hogy a most következő nehéz időszakban, amikor a szovjet–amerikai viszony tartós romlása várható, ezek az államok jelentős szerephez juthatnak majd, és biztosíthatják a folyamatosságot az enyhülés politikájának fenntartásában. Felhívták a magyar vezetés figyelmét, hogy a magyar–amerikai gazdasági kapcsolatok és különösen a hosszú évek kitartó munkája eredményeként 1978-ban megszerzett legnagyobb kedvezmény státusza is attól függ majd, Magyarország milyen magatartást tanúsít az Egyesült Államokkal szemben.⁴⁷⁶ Nyomatékosan kérték, hogy magyar részről ne kerüljön sor visszalépésre a kétoldalú kapcsolatokban, s ebből a szempontból nagy jelentőségűnek tekintették az Apró Antal vezetésével az Egyesült Államokba utazó parlamenti delegáció közelgő látogatását.

szerint nem számított hivatalos diplomatának, hiszen nem tartozott a Külügyminisztérium kötelékébe.

⁴⁷⁵ Az 1980. november 4.-én megtartott amerikai elnökválasztáson Ronald Reagan, a Republikánus Párt jelöltjét választották elnökké.

⁴⁷⁶ A legnagyobb kedvezményt Magyarország olyan formában kapta meg, hogy azt az amerikai törvényhozásnak minden évben újra meg kellett szavaznia.

A Horn-misszió is abban erősítette meg a magyar vezetést, hogy a szuperhatalmi elhidegülés nem kell, hogy az ország nyugati kapcsolatainak szűküléséhez vezessen. Sőt, úgy tűnt, hogy az adott körülmények között Lengyelország mellett Magyarországnak van a legtöbb esélye arra, hogy a helyzetet a maga javára kiaknázza.

A magyar vezetés számára ezért valódi megrázkódtatást jelentett, amikor 1980. január végén a szovjetek minden előzetes jelzés nélkül hirtelen nyomatékosan azt “kérték”, hogy Magyarország azonnal fagyassza be magas szintű nyugati kapcsolatait. Ezt a váratlan szovjet lépést Moszkvának a nemzetközi válsághoz való hozzáállásában ekkoriban beállt fordulat motiválta. Moszkvában ugyan eredetileg számítottak elítélő reakciókra a Nyugat részéről, mégis azt remélték, hogy a nyugati kritika alapvetően ugyanúgy a propaganda szintjén nyilvánul majd meg, ahogyan az legutóbb az 1968-as csehszlovákiai intervenció után történt. Alapjában véve azonban úgy gondolták, hogy rövid időn belül a világ elfogadja a *fait accompli*-t, és az enyhülés eredményeinek megőrzése mint döntő kérdés, hamarosan háttérbe szorítja majd Afganisztán ügyét.

A Nyugat és mindenekelőtt az Egyesült Államok azonban ezúttal másként reagált. A helyzetet ugyanis, joggal, úgy ítélték meg, hogy a Szovjetunió 1945 óta most első ízben szállt meg katonailag egy olyan országot, amely nem tartozott a Nyugat által is hallgatólagosan elfogadott szovjet érdekszférába. Míg az 1953-as, 1956-os és 1968-as kelet-európai válságok idején a Nyugat racionálisan elismerte a Szovjetunió jogát arra, hogy birodalmán belül helyreállítsa a rendet, ezt a lépést a szovjet érdekszféra egyoldalú, erőszakos kiterjesztésének tekintették. Úgy értelmezték, hogy Moszkva ezzel felrúgta a második világháború vége óta jól működő status quo politikára alapuló hallgatólagos megegyezést. Mivel azonban Afganisztán geo-stratégiai helyzetét figyelembe véve a területszerzést mégis csupán *potenciális* nyugati érdekek sérelmére követették el, a szovjet agresszió nyomán kialakult nemzetközi krízis

intenzitása végül nem érte el a hatvanas évek elején bekövetkezett berlini és kubai válságok szintjét.

Az 1980. január elején bejelentett amerikai ellenlépések (takarmánygabona eladásának korlátozása a Szovjetunió részére, kulturális és gazdasági kapcsolatok befagyasztása, fejlett technológia átadásának tilalma) még nem okoztak túl nagy lelki törést a szovjet vezetők számára. Ahogyan kezdetben az sem idézett elő lényegi változást politikájukban, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1980. január 5-én napirendre tűzte az afganisztáni kérdést, majd pedig rendkívüli közgyűlésen ítelték el a szovjet lépést. Bár az a lehetőség, hogy az ENSZ tartósan napirenden tartja az "afgán kérdést", később önmagában is komolyan hozzájárulhatott volna a szovjet vezetésen belül a konfrontációs irányzat megerősödéséhez, Brezsnyev január 16-i beszéde egyelőre még egyértelműen a kooperáció fenntartásának igényét hangsúlyozta. Carter amerikai elnök azonban január 20-án az egész világot felszólította az év nyarán Moszkvában megrendezendő olimpiai játékok bojkottjára. Mivel ekkor első ízben tartottak olimpiát szocialista országban, és a megnyitóig már csak alig több, mint egy fél év volt hátra, a keleti tábor nemzetközi presztízse szempontjából ennek rendkívül nagy jelentősége volt.

Január végén még ennél is válságosabbra fordult a helyzet. Kiderült, hogy a nyugat-európai országok többsége ugyan nem csatlakozik egyértelműen és minden területen a Szovjetunió "megbüntetését" célzó amerikai kampányhoz, az afganisztáni intervenció miatt azonban az *európai biztonság kérdése* egészen új megvilágításba került. A NATO 1979. december elején hozott kettős határozata alapján elvileg még volt esély arra, hogy az úgynevezett "Euro-rakéták" Nyugat-Európában történő hadrendbe állítására eredményes kelet-nyugati tárgyalások esetén végül nem kerül sor. Az új helyzetben azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a NATO tagállamokat nem lehet lebeszélni a biztonságuk fokozását célzó rakéták telepítéséről, ráadásul a korábban számos országban jelentős tényezőként jelentkező társadalmi ellenállással sem kell már számolni. A szovjet vezetés ezért ekkor úgy döntött, hogy "megtorló" lépéseket

tesz. Ellen-kampányt indítottak, amelynek során Magyarországot, Csehszlovákiát és az NDK-t ultimátum-szerűen utasították, hogy mondják le a közeli jövőben tervezett magas szintű találkozókat a nyugati politikusokkal. A csehszlovákok Hans Dietrich Genscher nyugat-német külügyminiszter prágai látogatását, az NDK vezetők pedig Helmut Schmidt kancellár berlini útját mondták le, ahol Eric Honeckerrel találkozott volna. Bolgár részről ugyan aktuálisan nem merült fel hasonló probléma, de a szovjetek azért őket is figyelmeztették, hogy ne is essenek ilyen kísértésbe. Az érintett országok a hetvenes évek végére bekövetkezett változások eredményeként különböző mértékben és módon ugyan, de egyaránt határozottan érdekeltek voltak abban, hogy fenntartsák és fejlesszék kapcsolataikat Nyugat-Európával, s mindenekelőtt az NSZK-val. A szovjet lépés így rendkívül komoly érdekütközést okozott a Szovjetunió és a kelet-európai szövetségesei között.

Magyarországtól a szovjetek azt “kérték”, hogy mondja le Puja Frigyes külügyminiszter bonni látogatását, amelyre nem egész egy hét múlva került volna sor, és halassza el a parlamenti delegáció közelgő Egyesült Államokbeli látogatását is. A kelet-nyugati kapcsolatok jövőjét illetően már a kezdeti amerikai fellépés is, mint láttuk, többekből aggodalmat váltott ki a magyar vezetés körében. De mindeddig biztatón hatott az a tény, hogy mind a szovjet vezetők, mind pedig a vezető nyugat-európai politikusok kifejezésre juttatták azon véleményüket, hogy erős, együttes érdekük fűződik az enyhülés eredményeinek megőrzéséhez.

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1980. január 29-i ülésén a testület történetének egyik legdrámaibb belső tárgyalása zajlott le.⁴⁷⁷ A magyar vezetés ekkor igen közel jutott ahhoz, hogy olyan politikai döntést hozzon, amely nyíltan ellentmond a szovjet akaratnak. A heves vita során többen javasolták, hogy a rendelkezésre álló rendkívül rövid idő miatt, s az ország

⁴⁷⁷ MOL M-KS 288 f. 5/ 791.ő e. A jegyzőkönyvet közli: Békés (2003b).

gazdasági érdekeit is figyelembe véve, a szovjet kérést figyelmen kívül kellene hagyni. A felszólalások végén úgy tűnt, hogy a döntő többség – köztük olyan liberálisnak aligha nevezhető vezetők, mint Apró Antal, Nemes Dezső és Németh Károly – is ezt az álláspontot támogatja. Ezen a ponton Kádár János drámai közbeavatkozása akadályozta meg a PB-t abban, hogy a szovjet kérés megítélése ügyében “felelőtlen” döntést hozzon. Az MSZMP első titkára ekkor, talán 1956 óta először került olyan helyzetbe, amikor a Szovjetunióval kezdettől fogva meghatározó jellegűnek tekintett viszonyt érintő ügyben teljesen szembe került a párt legfőbb operatív vezető testületének álláspontjával. Ráadásul ő, aki mindvégig a *centrum* szerepére törekedett, most a vita során kialakult sajátos helyzetben lényegében mint “balos elhajló” volt kénytelen védelmezni az egyetlen lehetséges realitásként értelmezett politikát. Az évtizedeken át jól bevált rutin, hogy a PB ülésein figyelmesen végighallgatta a testület tagjait, majd az ülés végén saját felszólalásában összegezte a lényeget és kihirdette a határozatot, most megbosszulta magát. Kádár erősen feldúlt lelkiállapotról tanúskodó, meglehetősen zavaros és káromkodásokkal sűrűn teletűzdelt beszédében úgy érvelt, hogy “megint előállott egy olyan helyzet, amikor csak két rossz között választhatunk”. Talán meglepőnek tűnhet a megállapítás, de a külvilág számára ekkor még ereje teljében lévőnek mutakozó Kádár felszólalása számos tekintetben komoly hasonlóságot mutat az 1989 áprilisában az MSZMP Központi Bizottságában elmondott utolsó, zavarodott elmeállapotát tükröző, azóta híressé vált beszédéhez. Előrevetett konklúzióként azonnal bejelentette, hogy a bonni és washingtoni magas szintű látogatásokat le kell mondani. Úgy ítélte meg, hogy Magyarország valójában semmit sem veszít azzal, ha Moszkvának engedelmeskedik, legfeljebb őt, Kádárt, "szovjet csatlósna" nevezik majd nyugaton. “Valamiféle vélt előny, az reménybeli, a negatív hatás [az] azonnal [jelentkezik]”– figyelmeztette a testület tagjait a

sokat tapasztalt pártvezető, arra utalva, hogy ha eljártsszák a Kreml vezetőinek bizalmát, nagyon is sokat veszíthet az ország. Kádár ezután a következőképpen vázolta fel a magyar politikának a nyugati kapcsolatokat érintő alapvető meghatározottságát: “Magyarországnak most van a nemzetközi politikájában egy bizonyos reputációja, [...] ez úgy született, [...] hogy a NATO bojkottal startoltunk, és elvergődtünk egy bizonyos pozícióra, egy elismerésre, de azzal, hogy mindvégig, és soha egy pillanatig kétségbe [vonni] nem hagytuk azt, hogy a Szovjetunió szövetségesei vagyunk. Mi ezt így szereztük, és hosszútávon ez a népnek az érdeke. Mi másfajta presztízzsel csak rövidtávú, tessék–lássék előnyökhöz juthatnánk, a végén a népünk ráfizetne, higgyék el.” Végül, hogy felvilágosítsa azokat, akiknek még ezek után is illúzióik lennének a szovjet kérés természetét illetően, hozzátette: “mit gondolnak, meddig udvariaskodnak ők? Miért velünk ... bocsánat a kifejezésért, a mi kis tetű életünkkel, meg országunkkal, meg minden, meddig fognak ők velünk udvariaskodni?” Ezt a kétségbeesett kijelentést alighanem az egész nevével fémjelzett korszakban Kádár legőszintébb és egyben legdrasztikusabb megnyilvánulásnak tekinthetjük a Szovjetunió és szövetségesei közötti viszony valódi jellegéről.

A vita menetéből úgy tűnt, a PB tagjai nem érzékelték eléggé a politikai helyzet gyökeres megváltozását, s ezért tartották magukat a januári eleji – a párt vezetőjének távollétében kialakított – a Nyugattal való kooperáció elsődlegességét hangsúlyozó álláspontjukhoz. Ekkor azonban, Kádár felszólalása után már többen is siettek leszögezni, hogy ha így áll a dolog, akkor persze nincs mit tenni. Havasi Ferenc viszont még ezután is határozottan jelezte, hogy a tervezett lépés eredményeként komoly gazdasági nehézségekre számíthat az ország, mivel az 1980-as terv teljesítéséhez 1.7 milliárd dollár nyugati hitelt kell felvennie az országnak. Ezért éppen a két érintett állam, az Egyesült Államok és az NSZK a hitelszférában nagyon nehéz helyzetbe tudják Magyarországot hozni. Majd pedig ezzel összefüggésben arra a reálpolitikai szempontból szintén nem elhanyagolható tényre hívta fel

a figyelmet, hogy “mi nem bírunk ki egy évet, vagy másfél évet úgy, hogy velünk ezek a bankosok [...] packázzanak.” Más szóval, Magyarország számára ekkor már létkérdés volt a nyugati kapcsolatok zavartalanságának fenntartása.

A PB azonban Kádár drámai fellépése nyomán, az adott konkrét ügy megoldása során ezt már nemigen vehette figyelembe, s végül arról határozott, hogy mindkét látogatást elhalasztják. Ugyanakkor kezdeményezték a szovjeteknél annak a közös szovjet–magyar hadgyakorlatnak a későbbre halasztását is, amelyet a korábban egyeztetett terv szerint február 11–16-a között kellett volna megtartani a Dunántúlon.⁴⁷⁸

Bizonyos értelemben ez a PB-ülés jelentette Kádár politikai bukásának kezdetét. A párt vezetője ugyan ismét keresztül vitte akaratát, mégis azt mondhatjuk, az ütközetet megnyerte, de a hadjáratot elveszítette. Ez a konfliktus és az ország egyre kiszolgáltatottabb helyzete a kettős szorításban, néhány év múlva oda vezetett, hogy már legközelebbi munkatársai sem akarták őt megtartani a párt élén.

Kompromisszum és érdekérvényesítés a szovjet blokkban

A magyar manőverező taktika azonban nem volt hiábavaló, sőt. Az afganisztáni szovjet beavatkozás, illetve az a megaláztatás, melyet annak következményeként Kádárnak ekkor el kellett viselnie, paradox módon végül mégis azt eredményezte, hogy ország nemzetközi pozíciói ezt követően nem, hogy romlottak volna, hanem ellenkezőleg, jelentősen javultak. A január 29-i PB ülésen ugyanis arról is határozat született, hogy Moszkvát felkérjük, sürgősen rendezzenek többoldalú tanácskozást az afganisztáni helyzet keleti-nyugati kapcsolatokra gyakorolt hatásának megvitatása céljából. Gyenes Andrást, a KB külügyi titkárát, különmegbízottként Moszkvába küldték sürgős személyes konzultációra, maga Kádár pedig

⁴⁷⁸ A szovjetek elfogadták a javaslatot és a hadgyakorlatot későbbre, 1980. júliusára halasztották. Puja

levelet írt Brezsnyevnek. Ugyanebben az időben (1980. február 13-án) Kádár külön levélben magyarázta el Magyarország nehéz helyzetét Willy Brandtnak, az SPD elnökének és Helmuth Schmidt kancellárnak.

Kádár Brezsnyevnek írt levelében ismertette a magyar álláspontot: a jelen helyzetben a szövetségesekkel rendszeresen konzultálni kell a szovjet blokk nemzetközi kérdésekkel kapcsolatos közös politikájáról és az enyhülés eredményeit feltétlenül meg kell őrizni. Ez viszont csak úgy lehetséges, ha a kelet-európai országok fenntartják és erősítik kapcsolataikat Nyugat-Európával, ami azzal az előnnyel jár, hogy a kölcsönös érdekeltségre alapozva ezáltal meg lehet akadályozni az amerikai befolyás érvényesülését ezekben az országokban. Brezsnyev ekkoriban már tartósan betegeskedett, ezért a szovjet vezetésen belül felélénkült a lobbik belharca. Ilyen körülmények közepette érkezett Moszkvába a sürgős konzultációs igényt megfogalmazó magyar kérés. Gromiko külügyminiszter idegesen reagált a javaslatra, mivel nem értette, miről akarnak a magyarok tárgyalni⁴⁷⁹. Végül azonban 1980. február 26-ra Moszkvába mégis összehívták a szorosan együttműködő szocialista országok KB külügyi titkárait. A konferencián Borisz Ponomarjov, az SZKP KB külügyi titkára magáévá tette a rafinált érveléssel operáló fenti magyar álláspontot, és annak fő téziseit beépítette az *aktuális SZKP irányvonalat* ismertető referátumába.⁴⁸⁰ A dokumentum ennek értelmében kiemelte, hogy “a szocialista országok maximális mértékben használják ki a nyugat-európai

Frigyes látogatására az NSZK-ban végül alig több, mint fél év múlva, 1980. szeptember 10–12. között került sor.

⁴⁷⁹ Emlékeztető Kádár János és Leonyid Brezsnyev elvtárs [1980]. VII. 4-i megbeszéléséről, MOL M-KS 288 f. 47/ 764. ő. e. Kádár ezen a találkozón is hangsúlyozta az előzetes konzultáció fontosságát, miközben a következőképpen elevenítette fel a mintegy fél évvel korábbi eseményeket: “Akkor igen éles volt az afgán kérdés és blokkoltuk, halasztottuk nyugati látogatásainkat. A Szovjetunió jelzése idején mindössze egy hét maradt külügyminiszterünk NSZK-beli látogatásának időpontjáig. Az NSZK nem haragudott meg ránk a halasztásért, ők azt a következtetést vonták le, hogy ‘világos, a Szovjetunió mindent leblokkolt.’ Operatívabb egyeztetés esetén ezt azonban megtakaríthattuk volna. Ilyen helyzetek elkerülése céljából is hasznos a ‘hatók’ értekezlete. Mi minden értelmes szót megértünk, de velünk konzultálni kell, e nélkül bekötött szemmel járunk, s ezt nem engedhetjük meg magunknak. Ha időben egyeztetjük politikánkat, bennünket senki sem tud zavarba hozni.”

államokkal meglévő kapcsolatokban rejlő lehetőségeket az Egyesült Államok külpolitikai irányvonalának ellensúlyozására.”⁴⁸¹

A magyar diplomácia számára ez jelentős győzelem volt, hiszen így végül, némi vargabetű után, Magyarország mégiscsak szabad utat kapott az ország gazdasága szempontjából kulcsfontosságú nyugati kapcsolatok zavartalan fenntartására és fejlesztésére. Ez az akció egyben kiválóan demonstrálta a magyar külpolitika vezérfonalának, a konstruktív lojalitás politikájának hatékony működési modelljét: a vezetés Moszkva jóindulatának megőrzése érdekében a nyugati látogatások szovjet letiltását legjobb meggyőződése ellenében lojálisan végrehajtotta, ám a vereségbe nem nyugodott bele, és energikus diplomáciai lépésekkel rövid időn belül kierőszakolta, hogy a Kremlben érdekeinek megfelelő döntést hozzanak.

Még nagyobb azonban a jelentősége a magyar fellépésnek az egész keleti tábor és a kelet–nyugati viszony alakulása szempontjából. Kádár személyes közbeavatkozása ugyanis egyértelműen hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet vezetésen belüli viták során a kooperáció fenntartásában érdekelt, főként az SZKP KB apparátusában működő liberális erők végül felülkerekedjenek Gromiko és a külügyminisztérium által képviselt konfrontációs irányzat felett. A határozott magyar fellépés nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Afganisztán szovjet megszállását követően sikerült elkerülni a kelet–nyugati kapcsolatok *általános* romlását, miközben a szovjet–amerikai viszony évekre jelentősen megromlott. Vagyis, részben ez a magyarázata annak, hogy miért nem alakult ki “második hidegháború” Európában – ahogy egyébként számos történész ezeket az éveket nevezi. Az afganisztáni intervenció paradox módon valójában éppen a Helsinki után fokozatosan formálódó, a tömb-szemléletet egyre inkább zárójelbe tevő *közös európai tudat* kialakulásának folyamatát erősítette fel. Helmuth Schmidt kancellár Kádár hozzá intézett személyes üzenetére

⁴⁸⁰ A találkozóról készült magyar feljegyzést közli: Békés (2003b).

válaszolva az európai országok előtt álló történelmi kihívást így fogalmazta meg: most rajtuk múlik, hogy “hagyják-e magukat belesodorni a két szuperhatalom által szított hidegháborúba, vagy sem! Sem az NSZK, sem más nyugat vagy kelet-európai ország nem tudja magát egyedül távol tartani. Ez csak együttes összefogással lehetséges.”⁴⁸² Magyarország a nyolcvanas évek elején már nem is tehetett mást, mint hogy csatlakozzon a *virtuális európai összefogáshoz*.

A magyar külpolitika és a kelet–nyugati kapcsolatok

Az 1980-as kelet-nyugati mini-válság, illetve annak sikeres megoldása így sajátos módon tovább erősítette a magyar külpolitika mozgásterét. Így kerülhetett sor arra, hogy hosszú évek sikertelen próbálkozásai után, nem kevés diplomáciai manővert követően Magyarország 1982-ben tagja lett a Nemzetközi Valutaalapnak és a Világbanknak. Már 1981-ben tapogatózó tárgyalások kezdődtek az Európai Gazdasági Közösséggel megkötendő szerződés ügyében is, amit végül nem a moszkvai vezetés, hanem a szovjet–NSZK viszony alakulásának veszélyeztetése miatt aggódó Helmut Schmidt kancellár hiúsított meg, aki az 1982 áprilisában Bonnba látogató Kádárt határozottan lebeszélte a tervről.⁴⁸³

Az 1983-1984 folyamán kibontakozó Euro-rakétaválság az ezzel kapcsolatos jogos aggodalmak ellenére szintén nem eredményezte Magyarország nyugati kapcsolatainak megromlását. Ellenkezőleg: a kapcsolatok intenzitása ebben az időszakban soha nem látott mértékben növekedett. Ehhez ekkor az is hozzájárult, hogy közben a szovjet vezetők is tanultak a történetekből, és nem követték el ugyanazt a hibát, mint 1980-ban, amikor a

⁴⁸¹ Feljegyzés Horn Gyula és Vagyim Zaglagyin (az SZKP Nemzetközi Osztálya helyettes vezetője) megbeszéléséről 1980. július 16. MOL M-KS 288 f. 47/ 764. ő. e.

⁴⁸² Tájékoztató a Politikai Bizottság és a Titkárság tagjai részére. Helmut Schmidt kancellár szóbeli válasza Kádár János elvtárs levelére (A Külügyi Osztály feljegyzése), 1980. február 14. MOL M-KS-288. f. 11./4512. ő. e.

⁴⁸³ Horváth–Németh (1999) 173-176. A szerződés megkötésére illetve az EGK és Magyarország

moszkvai olimpia bojkottját azzal akarták megtorolni, hogy a nyugati országokkal fenntartott kapcsolatok azonnali befagyasztására utasították szövetségeseiket. Az 1983 decemberében a VSZ tagállamoknak küldött „ajánlás” most kifejezetten arra szólított fel, hogy a szovjet blokk differenciáltan és körültekintően reagáljon a kihívásra. A nyugat-európai országokat három kategóriába sorolták: az amerikai rakétákat befogadó országoknak viselniük kell ennek a lépésnek politikai következményeit, azok az államok viszont, amelyek területén nem történik telepítés, kifejezetten pozitív elbánásban részesülnek. Mindemellett fokozottan fejleszteni kell a kapcsolatokat az európai semleges tőkés országokkal minden lehetséges területen.⁴⁸⁴ A dokumentum jelentős megkönnyebbülést okozott a magyar vezetőknek, hiszen abból világosan látható volt, hogy ennek a differenciált szovjet megközelítésnek a célja a párbeszéd fenntartása volt, lehetőleg minél több nyugat-európai országgal.

Magyarország számára így az Afganisztán megszállása és Gorbacsov 1985-ben történt hatalomra kerülése közötti periódus valójában korábban soha nem látott dinamikus fejlődést hozott a nemzetközi kapcsolatok terén. Ebben az időszakban rendkívül intenzívvé váltak a legfelső szintű kapcsolatok a nyugati országokkal. Kádár János 1982-ben újra az NSZK-ban, majd 1985-ben Angliában járt. 1982-ben Francois Mitterand francia elnök, 1983-ban George Bush amerikai alelnök, 1984-ben pedig, az euro-rakéta válság kellős közepén néhány hónap leforgása alatt Helmut Kohl nyugat-német kancellár, valamint Margaret Thatcher és Bettino Craxi brit illetve olasz miniszterelnök látogatott Magyarországra.⁴⁸⁵ (Utóbbiak annak ellenére, hogy mind Nagy-Britannia, mind pedig Olaszország, a hivatalosan „büntetésben lévő” országok közé tartozott, mivel befogadott amerikai rakétákat.) Emellett nagy számban valósultak meg miniszterelnöki, miniszteri szintű látogatások is.⁴⁸⁶

közötti hivatalos kapcsolatok felvételére végül 1988-ban került sor.

⁴⁸⁴ MOL M-KS 288 f. 5/ 897. ő e.

⁴⁸⁵ Fülöp-Sipos (1998) 448.

⁴⁸⁶ Nagy (1993) 148–197.

A kedvező kapcsolatépítési körülményeket sajátos módon előmozdította az is, hogy Lengyelország az 1981-es szükségállapot bevezetésével elveszítette a nyugati államok szimpátiáját, Románia pedig elnyomó politikája következtében vált népszerűtlenné. Az afganisztáni szovjet intervenciót követő néhány éves átmeneti időszakban ezért Magyarország kivételes szerephez jutott a kelet–nyugati kapcsolatok alakítása terén. Mint a keleti blokk legszalonképesebb országa, első számú favorit lett a Nyugat szemében, s ebből adódóan kiemelkedő szerepet játszott a két tábor közötti párbeszéd fenntartásában, az enyhülés eredményeinek megőrzésében. Magyarországnak az európai biztonsági folyamatban játszott konstruktív szerepe elismerésének tekinthető, hogy 1985-ben Budapesten kerülhetett sor az Európai Kulturális Fórum megrendezésére, amely az egyetlen szovjet blokk országban megtartott helsinki-utótálalkozó volt. Ez a helyzet Gorbacsov színre lépése után változott meg, amikor az új szovjet vezetés maga lett a Kelet–Nyugat közti párbeszéd elsődleges előmozdítója. A magyar külpolitika azonban ezt követen is mindvégig megőrizte kezdeményező és közvetítő jellegét, de a Szovjetunió mellett már csak másodlagos szerephez juthatott.

8.A SZOVJET BLOKK KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT, 1985–1990

Kelet-Közép-Európa sorsát – mint az elmúlt néhány évszázadban mindig – a nyolcvanas évek végén is a nagyhatalmi viszonyok, a világpolitikai realitások alakulása határozta meg. A térség egyes országai számára a múltban ez nem feltétlenül járt mindig negatív eredménnyel; az első világháború utáni békerendezés a nemzetállamok létrehozásával, a vesztes államok rovására érvényesített területi követelések kielégítésével például kifejezetten kedvezett a régió legtöbb nemzetének. Magyarország esetében azonban a nemzetközi politika általi meghatározottság a 16. századtól egészen 1989-ig a nemzeti érdekek érvényesítésének ellenében hatott, aminek legutóbbi tragikusan látványos példáját a magyar társadalom számára az 1956-os forradalom elbukása szolgáltatta. Így az 1989-1990-es változások nem csupán a demokrácia megteremtését és a függetlenség helyreállítását eredményezték, hanem a magyarok számára hosszú idő után az első olyan társadalmi élményt jelentették, amely azt bizonyította, hogy a nagyhatalmak versengése, a világpolitika alakulása nem kizárólag negatív módon képes befolyásolni a magyar nemzeti érdekek érvényesítését.

Történeti szempontból két fő kérdés vizsgálata tűnik feltétlenül szükségesnek: a nyolcvanas évek közepétől és különösen az 1988–1990-es években hogyan hatott a kelet–nyugati viszony és főként a gorbacsovi politika alakulása a kelet-európai, s mindenekelőtt a magyarországi átalakulásra, illetve hogy a magyar vezetés hogyan reagált a nemzetközi környezet radikális megváltozására, a kül- és belpolitikai mozgástér jelentős megnövekedésére, s mindez milyen szerepet játszott az átmenet előkészítésében, lebonyolításában.⁴⁸⁷

⁴⁸⁷ A magyarországi rendszerváltás nemzetközi kontextusát bemutató szintézis még nem készült; a rendelkezésre álló részfeldolgozások közül ki kell emelni Jacques Lévesque könyvét, amelynek hetedik fejezete a szovjet politikának a magyarországi átmenetben játszott szerepével foglalkozik. A könyv angol kiadását lásd: Lévesque (1997). A továbbiakban az idézetek innen.

Gorbacsov és a kelet–nyugati viszony új kihívásai

Az 1985 márciusában az SZKP főtitkárává választott M. Sz. Gorbacsov nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy új életet lehel az ekkorra mind a szovjet birodalom központjában, mind pedig a kelet-európai perifériáján súlyos válságba került szocialista gazdasági-politikai modellbe. Érdekes lenne megtudni, hogy egy-két évtizeddel *korábban* az általa bevezetett vagy elképzelt reformok hatékonyak lehettek volna-e, vagyis egészen más nemzetközi viszonyok között a rendszer teljes felbomlása helyett eredményezhették volna-e annak revitalizálását. A nyolcvanas évek közepén azonban már késő volt. Az Egyesült Államokkal folytatott fegyverkezési verseny, a nukleáris stratégiai paritás folyamatos fenntartásának kényszere, az irracionálisan túlméretezett külső birodalmi periféria (Kuba, Nicaragua, Afganisztán, Etiópia, Angola, Zimbabwe) minden különösebb haszon nélkül való megtartásának, valamint a kelet-európai biztonsági övezet életben tartásának összességében hatalmas költségei olyan mértékben merítették ki a Szovjetunió gazdasági tartalékait, hogy az addig is rendkívül gyenge hatékonyságú szocialista gazdasági rendszer keretei között már nem volt valódi esély a helyzet konszolidálására.⁴⁸⁸ Ráadásul Gorbacsov és reformer munkatársai, noha érzékelték a közelgő válságot, annak súlyosságát nem mérték fel helyesen. Így a peresztrojka és glasznoszty kategóriáiban megfogalmazott – kezdetben valójában nagyon óvatos – reform 1988-ig semmilyen lényeges eredményt nem hozott a gazdaság működőképességének javítása terén.

Bár az új vezetés kezdettől fogva hangsúlyozta elkötelezettségét a hidegháborús szembenállást felváltó új nemzetközi rend létrehozása iránt, az ebből potenciálisan adódó

⁴⁸⁸ Valójában az a meglepő, hogy a kezdettől fogva mindvégig „halmozottan hátrányos helyzetben” lévő keleti szuperhatalom hogyan bírta a versenyt ilyen sokáig. Hiszen míg a hidegháború időszakában az Egyesült Államok évente átlagosan kb. a GNP 7–8%-át fordította fegyverkezésre, ez a szám a Szovjetunióban átlagban 20–25% között, a nyolcvanas évek közepén pedig 40% (!) körül volt,

lehetőséget, hogy a Szovjetunió fegyverkezési költségeit azonnal és radikálisan csökkentse, szintén nem tudta kihasználni. Noha a nyolcvanas évek közepétől intenzívebbé váló szovjet-amerikai fegyverzetkorlátozási tárgyalások 1987 decemberében látványos eredményt hoztak a közepes és rövid hatótávolságú nukleáris rakéták megsemmisítéséről kötött INF szerződés aláírásával, a szovjet vezetés 1988 nyaráig nem adta fel azt az álláspontját, hogy a leszerelés terén egyoldalú lépésekről nem lehet szó.⁴⁸⁹ Annak ellenére nem, hogy különösen a hagyományos fegyverzetek terén fennálló jelentős szovjet mennyiségi fölény kiváló lehetőséget teremtett a katonai kiadások azonnali jelentős csökkentésére, s ennek a Gorbacsov által oly fontosnak tekintett kelet-nyugati bizalomépítés szempontjából is komoly pozitív hatása lett volna. A szovjet katonai lobby és a vezetés konzervatív tagjainak ellenállása, de nem kis részben a reformerek gondolkodását is meghatározó hagyományos birodalmi szemlélet miatt a szovjet külpolitikában érdemi fordulatra azonban csak a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének (VSZ PTT) 1988. július 15–16-án Varsóban megtartott ülésén került sor. A moszkvai vezetés csak ekkor látta be, hogy a Szovjetunió és az egész szovjet blokk súlyos válságban van. A szövetségesek lelki békéjének megkímélése céljából ugyanakkor itt is alkalmazták a lenini fokozatosság elvét. Ezért Gorbacsov „hivatalból” optimista előadói beszédében kifejezetten pozitívan értékelte a szocialista tábornak a világpolitika alakításában játszott addigi szerepét és potenciális lehetőségeit. Eduard Sevarnadze viszont a külügyminiszterek szűk körű megbeszélésén nyíltan beismerte, hogy a Szovjetunió “válság előtti helyzetben van”, s így nem bírja tovább az állandósult fegyverkezési versenyt a Nyugattal, amely “minden területen” felülmúlja a keleti tábor. Ezért azt hangsúlyozta, hogy mostantól a fegyverkezési verseny megállításának abszolút prioritást

v.ö. Zubok (2009), 299.

⁴⁸⁹ A Varsó Szerződésen belül egyedül Románia szorgalmazta évek óta, hogy a szervezet tagállamai tegyenek egyoldalú lépéseket, és a határozott szovjet “kérés” ellenére 1986-ban végre is hajtott egy 5%-os haderőcsökkentést.

kell adni, és minden lehetőséget meg kell ragadni megállapodások elérésére.⁴⁹⁰ Valójában ez a drámai beismerés nem kevesebbről, mint a két világrendszer több évtizedes versenyének elvesztéséről szólt, így ezt a pillanatot tekinthetjük a *vég kezdetének*. A túléléshez elengedhetetlenül szükséges megállapodásokat ettől fogva már nem a paritáson alapuló kölcsönös kompromisszumok útján kellett elérni, mint pl. legutóbb az INF szerződés esetében, hanem *bármilyen áron*, vagyis ez a felismerés vezetett a jelentős mértékű *egyoldalú* fegyverzetcsökkentési intézkedések meghozatalához.

A VSZ PTT ennek megfelelően hozott döntést a Bécsben a hagyományos fegyverzetekről folytatandó tárgyalások előkészületeinek meggyorsításáról, a VSZ fegyveres erői szerkezetének és elhelyezésének – kizárólag a védelmi igényeknek megfelelő – átalakításáról, rugalmasabb tárgyalási taktika kialakításáról, és főképpen arról, hogy ennek érdekében a korábbi koncepciót feladva, a VSZ egyoldalú leszerelési lépéseket tesz. A Honvédelmi Miniszterek Bizottságát ekkor azzal bízták meg, hogy mérje fel, miként lehetne nyilvánosságra hozni a Varsói Szerződés hadseregeinek és fegyverzetének valós adatait. Jellemző módon a bizottság nem szovjet tagjai az 1988. október közepén Prágában megtartott rendkívüli ülésén maguk is megdöbbenve értesültek róla, hogy a VSZ sok területen fennálló számbeli erőfölénye mégsem a nyugati propaganda találmánya – amit addig a tagállamok öntudatosan visszautasítottak – hanem valós tény. Ezért végül arra a következtetésre jutottak, hogy mindennek nyílt beismerése a tárgyalások megkezdése előtt előnytelenül befolyásolná a szövetség pozícióit. Így ezt az eredetileg szintén bizalomerősítőnek szánt intézkedést végül 1989 márciusára halasztották, amikor Bécsben valóban megkezdődtek az un. CFE tárgyalások.⁴⁹¹ Az egyoldalú leszerelési lépések bejelentésére viszont még korábban, 1988.

⁴⁹⁰ Jelentés a Politikai Bizottságnak és a Minisztertanácsnak a Varsói Szerződés tagállamai Politikai Tanácskozó Testületének varsói üléséről, 1988. július 18. MOL M-KS-288. f. 11/4453 ö. e

⁴⁹¹ Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter felszólalása a MSZMP KB 1988. november 22-i ülésén, MOL M-KS- 288. f. 4/246. ö. e.

december 7-én Gorbacsovnak az ENSZ közgyűlésén elmondott beszédében sor került. Ekkor az SZKP főtitkára bejelentette, hogy a Szovjetunió 500 ezer fővel csökkenti a szovjet fegyveres erők létszámát, és hogy ez az NDK-ban, Csehszlovákiában és Magyarországon állomásozó egységek egy részének kivonása útján fog megtörténni.⁴⁹² E három országból összesen mintegy 50 ezer szovjet katonát terveztek kivonni. Részben a Szovjetunió-beli gazdasági-politikai helyzet rendkívül gyors romlását, részben pedig a szovjet vezetés éppen ennek következtében lényegesen rugalmasabbá váló magatartását jelzi, hogy egy *fél évvel korábban*, a VSZ PTT 1988. júliusi varsói ülésén Gorbacsov még *összesen* csak 70 ezer főt és a hozzá tartozó technikát érintő csökkentést tartott reálisnak.

Ez a maga idejében radikálisnak számító, de a szovjet gazdaság konszolidálása szempontjából nagyon is későn meghozott döntés sem volt azonban mentes ellentmondásoktól. A fegyveres erők egyoldalú csökkentése ugyanis a szovjet vezetők számára korántsem jelentette egyértelműen a katonai kiadások jelentős redukálását. Ellenkezőleg: bármilyen meglepőnek tűnik, 1988 nyarán a moszkvai vezetés még 43%-kal (!) akarta *növelni* honvédelmi költségvetését, számításba véve az állami tartalékok felhasználását is.⁴⁹³ A NATO küszöbönálló átfogó fegyverzetkorszerűsítési programja ugyanis olyan csapdahelyzetbe juttatta a stratégiai paritás minden áron való fenntartására törekvő szovjeteket, amelyből csak úgy láttak kiutat, ha az ekkor már általuk is elengedhetetlennek tekintett jelentős mértékű haderőcsökkentést a szovjet hadsereg gyors ütemű – következésképp rövid távon rendkívüli költségekkel járó – modernizálásával egyidejűleg, vagy azt követően hajtják végre. Nagyon valószínű, hogy elsősorban ez a kihívás, illetve az ennek való megfelelés lehetetlensége, nem pedig az amerikai SDI program, azaz a csillagháborús terv okozta, hogy a Szovjetunió végül belerokkant a fegyverkezési versenybe; ami azután magának a kommunista rendszernek a

⁴⁹² Jelentés a Politikai Bizottságnak és a Minisztertanácsnak a Varsói Szerződés tagállamai Politikai

bukásához is vezetett.

Noha kétségtelen, hogy a gorbacsovi reformok egyik leglátványosabb eredménye mind a bel- mind pedig a külpolitikában a kommunista ideológia háttérbe szorítása és a pragmatikus politizálás meghonosítása volt, mindezt szinte egyáltalán nem sikerült érvényesíteni azon a területen, amely különben a legkisebb befektetéssel a legnagyobb anyagi hasznot hozhatta volna a Szovjetunió számára: vagyis a külső birodalmi periféria fenntartása illetve leépítése terén. Gorbacsov kész volt rá, hogy a harmadik világbeli “felszabadító mozgalmak” támogatására alapozott korábbi szovjet expanziós politikát egy olyan korszerűbb stratégiára váltsa fel, amely – reményei szerint – az időközben működőképessé reformált szocialista modell vonzereje által valósítja meg a forradalom exportját. A vezetés konzervatív tagjainak ellenállása, a szovjet világhatalmi presztízs-szemponatok figyelembe vételének kényszere miatt azonban 1988-ig konkrét lépések megtételére alig került sor: az év elején ugyan megkezdődött a szovjet csapatok kivonása Afganisztánból, majd 1989 januárjában a kubai önkéntesek visszavonása Angolából, mindez azonban túl későn történt. A főként a brezsnyevi időkből örökölt külső birodalmi periféria finanszírozása még 1989-ben, az összeomlás küszöbén is hatalmas összegeket emésztett fel, (ebből Kuba életben tartása maga évi 27 milliárd rubelbe került)⁴⁹⁴.

Ez az ideológiai szempontok által meghatározott rugalmatlan birodalmi politika, amely nem tette lehetővé, hogy időben felszámolják a korábban vállalt kötelezettségek jelentős részét, végül a kelet-közép-európai régió feletti szovjet befolyás elvesztéséhez vezetett. Sőt, a folyamatos túlterjeszkedés, vagyis az “actio radius” kimerítése következtében elviselhetetlenné fokozódott gazdasági teher súlyától – amelytől a történelem során már

Tanácskozó Testületének varsói ülészakáról, 1988. július 18. MOL M-KS-288. f. 11/4453 ő. e.

⁴⁹³ Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MOL M-KS-288. f. 5/1031. ő. e.

⁴⁹⁴ Anatolij Csernyajev feljegyzése az SZKP PB üléséről, 1988. március 10. In: Blanton–

számos birodalom összeroppant – a Szovjetunió már csak a saját felbomlása révén tudott megszabadulni.⁴⁹⁵

A Szovjetunió és Kelet-Közép-Európa

A sokakat mindmáig foglalkoztató legfőbb kérdés mégis az, hogy végül 1989-ben a szovjet vezetés hogyan törődhetett bele olyan egyszerűen ennek a mindaddig létfontosságúnak tekintett régiónak a feladásába, amelynek megszerzéséért és birtoklásáért elődeik több, mint négy évtizeden keresztül oly sok áldozatot hoztak. Gorbacsov hatalomra kerülése idején a Szovjetunió biztonsági zónáját képező Kelet-Közép-Európa megtartása még abszolút prioritást élvezett a szovjet politikában, ezen a téren 1945-től teljes volt a folytonosság. Az új főtitkár által meghirdetett átalakítási politika elsődleges célja kezdetben a gazdasági rendszer hatékonyabbá tétele és a politikai intézményrendszer korlátozott mértékű demokratizálása volt, vagyis az, hogy korszerűsítse a sztálini időkből örökölt szocialista modellt. Gorbacsov nem csak abban hitt, hogy ez a program sikeresen végrehajtható lesz a Szovjetunióban, hanem abban is, hogy a rendszer modernizálása a kor követelményeiből fakadó “objektív szükségszerűség”⁴⁹⁶. Úgy vélte, a kelet-közép-európai szocialista országok előbb-utóbb önként fogják követni a jó példát, hiszen a válság elkerülése, illetve az abból való kilábalás számukra csak ezen az úton lehetséges.

Hasonló helyzetben az elődök, – mindenekelőtt a desztalinizációs kampányt irányító Hruscsov – a jó példa követése terén korántsem hagytakoztak az önkéntesség elvére. Gorbacsovnak azonban jó oka volt rá, hogy ne próbálja meg ráerőltetni reformjait szövetségeseire. A

Savranskaya–Zubok (2010) 265–267.

⁴⁹⁵ A birodalmi szemlélet továbbélését mutatja, hogy bár Afganisztán egy évtizedes megszállása évi 5 milliárd dollárjába (!) került a Szovjetunióknak, a vezetés a szovjet befolyás fenntartása érdekében az 1989-ben végrehajtott kivonulás után is évi 3 milliárd dolláros költséggel számolt. – Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MOL M-KS-288. f. 5/1031. ő. e.

⁴⁹⁶ Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MOL M-KS-288. f. 5/1031 ő. e.

politikai stabilitás megőrzését ugyanis kulcsfontosságú feltételnek tekintette mind a Szovjetunió-beli, mind pedig a kelet-európai átalakulás sikeres véghezviteléhez. Ebből a szempontból ugyanakkor a helyzet meglehetősen ellentmondásos volt. A reformok iránt szovjet befolyás nélkül is elkötelezett két országban, Magyarországon és különösen Lengyelországban a gazdaság állapota, az eladósodottság mértéke és a társadalmi elégedetlenség növekedése már a nyolcvanas évek közepén is komoly aggodalomra adtak okot, míg a konzervatív vezetés alatt álló NDK, Csehszlovákia, Románia és Bulgária politikai helyzete ekkor még a nyilvánvaló stagnálás ellenére is szilárdabbnak látszott. Így az új szovjet politika átvételének erőltetése nemcsak Gorbacsov új stílusával nem lett volna összhangban, hanem esetleg annak a veszélyével is járt volna, hogy azokat az országokat is *destabilizálja*, amelyekben korábban legalább ezzel a problémával nem kellett számolni. Gorbacsov ezért az évtized második felében a türelmes meggyőzés taktikáját követve a meglehetősen gyakori két és többoldalú találkozók, személyes látogatásait és nyilvános szerepléseit igyekezett felhasználni céljai elérésére.

Ezekon a találkozók Gorbacsov kezdettől fogva arra törekedett, hogy világossá tegye: a Szovjetunió a kelet-európai szövetségesekkel fenntartott viszonyát új alapokra kívánja helyezni, bár ennek alapelveit nem kodifikálták semmilyen látványos dokumentumban. Az elvek, illetve ígéretek tekintetében sok újdonságot valójában nem kellett és nem is lehetett kitalálni, hiszen a szovjet kormány 1956. október 30-i deklarációja - amelynek érvényességét sohasem vonták vissza - kimondta, hogy a szocialista országok "kölsönös kapcsolataikat csakis a teljes egyenjogúságnak, a területi integritás tiszteletben tartásának, az állami függetlenségnek és szuverenitásnak, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak elveire építhetik."⁴⁹⁷ Nem arról volt szó, hogy Gorbacsov, elődeitől eltérően valóban komolyan vette

⁴⁹⁷ A nyilatkozatot közli: Gál-Hegedűs B.–Litván et al. (1993) 65–67.

volna ezeket a magasztos elveket, vagy hogy kész lett volna lemondani a Szovjetunió vezető szerepéről a szocialista táboron belül. Kétségtelen azonban, hogy minden korábbi szovjet vezetőnél komolyabban gondolta, hogy az addiginál lényegesen egyenlőbb: a szovjet *gyámkodásnak* egyszer s mindenkorra véget vető,⁴⁹⁸ a tapasztalatok átadása terén *valódi kölcsönösséget* érvényesítő, a szocialista modellen *belüli* útkeresés jogát a gyakorlatban is elismerő, a szövetségi rendszer tiszteletben tartása mellett relatíve önálló politizálásra lehetőséget nyújtó viszonyt kell kialakítani a kelet-európai szövetségeseikkel. Azt is mondhatjuk, hogy Gorbacsov 1985 és 1989 között olyan szövetségi modellt ajánlott az egész keleti tábornak *tartós használatra*, amit 1956 októberében a magyar és lengyel eseményektől megzavarodott hrucsovi vezetés valójában mindössze egy napig, vagyis október 30-án gondolt elképzelhetőnek, és akkor is csak Magyarország számára.⁴⁹⁹

Mindez azonban korántsem jelentette a Brezsnyev-doktrína feladását, vagyis Kelet-Európa országai számára a valóban szabad választás jogának elismerését, beleértve ebbe a szocialista rendszer felszámolásának és a parlamenti demokrácia helyreállításának lehetőségét is. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert Gorbacsov egykori reformer munkatársai és nyomdokaikban számos elemző ma már igyekeznek úgy beállítani a dolgokat, hogy a Brezsnyev-doktrína elvetésére lényegében már 1985–1986 folyamán sor került, sőt egyesek úgy érvelnek, hogy mindez tulajdonképpen már 1981-ben megtörtént, amikor Lengyelországban nem került sor szovjet beavatkozásra.⁵⁰⁰ Ezzel szemben a ma ismeretes források alapján egyértelműen

⁴⁹⁸ Az 1986. novemberi moszkvai kommunista csúcstalálkozón Gorbacsov kifejezetten hangsúlyozta a gyámkodás politikájának teljes feladását. Kádár János felszólalása az MSZMP PB 1986. november 18-i ülésén, MOL M-KS-288-5/983.őe.

⁴⁹⁹ Az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatos szovjet politikáról lásd: Szereda–Rainer (1996), Kramer (1996–1997b), valamint Békés (2004). 162–170.

⁵⁰⁰ Mindenekelőtt Anatolij Csernyajev és Georgij Sahnazarov hangoztatták ezt a tételt az elmúlt néhány évben többek között az 1998 májusában az Egyesült Államokban megrendezett musgrovi konferencián (The End of Cold War in Europe, 1989). A konferencia előadásainak szövegét közli: Blanton–Savranskaya–Zubok (2010) 99–216.

megállapítható, hogy érdemi koncepcionális változás ezen a téren 1988 közepéig egyáltalán nem történt. Amikor pedig az év második felében, illetve 1989 elején elfogadottá vált az a tétel, hogy ki kell zárni a szovjet katonai beavatkozás lehetőségét az egyes szocialista országokban esetleg bekövetkező válságok esetén, ezt a tézist még mindig abban a reményben fogalmazták meg, hogy a várható radikális változások végeredménye a szocializmus új modelljének a kialakítása lesz. Egy olyan új modellé, amely éppen megújulási képességéből fakadó népszerűségének köszönhetően akár valódi szabad választásokon is képes lesz biztosítani a kommunista párt domináns szerepét a politikai életben.

Mindez közvetlenül összefüggött a Szovjetunióban 1988 nyarán és őszén történt radikális változásokkal. A júniusban megrendezett országos pártkonferencia új lendületet adott a peresztrojkanak és a reformok fő célja – mivel a gazdasági területen hozott intézkedések mindeztáig nagyon sovány eredményt hoztak, – ekkortól kezdve egyre inkább a politikai intézményrendszer átalakítása lett. Szeptember végén Gorbacsov megerősítette pozícióját a legfelső vezetésben⁵⁰¹ s tulajdonképpen innentől kezdve rendelkezett az SZKP mindenkori főtitkárának “békeidőben” kijáró, lényegében megkérdőjelezhetetlen autoritással. Ebben a néhány hónapban a szovjet politikában számos területen minőségi változás következett be. A sztálini modell korszerűsítésének programját a szocializmus új – lehetőleg a két társadalmi rendszer legelőnyösebb tulajdonságait ötvöző – modelljének kialakítására való törekvés váltotta fel. Ez a konvergencia-elmélet erős hatását mutató “gumi-fogalom” az elkövetkező két évben folyamatos átalakuláson ment át, miközben senki sem tudta, mit is jelent valójában, mígnem kiderült róla, hogy ez nem más, mint maga a kapitalizmus.

A külpolitikában ekkortól érvényesültek a Gorbacsov-Sevarnadze páros elképzelései; most már komolyabb belső fékek nélkül. A legfontosabb területen: a szovjet-amerikai viszonyban

⁵⁰¹ Lévesque (1997) 76–77.

ez valódi áttörést eredményezett, és a két szuperhatalom vezetői között fokozatosan olyan bizalmi viszony kialakulását eredményezte, amely néhány évvel korábban, amikor még Reagan elnök a Szovjetuniót a gonosz birodalmának nevezte (igaz, csak egy alkalommal), teljességgel elképzelhetetlen lett volna.

A Gorbacsov által szorgalmazott, a bizalomra, a kölcsönös biztonságra, a békés *együttélésre* és az együttműködésre, valamint Európa megosztottságának felszámolására alapozott új világrend megteremtése szempontjából különösen fontos volt a Nyugat-Európa vezető hatalmaival való viszony javítása. A főtitkár londoni, párizsi és bonni látogatására ugyan csak 1989 nyarán került sor, de az intenzív párbeszéd már ekkor megindult és különösen az NSZK viszonylatában minőségi változás következett be a korábban komoly fenntartásokat hangoztató szovjet magatartásban. Ez utóbbi fejlemény nem kis mértékben a nyugat-németekkel régóta kiváló kapcsolatokat ápoló magyar vezetés – Kohl kancellár kérésére történt – Grósz Károly 1988. júliusi moszkvai látogatása során realizált közvetítésének eredménye volt.⁵⁰²

A Brezsnyev-doktrína “lebegtetése”

Kelet-Közép-Európát illetően ebben az időszakban két ponton következett be alapvető, és a régió sorsát meghatározó változás a szovjet politikában: az egyik a “szocialista pluralizmus” elvének elfogadása, a másik pedig a szövetségi viszonyban egy új stratégia (és egyben taktika), a Brezsnyev-doktrína *lebegtetésének* bevezetése volt.

Gorbacsov az 1988. júniusi pártkonferencián minden előzetes teoretikus előkészítés nélkül kifejtette, hogy minden népnek jogában áll megválasztani a maga társadalmi-gazdasági rendszerét. Jacques Lévesque három okkal magyarázza ennek a nagy jelentőségű, bár

⁵⁰² Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MOL M-KS-288. f. 5/1031. ő.e.

korántsem egyértelmű új tézisnek a meghirdetését. Szerinte a cél mindenekelőtt a Nyugat bizalmának elnyerése volt, hiszen Gorbacsov szándékainak nyugati megítélésében Afganisztán mellett az számított fő szempontnak, vajon a szovjet vezető képes-e tolerálni a kelet-európai változásokat. Egy másik szempont: a szovjet nomenklatura és pártapparátus felkészítése volt arra, hogy megszabaduljanak a régi reflexektől. A harmadik cél a kelet-európai kommunista vezetők figyelmeztetése lehetett: a jövőben belső válság esetén nem számíthatnak automatikusan a szovjet segítségre. Ezt olyan politikai nyomásként is fel lehetett fogni, amelynek célja a vonakodó szövetségeseknek a reform útjára való terelése volt.⁵⁰³

A ma ismerhető források alapján valószínűnek tűnik, hogy ezek a tényezők ekkor, 1988 júniusában még inkább *ösztönösen*, és nem annyira tudatosan befolyásolták Gorbacsov szándékait. A legfontosabb cél inkább az lehetett, hogy a Szovjetuniónak a kelet-európai országokkal való kapcsolatának egyre kritikusabbá váló témakörében olyan *új, nyilvános diskurzust* vezessen be, amely a korábbinál lényegesen nagyobb mozgásteret és *manőverezési lehetőséget* biztosít a szovjet reformerek számára, megteremtve ezzel a folyamatosan változó helyzetre való rugalmas reagálás esélyét.

A fent idézett tételt Gorbacsov és a vezetés más tagjai 1988-1989 folyamán számos változatban megismételték, hamarosan kiegészítve azt a katonai erő alkalmazásáról való lemondás ígéretével. Ezeknek a többfunkciós, azaz valamennyi érdekelt félhez egyszerre szóló és szándékosan kétértelmű nyilatkozatoknak a lényege az volt, hogy *implicit módon* elvetették ugyan a szovjet beavatkozás lehetőségét, de *kategorikusan* sohasem mondták ki, hogy ebből következően a Szovjetunió akkor sem fog beavatkozni valamely kelet-európai szövetségesé belügyeibe, ha ott a politikai átalakulás *horribile dictu* a szocializmus teljes

⁵⁰³ Lévesque (1997) 80–81. A Szovjetunió Kelet-Európa politikájáról lásd még: Gati (1991).

feladásához és nyugati típusú parlamenti demokrácia helyreállításához vezetne.⁵⁰⁴ Vagyis az egyes országok szabad döntésére vonatkozó tételt mindenki saját érdekei és vágyai szerint értelmezhetette, miközben az – az átmeneti viszonyoknak megfelelően – magában foglalta az ellentétes interpretáció esélyét is. Ráadásul mindez kiegészült a kelet-európai országokkal fenntartott felső szintű kétoldalú kapcsolatok szintjén gyakorolt bizalmas tájékoztatás és “orientálás” módszerével. A fenti “dialektikus” megközelítés ebben a viszonyban lényegesen konkrétabb formában jelentkezett. Grósz Károly 1989. március végi moszkvai látogatása során például Gorbacsov egyfelől kijelentette, hogy “ma teljesen ki kell zárni a szocialista országok belügyeibe való beavatkozás megismétlődésének lehetőségét,” egyúttal azonban azt is hangsúlyozta, hogy “saját magunkra és másokra gondolva a határokat világosan meg kell húzni. Demokráciára van szükség, az érdekek harmonizálására. *A határ azonban a szocializmus megőrzése* (kiem.- B.Cs.) és a stabilitás biztosítása.”⁵⁰⁵ A “határok” értelmezése ügyében pedig a keleti blokkban a magyar pártvezetésnél senki sem rendelkezett több tapasztalattal: az 1956. november 4-i szovjet invázió hivatalos magyarázata ugyanerre a logikára épült. E szerint a beavatkozás nem jelentette az október 30-i szovjet kormánynyilatkozatban kifejtett magasztos elvek megsértését, hanem éppen ellenkezőleg: azok alkalmazására került sor. Hiszen a deklaráció a beavatkozást a *szocialista országok viszonylatában* vetette el, a magyarországi fejlemények pedig a szocialista rendszer megszűnésének veszélyével fenyegettek.

A Brezsnyev-doktrína⁵⁰⁶ *lebegtetésének* ez az ösztönösen kialakult, majd egyre tudatosabban

⁵⁰⁴ Jellemző példa erre, hogy Helmut Kohl és Mihail Gorbacsov 1989. június 14-i bonni megbeszélésén a szovjet vezető kifejtette; a Brezsnyev-doktrína nem érvényes többé, nem sokkal később viszont arról beszélt, hogy Kelet-Európában a szocializmus új modelljének megvalósítása felel meg a Szovjetunió érdekeinek. In: Blanton–Savranskaya–Zubok (2010). 476–478.

⁵⁰⁵ Jelentés a Politikai Bizottság tagjai részére Grósz Károlynak 1989. március 23-24-én a szovjetunióban tett látogatásáról, In: Békés–Byrne–Kalmár et al. (1999) 27. dokumentum.

⁵⁰⁶ Mindebből következően talán az is világos, hogy ezt az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás

alkalmazott taktikája végeredményben – legalábbis átmenetileg – sikeres és hatékony volt. Emellett a Szovjetunióban és Kelet-Európában egyaránt felgyorsuló átalakulás során kifejezetten stabilizáló hatást fejtett ki, és valószínűleg nem kis mértékben járult hozzá az átmenet békés jellegének fenntartásához. El lehet képzelni ugyanis, hogyan befolyásolta volna a szovjet reformerek pozícióját mind a vezetésen belül, mind pedig a társadalomban, ha egyik napról a másikra kategorikusan kinyilvánítják: Kelet-Európa, amelynek megszerzéséért a Vörös Hadsereg annyi vért hullatott, szabadon dönthet sorsáról, beleértve a kapitalista restauráció lehetőségét is. A Brezsnyev-doktrína *lebegtetése* ugyanakkor azzal a jelentős előnnyel járt, hogy ezáltal a vezetés *fokozatosan* szoktatta hozzá a társadalmat és egyúttal saját magát a gondolathoz, hogy a Szovjetunió Kelet-Európában esetleg olyan radikális változásokat is kénytelen lesz elfogadni, amelyek korábban elképzelhetetlenek lettek volna.

Hasonlóan stabilizáló hatással volt ez a taktika a régióban zajló átalakulásra is, és valószínűleg jelentős szerepe volt abban, hogy a szovjet szándékok tekintetében teljesen elbizonytalanodott kommunista vezetők – Románia kivételével – nem mertek komolyabb repressziót gyakorolni az 1989 őszén kibontakozott tömegmozgalmak ellen. Ugyanez a bizonytalanságból fakadó fékező hatás általában megfigyelhető az ellenzéki erők politizálásában is, míg a két élenjáró reform-országban, Lengyelországban és Magyarországon ez a tényező differenciáltabb formában jelentkezett. Az 1989 februárjában megkezdődött varsói kerekasztal-tárgyalásokon a Szolidaritás pozícióját és kompromisszum-készségét jelentősen befolyásolta a még mindig kiszámíthatatlannak tekintett szovjet tolerancia-határ

nyomán Brezsnyev nevéhez kötött doktrínát az 1956-os magyar forradalom leverése miatt valójában legalább ilyen joggal nevezhetnének Hruscsov-doktrínának is. Hruscsov 1958 áprilisi magyarországi látogatása során 8-án Tatabányán egy nagygyűlésen elmondott beszédében világosan ki is fejtette a „Brezsnyev” doktrína lényegét: ha „puccsot vagy ellenforradalmat kísérelnek meg egy szocialista országban”, a többi „szocialista ország és a Szovjetunió fegyveres ereje kész egyesülni és segítséget nyújtani a provokáció megválaszolásában.” Borhi (1994) 66. Igazából pedig ez a tétel nem más, mint a sztálini hagyomány szerves része. Az a történelem fintora csupán, hogy magának Sztálinnak nem kellett azt alkalmaznia.

figyelembe vételének kényszere. Mindez azonban az előzetes megegyezés alapján júniusban megtartott választásokon a lengyel társadalmat nem gátolta meg abban, hogy az ellenzék által megszerezhető szinte valamennyi mandátumot a szolidaritás képviselőinek juttassa, s ezzel *morális* szempontból megsemmisítő vereséget mérjen a kommunista hatalomra.⁵⁰⁷ Magyarországon az ellenzék látszólag kevésbé zavartatta magát a szovjet szándékoktól, legalábbis a korabeli szemlélő így ítélhette meg, hiszen az 1989 márciusában megalakult Ellenzéki Kerekasztal (EKA) az év júniusában megkezdett és a szeptemberben befejezett nemzeti kerekasztal tárgyalásokon lényegében a korlátozások nélküli, nyugati típusú parlamenti demokrácia megteremtésében és valódi versenyen alapuló szabad választásokban egyezett meg a hatalom addigi birtokosaival. Valójában azonban a bizonytalansági tényező ezeken a tárgyalásokon is mindvégig jelen volt, nem véletlen, hogy az EKA ragaszkodott hozzá, hogy az átmenet különböző aspektusait tárgyaló hat albizottság egyike a visszarendeződés lehetőségét kizáró jogi garanciákkal foglalkozzon.⁵⁰⁸

A lengyel tárgyalási modelltől való eltérést és a magyar átmenet egyik jellegzetességét mutatja, hogy 1989 nyarán a magyar pártvezetés nem kevésbé volt érdekelt a Brezsnyev-doktrína kimúlásában, mint az ellenzék, mivel legitimációját többé már nem a szovjet támogatástól, hanem a majdani szabad választásokon elért jó eredménytől remélte.⁵⁰⁹ Az ellenzék így, sajátos módon, politikai ellenfelétől, az MSZMP-től várta el, hogy biztosítsa a

⁵⁰⁷ A lengyelországi átmenetről lásd az 1999. október 20–24 között Varsó-Miedeszynben “Poland 1986–1989: The End of the System” címmel megrendezett nemzetközi konferencia kiadványait, illetve előadásait: Polska 1986–1989 (1999), Poland 1986–1989 (1999). A konferencia hat fő előadásának angol nyelvű kéziratai megtalálhatók az 1956-os Intézet könyvtárában: Edmund Wnuk-Lipinski: Public Feelings in the Years 1986–1989; Piotr Marciniak: Spiral Movement Towards Democracy. Social Pressure and the Fall of the Communist System in Poland (1986–1989); Leszek Gilejko: Party Elites in the Epilogue Period; Jan Skorzynski: Solidarnosc on the Way to the Round Table. Political Strategy of the Opposition 1985–1989; Andrzej Friszke: The Origin and the Course of the Round Table; Antoni Duduek: Decisive Months (Poland, April–August, 1989).

⁵⁰⁸ Az albizottság dokumentumait közreadja: Bozóki–Elbert–Kalmár et al. (2000) 6. kötet.

⁵⁰⁹ 1989 nyarán a közvéleménykutatási adatok szerint az MSZMP a szavazatok 36–40%-ára számíthatott a szabad választásokon.

békés átmenet *külső* feltételeit is és adjon garanciát arra, hogy a Brezsnyev-doktrína nincs már érvényben. Az EKA képviselői 1989. augusztus 30-án kifejezetten ilyen kérést intéztek Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszterhez, amikor az időszerű katonapolitikai kérdésekről adott bizalmas tájékoztatást számukra.⁵¹⁰

A Brezsnyev-doktrína *lebegtetése*, mindezekén túl 1988 közepétől valójában a szovjet vezetés egyetlen “fegyvere” volt, amellyel ideig-óráig befolyásolni tudta a Kelet-Európában zajló politikai folyamatokat, mivel ekkortól Gorbacsov és munkatársai valóban lemondtak a katonai beavatkozás lehetőségéről. A kelet-nyugati kapcsolatok gyökeres átalakítására, az együttműködésre épülő új világrend kialakítására törekvő szovjet reformerek ugyanis – szolidabb célokkal fellépő elődeiktől eltérően – egyszerűen nem engedhették meg, hogy egy vagy több fegyveres intervenció útján végrehajtott rendteremtő, azaz rendszerhelyreállító beavatkozás az addigi eredményeket veszélybe sodorja. Ilyen veszély azonban nem csupán a világpolitika terén jelentkezett volna, hanem annak következtében is, hogy egy ilyen esetben a Nyugat nyilvánvalóan megvonta volna a bizalmat Gorbacsovtól. Mindez pedig valószínűleg a szovjet vezető számára legfontosabb eredmény: a peresztrojka bukását is jelentette volna.

A szovjet politikában Kelet-Európa sorsa ekkor rendelődött alá két ellentétes előjelű tényezőnek: egyrészt a gorbacsovi vezetés ambiciózus világpolitikai céljainak, másfelől pedig a szovjet átalakítás sikerének.⁵¹¹ Ez utóbbit az 1989-1990-es évek vonatkozásában - a ma ismert források és a későbbi események ismeretében - kevésbé eufemisztikusan fogalmazva nyugodtan nevezhetjük a Szovjetunió fennmaradásáért folytatott élet-halál küzdelemnek is. Annak fő okát tehát, hogy a Szovjetunió miért egyezett bele olyan könnyen Kelet-Európa elengedésébe, a magam részéről abban látom, hogy a szovjet állam a polgárháború óta ekkor került először olyan helyzetbe - paradox módon katonai értelemben még a kétpólusú

⁵¹⁰ Bozóki–Elbert–Kalmár et. al. (2000) 6. kötet, 103. dokumentum.

világrendszer egyenlő értékű szuperhatalmaként -, amikor saját fennmaradása lett a legfőbb tét. Ekkor a birodalmi “centrum” megmentése logikusan és szükségszerűen vált prioritássá, amelyhez képest a birodalom kelet-európai perifériájának megtartása fokozatosan elvesztette korábbi jelentőségét. Ha történelmi párhuzamot keresünk, mindezt leírhatjuk *Breszt-Litovszk szindrómaként* is. A polgárháború ama kritikus pillanatában Lenin is azzal érvelt a németekkel kötendő békeszerződés mellett, hogy az ugyan jelentős területek feláldozását követeli, de ily módon megmenthető maga a szovjet állam. Leninnek *ebben* igaza lett, kései utódán, Gorbacsovon – akár csak magán a Szovjetunió – viszont átlépett a történelem.

Szovjet prognózisok Kelet-Európáról

A szovjet vezetés 1988 nyarától kezdte komolyan érzékelni, hogy mind a szovjet gazdaság, mind pedig a szocialista tábor országainak többsége válságban vagy válság előtti állapotban van. Georgij Sahnazarov, Gorbacsov kelet-európai ügyekért felelős főtanácsadója 1988. október elején készített feljegyzésében már úgy ítélte meg: nagy az esélye annak, hogy hamarosan egyszerre több szocialista ország is egyszerűen csődbe megy, mivel a szövetségesek közül néhányan (Lengyelország, Magyarország, Bulgária, Vietnám, Kuba és a NDK) “a fizetéseképtelenség szélén állnak.”⁵¹² Habár a helyzet bizonyára a vezetés számos tagját aggasztotta, először Sahnazarov fogalmazta meg drasztikus formában a dilemmát: “Milyen lépéseket kell megtennünk, ha a társadalmi instabilitás, amely egyre fenyegetőbbé válik Magyarországon, egybeesik a lengyelországi zavargások egy újabb hullámával, a Charta 77 tüntetéseivel Csehszlovákiában, stb. Más szóval van-e tervünk arra az esetre, ha a válság

⁵¹¹ Lévesque (1997) 86.

⁵¹² G. Kh. Sahnazarovnak az SZKP Politikai Bizottsága 1988. október 6-i ülésével kapcsolatban Gorbacsov számára készített előzetes megjegyzései, In: Blanton–Savranskaya–Zubok (2010) 306–308.

az egész szocialista világot, vagy legalábbis egy jelentős részét egyszerre borítja el?”⁵¹³

Mivel a kérdés persze költői volt, a tanácsadó azt javasolta, az SZKP KB újonnan létrehozott Nemzetközi Bizottságát bízzák meg, hogy készíttesen elemzéseket a kérdésről és a Politikai Bizottság szakértők jelenlétében legkésőbb 1989 januárjában tárgyalja meg azokat. A következő év elejére el is készült négy jelentés, amelyeket a “Bogomolov Intézet”, a KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya, a Külügyminisztérium illetve a KGB készített. Az első három elemzés, Jacques Lévesque kutatásainak köszönhetően, ma már ismert.⁵¹⁴

Alapvetően egyetérthetünk azzal az értékeléssel, hogy az első egy radikális reformer, a második egy centrista, a harmadik pedig egy konzervatív és reformista elemeket egyaránt tartalmazó álláspontot képvisel, így a három szovjet elemzésben a Kelet-Európában várható fejlemények megítélését illetően jelentős eltérések, hangsúlyeltolódások vannak.⁵¹⁵ Bármily csábító feladat is lenne ezeknek a rendkívül érdekes és terjedelmes dokumentumoknak a részletes összevetése és vizsgálata, most csupán azoknak a közös vonásoknak az elemzésére szorítkozom, amelyek a szovjet döntés-előkészítők és közvetve a döntéshozók által 1989 legelején képviselt nézeteket és prognózisokat *tendencia szerűen* jelzik.

1. Az első két jelentés helyzetértékelése megegyezik abban, hogy a kelet-európai országok általános válságban vannak és hasonlóan kritikus állapotba kerültek a Szovjetunió és szövetségesei közötti kapcsolatok is.

2. Elvi célkitűzésként mindhárom jelentés a szocializmus új modelljének győzelemre juttatását és ezáltal az alapjaiban megújult rendszer alapjainak megőrzését jelölte meg.

⁵¹³ Uo.

⁵¹⁴ Az SZKP KB NKO, illetve a Bogomolov Intézet által készített jelentést közli Békés-Byrne-Kalmár et al. (1999) 9. és 13. dokumentum. A két dokumentumot újra közli: Baráth-Rainer (2000), 245–260, 261–280. A Külügyminisztérium jelentését ismerteti: Lévesque (1997) 107–109.

⁵¹⁵ Jacques Lévesque könyve 5. fejezetében mindhárom jelentést részletesen elemzi, lásd: Lévesque (1997) 93–109.

3. Egyidejűleg mindhárom elemzés reális lehetőségként számolt azzal, hogy az átalakulás végül túllép ezeken a kereteken, ami a szocializmus teljes feladásához és a nyugati típusú parlamenti demokrácia helyreállításához vezet.

4. Az első két jelentés szerint egy ilyen helyzet bekövetkezését a Szovjetuniónak nem szabad megakadályoznia.⁵¹⁶

5. Következésképp – és ebben a legkevésbé reformista külügyminisztériumi jelentés is egyetértett – a szovjet fegyveres beavatkozás lehetőségét egy kelet-európai országban bekövetkező válság esetén el kell vetni.⁵¹⁷

6. Az első két jelentés szerint a szocializmus feladása esetén a szovjet befolyás fenntartása a térség finlandizálása⁵¹⁸ révén lenne megvalósítható, azzal a lényeges módosítással, hogy ez az elképzelés az adott szövetségi rendszer, azaz a Varsói Szerződés tartós fennmaradásával számolt.⁵¹⁹

Ezeknek az elemzéseknek a jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy első ízben fogalmazták meg kategorikusan – de szigorúan csak belső használatra – a Brezsnyev-doktrína elvetéséből adódó drasztikus következtetéseket: komoly esély van arra, hogy Kelet-Európában az

⁵¹⁶ Az NKO-jelentésben ez a változat a négy fokozatú kívánság-listán a második helyen állt. A négy változat a következő volt: 1. A szocializmus új modellje, (Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia esetében “elnöki szocializmus” formájában) 2. A polgári demokrácia helyreállítása békés úton, 3. A régi rendszer fennmaradása, 4. Összeomlás, káosz. A Bogomolov-Intézet jelentése alig burkoltan amellet érvelt, hogy a fejlődésnek ez az iránya kifejezetten előnyös lenne a Szovjetunió számára. Egyedül a Külügyminisztérium jelentése foglalt úgy állást, hogy a hatalom feladása súlyos következményekkel járna, ezért nem szabad megengedni a szocializmus erózióját a térségben. (Lévesque (1997) 108–109.

⁵¹⁷ Az NKO-jelentés szerint szovjet fegyveres beavatkozás csak abban az egy esetben volna indokolt, ha “egy szocialista ország belpolitikai történéseibe külső katonai erő közvetlenül és nyíltan beavatkozik.” A jelentés egyúttal azt is tanácsolja, hogy a szovjet szándékokat illetően egy bizonyos “homályosságot” kell fenntartani. Ugyanilyen javaslatot tartalmaz a Külügyminisztérium memoranduma is. Lévesque (1997) 109.

⁵¹⁸ Az NKO jelentés implicit módon, a Bogomolov Intézet jelentése pedig kategorikus formában tárgyalja a finlandizálás lehetőségét.

⁵¹⁹ A Bogomolov Intézet jelentése egyedül Románia esetében tartotta elképzelhetőnek a Varsói Szerződésből való kiválást, amellyel azonban – a memorandum szerint – a Szovjetunió nem veszítene sokat, “hiszen geopolitikai helyzetéből adódóan az így elszigetelődött Románia kénytelen lesz figyelembe venni érdekeinket.” Baráth–Rainer (2000) 275.

átalakulási folyamat a szocializmus teljes feladásához és a kapitalizmus restaurációjához vezet, és ha így alakul a helyzet, a szovjet vezetésnek ebbe bele kell törődnie.

1989 első két hónapja tehát fordulópontot jelentett a Kelet-Európával kapcsolatos szovjet álláspont metamorfózisában; a “szoktatás” időszaka véget ért, a labda átkerült a másik térfelre. Gorbacsov maga az SZKP Politikai Bizottságának 1989. január 21-i ülésén a következőképpen fogalmazta meg a problémát: “Ezeknek az országoknak a népe fel fogja tenni a kérdést: mi a helyzet az SZKP-val, milyen kötőfékkal fogja visszatartani az országainkat? Egyszerűen nem tudják, hogy ha erősebben megrántanák a kötőféket, akkor el is szakadna.”⁵²⁰ Amint láttuk, persze, nem véletlenül nem tudták. Ekkortól a szovjetek számára a kelet-európai fejlődés befolyásolásának szinte egyetlen eszköze a Brezsnyev-doktrína további szorgalmas *lebegtetése* maradt, a konkrét cél tehát most az volt, hogy az érintett országokban az uralkodó pártok és az ellenzék is minél később jöjjenek rá a nagy titokra.

Mindemellett a vezetés továbbra is igyekezett magával és másokkal is elhitetni, hogy amennyiben a radikális átalakulás a kommunista párt kezdeményezésére történik, és annak ellenőrzése mellett megy végbe, a végeredmény – még ha az egyre jobban kezd is a polgári demokráciára hasonlítani – még mindig a szocializmus új modelljének lesz nevezhető. Gorbacsov maga azonban, úgy tűnik, ebben az időszakban már egyre kevesebb illúzióval szemlélte a dolgokat, és a szocializmus történelmi vereségét nem csak Kelet-Európában, hanem a Szovjetunióban is elképzelhetőnek tartotta. Legközelebbi munkatársa, Anatolij Csernyajev 1989. május 2-i naplófeljegyzése szerint “Ő messzire el mer menni. [...] A kedvenc szava a ‘kiszámíthatatlanság’. És nagyon valószínű, hogy el fogunk jutni az állam összeomlásáig, egy káosz-szerű állapotig. Ő úgy érzi, hogy véglegesen kicsúszik a kezéből a

⁵²⁰ Anatolij Csernyajev feljegyzése az SZKP Politikai Bizottságának üléséről, 1989. január 21. In:

gyeplő, és ez a felismerés akadályozza abban, hogy ‘messzire menjen’. [...] Nincs elképzelése arról, hova is tartunk.”⁵²¹

A kelet-európai változások és a Nyugat

Gorbacsov hatalomra kerülése, illetve a belső viszonyok és a nemzetközi politika terén egyaránt meghirdetett reformjai és kezdeményezései komoly kihívást jelentettek az Egyesült Államokat 1981 óta kormányzó Reagan-adminisztráció számára. Addig ugyanis az amerikai vezetés hivatalos retorikája szerint történelmi küldetésének azt tekintette, hogy a hidegháborúnak oly módon vessen véget, hogy az 1970-es évek második felétől felújuló fegyverkezési verseny újabb fordulója során csődbe juttatja a Szovjetuniót. Ennek a stratégiának az első számú eszköze lett volna az 1983-ban meghirdetett csillagháborús (SDI) program. Az első Reagan adminisztráció idején tapasztalt konfrontatív amerikai politika azonban – amint azt az első fejezetben már említettem – valójában elsősorban csak a propaganda és a retorika szintjén jelentkezett, a kényszerű kooperáció mechanizmusa ekkor is tökéletesen működött, a szuperhatalmi összecsapás elkerülésének kényszere ugyanis semmivel sem volt kevésbé parancsoló ekkor, mint korábban. 1983-tól pedig már világosan látható, hogy a Reagan adminisztráció újra a szuperhatalmi kooperáció lehetőségét kereste. Amikor pedig Gorbacsov színrelépésével fokozatosan, különösen 1987–1988 folyamán világossá vált, hogy Gorbacsov dinamikus egyénisége nem egy újabb Hruscsovot takar, és a konfrontáció felszámolását célzó kezdeményezéseit komolyan kell venni, egy újabb, nem kevésbé csábító alternatíva körvonalai kezdtek kibontakozni. Ez egy olyan szuperhatalmi megegyezés és tartós partneri együttműködés lehetőségét vetítette előre, amely módot adott volna mind a nemzetközi feszültség, mind pedig a fegyverzetek radikális csökkentésére. A

Békés–Byrne–Kalmár et al. (1999) 10. dokumentum.

költségvetés deficitje miatt valójában az Egyesült Államok is komolyan érdekelt volt a katonai kiadások csökkentésében, noha valószínű, hogy – a Szovjetunióval ellentétben – szükség esetén, ha nagy áldozatok árán is, de képes lett volna kigazdálkodni az SDI program költségét.⁵²² Egy ilyen szuperhatalmi paktum emellett azzal az előnnyel is járt volna, hogy a nyugati világban megerősítette volna az USA vezető szerepét az egységesülő Nyugat-Európával, mint potenciális “harmadik erővel” szemben. Ebbe az irányba tett lépésként értékelhető Reagan és Gorbacsov 1986. decemberi rejkjaviki csúcstalálkozója, ahol komolyan tárgyaltak az összes nukleáris fegyver megsemmisítésének lehetőségéről, s amely ennek megfelelően heves kritikát váltott ki az Egyesült Államok nyugat-európai szövetségesei részéről. Ugyanebbe a kategóriába tartozik az éppen három évvel később Bush és Gorbacsov között létrejött máltai csúcs is, amelyet sokan tévesen a hidegháború lezáró aktusának tekintenek.⁵²³ A Reagan adminisztráció lényegében mindvégig e két koncepció között ingadozott, és érdemi elmozdulásra csak 1989 elejétől, George Bush beiktatása után került sor.

Az Egyesült Államok Kelet-Európa politikájában 1989-ig nem történt lényeges változás. Ez az egyes országok differenciált kezelését jelentette, az adott viszonyok között reálisnak tekintett cél pedig a kommunista rendszerek felpuhítása, liberalizálása volt, amit a gazdasági nyomásgyakorlás eszközeivel és az emberi jogok folytonos számonkérése mellett, illetve az ellenzéki mozgalmak támogatásával kívántak elérni. Sajátos módon, az 1985-től 1988 végéig tartó időszakban a régió kívánatos átalakulásával kapcsolatos amerikai és szovjet elképzelések fokozatosan közelebb kerültek egymáshoz. Szovjet részről ugyanis egyre több

⁵²¹ Uo. 37. dokumentum.

⁵²² Más kérdés, hogy maga a terv, az ürbe telepített, lézerrel működő rakétaelhárító rendszer egyáltalán megvalósítható volt-e technikailag – erről máig eltérnek a vélemények.

⁵²³ A máltai csúcstalálkozóról készített szovjet memorandumot közli: Blanton–Savranskaya–Zubok (2010) 619–646.

minden fért bele a demokratizálódás, illetve “a szocializmus új modelljének” fogalmába, míg amerikai részről a helyzet radikális megváltozását, azaz a parlamenti demokrácia helyreállítását továbbra sem tartották reálisan elérhető célnak.

Lényeges változásra 1989 tavaszán, Bush elnök hivatalba lépésének kezdetén került sor. Ez azonban nem annak volt köszönhető, hogy az új vezetés a kérdést azonnal új megközelítéssel kezelte volna, hanem annak a ténynek, hogy időközben Kelet-Európában történelmi jelentőségű fordulat vette kezdetét. Február elején Lengyelországban kerekasztal tárgyalások kezdődtek a kormány és az ekkortól legálisnak elismert Szolidaritás között, amelyek áprilisban megegyezéshez vezettek, majd júniusban megtartották az első “fél-szabad” választásokat, amelyek a versenyes alapon megszerezhető mandátumok tekintetében az ellenzék elsőprő győzelmét eredményezték. Magyarországon az MSZMP Központi Bizottsága február 10–11-i ülésén elfogadták a többpártrendszer bevezetését, valamint azt az értékelést, hogy 1956-ban nem ellenforradalom, hanem népfelkelés történt. Júniusban kerekasztal tárgyalások kezdődtek az állampárt és az Ellenzéki Kerekasztal pártjai között, amelynek tétje – annak ellenére, hogy magyar ellenzék a lengyelországinál lényegesen gyengébb pozíciókkal és társadalmi legitimációval rendelkezett – nem kevesebb volt, mint a pártállam teljes lebontása, a demokratikus jogállam helyreállítása és a szabad választások előkészítése.⁵²⁴

Az amerikai megítélés szempontjából a legfontosabb tényező az volt, hogy mindezek a még egy évvel korábban is hihetetlennek tűnő események bármiféle szovjet retorzió, vagy akárcsak nemtetszés-nyilvánítás nélkül mentek végbe. Az éppen csak hivatalba lépett Bush adminisztráció tehát 1989 tavaszán kezdte magát hozzászoktatni a gondolathoz, hogy megvalósulóban van az Eisenhower elnöktől származó régi amerikai álom, Kelet-Európa békés úton történő *önfelszabadítása*. Ez a lehetőség azonban paradox módon nem volt

⁵²⁴ Az MSZMP-nek az átmenettel kapcsolatos politikájáról lásd: Tőkés (1998), Kalmár (2000). Az

lelkésítő hatással a nyugati politikusokra, hanem inkább aggodalmat keltett bennük. Fontos látni ugyanis, hogy a kelet-közép-európai átalakulással kapcsolatos nyugati politika a valóságban alapvetően ellentétes volt azzal, amit az egykori nyugati politikusok memoárjaikban állítanak. Az európai kontinens destabilizálódása elkerülésének érdekében az USA és a nyugat-európai országok vezetői nem csak hogy érdemben nem segítették elő a demokratikus átalakulást a régióban, hanem kifejezetten *fékező hatást* gyakoroltak az átalakulás folyamatában. Mivel 1989 őszéig sem Washingtonban, sem pedig Nyugat-Európában nem számoltak azzal, hogy a kelet-európai fejlemények elvezethetnek a kommunizmus teljes bukásához, és még kevésbé számítottak a Szovjetunió összeomlására, a régió sorsa – mint a korábbi évtizedekben mindig – logikusan alárendelődött a gorbacsovi vezetéssel fenntartott, egyre javuló és egyre ígéretesebb viszony érdekeinek. A peresztrojka sikerében érdekelt nyugati politikusok számára a szovjet biztonsági érdekek maximális figyelembe vétele volt a fő szempont, s ennek elsődleges biztosítékát az európai, illetve a kelet-európai status quo fenntartásában látták. Morális alapon ugyan támogatták az egyes országokban végbemenő, a demokratikus átalakulás irányába mutató fejlődést, illetve az ezekért a célokért küzdő ellenzéki erőket, mindezeknél sokkal fontosabbnak számított a *stabilitás* minden áron való fenntartása.

Bush elnök, amikor 1989 júliusában Varsó után Budapesten is látogatást tett, az MSZMP és a kormány vezetőivel folytatott tárgyalásain kifejezetten hangsúlyozta, hogy az Egyesült Államok semleges magatartást tanúsít a magyarországi átmenet ügyében⁵²⁵, ami az adott körülmények között az állampárt implicit támogatását jelentette. Lényegében hasonlóan foglalt állást a magyar ellenzéki vezetőkkel való találkozásán is, amelyről nem a legjobb

ellenzék szerepéről lásd Ripp (2000).

⁵²⁵ Jelentés George Bush magyarországi látogatásáról, 1989. július 15. In: Békés–Byrne–Kalmár et al. (1999) 81. dokumentum; Nyers Rezső beszámolója az MSZMP KB 1989. július 28-i ülésén, In: S. Kosztricz–Lakos–Némethné et al. (1993) 2. kötet, 1294–1295.

benyomásokkal távozott. Munkatársainak kifejtette, hogy “ezek nem igazán azok a fickók, akiknek ezt az országot irányítaniuk kellene. Legalábbis egyelőre.”⁵²⁶ A máltai csúcstalálkozón pedig, 1989 decemberében Bush teljesen világosan körvonalazta Gorbacsovnak politikája lényegét. “Remélem észrevették, – mondta – hogy miközben a kelet európai változások zajlottak, az Egyesült Államok nem bocsátkozott vállveregető nyilatkozatokba, amelyek a Szovjetunió [tekintélyének] rombolását célozták volna. Az Egyesült Államokban vannak, akik azzal vádolnak, hogy túl óvatos vagyok. Igaz, megfontolt ember vagyok, de nem vagyok gyáva, és kormányzatom mindent el fog követni annak érdekében, hogy ne rombolja az Önök pozícióit a világban. Pedig állandóan azt tanácsolják nekem, hogy valami ilyesmit tegyek – álljak ki a berlini falra és tegyek hangzatos nyilatkozatokat. Kormányzatom azonban elkerüli az ilyen lépéseket, mi a visszafogott viselkedés hívei vagyunk.”⁵²⁷

Gorbacsov színre lépése nem csak az Egyesült Államok, hanem Nyugat-Európa számára is komoly kihívást jelentett – mégpedig két fontos területen. Az egyik ezek közül Európa nyugati felének biztonsága volt, vagyis a potenciális szovjet fenyegetés problémája, ami 1945 óta mind a nyugati politikusok, mind pedig a közvélemény számára kardinális kérdésnek számított. A konfrontáció felszámolását és a két rendszer békés együttélését hirdető új szovjet politika tartós megoldást ígért ezen a területen is, különösen 1988 decemberétől, amikor megkezdődött a Szovjetunió illetve a Varsói Szerződés fegyveres erőinek egyoldalú csökkentése, majd pedig 1989. januárjában Bécsben ígéretes tárgyalások kezdődtek az európai hagyományos fegyverzetek radikális csökkentése céljából. A “közös európai ház” amúgy meglehetősen homályos gorbacsovi víziója pedig egyenesen annak a lehetőségét vetítette

⁵²⁶ Beschloss–Talbot (1993) 91., idézi Lévesque (1997) 138.

⁵²⁷ Anatolij Csernyajev feljegyzései a máltai csúcstalálkozóról, 1989. december 2. és 3. In: Blanton-Savranskaya–Zubok (2010) 619–646.

előre, hogy az ily módon kevésbé megosztottá váló Európa a kétpólusú világrendben az addiginál lényegesen jelentősebb szerephez juthat, ráadásul az egyik szuperhatalom hathatós támogatásával. Ezért azután a szovjet kezdeményezések – különösen 1988–1989 folyamán – komoly visszhangra találtak Nyugat Európában. A történelem iróniája, hogy korabeli szovjet megítélés szerint a legpozitívabb reakciókat a Szovjetunió második világháborús két fő ellensége, az NSZK és Olaszország részéről tapasztalták.⁵²⁸

Nyugat-Európa számára így talán még az Egyesült Államoknál is fontosabb szempont volt az európai *stabilitás*, s így az *európai status quo* minden áron való fenntartása. S ezt az alapállást nem csupán az esetleges szovjet reakció miatti aggodalom motiválta, hanem az a félelem is, hogy a gazdasági csőd szélén álló kelet-európai országok összeomlása olyan társadalmi robbanással, etnikai konfliktusokkal, stb. járhat, amely komoly negatív hatással lehet Nyugat-Európa számára is. Egy ilyen konfliktus megzavarná az integráció folyamatát, és ami még fontosabb, felidézné az egész kontinens destabilizálódásának veszélyét.

A nyugat-európai országok vezetői ezért kifejezetten *fékező és moderáló hatást* igyekeztek gyakorolni a kelet-európai átalakulás folyamatában. Az átmenetet ugyanúgy hosszú évekig tartó lassú folyamatnak képzelték el, mint eredetileg maguk a térség kommunista reformerei is. Ám amikor 1989 első felében az események Lengyelországban és Magyarországon – részben éppen a reformerek kezdeményezésére – felgyorsultak, ezt a tempót a legtöbb nyugat-európai vezető már túl veszélyesnek ítélte. A kíváncsúnak tekintett moderáló hatást így két irányban igyekeztek kifejteni: a szovjet vezetést és személy szerint Gorbacsovot is időről-időre biztosították arról, hogy a Nyugat nem avatkozik bele a kelet-európai eseményekbe és nem tesz semmi olyat, ami a helyzet destabilizálását idézné elő ezekben az országokban. A magyar és lengyel vezetőket pedig – a kommunistákat és az ellenzéket egyaránt – pedig arról

⁵²⁸ Nyers Rezső beszámolója Gorbacsov bukaresti beszédéről az MSZMP KB 1989. július 28-i ülésén,

próbálták meggyőzni, hogy a stabilitás fenntartása érdekében csökkentsék a változások ütemét. Helmut Kohl és Gorbacsov 1989. június 12-i bonni megbeszélésén a kancellár kategorikusan leszögezte: “nem teszek semmit, amivel destabilizálnám a helyzetet. Ez vonatkozik Magyarországra és Lengyelországra is. Destruktív politizálást jelentene, ha beavatkoznánk bárkinek a belügyeibe. Ez visszataszítaná Európát az óvatosság és bizalmatlanság korába.”⁵²⁹

Margaret Thatcher brit miniszterelnök 1989. április 6-án Gorbacsovval történt londoni találkozóján nem csak azt a meggyőződését osztotta meg a szovjet vezetővel, hogy Jaruzelskit “kiváló és becsületes” politikusnak tartja, aki “mindent megtesz az országáért a fejlődésnek ebben a rendkívül nehéz szakaszában”, hanem azt is kifejtette, hogy a Szolidaritás vezetőit [ő, Thatcher] arra intette, hogy “igyekezzenek párbeszédet folytatni a kormányzattal, és ne csak a konfrontációra törekedjenek. Azt mondtam nekik, hogy a tárgyalóasztal mellől sosem szabad felállni, mert az sehová sem vezet...”⁵³⁰

Ezt a moderáló szerepet az NSZK vezetése olyannyira komolyan vette, hogy a feltétlenül kívánatosnak tekintett stabilitás fenntartását még 1989 nyarán is csak a *rendszer váltás elkerülésével* tudta elképzelni. Helmut Kohl 1989. június 14-i találkozójukon a következőképpen vázolta Gorbacsovnak a magyarországi átmenettel kapcsolatos álláspontját: “Elég jó a kapcsolatunk a magyarokkal. Azonban ott sem vennénk szívesen a destabilizálódást. Ezért mondom azt a magyaroknak, amikor találkozunk: a reformjaikat a belügyüknek tartjuk, szimpatizálunk velük. Azonban, ha a tanácsunkra kíváncsiak, azt javasoljuk, hogy ne gyorsítsák fel nagyon az eseményeket, mert elveszíthetik az események

In: S. Kosztricz–Lakos–Némethné et al. (1993) 2. kötet, 1293.

⁵²⁹ Mihail Gorbacsov négyszemközti beszélgetése Helmut Kohl-lal, az NSZK kancellárjával, 1989. június 12. In: Blanton–Savranskaya–Zubok (2010) 463–467. Ugyanezt erősítette meg Francois Mitterand francia elnök 1989. július 4-én Párizsban Gorbacsovval folytatott tárgyalásán, Uo. 488–489.

feletti uralmukat, és *a rendszer önmagát számolja fel* [kiem.-BCs]. „⁵³¹

⁵³⁰ Margaret Thatcher londoni megbeszélése Mihail Gorbacsovval, 1989. április 6. Uo. 438–441.

⁵³¹ Mihail Gorbacsov négyszemközti beszélgetése Helmut Kohl-lal, az NSZK kancellárjával, 1989. június 14. Uo. 476–478. Azt, hogy itt nem csupán egy Gorbacsov megnyugtatóát szolgáló kijelentésről van szó, számos más dokumentum is bizonyítja. Lásd pl.: Javaslat az MSZMP Politikai Intéző Bizottsága részére [az MSZMP politikájának nyugati megítélése] 1989. augusztus 30. In: Békés–Byrne–Kalmár et al. (1999) 104. dokumentum.

9. A RENDSZERVÁLTÁS NEMZETKÖZI KONTEXTUSA, 1988–1990

Rendszerváltás és külpolitika

Minőségi változás a külpolitikában – akárcsak a belső átalakulás terén – 1988-ban következett be. Ez a fordulat azonban nem Kádár János leváltásával vagy a májusi pártkonferenciával volt összefüggésben, hanem a nemzetközi politika színterén bekövetkezett jelentős pozitív változásokkal. Ekkor kezdett körvonalazódni az a koncepció, amely a kialakulóban lévő és az együttműködésre épülő új világrendben a Kelet és a Nyugat között *híd szerepet* szánt Magyarországnak. Ez az elképzelés még tartósan számolt az adott szövetségi keretek (Varsói Szerződés, KGST) fennmaradásával, ám egyben azzal is, hogy ezek egy szükségszerű demokratikus átalakításon fognak keresztül menni, s ennek következtében többé nem fogják akadályozni, hogy Magyarország nemzeti érdekeinek megfelelő kapcsolatokat építsen ki a világ bármely más országával vagy nemzetközi szervezetével. Mindez 1989 márciusában kiegészült az „utolsó nyugati nyitás” (mert valójában 1953-tól kezdődően számos ilyen hullám volt) politikájával, amely a (lényegében korlátokat többé tudomásul nem vevő) „világ gazdasági nyitást” helyezte a gazdaságpolitika középpontjába.

A korábbi, a hetvenes évek végétől érvényesülő külpolitika még a relatív önállóságra épült, s ennek lényege leegyszerűsítve az volt, hogy *ami nem tilos, azt (talán) szabad*. Az új koncepció viszont – a közlekedésből vett hasonlattal élve – azt jelentette, hogy ha a rendőr tilosat int, nem kell elbátortalanodni, hanem meg kell győzni, hogy sürgős dolgunk van, ezért gyorsan engedje át járművünket, sőt, indokolt esetben – az utólagos dorgálás rizikóját is vállalva – a tilos jelzés ellenére egyszerűen hajtsunk át a kereszteződésen. Ezt a folytonos kezdeményezésre épülő, dinamikus és rizikóvállaló politikát, – amely ekkor már nyilvánosan is felvetette a Kelet és Nyugat közötti híd-szerep szükségességét – neveztem el *kvázi*

semlegesség-nek. Az MSZMP mindeközben ugyanis, a Moszkvából és Nyugatról egyaránt folyamatosan érkező eltántorító tanácsok hatására formálisan nem tekintette rövid távon elérhető reális célnak a *semlegességet*. A magyar külpolitikát 1988-tól az 1990-es választásokig eltelt időszakban lényegében azonban mégis ez a törekvés jellemezte.

A kérdés az, hogy ez az új koncepció hogyan érvényesült az alábbi, az adott időszakban legfontosabbnak tekinthető területeken: 1. A magyar-szovjet viszony; 2. konfliktusok a keleti blokk országaival; 3. a Varsói Szerződés átalakítása 4. a *semlegesség* kérdése; 5. haderőcsökkentés és a szovjet csapatok kivonása; 6. a KGST átalakítása; 7. nyugati nyitás és csatlakozás az európai integrációs folyamatokhoz.

A peresztrojka, a glasznoszty és általában a reformok kérdésében sajátos kettősség jellemezte a magyar-szovjet viszonyt: Magyarország egyszerre játszotta a legjobb tanítvány és a tanítómester szerepét. Nem volt véletlen, hogy a gorbacsovi politika a legnagyobb visszhangra Magyarországon talált, hiszen itt azt úgy értelmezték, mint a hatvanas évek vége óta folyamatos “keleti” ellenszélben végbevitt magyar reformok utólagos igazolását. A szovjetek ugyanakkor számos változtatás, újítás bevezetésénél bevallottan a magyar tapasztalatokat vették figyelembe: ilyen volt a mezőgazdaság átszervezése, a piac szerepének korlátozott érvényű elfogadása és a többes jelölés rendszere a képviselőválasztásoknál. Az MSZMP néhány hónappal korábbi, hasonló lépései alapján szervezték meg 1988 őszén az SZKP KB különböző speciális bizottságait, köztük a Jakovlev által irányított Nemzetközi Bizottságot is.⁵³²

A három reformer ország között 1988-1989 folyamán egy informális *Moszkva–Varsó–Budapest háromszög* jött létre, amelyet a korabeli dokumentumok sajátos módon ekkor is “a

⁵³² Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MOL M-KS-288. f. 5/1031. ő. e.

szorosan együttműködők” kategóriával jelöltek,⁵³³ noha korábban, a hatvanas évek közepétől kezdődően ez a terminus a gyakran Románia nélkül egyeztető “hatokat” jelölte. Ez az együttműködés is egy *virtuális koalíció* keretei között valósult meg. A három ország vezetői kétoldalú tárgyalások során igyekeztek összehangolni a gazdasági és politikai reformokkal kapcsolatos elképzeléseiket, és arra törekedtek, hogy a Varsói Szerződésen illetve a KGST-n belül – mivel mindkét szervezetben számszerű kisebbségben voltak – egységes álláspontot képviseljenek, s így gyakoroljanak nyomást a konzervatív vezetésű országokra. Ez a “különleges viszony” minden bizonnyal jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy szovjet részről mindvégig alapvetően toleránsan kezelték a belső átalakulás és a külpolitika terén sok tekintetben úttörő jellegű magyar kezdeményezéseket.

A szoros együttműködésnek azonban nemcsak előnyei voltak. Az egységes fellépés sokszor azt jelentette, hogy a szovjet vezetés – immár “partneri” alapon – olyan állásponthoz kérte a támogatást, amely ugyan progresszívebb volt a konzervatív táborénál, de amely az átalakulásban jóval előbbre járó Magyarország érdekeinek csak részben, vagy egyáltalán nem felelt meg. Ilyen komoly engedményre kényszerült a magyar vezetés az 1988 folyamán már a nyilvánosság előtt zajló magyar–román konfliktus kezelése során is. Gorbacsov a Moszkvába látogató Grósz Károlynak 1988 júliusában kifejtette, hogy a szovjet vezetés ugyan a vitában határozottan a magyaroknak ad igazat, ezt az álláspontját azonban hivatalosan nem képviselheti, mert egy ilyen kiállás – a birodalom számos pontján kibontakozóban lévő szeparatista mozgalmak, illetve etnikai konfliktusok miatt – beláthatatlan következménnyel járna a Szovjetunió belső stabilitása szempontjából. Ebben ugyan Gorbacsovnak teljesen igaza volt, abban azonban már kevésbé, hogy mindezek után, a kifejezetten vonakodó magyar pártfőtitkárt “baráti alapon” egy olyan lépésre – a Ceausescuval való aradi találkozóra –

⁵³³ Lásd pl. Jelentés a Politikai Bizottságnak és a Minisztertanácsnak a Varsói Szerződés tagállamai

beszélte rá, amely nemcsak Grósz Károly vezetői tekintélyének rohamos csökkenéséhez vezetett, hanem egyúttal az MSZMP pozícióit is jelentősen megrongálta.⁵³⁴ A közvélemény által a magyar nemzeti érdekek elárulásaként értékelt találkozót ugyanis “természetesen” önálló magyar döntésként kellett “eladni”. Gorbacsovnak ez a – lényegét tekintve durva – beavatkozása a magyar politikába csak egy dologgal magyarázható: a szovjet vezető nem csak a magyar álláspont nyilvános támogatásának lehetséges kedvezőtlen következményeitől tartott, hanem magát a magyar–román konfliktus *tényét* tekintette olyan veszélyforrásnak, amely a Varsói Szerződés amúgy is gyenge belső kohéziójának további erózióját okozhatja, s ami még rosszabb: mindez közvetve magában a soknemzetiségű Szovjetunióban is a centrifugális erők végzetes megnövekedéséhez vezethet. Csak ebben az összefüggésben érthető meg, miért kényszerítette Gorbacsov egyik legszorosabb szövetségését ilyen szerencsétlen kompromisszumra azzal a román vezetéssel szemben, amely a Szovjetuniót már ekkor a szocializmus elárulásával vádolta, és amelyről maga a szovjet pártfőtitkár személyesen is lesújtó véleménnyel volt.⁵³⁵ Valójában tehát nem kevesebbről, mint a birodalmi centrum fennmaradásáról volt szó, amely, mint láttuk, minden más szempontot megelőzött.

Az MSZMP reformerei 1988 tavaszán úgy gondolták, hogy a változások útjában álló Kádár János leváltásához joggal számíthatnak Gorbacsov segítségére. Kádár azonban Nyugaton – Gorbacsov után – még ekkor is a keleti tábor legtekintélyesebb és legszalonképebb vezetője volt. Ez az adott mezőnyben önmagában nem volt nagy teljesítmény, a kelet-nyugati viszony alapvető megjavítására törekvő szovjet vezetés számára azonban ennek a ténynek komoly

Politikai Tanácskozó Testületének varsói ülészakáról, 1988. július 18. MOL M-KS-288 f. 11/4453.ő.e.

⁵³⁴ A magyar vezetés ugyan már korábban is kinyilvánította, hogy hajlandó tárgyalni Romániával, 1988-ban eredetileg csak a *miniszterelnökök* találkozóját tartották elképzelhetőnek. - Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MOL M-KS-288. f. 5/1031. ő .e.

⁵³⁵ Uo.

jelentősége volt. Ráadásul a magyar átalakulás a kádári stagnálás ellenére is jóval a szovjet reformok előtt járt, így a szovjet vezetés nem volt érdekelt a magyarországi folyamatok felgyorsításában. Amikor azonban meggyőződtek róla, hogy Kádár nem hajlandó tudomást venni az országban kialakult súlyos válságról, s így vezető pozíciója a szükséges radikális változások akadályává vált, rászánták magukat, hogy „baráti tanácsot” adjanak Kádárnak. Előbb 1988 áprilisában Rizskov miniszterelnök hivatalos magyarországi útja során mérte fel a terepet, és egyben igyekezett jelezni a szovjet elvárásokat, majd a májusi pártkonferencia előtt Gorbacsov személyes megbízásából Krjucskov KGB főnök tett bizalmas látogatást Budapesten, kifejezetten azzal a céllal, hogy Kádárt rábeszélje a távozásra.⁵³⁶

A magyarországi átmenet egy másik jelentős fordulópontján ugyanakkor, amellyel kapcsolatban sokan tartottak a szovjet vezetés beavatkozásától, végül nem történt intervenció. Az átmenet folyamatában az első lényeges fejlemény, amely a szovjetekkel való egyeztetés nélkül történt, az 1989. január 28-i Pozsgay-interjú, illetve az 1956. októberi események népfelkelésként való értékelése volt. E bejelentés jelentőségét növeli, hogy az egyben a magyar vezetés első „szovjetellenes” lépésének is minősült, hiszen az új interpretáció egyben annak kinyilvánítását is jelentette, hogy 1956. november 4-én a Szovjetunió Magyarországon egy demokratikus népmozgalmat, nem pedig ellenforradalmat vert le. Ez a tétel pedig olyannyira távol állt a korabeli szovjet felfogástól, hogy – miközben 1989 decemberében megtörtént az 1968-as csehszlovákiai intervenció utólagos elítélése – hasonló lépésre 1956 vonatkozásában a Szovjetunió fennállása alatt végig nem került sor. Szovjet részről ezért több, mint logikus reakció lett volna a magyar vezetés megdorgálása. Ma már tudjuk, hogy azonnal készült is ilyen levél-tervezet, azt azonban Gorbacsov kifejezett utasítására végül nem

⁵³⁶ Rainer M. (2000) 25.

küldték el Budapestre.⁵³⁷ Ő ugyanis minden bizonnyal megértette, hogy ezt a szellemet már úgysem lehet visszaparancsolni a palackba, miközben azt is remélhette, hogy jelentősen erősítheti az MSZMP pozícióit, ha 1956 ügyét maga a párt karolja fel, és nem hagyja, hogy abból az ellenzék egyedül próbáljon politikai tőkét kovácsolni. A probléma megfelelően “dialektikus” kezelésével pedig a Szovjetunió közvetlen felelősségének hangsúlyozása is elkerülhető. Formai szempontból ennek az igénynek teljesen eleget tett az MSZMP KB 1989. február 10–11-i ülése után kiadott nyilatkozat szövege, amely deklarálta, hogy 1956. október 23-án *népfelkelés* robbant ki, de egyben az elkerülhetetlen véget jelezve azt is kimondta, hogy október végére felerősödtek az *ellenforradalmi* tendenciák.

Mindez időben pontosan egybeesett a Szovjetunió Kelet-Európa politikájában bekövetkezett, korábban vázolt radikális fordulattal, amelynek következtében 1989 első hónapjaiban a négy évtizedes szovjet kézi vezérlés szerepét olyan *automatizmus* vette át, melynek központi eleme a Brezsnyev-doktrína *lebegtetése* illetve az ebből fakadó bizonytalansági tényező folyamatos fenntartása volt. Ezt a váltást azonban maguk az érintettek még jó ideig nem érzékelték; s ez is volt a cél. A Grósz Károly 1989. márciusi moszkvai látogatásán szerzett ez irányú tapasztalatokról már volt szó. A legplasztikusabb példát arra, hogy milyen, szinte feloldhatatlannak tűnő dilemmát okozott a magyar vezetők számára ennek az alapvető problémának a kezelése, Horn Gyula két korabeli megnyilatkozásának összevetése szolgáltatja. Horn Gyula, ekkor még mint külügyi államtitkár, a Központi Bizottság 1989. február 20–21-i ülésének második napján tett felszólalásában a következőket mondta: “Ma már nincs arról szó a Varsói Szerződésen belül – a Brezsnyev-doktrínát már régen túlhaladtuk – , hogy bármiféle belső ügybe beavatkozzanak, mint ahogy példa a többpártrendszerrel

⁵³⁷ Lévesque (1997) 130.

kapcsolatos állásfoglalás is, ami szuverén döntésünk volt.”⁵³⁸ Négy hónappal később, június végén azonban már külügyminiszterként Horn a következőképpen óvta a Központi Bizottság tagjait az esetleges illúzióktól: “...ne keverje össze senki a mi helyzetünket semmiféle más, demokratikusan berendezett országgal. Magyarországon nincs váltógazdaság a politikában. [...] Ha az MSZMP - mint kormányzó párt - megbukik, ez rendszerváltozással egyenértékű. Nem tudom, elviseli-e ezt a szövetségi rendszer. Nem hiszem.”⁵³⁹ – jósolta mindezt a lengyel Szolidaritás júniusi választási győzelme után a szovjet vezetés szándékairól valószínűleg legtöbb információval rendelkező magyar politikus. Egy néhány héttel korábban készült belső elemzés pedig tételesen megfogalmazta, hogy “a jelenlegi biztosítékok nem zárják ki, hogy [a Szovjetunióban bekövetkező] visszarendeződés esetén a szocializmus védelmének nevében ne kerüljön sor egy vagy többoldalú katonai akcióra.”⁵⁴⁰ A szovjet taktika sikerességét bizonyítja az is, hogy tíz évvel a történetek után Nyers Rezső 1989 júliusára, Pozsgay Imre pedig az év novemberére tette azt az időpontot, amikor bizonyossá vált számára, hogy a szovjetek akkor sem fognak beavatkozni Magyarországon, ha az átalakulás a szocializmus teljes feladásához vezet.⁵⁴¹

A Varsói Szerződésen belüli ellentétek struktúrája 1988–1989-re lényegesen megváltozott: a korábbi képletet (Románia az összes többi ország ellen) mindinkább a reformerek-konzervatívok szembenállása váltotta fel. Az egység látszatának fenntartására szinte mindvégig kétségbeesetten törekvő szovjet vezetés áldozatos tevékenysége következtében

⁵³⁸ Horn Gyula felszólalása az MSZMP KB 1989. február 21-i ülésén, In: S. Kosztricz–Lakos–Némethné et al. (1993) 1. kötet, 362.

⁵³⁹ Horn Gyula felszólalása az MSZMP KB 1989. június 23–24-i ülésén, Uo., 2. kötet, 1174.

⁵⁴⁰ Az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottsága 1989. június 9-i ülésének anyaga, MOL, M-KS-288. f. -62/5. ó. e.

⁵⁴¹ Nyers Rezsőnek és Pozsgay Imrének a “Rendszerváltozás Magyarországon 1989-1990.” c. nemzetközi konferencián a szerző kérdésére adott válasza. (Political Transition in Hungary, 1989–1990, (Cold War History Research Center, Budapest – 1956 Institute – Cold War International History Project, Woodrow Wilson Center for Scholars, Washington D.C. – National Security Archive, Washington D.C.) Budapest, 10–12 June, 1999

azonban a külvilág mindebből még 1989 nyarán is keveset érzékelt. A korábban a szovjet érdekek iránti lojalitásáról ismert Magyarország ugyanakkor paradox módon ezekben az években egyszerre alakította a keleti blokk *él-reformere*, illetve a tábor *elsőszámú bajkeverője* szerepét. A magyar vezetés ugyanis súlyos - és ami még rosszabb - a nyilvánosság előtt zajló közvetlen konfliktusba keveredett a négy konzervatív ország közül hárommal: Romániával, Csehszlovákiával és az NDK-val.

Romániában 1956 óta, s különösen Nicolae Ceausescu 1965-ben történt hatalomra kerülése után, fokozatosan és egyre drasztikusabban korlátozták az ott élő mintegy kétmillió magyar kisebbség kollektív és emberi jogait. Különösen súlyos volt a helyzet azóta, hogy az 1972-ben meghirdetett nemzeti homogenizációs program lényegében a nemzetiségek teljes felszámolását és homogén román nemzetállam létrehozását tűzte ki célul. Az 1970-es évek végére mindez komoly feszültséggel terhelte meg a két állam viszonyát. Miután a probléma kétoldalú alapon történő rendezésére tett magyar kísérletek eredménytelennek bizonyultak, a nyolcvanas évek közepétől a magyar külpolitika a nemzetközi fórumokon igyekezett – közvetett módon, az *emberi jogok* ügyének előtérbe állításával – elérni a román politika elítélését.

Ezt a taktikát két egymással összefüggő tényező motiválta: egyrészt a nyugati államok éppen a tárgyalt időszakban nagy hangsúlyt fektettek az emberi jogok érvényesítésének számonkérésére a keleti blokk országainak esetében. A magyar vezetés ugyanakkor jól ki tudta használni az e téren fennálló kivételes helyzetét, hiszen ezekben az években egyértelműen a magyarországi állapotok álltak legközelebb a nyugati elvárásokhoz. Az első nyílt fellépésre magyar részről azonban csak 1987 márciusában került sor, amikor az európai biztonság és együttműködés kérdéseivel foglalkozó bécsi utóértekezleten Magyarország

csatlakozott ahhoz a jugoszláv–kanadai javaslatához, amely formailag az európai nemzeti kisebbségek jogainak erősítésére, lényegét tekintve pedig az akkori román politika elítélésére irányult. A helyzet tovább romlott 1988 elején, amikor Romániában elindították az u.n. “szisztematizálási” tervet, amelynek keretében több ezer falut akartak lerombolni, s ezzel egyidejűleg, az egyre fokozódó diszkrimináció miatt megindult a romániai magyarok tömeges menekülése Magyarországra. Az 1988. augusztus 28-i aradi pártfőtitkári találkozó, amelyet szovjet nyomásra és román kezdeményezésre hoztak létre, – Ceausescu két nap (!) gondolkodási időt adott a magyar vezetésnek a tárgyalási ajánlat elfogadására – nem eredményezett semmilyen javulást a két ország viszonyában.

Az MSZMP számára végzetes következménnyel járt ez a balul sikerült akció, annak ellenére, hogy a magyar hivatalos szervek és politikusok ezt követően, 1988 második felében és 1989 folyamán egyre határozottabban vállalták fel a romániai magyarok érdekeinek védelmét, illetve a magát a Romániával való nyílt konfliktust. Ezekre a törekvésekre azonban mindvégig árnyékot vetett az aradi találkozó. Az átmenet folyamatában ezért a nemzeti érzés rehabilitációjából elsősorban nem az uralkodó párt, hanem az ellenzék tudott politikai tokét kovácsolni.

A magyar vezetés utolsó kísérlete a magyar-román vita kétoldalú rendezésére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1989. július elején Bukarestben tartott ülésén történt. Ceausescu ezúttal a helyszínen hívta meg “nem hivatalos” tárgyalásra Nyers Rezsőt, az MSZMP elnökét, Németh Miklós miniszterelnököt és Horn Gyula külügyminisztert. A meghívást a magyar küldöttség – feltehetően ismét szovjet tanácsra – elfogadta.⁵⁴² Amíg azonban az aradi találkozón Grósz Károly kifejezetten defenzívába szorult a román vezetővel szemben, ez alkalommal a magyarok egészen más pozícióból tárgyaltak. A két ország

⁵⁴² Nyers Rezsőnek az MSZMP KB 1989. július 28-i ülésén tartott beszámolója szerint Gorbacsov a

viszonyának rendezéséhez most feltételeket szabtak: a román fél szüntesse meg a magyar kisebbség elleni diszkriminációt, a Magyarország ellen irányuló propagandát és katonai fenyegetéseket, állítsa le a területrendezési terv végrehajtását a magyarok lakta területeken, engedje be a magyar kulturális termékeket az országba és a magyar-román határon szűnjön meg a magyar turisták tömeges és gyakran megalázó zaklatása. Horn Gyula ezen túl jelezte, hogy szükség esetén Magyarország a területrendezés illetve a nemzetiségek helyzetének vizsgálatára nemzetközi ellenőrzést fog javasolni.⁵⁴³ A magyar “követelések” teljesítésére az adott helyzetben ugyan nem sok remény látszott, a tárgyaló felek a kötélhúzás folytatása céljából mégis miniszterelnöki találkozó megtartásában állapodtak meg. Továbbá megegyeztek egy parlamenti-tanácsi delegáció cseréjében is azzal a kitételrel, hogy a magyar küldöttség a településrendezés megvalósulásának tanulmányozása során nemzetiségi területekre is ellátogathat. Minderre azonban az 1989 őszen-telén felgyorsult események miatt már nem került sor s így a magyar-román kapcsolatok új alapokra helyezésére már csak az 1989. decemberi romániai fordulat után következett be.

A magyar-csehszlovák viszonyban alapvetően három kérdés okozott komoly feszültséget az 1989-es év folyamán: a Bős–Nagymarosi vízlépcső ügye, a csehszlovákiai magyarok helyzete, illetve az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás ártértékelése. 1989 májusában a magyar kormány – részben gazdasági okokból, részben pedig az évek óta erősödő társadalmi nyomás hatására – egyoldalúan leállította az 1977-ben megkötött államközi egyezmény alapján a Dunán épülő vízi erőmű kivitelezésének munkálatait. Mivel a csehszlovák vezetés – sajátos módon szintén társadalmi nyomásra hivatkozva – ragaszkodott a beruházásnak az eredeti tervek szerinti befejezéséhez, a két ország között egészen máig tartó konfliktus alakult ki

magyar pártvezetők július 24-25-i moszkvai látogatása során is hangsúlyozta, hogy “tárgyalni pedig kell”. In: S. Kosztricz–Lakos–Némethné et al. (1993) 2. kötet, 1298.

⁵⁴³ A magyar diplomácia nem sokkal korábban, 1989 márciusában már hivatalosan támogatta az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának – nyugati államok kezdeményezésére meghozott – határozatát, amely

ebben a kérdésben.

A magyar kisebbséggel szemben Csehszlovákiában nem érvényesült olyan durva diszkriminációs politika, mint Romániában, ám ez korántsem jelentette azt, hogy a magyarok kollektív jogait korlátozás nélkül gyakorolhatták volna. Az 1989 elejétől egyre függetlenebbé váló magyar média ezekkel a kérdéssel is mind gyakrabban foglalkozott, ami a csehszlovák vezetés részéről komoly neheztelést váltott ki. A hivatalos magyar vezetés ugyanakkor egy csehszlovák-román “tengely” kialakulásától tartva mindvégig kifejezetten tartózkodott attól, hogy ezt a problémát felvállalja, ezért a kétoldalú találkozókban azt hangsúlyozta, hogy Magyarországnak alapvetően Romániával van nézeteltérése ebben a kérdésben.⁵⁴⁴

A legnagyobb feszültséget azonban a két ország között az 1968-as “prágai tavasz”-szal és a csehszlovákiai fegyveres beavatkozással kapcsolatos magyarországi fejlemények okozták. A saját legitimációs bázisának veszélyeztetése miatt joggal aggódó csehszlovák vezetés előbb egy Alexander Dubcekkal készült és a magyar televízióban sugárzott interjú miatt fejezte ki neheztelését.⁵⁴⁵ Augusztus elején pedig amiatt tiltakozott felháborodottan, hogy az MSZMP KB külügyi osztálya vezetőjének egy nyilatkozata az 1968-as események közelgő átértékelését jelezte.⁵⁴⁶ A közvetítéssel megbízott budapesti csehszlovák nagykövet azonban magánvéleményét megfogalmazva azt is elmondta, hogy a csehszlovák vezetés számára elfogadható lenne az a formula, mely szerint Magyarország eredetileg a politikai rendezés híve volt, és csak a nemzetközi körülmények hatására döntött végül a fegyveres beavatkozásban való részvétel mellett. A magyar pártvezetés augusztus 17-én kiadott

elrendelte az emberi jogok helyzetének vizsgálatát Romániában.

⁵⁴⁴ Nyers Rezső beszámolója az MSZMP KB 1989. július 28-i ülésén, In: S. Kosztricz–Lakos–Némethné et al. (1993) 2. kötet, 1300.

⁵⁴⁵ Nyers Rezső és Milos Jakes megbeszélése a VSZ PTT bukaresti ülésén, Emlékeztető, 1989. július 12. In: Békés–Byrne–Kalmár et al. (1999) 80. dokumentum.

⁵⁴⁶ Feljegyzés az MSZMP Elnökségének [Csehszlovák kifogások Szokai Imre interjújával

hivatalos nyilatkozata figyelembe is vette ezt a tanácsot. Az óvatosnak szánt deklaráció azonban, amelyben egy olyan VSZ tagállam nyilvánította ki, hogy “nem azonosul” az akkori beavatkozással, amely maga is részt vett az intervencióban, hatásában kétségkívül hozzájárult a csehszlovákiai politikai helyzet néhány hónap múlva bekövetkezett destabilizálásához.

A Rubicon átlépése: Magyarország és a keletnémet menekültválság

A kelet-európai kommunista rendszerek összeomlása szempontjából legnagyobb hatása kétségtelenül annak a magyar külpolitikai döntésnek volt, amely 1989. szeptember 11-én lehetővé tette, hogy a Magyarországon tartózkodó NDK állampolgárok Ausztrián keresztül az NSZK-ba távozhassanak. A kétoldalú konfliktusok között ugyanakkor – paradox módon – az 1989 nyarán bekövetkezett kelet-német menekült-válság volt az egyetlen, amelynek kialakulása miatt a magyar vezetés a leginkább ártatlannak tekinthette magát, hiszen az adott helyzethez képest kiegyensúlyozott magyar–NDK kapcsolatok megrontásában semmiféle érdekeltsége nem volt. Közvetve azonban ezt a konfliktust is a magyar fél idézte elő azzal, hogy 1989. május elején – összhangban a nyugati nyitás politikájával – a magyar-osztrák határon megkezdődött az elektromos jelzőrendszer és szögesdrót kerítés – a “vasfüggöny” – felszámolása.⁵⁴⁷ Ezt követően kelet-német turisták tízezrei utaztak Magyarországra abban a reményben, hogy az így “megnyílt” zöldhatáron Ausztriába, s onnan az NSZK-ba szökhetnek.⁵⁴⁸ Néhány száz embernek ez sikerült is, ám hamar világossá vált, hogy a

kapcsolatban] 1989. augusztus 14., Uo., 92. dokumentum.

⁵⁴⁷ Mivel az MSZMP PB 1987. május 19-i határozata alapján 1988 januárjától bevezették az ún. világútlevelet, amely a magyar állampolgárok számára korlátlan nyugati utazást tett lehetővé, a határzár elvesztette belpolitikai jelentőségét. Ezért annak felszámolására már 1987 nyarán javaslat született, 1988 nyaratól pedig a belügyminisztérium szorgalmazta a probléma megoldását. Végül Horváth István belügyminiszter javaslatára az MSZMP PB 1989. február 28-án hozott döntést a magyar-osztrák és a magyar-jugoszláv határon a műszaki zár 1991-ig történő megszüntetéséről. A valóságban ez a munka már 1989 nyarán befejeződött. v.ö. Horváth–Németh (1999), 329–332. A határnyitás részletes történetéről lásd: Oplatka (2008).

⁵⁴⁸ A berlini fal leomlásáig (1989. november 9.) mintegy 50 ezer NDK állampolgár távozott nyugatra

probléma megoldására csak politikai eszközökkel van remény. Az NDK vezetése annak az 1969-ben kötött kétoldalú szerződésnek a betartását követelte, amelynek alapján az elfogott határsértőket vissza kellett volna toloncolni saját országukba. Erre a magyar vezetés nem volt hajlandó, és egy ideig abban reménykedett, hogy a két német állam megegyezésre jut a válság megoldását illetően.

1989 nyarának végére ráadásul a német menekültek ügye már kikerült a kormány kizárólagos „hatásköréből”, így valójában egy civil kezdeményezés adta meg a végső lökést a kérdés radikális megoldásához. Az augusztus 19-én az osztrák határ melletti Sopronpusztán megrendezett Páneurópai Piknik alkalmával ideiglenesen egy napra megnyitott határon keresztül mintegy hatszáz, a kínálkozó alkalmat kihasználó NDK turista menekült át Ausztriába.⁵⁴⁹ Roham-szerű csoportos távozásuk az érvényes rendszabályok szerint teljesen illegális volt, így csak a szerencsének köszönhető, hogy a jelenlévő határőr-egység nem használt fegyvert, és az akció nem követelt áldozatokat. Mindez komoly intő jel volt a kormányzat számára: hasonló esetre most már bármikor számítani lehetett.

A kormány ekkor egy utolsó kísérletet tett az NDK vezetéssel történő egyeztetésre, ám amikor ez is kudarcot vallott, Németh Miklós miniszterelnök és Horn Gyula külügyminiszter 1989. augusztus 25-én Helmut Kohl kancellárral és Hans-Dietrich Genscher külügyminiszterrel a gymnich-i kastélyban tárgyalta meg a magyar diplomáciának azt a tervét, hogy szeptember elején a magyar kormány lehetővé teszi az NDK állampolgárok szabad eltávozását az országból.⁵⁵⁰ Ez a lépés bizonyos értelemben a *Rubicon átlépését* jelentette a magyar külpolitika számára, hiszen eben az esetben a keleti blokk belső ügyéről volt szó, s ilyen horderejű kérdésben a több évtizedes gyakorlatnak megfelelően egyeztetésre a Szovjetunióval

Magyarországon keresztül. Oplatka (2008) 255.

⁵⁴⁹ Oplatka (2008) 166–182.

⁵⁵⁰ A találkozásról készült két német feljegyzést lásd: In: Békés–Byrne–Kalmár et al. (1999) 99. és 100. dokumentum.

lett volna szükség.

A nemzetközi politika terén 1989 nyarára bekövetkezett radikális változásokra jellemző, hogy míg a magyar vezetők a szovjetekkel való konzultáció nélkül az ellenérdekelt és egyben NATO-tag NSZK-val egyeztek meg a kérdés rendezéséről, Kohl kancellár a magyaroknak tett ígérete ellenére felhívta Gorbacsovot, hogy megtudja, milyen szovjet reakcióra lehet számítani a tervezett magyar lépés bekövetkezése esetén. “A magyar miniszterelnök, Németh Miklós jó ember.” – hangzott a válasz,⁵⁵¹ és mint később egyértelműen kiderült, ez szovjet részről a kész helyzet elfogadását jelentette.

Mindmáig megválaszolatlan kérdés azonban az, hogy mi magyarázza Gorbacsov kifejezetten enervált reakcióját erre a nem jelentéktelen kihívásra. Hiszen ekkor már nem is “csak” Kelet-Európáról volt szó általában, hanem arról a német kérdésről, amelyet 1945 óta minden szovjet vezetés Európa-politikája sarokkövének tekintett. Valószínű, hogy a szovjet vezetők – a történet többi szereplőjéhez hasonlóan – nem mérték fel helyesen e döntés várható következményeit, és abban reménykedtek, hogy ha az elégedetlen elemek távoznak az NDK-ból, annak inkább pacifikáló, mintsem destabilizáló hatása lesz; s mindez akár még elő is segítheti az ország belső politikai átalakulásának ellenőrzött módon történő felgyorsítását.

Ma már tudjuk, hogy ennek éppen az ellenkezője történt, és az 1989 őszen kibontakozott tömegmozgalmak nem csupán a berlini fal ledöntéséhez és az NDK bukásához vezettek, hanem végül a két német állam egyesülését is olyan korlátozásoktól mentes módon tették lehetővé, amelyet 1989 nyarán még – legalábbis belátható távlatban – a legtöbben az NSZK-ban is csak illúziónak tartottak.

Ez a kétségtelenül bátor és az adott nemzetközi helyzetben *racionális kockázatot* vállaló lépés közvetlenül hozzájárult az NDK destabilizálásához, a berlini fal leomlásához, majd az

⁵⁵¹ Oplatka (2008) 216.

egységes Németország létrejöttéhez. Az az időnként megfogalmazott állítás azonban, hogy a magyar döntés nélkül mindez nem is következhetett volna be⁵⁵², nyilvánvalóan megalapozatlan, hiszen a kelet-közép-európai kommunista rendszerek felbomlása mindenekelőtt a Szovjetunió – 1988–1989-ben kívülről még nem látható – súlyos belső válságának és küszöbön álló összeomlásának tulajdonítható. Így az ismert változások, ha nem is pont ugyanilyen formában és időzítésben, előbb-utóbb mindenképpen bekövetkeztek volna. Mivel azonban a valóságban mindez részben mégis csak egy fontos magyar döntés következménye volt, joggal lehetünk büszkéek erre a pozitív történelmi szerepre, mint ahogy méltán emlegetjük Szent-Györgyi Albert 1937-ben *Magyarországon* szerzett Nobel-díját is, noha igen valószínűtlen, hogy nélküle máig nem fedezték volna fel a C-vitamint.

Magyarország részéről a fenti konfliktusok nyílt felvállalását - mint láttuk - egyik esetben sem a feszültségkeltés szándéka motiválta; ellenkezőleg, a magyar vezetés mindhárom esetben tőle független erők hatására, kényszerből, és csak hosszú vívódás után cselekedett. A magyar külpolitikának ezek a lépései ezzel együtt is egy-egy újabb mérföldkövet jelentettek a valódi önállóság felé vezető úton: ekkor történt meg először, hogy a szövetségi rendszer (s egyben a Szovjetunió) érdekeivel szemben a vezetés a nemzeti érdekek érvényesítése mellett döntött. Volt azonban mindennek egy másik dimenziója is: Magyarország így nem csupán a reformok élharcosaként, saját példája révén, közvetett módon járult hozzá az “ellenforradalom” exportjához, hanem ennek a három országnak az esetében *közvetlenül* is elősegítette az erjedést és a kommunista rendszerek destabilizálódását.

A Varsói Szerződés átalakítása és a semlegesség kérdése

Gorbacsov, miután hatalomra került, nem csupán a kelet európai szövetségesekkel fenntartott

⁵⁵² Horváth (2009) 279.

új viszony kialakítását ígérte, hanem kezdettől fogva szorgalmazta a Varsói Szerződés együttműködési mechanizmusának korszerűsítését is. Ennek érdekében már 1985 októberében javasolta egy állandó politikai szerv felállítását amelynek célja a koordináció javítása lett volna. A szervezet 1991-ben történt megszűnéséig azonban semmiféle lényegi változás nem történt a VSZ felépítésében. A partneri viszonyt hangoztató új szovjet politika hatására végbement *spontán demokratizálódás* eredménye ugyanis többek között az volt, hogy a hagyományosan külön utas románokon kívül a többi tagállam is egyre inkább érvényesíteni igyekezett sajátos érdekeit. Így például a fenti javaslatot – amely nem csak a koordináció, hanem a centralizáció erősítésének eszköze is lehetett volna – a Szovjetunióval mindvégig szorosan együttműködő magyar vezetés is csak 1988 júliusában fogadta el.⁵⁵³

Sajátos módon a VSZ reformjával kapcsolatos érdemi vitákat az az ugyanekkor beterjesztett radikális román javaslat indította el, amely a Politikai Tanácskozó Testület megszüntetésének indítványozásával lényegében azt az igényt fogalmazta meg, hogy a szervezetet kizárólag katonai szövetséggé alakítsák át.⁵⁵⁴ A VSZ PTT 1988. júliusi varsói ülésén az átalakítással kapcsolatos kérdések tanulmányozására és egyeztetésére szakértői bizottságot hoztak létre, amelynek munkája nyomán a magyar vezetés 1989 márciusára alakította ki álláspontját⁵⁵⁵.

Ekkorra azonban az országban időközben bekövetkezett belpolitikai változásoknak köszönhetően a szövetségi rendszerhez való viszony kérdése kikerült az MSZMP kizárólagos kompetenciájának köréből. Magyarországon 1989 tavaszán már *de facto* többpártrendszer volt, sőt a januárban elfogadott egyesülési törvény alapján már jogilag is legálisan működhettek az egyre szaporodó ellenzéki pártok. A Szabad Demokraták Szövetsége az év

⁵⁵³ A Varsói Szerződés fejlesztésével összefüggő időszerű kérdések (a Külügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium közös előterjesztése), 1989. március 6. Az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága 1989. március 13-i ülésének anyaga, MOL, M-KS-288 f. - 62/3. ő. e.

⁵⁵⁴ Az RKP javaslatai a Varsói Szerződés szervei tevékenységének tökéletesítésére és demokratizálására, 1988. július 8. Uo.

elején azt vetette fel, hogy Magyarország igényeljen különleges státuszt a Varsó Szerződésben, és a “francia modell” alapján a szervezet katonai együttműködésében ne vegyen részt. Április 16-án pedig már azt indítványozta az SZDSZ választmányának nyilatkozata, hogy a magyar kormány deklarálja az ország semlegességét.⁵⁵⁶

Az 1956-os forradalom hagyománya, legalábbis a politikai retorika szintjén szinte valamennyi ellenzéki szervezetnek fontos hivatkozási alapul szolgált, emellett az 1956. november 1-én kinyilvánított és három napig érvényben volt semlegesség ténye egy ideig számos párt kialakulóban lévő külpolitikai programját befolyásolta.⁵⁵⁷ Sőt, a politikai átmenet során a külpolitikai orientációt érintő egyetlen közös deklaráció, amelyet valamennyi ellenzéki szervezet elfogadott, az 1989. március 15-ei nemzeti ünnepen szervezett ellenzéki demonstráción felolvasott “Mit kíván a magyar nemzet” című kiáltvány 12. pontja volt, s ez éppen a semlegesség megteremtését tűzte ki célul. Ez a követelés ugyan sokkal inkább egy emocionális alapon megfogalmazott *szimbolikus* állásfoglalásnak volt tekinthető, mintsem egy kimerült és egységes ellenzéki álláspontnak, az MSZMP vezetését mégis joggal aggasztotta. Különösen, mivel a deklarációt azok a történelmi pártok is aláírták, amelyekkel az uralkodó párt a választások után koalícióra akart lépni. A magyar vezetés, ugyanis, amely távlatokban, a két katonai-politikai tömb egyidejű felszámolása után maga is számolt ezzel a lehetőséggel, rövidtávon irreálisnak tartotta a semlegesség megvalósítását és a békés átmenetet veszélyeztető tényezőnek tekintette ezt a követelést.⁵⁵⁸ És nem alaptalanul, mivel ebben az időszakban mind a Szovjetunióból, mind pedig – és ez még fontosabb jelzés volt – a magyar átalakulást támogató *nyugati* partnerektől folyamatosan olyan jelzéseket kaptak, amelyek arra figyelmeztettek, hogy egy ilyen törekvés nem számíthat támogatókra a nemzetközi

⁵⁵⁵ Uo.

⁵⁵⁶ Szabó (1995).

⁵⁵⁷ V.ö.: Merre tartunk. Külpolitikánk a változó világban (1989).

⁵⁵⁸ Horn Gyula felszólalása az MSZMP KB 1989. február 20-21-i ülésén, In: S. Kosztricz–Lakos–

politikában.

Grósz Károly 1989. március végén tett moszkvai látogatása során Gorbacsov azt hangsúlyozta, hogy “a mai viszonyok között a VSZ korszerűsítése a reális célkitűzés és nem a semlegesség.”⁵⁵⁹ Volker Rühe a CDU/CSU parlamenti frakciójának helyettes vezetője 1989 áprilisában szintén azt fejtegette magyar tárgyalópartnereinek, hogy számos kérdésben “nagy illúziók élnek a magyar társadalomban, mint pl. a semlegesség, Magyarországnak a Varsói Szerződésből való gyors kilépése, a Nyugathoz való azonnali integrálódás”. Egon Bahr, az SPD Elnökségének tagja pedig a következőkre figyelmeztetett: “a Szovjetunió ma elismeri szövetségesei szuverenitását és lehetővé teszi, hogy maguk válasszák meg belső fejlődésük útját. A Szovjetunió számára a határ ott húzódik, hogy a sajátos út keresése ne veszélyeztesse a Varsói Szerződés egységét. Nagyon fontos, hogy valamennyi magyarországi párt között konszenzus jöjjön létre arról, hogy ezt a határt senki se lépje át.”⁵⁶⁰ 1989 júliusában pedig az EGK politikai együttműködésért felelős főtitkára, Giovanni Januzzi nagykövet egyenesen úgy fogalmazott, hogy “az EGK-nak megfelelő, ha Magyarországon a kommunista párt vezető szerepének jegyében működő kormány lesz, s az is, ha Budapest a VSZ olyan státusú tagjává lesz, mint Párizs a NATO-nak. Januzzi kijelentette, hogy Magyarországnak ‘nemcsak lehetősége, hanem feladata is a Varsói Szerződés tagjának maradni’, mert ezt kívánja az európai stabilitás.”⁵⁶¹

A magyar vezetés ezért a jelzéseket figyelembe véve a Varsói Szerződéssel kapcsolatban alapvetően pragmatikus álláspontra helyezkedett. Úgy kalkulált, hogy egyfelől a VSZ –

Némethné et al. (1993) 1. kötet, 362.

⁵⁵⁹ Jelentés a Politikai Bizottságnak Grósz Károly és Mihail Gorbacsov megbeszéléséről, Moszkva, 1989. március 22–23 In: Békés–Byrne–Kalmár et al. (1999) 27. dokumentum.

⁵⁶⁰ Az MSZMP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának tájékoztatója, MOL M-KS-288—11/4508. ő. e.

⁵⁶¹ Borhi (2007) 265. Borhi László magyar külügyi jelentésekre alapozott tanulmányában számos hasonló figyelmeztetésről számol be nyugat-európai és amerikai politikusok, diplomaták részéről.

pontosabban a szovjet atomernyő – továbbra is biztosítja az ország biztonságát, másfelől a pozitív szovjet hozzáállás pedig lehetővé teszi a békés átmenet végig vitelét, ezért a magyar diplomáciának arra kell törekednie, hogy a nemzeti szuverenitás minél magasabb fokát az *adott keretek között* érje el. Ennek következtében a VSZ átalakítása során a magyar álláspont kialakításánál a szovjet jóindulat fenntartása élvezett prioritást, s bár a szovjet elképzelések részben amúgy is szinkronban voltak magyar javaslatokkal, a magyar taktika arra irányult, hogy a reformer “hármak” hatékonyan tudjanak fellépni a konzervatív “négyekkel” szemben. Ezért nem csak azokat a javaslatokat támogatták, amelyek a szervezet politikai jellegének, az együttműködés hatékonyságának növelését, a döntéshozatal demokratizmusának erősítését, a konszenzus-elv kiiktatását célozták, hanem jobb meggyőződésük ellenére olyanokat is, mint az állandó politikai szerv létrehozása vagy a tagállamok parlamentjei közötti kooperáció szervezettebbé tétele. Mindemellett 1989 tavaszán a külügyi illetve honvédelmi tárca részéről megfogalmazódott néhány jelentős önálló magyar kezdeményezés is: 1. Vonják ki az egyes országokban tartózkodó VSZ-összekötő tiszteket, helyettük a koordinációban a tagállamok Moszkvában tartózkodó állandó képviselői kapjanak nagyobb szerepet, 2. A VSZ Egyesített Fegyveres Erőinek béke és háborús határozmányának szövegéből iktassák ki a Brezsnyev-doktrína érvényességét deklaráló részt 3. szüntessék meg a Katonai Tanácsot.

Ez a kompromisszumos politika időnként konkrét áldozatokat is követelt. A magyar fél 1988 júliusában a VSZ PTT varsói ülésén javaslatot tett az emberi jogok és a humanitárius kapcsolatok területén egy miniszter-helyettesi szintű állandó bizottság felállítására, amely a tervek szerint a nemzeti kisebbségek helyzetének folyamatos vizsgálatát és megvitatását is szolgálta volna. Amikor azonban kiderült, hogy a Szovjetunió egyfelől kész megakadályozni azt a román tervet, amely azt javasolta, hogy az 1989. júliusi bukaresti ülés alkalmával külön tárgyalják meg a szocializmus lengyelországi és magyarországi veszélyeztetésének ügyét, másfelől viszont jelezte, hogy az emberi jogi bizottság létrehozására vonatkozó határozati

javaslat nem találta támogatásra szovjet részről (sem), a magyar vezetés letett erről a számára mindaddig igen fontosnak tekintett kezdeményezéséről.⁵⁶²

Fegyverzetcsökkentés és a szovjet csapatok kivonása

Magyarországon az 1988. májusában létrejött új vezetés a katonai kiadások csökkentését kezdettől fogva a gazdasági válságból való kilábalást elősegítő fontos tényezőnek tekintette. Ez a szándék szerencsésen egybeesett azzal az 1988 júliusában megfogalmazott szovjet döntéssel, amely lehetővé tette a fegyverzetcsökkentés terén egyoldalú lépések megtételét. Ez magyarázza, hogy amikor Grósz Károly moszkvai látogatása során elmondta, hogy a gazdaság helyzete miatt Magyarország nem tudja teljesíteni a VSZ katonai együttműködéséről szóló 1990-ig tartó megállapodást, és egyben kénytelen a haditermelés értékét is fél milliárd rubellel csökkenteni, Gorbacsov egyszerűen tudomásul vette a bejelentést.⁵⁶³ Ennek alapján 1988 végéig – anélkül, hogy ennek tényét nyilvánosságra hozták volna – mintegy 10 milliárd forinttal csökkentették a katonai kiadásokat,⁵⁶⁴ majd az év végén hivatalosan is bejelentették, hogy 1989-ben reálértékben 17 %-kal alacsonyabb lesz az ország katonai költségvetése, mint az előző évben.

Mivel a katonai kiadások területén elért viszonylag szerény eredmények is jelentős pénzügyi források felszabadítását eredményezhették, a magyar vezetés 1988 augusztusában jelezte a szovjeteknek, hogy szívesen játszana kezdeményező és koordináló szerepet a VSZ tagállamok fegyverzetcsökkentésében.⁵⁶⁵ Egy látványos eredményekkel kecsegtető konkrét kezdeményezéshez már egy hónappal korábban sikerült megszerezni Gorbacsov támogatását. A magyar diplomácia az olasz kormányval(!) egyeztetve felvetette, hogy a Szovjetunió ajánlja

⁵⁶² Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1989. május 16-i üléséről, MOL M-KS-288-5/1065.ő. e.

⁵⁶³ A legfelső szintű magyar–szovjet kapcsolatokról lásd még: Baráth (1999).

⁵⁶⁴ Grósz Károly felszólalása az MSZMP KB 1988. szeptember 27-i ülésén, MOL, M-KS-288 f. 4/242. ő. e.

fel: amennyiben a Spanyolországból kivonandó amerikai F-16-os vadászrepülőket nem telepítik át Olaszországba, a szovjetek hajlandók cserébe kivonni Magyarországról az ott állomásozó hasonló repülőezredeket. Ebben a bonyolult nemzetközi játszmában azonban a szovjet támogatás kevésnek bizonyult, s az akció az Egyesült Államok álláspontja miatt vallott kudarcot.⁵⁶⁶

A magyar diplomácia számára különlegesen fontos volt annak az 1988 augusztusában nyilvánosságra hozott törekvésnek a deklarálása, hogy az ország területén állomásozó haderőkre *már az első szakaszban* kiterjedjen a hagyományos fegyveres erők csökkentéséről kötendő nemzetközi egyezmény. Erre ugyanis abban az esetben volt esély, ha Magyarországot a tárgyalások során a közép-európai régióba sorolják, ami – ma már talán meglepő módon – korántsem volt egyértelmű. Ebben a régióban ugyanis a Varsói Szerződés döntő fölényrel rendelkezett, ezért a szervezet érdeke az volt, hogy a számarányok javítása érdekében Magyarország a dél-európai régióba kerüljön, ahol viszont NATO fölény érvényesült. Ott azonban éppen a nyugati szövetségnek kellett csökkentéseket végrehajtania, így egy ilyen besorolás a magyar leszerelési törekvések teljes kudarcát eredményezte volna. S noha a szovjet vezetéstől sikerült ígéretet szerezni a magyar pozíció támogatásához, a többi tagállam továbbra is fennálló ellenérdekeltsége még 1989 márciusában is komoly bizonytalansági tényezőt jelentett.⁵⁶⁷

A szovjet magatartásra jellemző, hogy Gorbacsov jóindulattal kezelte Németh Miklós miniszterelnök 1989. márciusi moszkvai látogatása során tett azon bejelentését is, hogy az MSZMP Politikai Bizottsága a magyar hadsereg 1995-ig történő 30–35%-os csökkentéséről hozott döntést. “Csupán” azt kérte, hogy ez maradjon titokban, mivel ennek nyilvánosságra

⁵⁶⁵ Baráth (1999) 4.

⁵⁶⁶ Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MOL M-KS-288. f. 5/1031. ő.e.

⁵⁶⁷ Az MNK biztonságpolitikai helyzete és katonai tennivalók. Földesi István, az MSZMP KB főtitkára tanácsadójának memoranduma, 1989. március 7. Az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és

hozatala gyengítené az éppen ekkor induló bécsi fegyverzetcsökkentési tárgyalásokon a Varsói Szerződés pozícióit.⁵⁶⁸

Miközben a hazai katonai kiadások csökkentését mindenekelőtt gazdasági szempontok motiválták, a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kivonásának szorgalmazása elsősorban politikai célokat szolgált. A kérdés felvetését az az 1988-ban tett szovjet bejelentés alapozta meg, mely szerint a Szovjetunió 2000-ig visszavonja minden külföldön állomásozó haderejét. A magyar külügyi szakemberek ezért már 1988 augusztusában és szeptemberében arról győzködték szovjet partnereiket, hogy milyen pozitív politikai, erkölcsi és gazdasági hatása lenne Magyarországon a szovjet csapatok kivonásának.⁵⁶⁹

A *részleges* csökkentés igénye ekkor már szovjet részről is megfogalmazódott, s ennek eredménye volt az 1988 decemberében bejelentett – korábban ismertetett – egyoldalú lépés, amelynek keretében 1989. április–május folyamán mintegy tízezer szovjet katonát és a hozzájuk tartozó technikát vontak ki Magyarországról. Hasonló, egy hadosztályt érintő részleges kivonás már korábban, 1958 nyarán is történt, de lényeges változást az nem eredményezett. Az igazi kérdés tehát az volt, a magyar vezetés el tudja-e érni az ország szovjet megszállásának teljes megszüntetését, amely a társadalom legnagyobb része számára négy évtizede az egyik legfőbb sérelmet jelentette. A másik fontos kérdés pedig az volt, hogy az MSZMP hatékonyan tudja-e felhasználni az ebből adódó politikai tőkét az átalakulás folyamatában.

A nemzeti szuverenitás elemeinek folytonos erősítésére törekvő, ám eközben a szovjet érdekekhez is végig igazodó magyar külpolitika szívós munkájának eredményeként 1989 májusának közepén jelzés érkezett Moszkvából arról, hogy a VSZ PTT július elején

Közigazgatáspolitikai Bizottsága 1989. március 13-i ülésének anyaga, MOL, M-KS-288 f.-62/3.ő. e.

⁵⁶⁸ Feljegyzés Németh Miklós és Mihail Gorbacsov megbeszéléséről, Moszkva, 1989. március 3. In: Békés–Byrne–Kalmár et al. (1999) 22. dokumentum.

⁵⁶⁹ Baráth (1999) 4.

Bukarestben esedékes ülése során Gorbacsov kész tárgyalásokat kezdeni a magyar delegációval a szovjet csapatok teljes kivonásáról.⁵⁷⁰ Az érdemi megbeszélésre végül Nyers Rezső és Grósz Károly július végi moszkvai látogatása idején került sor, ahol Gorbacsov beleegyezett egy olyan közlemény nyilvánosságra hozatalába, amely szerint megfelelő nemzetközi helyzet esetén a megkezdett csapatkivonások elvezethetnek a szovjet haderő teljes visszavonásához.⁵⁷¹ Ezt követően augusztusban tárgyalások kezdődtek a két kormány között, s ezek eredményeként 1990. március 10-én a Németh-kormány legutolsó nagy jelentőségű külpolitikai lépéseként Moszkvában egyezményt írtak alá a szovjet csapatok 1991. június 30-ig történő kivonásáról. A kivonás folyamata nem volt vitáktól mentes, de a szovjetek betartották a határidőt: az utolsó szovjet katona 1991. június 19-én hagyta el az országot, így az első szabadon választott kormány beiktatása után egy évvel Magyarország visszanyerte teljes szuverenitását.⁵⁷²

Gazdasági integráció: Kelet és Nyugat között

A szovjet vezetés már 1988 tavaszán rendkívül kritikusan ítélte meg a KGST működését. Gorbacsov az SZKP PB 1988. március 10-i ülésén a következőképpen jellemezte a helyzetet: "A KGST-n belül szinte egyáltalán nincs kereskedelem. Ami van, az inkább primitív árucseré. [...] Az a fajta gazdasági együttműködés, ami az utóbbi évtizedekben jellemezte viszonyunkat, mostanra elviselhetetlen terheket jelent. A [szocialista integráció] programja halott."⁵⁷³

⁵⁷⁰ Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1989. május 16-i üléséről, MOL M-KS-288-5/1065.ő. e.

⁵⁷¹ Nyers Rezső és Grósz Károly megbeszélései Mihail Gorbacsovval, Jelentés az MSZMP PIB részére, 1989. július 30. In: Békés–Byrne–Kalmár et al. (1999) 84. dokumentum.

⁵⁷² A szovjet csapatkivonás folyamatáról és az ennek során kialakult magyar–szovjet vitákról lásd: Keleti (1992) és Für (2003).

⁵⁷³ Anatolij Csernyajev feljegyzése az SZKP PB üléséről, 1988. március 10. In: Blanton–Savranskaya–Zubok (2010) 265–267.

A KGST-válság megoldását a szovjet reformerek abban látták, hogy a szervezetet úgy kell életre kelteni, illetve működőképpé tenni, hogy az egyben képes legyen kollektív módon reagálni az 1992-ben megvalósuló nyugat-európai integráció által jelentett kihívásra. Mindez nem tűnt egyszerű feladatnak, mivel a KGST jövőjével kapcsolatban rendkívül eltérő elképzelések fogalmazódtak meg az egyes tagállamok részéről. A három reform-országon kívül Csehszlovákia és Bulgária is az átalakítás mellett volt, de a magyar vezetést leszámítva azt mindenki "felülről" - közgazdasági eszközök alkalmazása helyett politikai úton - kívánta megvalósítani.

1989 elejére a magyar gazdasági átalakulás már oly mértékben megelőzte a többieket, hogy kompromisszumra már csak a magyarországi átmenet sikerének komoly veszélyeztetésével lett volna mód. Erre a vezetés nem volt hajlandó, így az MSZMP PB 1989. március 14-i ülésén olyan határozat született, amely a világgazdasági nyitást helyezte a gazdaságpolitika középpontjába.⁵⁷⁴ Egy héttel később, a KGST integrációval kapcsolatban pedig alapelvként fogadták el, hogy a KGST együttműködés fejlesztésében Magyarország csak annyiban érdekelt, amennyiben az az ország számára a világgazdasági nyitást segíti elő. A konkrét magyar álláspontot illetően a PB az alábbiakat fogalmazta meg: 1. A KGST együttműködési mechanizmusát gyökeresen át kell alakítani, s ennek keretében a konszenzus keresése helyett a tagországokkal két és többoldalú kapcsolatok alapján kell kooperációt kiépíteni; 2. A gazdasági integráció fejlesztése a tagországok feladata, a nemzetek feletti megoldásokat és intézményeket szorgalmazó törekvéseket pedig el kell vetni; 3. Az egyesített szocialista piac létrehozása csak a nemzeti piacok kiépítése esetén lehetséges, ezért az jelenleg nem reális célkitűzés; 4. A KGST-ben azt az alapelvet kell elfogadtatni, hogy "a szocialista gazdasági együttműködés átalakításának leglényegesebb előfeltétele a belső gazdasági mechanizmusok

⁵⁷⁴ Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1989. március 14-i üléséről, MOL, M-KS-288 f. -5/1057. ő. e.

korszerűsítése az áru és pénzviszonyokra építve.”⁵⁷⁵

A magyar vezetés az átalakítással kapcsolatos belső vitákban mindvégig ezt a határozott álláspontot képviselte; sőt, Németh Miklós miniszterelnök az 1989. októberében teljesen önállóvá vált kormány nevében a szervezet 1990. január 9-én megtartott szófiai csúcsértekezletén már azt a cassandrai jóslatot fogalmazta meg, hogy amennyiben a KGST nem képes alapjaiban megváltozni, meg fog szűnni.

Csatlakozás az európai integrációs folyamatokhoz

Nyugat-Európa 1992-ben várható egységesülése komoly kihívást jelentett a magyar külpolitika számára is, hiszen a tét nem kevesebb volt, mint hogy sikerül-e a nyugati relációban megtartani, illetve javítani az addig megszerzett kivételesen jó pozíciókat. Ellenkező esetben Magyarországnak is – a keleti blokk többi országával együtt – a fejlett világtól való végleges leszakadás veszélyével kellett volna szembenéznie. Komoly eredménynek számított, hogy hosszú évek kitartó munkájával, és mindenekelőtt az NSZK hathatós támogatásának köszönhetően⁵⁷⁶ 1988 szeptemberében a szocialista táborból Magyarországnak elsőként sikerült kereskedelmi és gazdasági együttműködési megállapodást kötni és diplomáciai kapcsolatot létesíteni az Európai Gazdasági Közösséggel. Pozitív és egyben a jövőre nézve is biztató fejlemény volt a magyar és a nyugat-német vezetés között kialakult különlegesen szoros és gyümölcsöző kapcsolat, amelynek eredményeként Magyarország 1987-1989 folyamán összesen 2 milliárd márkás hitelt kapott az NSZK-tól a gazdasági átalakítás támogatására, a Bundestag pedig - a nyugati világban egyedülálló szimbolikus aktusként - 1989 júliusában a magyarországi demokratikus átmenetet támogató

⁵⁷⁵ Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1989. március 21-i üléséről, MOL, M-KS-288 f. -5/1059. ő. e.

⁵⁷⁶ Az NSZK-nak a magyarországi átmenet támogatásában játszott szerepéről lásd: Horváth-Németh (1999), 8, 9. és 10. fejezet.

nyilatkozatot fogadott el.⁵⁷⁷

A magyar vezetés a nyugat-európai integráció megvalósulása utáni helyzetre való felkészülés jegyében már 1989 januárjában részletes elemzést és intézkedési tervet készített a szükséges lépésekről,⁵⁷⁸ az MSZMP PB március 14-i ülésén pedig elfogadták a világgazdasági nyitás prioritását, ami lényegében a gazdasági orientáció-váltás kezdetét jelentette.⁵⁷⁹

A nyugati nyitást szolgálta a magyar külpolitikának két olyan sikeres, a keleti blokkban úttörő jellegű kezdeményezése is, amelynek során 1989 februárjában Magyarország nagyköveti szintű diplomáciai kapcsolatot létesített Dél-Koreával, szeptemberben pedig Izraellel állították helyre az 1967-ben megszakadt kapcsolatot. Mindkét lépést hosszas előkészítő munka előzte meg, melynek során ugyan csak fokozatosan, több lépcsőben, de végül sikerült megszerezni a szovjet jóváhagyást.⁵⁸⁰ A magyar vezetés mindkét esetben komoly gazdasági hasznot remélt a partnerek számára valóban nagy jelentőséggel bíró, precedensértékű lépéseitől. Dél-Korea számára eleve feltételül szabták egy 1–1.5 milliárd dollár értékű betét elhelyezését a Magyar Nemzeti Bankban, amely szükség esetén az ország likviditási gondjain volt hivatott segíteni.⁵⁸¹ Izrael esetében pedig mindenekelőtt azt remélték, hogy e “történelmi” tett pozitívan fogja befolyásolni az amerikai és általában nyugati pénzügyi-gazdasági körök, mindenekelőtt a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank Magyarországgal kapcsolatos politikáját.

A nyolcvanas évek során kiépített kapcsolatokra alapozva a magyar diplomácia 1988-1989

⁵⁷⁷ Uo., 336-342.

⁵⁷⁸ Javaslat az MSZMP KB számára a pártnak az európai gazdasági és politikai fejlődéssel, az integráció folyamatával összefüggő politikai stratégiájáról, 1989. január, MOL, M-KS-288. f. 5/1051. ő. e.

⁵⁷⁹ Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1989. március 14-i üléséről, MOL, M-KS-288 f. -5/1057. ő. e.

⁵⁸⁰ Gorbacsov 1988 júliusában még azt hangsúlyozta Grósz Károlynak, hogy az izraeli kapcsolatok fejlesztése terén egyeztetni kell az “órát”, Dél-Korea esetében pedig kifejezetten óvott attól, hogy a Magyarország a kapcsolatot nagyköveti szinten építse ki az ázsiai országgal. Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MOL M-KS-288. f. 5/1031. ő. e.

⁵⁸¹ Uo.

folyamán intenzíven törekedett arra, hogy közvetítő szerepet játsszon a kelet-nyugati közeledés előmozdítása érdekében. Ennek tudatában a szovjetek 1988 tavaszán arra kérték fel a magyar vezetést, vállalja el egy olyan tanácskozás megrendezését, amelyen európai politikai pártok vennének részt, és amely az eredeti elképzelés szerint a Szovjetunió által javasolt “második Helsinki” értekezlet előkészítését szolgálta volna. Az “Európa és az európai együttműködés jövője az 1990-es évek küszöbén” című tanácskozást 1989. május 11-13-a között rendezték meg Budapesten 23 párt részvételével. Az értekezlet kiemelkedő jelentőségét az adta, hogy ekkor első alkalommal folytattak kötetlen eszmecsere az európai biztonsági és együttműködési folyamatban résztvevő államok parlamentjei valamennyi jelentős politikai áramlatának képviselői: kommunisták, szociáldemokraták, centristák, liberálisok, kereszténydemokraták és konzervatívok.⁵⁸²

A kelet-nyugati párbeszéd intenzívebbé tételét szolgálta az a Varsó Szerződésben felvetett magyar javaslat, hogy a fenti 35 állam képviselői a jövőben tartsanak rendszeres csúcstalálkozókat. 1989 tavaszán magyar részről megkezdődött a VSZ és NATO közötti szervezett kapcsolatok kiépítésének előkészítése is, miután Horn Gyula külügyi államtitkár 1988 novemberében – a keleti blokk képviselőjében elsőként – Brüsszelben részt vett és felszólalt a NATO közgyűlésén.

Mindemellett a magyar vezetés időnként bizalmas missziókat is vállalt: Grósz Károly nemcsak Gorbacsovnál “lobbizott” az NSZK érdekében, hanem korábban, 1987-1988-ban, még miniszterelnökként Helmut Kohl kancellár felkérésére komoly közvetítő szerepet játszott az NSZK és Lengyelország közeledési folyamatának előmozdításában is.⁵⁸³

A vasfüggöny fizikai eltávolításához hasonlóan egyszerre volt szimbolikus és politikai jelentősége annak, hogy 1989. június 8-án Magyarország - Lengyelországgal, Jugoszláviával

⁵⁸² Jelentés a Politikai Bizottságnak, 1989. május 15. In: Békés-Byrne-Kalmár et al. (1999) 45.

és a Szovjetunióval együtt - különleges meghívotti státuszt kapott az Európa Tanácstól. A magyar kormány néhány hónappal később, az év novemberében benyújtotta csatlakozási kérelmét a szervezethez. Az Európa Tanács az 1990 tavaszi szabad választások után a történelmi jelentőségű demokratikus fordulat elismeréseként Magyarországot 1990. november 6-án felvette tagjai közé. Szimbolikus értelemben Magyarország számára ekkor ért véget a négy évtizedes kirekesztettség korszaka. Magyarország 1989. szeptember közepétől, a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon létrejött megállapodások eredményeként valójában már csak formailag volt a szovjet blokk tagja: a szabad választások alkotmányos feltételeinek megteremtésével az ország már készen állt a nagy utazásra – vissza Európába.

dokumentum.

⁵⁸³ Grósz Károly felszólalása az MSZMP PB 1988. július 12-i ülésén, MOL M-KS-288. f. 5/1031. ő.e.

10. EPILOGUS: A HIDEGHÁBORÚ VÉGE ÉS A SZOVJET BLOKK FELBOMLÁSA, 1990–1991

Az 1990 tavaszán megtartott szabad választások alkalmával a magyar társadalom visszanyerte politikai mozgásszabadságát, ám az ország szuverenitásának helyreállítása, a szovjet csapatok kivonása, illetve a külpolitikai orientáció szabadon történő megválasztása még mind az ezt követő időszak feladatai voltak. Az Antall-kormány nemzetközi tevékenységére vonatkozó levéltári források kutatása csak a közelmúltban kezdődött meg és az 1990–1991-es időszak nagyhatalmi dokumentumai is egyelőre erősen korlátozottan állnak rendelkezésre. E témakör részletes feldolgozása folyamatban van, elsődleges forrásokra alapozott megbízható szintézis készítésére így csak később lesz mód. Ezért az alábbiakban mindössze a téma vázlatos megközelítésére vállalkozom.

Az 1990 tavasza és 1991 vége közötti időszak történelmi távlatból a kelet-közép-európai országok számára kifejezetten sikertörténetnek tekinthető. Hiszen ez alatt a kevesebb, mint két év alatt olyan radikális változások következtek be a régió nemzetközi helyzetét illetően, amelyek alapvetően megváltoztatták ezen országok sorsát. Németország (újra)egyesült, közös megegyezéssel felbomlott a KGST és a Varsói Szerződés, a szovjet csapatokat kivonták Magyarországról és Csehszlovákiából, és az év decemberében megszűnt maga a Szovjetunió is. A maga idejében azonban mindez még korántsem volt előre látható, ráadásul ma már tudjuk, hogy az események ilyen alakulása nem csak a szovjet vezetésnek nem állt érdekében, hanem azt a nyugati hatalmak sem támogatták. Az Egyesült Államok és a nyugat-európai államok ugyanis az európai stabilitás, s így a fennálló status quo megőrzésben voltak érdekeltek, s emellett elsődleges szempont volt számukra Gorbacsov hatalomban tartása, így a nyugati politika még ekkor is a Szovjetunió érdekeinek rendelődött alá.

A kelet-európai belső politikai átalakulás elfogadása Gorbacsov részéről korántsem jelentette a szovjet érdekszféra feladását. Ezt a törekvést jelentősen megkönnyítette, hogy egészen 1990 végéig a nyugati hatalmak sem támogatták a régió függetlenségi törekvéseit, még a semlegességet sem. Ellenkezőleg, a Varsói Szerződést a NATO-val együtt az európai biztonsági rendszer, s így a stabilitás alapvető pillérének tekintették, ezért a régió országainak 1990 tavaszán szabad választások útján megválasztott demokratikus kormányait is a VSZ tagság fenntartására ösztökölték.⁵⁸⁴ Vagyis 1989–1990 folyamán Moszkva és a nyugati hatalmak egyaránt a közép-európai régió egyfajta finlandizálásában voltak érdekeltek, utóbbiak ugyanis a stabilitás megőrzése érdekében mindent elkövettek, hogy a gorbacsovi reformokat támogatásukról biztosítsák.

A régió országai számára így valójában a rendszerváltás megtörténte után nyílt meg a lehetőség, hogy a radikális átalakulás folyamatában történelmi szerepet játsszanak. Maga a régió demokratikus átalakulása ugyanis a külső, nemzetközi körülmények kedvező alakulásának, s mindenekelőtt a Szovjetunió küszöbönálló – bár 1989-ben még korántsem látható – összeomlásának volt köszönhető. A függetlenségért folytatott küzdelemben elsősorban a magyar és csehszlovák vezetésnek volt kiemelkedő szerepe, akik a később hozzájuk csatlakozott lengyelek támogatásával 1991 elejére elérték céljukat, és az egyre kaotikusabb belső helyzettől szorongatott szovjet vezetés engedett a nyomásnak. Az év június végén–július elején így kerülhetett sor a KGST és a Varsói Szerződés közel egyidejű felosztatására, ami egyben a térség államainak a szovjet érdekszférából való kiszabadulását is jelentette.

Az 1990 májusában hivatalba lépett Antall-kormány programjában még nem túl kategorikus formában, de már egyértelműen megjelent a Varsói Szerződésből való kiválás szándéka. Ezt

⁵⁸⁴ Erről lásd még: Borhi (2007).

azonban nem egyoldalú lépéssel, hanem tárgyalásos úton és fokozatosan kívánták elérni. Az első lépés a VSZ katonai szervezetéből való „kimaradás” lett volna. A VSZ PTT 1990. júniusi moszkvai ülésén Antall József egyrészt javaslatot tett a szervezet radikális átalakítására, másfelől jelezte, hogy mivel a katonai szervezetre az új nemzetközi helyzetben nincs szükség, annak 1991 végéig meg kellene szűnnie. A VSZ átalakítását maga Gorbacsov kezdeményezte előadói beszédében, így az erre vonatkozó magyar javaslat a közhiedelemmel ellentétben nem váltott ki nagyobb meglepetést, ráadásul a csehszlovákok ezen az ülésen már konkrét javaslatokat terjesztettek elő a katonai struktúra demokratikus átalakítása érdekében.⁵⁸⁵

Sajátos módon, a VSZ megszüntetésének ötletét is a szovjet vezető vezette fel mint lehetőséget, igaz, valójában csak költői kérdésként, s rögtön határozottan válaszolt is rá, hangsúlyozva, hogy az átmeneti időszakban a Nyugattal folytatott tárgyalásokon a VSZ fennmaradásnak kulcsszerepe lesz. S az esetleg ingadozók meggyőzésére személyes tárgyalásaira hivatkozva elmondta, hogy a nyugati hatalmak vezetői mindezt maguk is pontosan így gondolják. Ebben a kontextusban viszont nagy jelentősége volt annak, hogy egy tagállam képviselője ennek ellenére konkrét, és nem is olyan távoli időpontot szabott a katonai szervezet felszámolására. A nagyobb nyomaték kedvéért a következő hónapban, 1990 júliusában Magyarország egyoldalúan kivonta fegyveres erőit a VSZ egyesített főparancsnokság hatásköréből.⁵⁸⁶

A szervezet átalakításával kapcsolatos terveket egy ekkor felállított Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottság volt hivatott kidolgozni, amely előbb júliusban Prágában, majd szeptemberben Szófiában tartott ülést.⁵⁸⁷ Míg Prágában még egy viszonylag kevésbé átfogó

⁵⁸⁵ Mastny–Byrne (2005), 674–677. A VSZ PTT 1990. júniusi moszkvai ülésének anyagait lásd még a PHP honlapján: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>

⁵⁸⁶ Gazdag (2004) 2000.

⁵⁸⁷ Jelentés a Varsói Szerződés tagállamainak a VSZ felülvizsgálatával megbízott Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottsága 2. üléséről. 1990. szeptember 27. MOL

átalakulás terve körvonalazódott, Szófiában áttörés történt. Magyar kezdeményezésre ugyanis Budapesten augusztusban nagyköveti szinten titkos magyar–csehszlovák–lengyel egyeztetésre került sor, ahol a felek egy radikális átalakulás tervében egyeztek meg. Mindez egy kisebb puccsal ért fel, ugyanis Szófiában a szovjet delegációt teljesen váratlanul érte a „hármak” összehangolt fellépése, s még inkább annak iránya. Ők ugyanis a szolid prágai tervek továbbfejlesztésében gondolkodtak, a csehszlovák képviselők viszont most visszavonták valamennyi ottani moderált javaslatukat. Ráadásul kiderült, hogy Moszkvában nincs egységes álláspont a VSZ jövőjét illetően, így a szovjetek nehéz tárgyalási pozícióba kerültek. Végül engedni kényszerültek, így elvi döntés született arról, hogy a VSZ katonai szervezetét 1991. július 1-ig megszüntetik. Magyar javaslatra ezt a döntést egyelőre titkosították, ami olyan jól sikerült, hogy máig bevett álláspont, hogy mindez csak 1991 februárjában, a VSZ PTT budapesti ülésén történt meg. Szófiában a magyar képviselő egyúttal a VSZ teljes megszüntetésének fontosságát is hangsúlyozta, amit viszont az ülésen senki sem támogatott. Informálisan a lengyel és csehszlovák szakértők közölték magyar kollégájukkal, hogy egy átalakított „gyenge” VSZ fennmaradását egyelőre fontosnak tartják.⁵⁸⁸

Az ezt követő félévben a hármak fő célja a szófiaai határozat kodifikálása volt, aminek a VSZ PTT novemberre tervezett budapesti ülésén kellett volna megtörténnie. A szovjetek azonban igyekeztek szabotálni a végrehajtást, így az ülést későbbre halasztották. A magyar vezetés ezért további lépéseket tett a két vonakodó partner meggyőzésére, így került sor novemberben Párizsban az EBEÉ ülésén a visegrádi együttműködés kezdeményezésére. (Egy hasonló próbálkozásra már 1990 április 8-án sor került, amikor csehszlovák javaslatra a lengyel, csehszlovák és magyar államelnök, Havel, Jaruzelski és Szűrös Mátyás mint ideiglenes elnök tartott találkozót Pozsonyban.) Az áttörést az 1991 elején bekövetkezett baltikumi

Külügyminisztérium. 002686/1/1990.

fejlemények hozták meg: január 21-én Budapesten találkozott a magyar, a csehszlovák és a lengyel külügyminiszter, ahol elhatározták, hogy mielőbb kikényszerítik az elmaradt VSZ PTT ülés megtartását. Ez meg is történt és február 25-én Budapesten a VSZ tagállamának vezetői döntést hoztak a katonai szervezet 1991. április 1-ig, vagyis három hónappal az eredeti időpont előtt történő felszámolásáról. Ez azonban még nem jelentette a szervezet megszűnését, hiszen elvileg még lehetséges lett volna a politikai szövetség új, demokratikus alapokra helyezése, és legalább átmeneti megőrzése. Ehhez azonban már túl késő volt. Ekkor már a tagállamok többsége a megszűnést akarta, és a Szovjetunió közelgő felbomlását jelző válságjelenségek megsokasodása miatt már Gorbacsov sem látta értelmét a további küzdelemnek. Noha az események pontos rekonstrukciója még további kutatások feladata, tény, hogy 1991. július 1-én Prágában kimondták a szervezet megszűnését. Három nappal előtte Budapesten a szovjet blokk gazdasági integrációs szervezete, a KGST is feloszlott.

A régió némely országának, így mindenekelőtt Magyarországnak, valamint Csehszlovákiának és Lengyelországnak kétségtelenül történelmi szerepe volt ebben a folyamatban. Hozzá kell tenni azonban, hogy ez a történelmi szerep valójában relatív volt, ami egy fél évvel gyorsította meg a történelem menetét, ám ez semmit nem von le a szereplők teljesítményéből. Akkor, 1990–1991-ben nem lehetett tudni, de ma már igen, hogy 1991 decemberében maga a Szovjetunió is felbomlik⁵⁸⁹, s így egyértelmű, hogy azzal együtt mind a KGST, mind pedig a Varsói Szerződés is megszűnt volna.

⁵⁸⁸ Uo.

⁵⁸⁹ A Szovjetunió felbomlásának folyamatáról lásd: Kramer (2003), Kramer (2004), Kramer (2005).

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

LEVÉLTÁRAK

Magyar Országos Levéltár

Varsói Szerződés

Politikai Tanácskozó Testület

Külügyminiszterek Bizottsága

Honvédelmi Miniszterek Bizottsága

Külügyminiszter-helyettesek tanácskozásai

A szovjet blokk-vezetők csúcstalálkozói

Külügyi KB titkárok értekezletei

MDP vezető szervei

Politikai Bizottság

Titkárság

Központi Vezetőség

MDP KV Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya

MSZMP vezető szervei

Politikai Bizottság

Titkárság

Központi Bizottság

MSZMP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya

Külügyminisztérium

Hadtörténeti Intézet levéltára

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Külföldi levéltárak

Public Records Office, London, Kew Gardens

National Archives, (NARA), Washington D.C. – College Park, Md.

National Security Archive, Washington D.C.

D.D. Eisenhower Library, Abeline, Kansas

L.B. Johnson Library, Austin, Texas

Seely D. Mudd Manuscript Library, Princeton,

United Nations Archives, New York

Online források

Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C.

<http://digitalarchive.wilsoncenter.org>

Parallel History Project on Cooperative Security, Washington D.C.-Zurich, National Security Archives, Washington D.C.

<http://www.php.isn.ethz.ch/collections/index.cfm>

National Security Archive, Washington D.C.

<http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/index.html>

OKMÁNYTÁRAK, DOKUMENTUM-GYŰJTEMÉNYEK, MEMOÁROK

Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland. 1969. Institut für Zeitgeschichte, Hrsg.: Hans-Peter Schwarz – Helga Haftendorn – Klaus Hildebrand – Werner Link, Horst Möller – Rudolf Morsey. Oldenbourg Verlag, München, 2000. [A jegyzetekben: AAPD (1969)]

Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland. 1970. Institut für Zeitgeschichte, Hrsg.: Hans-Peter Schwarz – Helga Haftendorn – Klaus Hildebrand – Werner Link – Horst Möller – Rudolf Morsey. Oldenbourg Verlag, München, 2001. [A jegyzetekben: AAPD (1970)]

Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland. 1971. Institut für Zeitgeschichte, Hsg.: Hans-Peter Schwarz – Helga Haftendorn – Klaus Hildebrand – Werner Link – Horst Möller – Rudolf Morsey. Oldenbourg Verlag, München, 2002. [A jegyzetekben: AAPD (1971)]

AAPD (1973) *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland. 1973.* Institut für Zeitgeschichte, Hsg.: Hans-Peter Schwarz – Helga Haftendorn – Klaus Hildebrand – Werner Link – Horst Möller – Rudolf Morsey. Oldenbourg Verlag, München, 2004. [A jegyzetekben: AAPD (1973)]

Békés Csaba – Malcolm Byrne – Kalmár Melinda – Ripp Zoltán – Vörös Miklós (szerk.) *Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990. A dokumentumokat gyűjtötte és válogatta: Baráth Magdolna, Békés Csaba, Kalmár Melinda, Kecskés Gusztáv, Ripp Zoltán, Révész Béla, Ständeisky Éva, Vörös Miklós,* Budapest, 1999 [A jegyzetekben Békés–Byrne–Kalmár et al. (1999)].

Csaba Békés – Malcolm Byrne – János M. Rainer (eds.) *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents.* Budapest–New York, Central European University Press–The National Security Archive, 2002.

Csaba Békés – Anna Locher (eds.) *Hungary and the Warsaw Pact, 1954–1989. Documents on the Impact of a Small State within the Eastern Bloc.* Introduction by Csaba Békés. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, web site:

<http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>, 2003.

Csaba Békés – Anna Locher – Christian Nuenlist (eds.). *The Records of the Warsaw Pact Deputy Foreign Ministers.* Introduction by Csaba Békés. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, web site: <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>, 2005.

Bennett, Gillian. *Documents on British policy overseas Series 3, vol. 1, [Britain and the Soviet Union, 1968-72].* London: Her Majesty's Stationery Office. 1997.

Bennett, Gillian. *Documents on British policy overseas Series 3, vol. 3, [Détente in Europe, 1972-76].* London ; Portland OR: F. Cass. . 2001.

Foreign Relations of the United States, 1955-1957. Eastern Europe. Volume XXV. Washington D. C., United States Government Printing Office, 1990 [a jegyzetekben: FRUS 1955–1957, Vol. XXV.]

Foreign Relations of the United States, 1964-1968, Vol. XVII. Washington D.C., Government Printing Office, 1996 [a jegyzetekben: FRUS 1964-1968, Vol. XVII.]

Tom Blanton – Svetlana Savranskaya – Vladimir Zubok (eds.) *Masterpieces of history. The*

peaceful end of the Cold War in Europe, 1989, CEU Press, 2010.

Borhi László: *Az Egyesült Államok és a szovjet zóna (1945–1990)*. Kronológia. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet, 1994. (História Könyvtár, kronológiák, adattárak 3.)

Borhi László: *Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez. 1957–1967*. Dokumentumgyűjtemény Budapest, Ister, 2002.

Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források*. Budapest, MTA TTI, 2009.

Bozóki András, Elbert Márta, Kalmár Melinda, Révész Béla, Ripp Erzsébet, Ripp Zoltán, (szerk.) *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal tárgyalások 1989-ben*. 1–4. kötet. Budapest, Magvető, 1999.

Bozóki András, Elbert Márta, Kalmár Melinda, Révész Béla, Ripp Erzsébet, Ripp Zoltán, (szerk.) *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal tárgyalások 1989-ben*. 5–9. kötet, Budapest, Új Mandátum, 2000.

George Bush – Brent Scowcroft: *A World Transformed*. New York , Alfred A. Knopf, 1998.

Daniel F. Calhoun: *Hungary and Suez, 1956. An Exploration of Who Makes History*. Lanham, University Press of America, 1991.

The Diary of Ben Gurion In: *The Suez–Sinai Crisis 1956* S. I. Troen – M. Shemesh (Eds.) *The Suez–Sinai Crisis 1956. Retrospective and Reappraisal*. London, Frank Cass, 1990.

Documents diplomatiques français 1956. Tome III. (24 octobre–31 décembre) Paris, Ministère des Affaires Étrangères, 1990. [A jegyzetekben: DDF 1956.]

Anatoly Dobrinin: *In confidence. Moscow's ambassador to America's six Cold War presidents (1962–1986)*. New York, Random House, 1995.

Dornbach Alajos – Kende Péter – Rainer M. János – Somlai Katalin (szerk.) *A per. Nagy Imre és társai 1958, 1989*. Budapest, 1956-os Intézet – Nagy Imre Alapítvány, 2008.

Ehrenberger Róbert – Laczovics Erika– Solymosi József – Okváth Imre (szerk.) *A dolgozó népet szolgálom!” Forráskiadvány a Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból, 1957–1972*. Budapest, Tonyo–Gráf Nyomdai és Grafikai Stúdió, 2006.

The End of the Cold War in Europe, 1989: New Thinking and New Evidence. A Compendium of Declassified Documents Prepared for a Critical Oral History Conference organized by the National Security Archive, Washington D.C., Musgrove, Georgia, (USA) May 1–3, 1998.

A. A. Furszenko, (ed.), *Prezidium TsK KPSS 1954–1964. Vol. 1, Chernovye protokol'nye zapisi zasedanii, stenogrammy, postanovleniya*. Moskva, ROSSPEN, 2003.

Für Lajos: *A Varsói Szerződés végnapjai – magyar szemmel*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2003.

- Gál Éva – Hegedűs B. András – Litván György – Rainer M. János (szerk.) *A "Jelcin dosszié". Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Budapest, Századvég Kiadó–1956-os Intézet, 1993.
- Gecsényi Lajos: *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez. 1956-1964.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2000.
- Gecsényi Lajos: *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez. 1945-1956.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2007.
- Gecsényi Lajos – Máthé Gábor (szerk.) *Sub clausula 1989. Dokumentumok a politikai rendszerváltozás történetéhez. A Grand Strategy.* Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2009.
- Geréb Sándor (szerk.) *Titkos jelentések 1956 okt. 23. – nov. 4.* Budapest, Hírlapkiadó Vállalat, 1989.
- Halmosy Dénes (szerk.) *Nemzetközi szerződések, 1945–1982.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, 1985
- Horváth István: *Az elszalasztott lehetőség.* Budapest, Corvina, Budapest, 2009.
- Robert L. Hutchings: *American Diplomacy and the End of the Cold War. An Insider's Account of US Policy in Europe, 1989–1992.* Washington D.C., Baltimore, London, The Woodrow Wilson Center Press, The Johns Hopkins University Press, 1997.
- Jagdish. P. Jain, (ed.) *Documentary Study of the Warsaw Pact.* New York, Asia Publishing House, 1973.
- Stefan Karner – Natalja Tomilina – Alexander Tschubarjan – Viktor Iščenko – Michail Prozumensčikov – Peter Ruggenthaler – Oldřich Tůma – Manfred Wilke (Hg.) *Unter Mitarbeit von Irina Kazarina, Silke Stern, Günter Bischof, Aleksej Filitov und Harald Knoll. Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968. Dokumente. Pražská vesna. Meždunarodnyj krizisnyj 1968g. 2. Dokumenty.* Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung. Sonderband 9/2. Köln – Weimar – Wien 2008.
- Edward C. Keefer – David C. Geyer – Douglas E. Selva (eds.) *Soviet–American Relations–The Détente Years, 1969–1972.* Washington, DC, United States Government Printing Office, Washington, DC, 2007.
- Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István. (szerk.) *Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. Dokumentumok. 1. köt.,* Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottsága, 1995.
- Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István. (szerk.) *Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–1959. Dokumentumok. 2. köt.,* Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottsága, 1997.
- Dennis Deletant – Mihail Ionescu (eds.) *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989.*

Translations by Viorel Buda, Cornel Ban, and Mircea Munteanu. CWIHP Working Paper No. 43, Washington D.C. 2004.

S. Kosztricz Anna – Lakos János – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György (szerk.) *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei*, 1–2. kötet, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993.

Vojtech Mastny – Malcolm Byrne (eds.) *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. Budapest–New York, Central European University Press, 2005.

Veljko Micunovic: *Tito követek voltam, Moszkva 1956–1958*. Budapest, Interart, 1990.

Munteanu, Mircea (ed.) *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989 Vol. I–II*. Document Reader compiled for the International Conference “Romania and the Warsaw Pact”, 3–6. October, 2002, Bucharest.

Nagy Imre: *A magyar nép védelmében. Vitairatok és beszédek 1955–1956*, új, bővített és javított kiadás. Párizs, a Magyar Füzetek kiadása, 1984.

Nagy Miklós (szerk.) *A magyar külpolitika, 1956–1989. Történeti kronológia*. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottság, 1993.

Jaromil Navrátil with Antonin Bencik, Václav Kural, Marie Michálková and Jitka Vondrova, (eds.) *The Prague Spring, 1968*. Budapest, CEU Press, 1998.

Ólmosi Zoltán (szerk.) *Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen*, Budapest, Lex Kft, Budapest, 1991.

Poland 1986–1989: The End of the System [A Compendium of Declassified Documents and Chronology of Events], Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences, The National Security Archive, the George Washington University, 1999.

Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Sajtó alá rend. és a jegyzeteket kész. Baráth Magdolna, Feitl István et al. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, Napvilág Kiadó, 1997. 1–2. köt.

S. Kotricz Anna – Lakos János – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György (szerk.) *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei*, 1–2. kötet. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1993.

Soós László (szerk.) *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*. Jegyzetekkel ellátta Némethné Vágyi Karola, Soós László, T. Varga György, Ujváry Gábor. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997.

Soós László (szerk.) *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1959–1960. évi jegyzőkönyvei*. Jegyzetekkel ellátta S. Kosztricz Anna, Némethné Vágyi Karola, Simon

István, Soós László. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1999.

Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin: *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárából.* Vál., az előszót és a jegyzeteket írta: Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalin. Budapest, Móra, 1993., (Zenit Könyvek)

Vjacseszlav Szereda – Rainer M. János (szerk.) *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról.* Budapest, 1956-os Intézet, 1996.

A szocializmus útján: A népi demokratikus átalakulás és a szocializmus építésének kronológiája, 1944. szeptember-1980. április. 2. kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.

Szobolevszki Sándor – Vida István (szerk.) *Magyar–kínai kapcsolatok, 1956–1959.* Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottsága, 2001.

Varga László (szerk.) *A forradalom hangja.* Budapest, Századvég Kiadó–Nyilvánosság Klub, 1989.

Vámos Péter: *Kína mellettünk? Kínai külügyi iratok Magyarországról, 1956.* Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 2008.

MONOGRÁFIÁK, TANULMÁNYKÖTETEK

Balogh András: *Integráció és nemzeti érdek.* Kossuth, Budapest, Magyar Történeti Társulat, 1998

Balázs Péter: *Az Európai Unió külpolitikája és a magyar–EU kapcsolatok fejlődése.* KJK, Budapest, 2002

Balogh Margit: *Mindszenty József, 1892–1975.* Budapest, Elektra Kiadóház, 2002.

Oiver Bange: *Ostpolitik und Détente: Die Anfänge 1966–1969.* Habil. MS. Mannheim, 2004.

Mordechai Bar-on: *Challenge and Quarrel. The Road to Sinai -1956,* (héber), 1991.

Baráth Magdolna (szerk.) *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban.* A kötetet összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Baráth Magdolna. Budapest, Napvilág Kiadó, 2012.

Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.) *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991.* Budapest, 1956-os Intézet, 2000.

Ivan T. Berend: *The Hungarian economic reforms, 1953–1988.* Cambridge–New York, Cambridge University Press, 1990.

M. R. Beschloss, S. Talbott: *At the Highest Levels.* Boston, Little, Brown, 1993

Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában.* 1956-os Intézet, Budapest,

1996.

Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv (szerk.) *Az Egyesült Nemzetek Szervezete és a magyar forradalom, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia*. Budapest, Magyar ENSZ Társaság, 2006.

Békés Csaba: Vissza Európába. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere, 1988–1990. In: *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal tárgyalások 1989-ben 7. kötet. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok*. Főszerk: Bozóki András, Új Mandátum kiadó, Budapest, 2000. 792–825.

Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945–1990*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2004.

Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. Második, bővített, átdolgozott kiadás. Budapest, 1956-os Intézet, 2006.

Békés Csaba (szerk.) *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest, Gondolat Kiadó–1956-os Intézet, 2007.

Günter Bischoff – Saki Dockrill (szerk.): *Cold War Respite. The Geneva Summit of 1955*. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2000.

Guenter Bischof – Stefan Karner – Peter Ruggenthaler (Eds.) *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia, 1968*. Center Austria, University of New Orleans, 2010.

Gunter Bischoff: *Austria in the first Cold War. The leverage of the weak 1945–1955*, London, MacMillan, 1999.

Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterben, 1945–1968*. Budapest, Ister, 2000.

Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Budapest: Corvina Kiadó, 2005.

Borhi László: *Hadüzenettől rendszerváltásig: az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1991*. Akadémiai Doktori Értekezés, 2010.

Bozóki András (szerk.) *A rendszerváltás forгатókönyve. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum kiadó, Budapest, 2000.

Lynn Etheridge Davis: *The Cold War Begins: Soviet–American Conflict over Eastern Europe*. Princeton, 1974.

Karen Dawisha: *The Kremlin and the Prague Spring*. Berkeley, University of California Press, 1984.

- Dunay Pál–Gazdag Ferenc (szerk.): *A Helsinki folyamat: az első húsz év. Tanulmányok és dokumentumok*. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutató Intézet–Magyar Külügyi Intézet–Zrínyi, 1995.
- Esterházy Péter: *Javított kiadás*, Budapest, Magvető Kiadó, 2001.
- Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. Budapest, Magvető Kiadó – Magyar Füzetek, Budapest–Párizs, 1991, 1–2. köt.
- Andrew Felkay: *Hungary and the USSR, 1956–1988. Kádár's Political Leadership*. New York-London, Westport–Greenwood Press, 1989.
- Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989)*. 3. kiadás. Budapest, Ikva, 1997.
- Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ. A Kelet–Nyugat, 1945–1989. Tankönyv és atlasz*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005.
- Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József (szerk.) *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Pécs, University Press, 2000.
- Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Napvilág, Budapest, 2007.
- Aleksandr Fursenko – Timothy Naftali: „*One Hell of a Gamble*”. *Khrushchev, Castro and Kennedy, 1958–1964*. New York, W.W. Norton, 1997.
- Aleksandr Fursenko – Timothy Naftali: *Khrushchev's cold war: the inside story of an American adversary*. New York, Norton, 2006.
- Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*, Budapest, Aula, Budapest, 1998.
- John Lewis Gaddis: *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*. New York, Oxford University Press, 1982.
- John Lewis Gaddis: *We Now Know. Rethinking Cold War History*. New York, Oxford University Press, 1997.
- Ilya V. Gaiduk: *The Soviet Union and the Vietnam War*. Chicago, I. R. Dee, 1996.
- Raymond Garthoff: *Détente and Confrontation. American–Soviet Relations from Nixon to Reagan*. Revised edition. Washington DC, Brookings Institution, 1994.
- Charles Gati: *Magyarország a Kreml árnyékában*. Budapest, Századvég, 1990.
- Charles Gati: *Füstbe ment tömb*. Századvég Kiadó Budapest, Atlanti Kiadó, Budapest, 1991.
- Charles Gati: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Budapest, Osiris, 2006.

- Gazdag Ferenc – Kiss J. László (szerk.) *Magyar külpolitika a 20. században*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2004.
- Germuska Pál: *Vörös arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között*. Budapest, 1956-os Intézet–Argumentum, 2010.
- Győri Szabó Róbert: *Magyarország 20. századi külpolitikája*. Felsőoktatási jegyzet. Budapest, Mirabal Oktatási és Szolgáltató BT, 2010.
- Győri Szabó Róbert: *A magyar külpolitika története – 1848-tól napjainkig*. Budapest, Helikon Kiadó, 2012.
- Györkei Jenő–Horváth Miklós (szerk.) *Szovjet katonai intervenció, 1956. 2. jav. kiad.* Budapest, Argumentum Könyvkiadó, 2001.
- Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Budapest, Aula, 2006.
- Hope Harrison: *Driving the Soviets up the Wall. Soviet–East German Relations, 1953–1961*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2004.
- Herczegh Géza – Arday Lajos – Johancsik János: *Magyarország nemzetközi kapcsolatainak története*. Budapest, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, 2001.
- David Holloway: *Stalin and the Bomb. The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1954*. New Haven, Yale University Press, 1994.
- Horváth István – Németh István: *... és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység, 1945–1990. Legenda és valóság*. Budapest, Magvető, 1999.
- Huszár Tibor: *1968: Prága, Budapest, Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció*. Budapest, Szabad Tér, 1998.
- Huszár Tibor: *Kádár – a hatalom évei 1956–1989*. Budapest, Corvina, 2006.
- William G. Hyland: *The Cold War. Fifty Years of Conflict*. New York, Times Books, 1990.
- Az igazság a Nagy Imre ügyben*. A Századvég Kiadó és a Nyilvánosság Klub közös kiadása, Budapest, 1989.
- Richard H. Immerman (ed.) *John Foster Dulles and the Diplomacy of the Cold War*. Princeton, N. J., Princeton University Press, 1990.
- Wanda Jarzabek: *Hope and Reality: Poland and the CSCE. 1964–1989*, CWIHP Working Paper No. 56, Washington D.C., May 2008.
- Chen Jian: *Mao's China and the Cold War*. Chapel Hill and London, The University of North Carolina Press, 2001.
- J. Nagy László: *Magyarország és az arab térség. Kapcsolatok, vélemények, álláspontok, 1947–1975*. Szeged, JATE Press, 2006.

- Johancsik János: *Magyarország külpolitikája 1918 Budapest, 1999.* Budapest, L'Harmattan, 2010.
- Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora-kádárizmus ideológiája*, Budapest, Magvető Kiadó, 1998.
- Kiss J. László: *A Magyar Népköztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság kapcsolatainak fejlődése, 1963–1975.* (kézirat, 1976). [A jegyzetekben Kiss J. (1976/b)].
- Kiss J. László: *Globalizálódás és külpolitika. Nemzetközi rendszer és elmélet az ezredfordulón.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003.
- Bennett Kovrig: *The Myth of Liberation: East-Central Europe in U. S. Diplomacy and Politics since 1941.* Baltimore, The John Hopkins University Press, 1973.
- Bennett Kovrig: *Of Walls and Bridges: The United States and Eastern Europe.* New York, New York University Press, 1991.
- Keith Kyle: *Suez.* London, Weidenfeld and Nicholson, 1991.
- Richard Lamb: *The Failure of the Eden Government.* London, Sidgwick and Jackson, 1987.
- Walter Lafeber: *America, Russia, and the Cold War 1945–1975.* Third Edition. New York, John Wiley and Sons, Inc., 1976.
- Klaus Larres – Kenneth Osgood (Eds.) *The Cold War after Stalin's Death: A Missed Opportunity for Peace?* Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2006.
- Melvyn P. Leffler – Davis S. Painter (eds): *Origins of the Cold War. An International History.* London–New York, Routledge, 1994.
- Melvyn Leffler – Odd Arne Westad (eds.) *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 1–3.* Cambridge, Cambridge University Press. 2010.
- Jacques Lévesque: *The Enigma of 1989. The USSR and the Liberation of Eastern Europe,* Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1997.
- Wilfried Loth: *Overcoming the Cold War. A History of Détente, 1950–1991.* New York, Palgrave, 2002.
- W. M. Louis – R. Owen (Eds.) *Suez 1956. The Crisis and its Consequences,* Oxford, Clarendon Press, 1989.
- Paweł Maczcewicz: *Rebellious Satellite: Poland 1956.* Washington D.C., Woodrow Wilson Center Press, 2009.
- David James Marchio: *Rhetoric and Reality: The Eisenhower Administration and Unrest in Eastern Europe, 1953–1959.* University Microfilms International, 1992.
- Vojtech Mastny: *The Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years.* New York – Oxford, Oxford University Press, 1996.

- Pierre Maurer: *La réconciliation soviéto-yougoslave 1954–1958: Illusions et désillusions de Tito*. Cousset (Fribourg), Delval, 1991.
- Molnár Miklós: *Egy vereség diadala*. Párizs–New Jersey, Magyar Füzetek – Atlanti kiadó és kutató társulat, 1988.
- Oplatka András: *Egy döntés története. Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. nulla óra*. Budapest, Helikon Kiadó, 2008.
- John Van Oudenaren: [*Detente in Europe: the Soviet Union and the West since 1953*](#). Durham, N.C., Duke University Press, 1991.
- Chester J. Pach Jr. – Elmo Richardson (Eds.) *The Presidency of Dwight D. Eisenhower*. Revised Edition, Kansas City, University Press of Kansas, 1991.
- Jungwon Park: *Conformity and Relative Autonomy in the Soviet Bloc: Hungary's Westward Policy since the 1956 Revolution*. Kandidátusi értekezés, (kézirat), Budapest, 1994.
- Pataky Iván: A vonakodó szövetséges. A Magyar Népköztársaság és a Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában. Budapest, Zrínyi, 1996.
- Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
- Pritz Pál (szerk.): *Magyarország helye a 20. századi Európában*. (Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével), Budapest, Magyar Történeti Társulat, 2002.
- Pritz Pál (szerk.): *Magyar külpolitikai gondolkodása 20. században*. Budapest, Magyar Történeti Társulat, 2006.
- János Radványi: *Hungary and the Superpowers: The 1956 Hungarian Revolution and Realpolitik*, Stanford, Calif.. Hoover Institution Press, 1972.
- János Radványi: *Delusion and Reality. Gambits, Hoaxes, and Diplomatic One-Upmanship in Vietnam*. Southbend, Indiana, Gateway Editions, Ltd., 1978.
- Rainer M. János: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz*. II. köt. Budapest, 1956-os Intézet, 1999.
- János M. Rainer – Katalin Somlai (eds.) *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc countries. Reactions and repercussions*. Budapest, The Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution, Historical Archives of the Hungarian State Security, 2007.
- Mihai Retegan: *In the shadow of the Prague Spring. Romanian foreign policy and the crisis in Czechoslovakia, 1968*. Iasi – Oxford-Portland, The Center for Romanian Studies, 2000.
- Ripp Zoltán: *Belgrád és Moszkva között. A jugoszláv kapcsolat és a Nagy Imre-kérdés: 1956. november – 1959. február*. Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1994.

- Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006.
- Romsics Ignác (szerk.) *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995.
- G. Kh. Shahnazarov: *Tsena svobodi*, Moszkva, 1993.
- Michael M. Sheng: *Battling Western Imperialism: Mao, Stalin and the United States*. Princeton, 1997.
- Simon István: *Bal-kísértés, a kádári külpolitika és a nyugati szociáldemokrácia*. Budapest, Digitalbooks, 2012.
- H. Gordon Skilling: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, Princeton University Press, 1976.
- John W. Spanier: *American Foreign Policy Since World War II*. Second Revised Edition, New York, Frederick A. Praeger Publishers, 1965.
- Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás* (Prohászka Imre fotóival). Budapest, Rubicon-könyvek, 2003.
- Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2006.
- Tischler János: „Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”. *Lengyel-magyar közelmúlt*. Pécs – Budapest, Jelenkor Kiadó – 1956-os Intézet, 2003.
- Tőkés Rudolf: *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás, 1957–1990*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1998.
- S. I. Troen – M. Shemesh (eds.) *The Suez-Sinai Crisis 1956, Retrospective and Reappraisal*. London, Frank Cass, 1990.
- William Taubman: *Khrushchev. The Man and his Era*. New York, W. W. Norton & Company, 2003.
- Urbán Károly: *Sztálin haláltól a forradalom kitöréséig. A magyar–szovjet kapcsolatok története (1953–1956)*, (kézirat, 1996).
- Odd Arne Westad: *The Global Cold War. Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
- Odd Arne Westad – Sven Holtsmark – Ivor B. Neumann (Eds.) *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–1989*. New York, 1994.
- Brian White: *Britain, Détente and Changing East–West Relations*. London–New York, Routledge, 1992.
- Kieran Williams: *The Prague Spring and its Aftermath. Czechoslovak Politics, 1968–1970*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

Zubok, Vladislav – Pleshakov, Constantine: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*, Cambridge, Ma., Harvard University Press, 1996.

Vladislav M. Zubok: *Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 2009.

TANULMÁNYOK, FORRÁSKÖZLÉSEK

Balogh Margit: Mindszenty József az amerikai követségen. Amerikai források, 1956–1971. *História*, (2010) 3. 14–17.

Baráth Magdolna: A “csúcsról” szemlélve: a Szovjetunió és a magyarországi átmenet. A “Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990” c. nemzetközi konferencián elhangzott előadás, 1999 (kézirat).

Baráth Magdolna: Pártközi kapcsolatok (MKP–SZK(b)P), *Századok*, 2000. sz. 1335–1360

Baráth Magdolna: Magyarország a szovjet diplomáciai iratokban 1957–1964., In: Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. 1956-os Intézet*, Budapest, 2003, 55–89. o.

Baráth Magdolna: Kis októberi forradalom. Hruscsov leváltása és a magyar pártvezetés. *Múltunk*, 2008/4. sz. 203.

Békés Csaba: A brit kormány és az 1956-os magyar forradalom. In: *Évkönyv I.*, Bp., 1956-os Intézet, 1992, 19–38.

Békés Csaba (közread.): A magyar kérdés az ENSZ-ben és a nyugati nagyhatalmak titkos tárgyalásai 1956. október 28.– november 4. (Brit külügyi dokumentumok) In *Évkönyv II.*, Budapest, 1993, 1956-os Intézet. 39–71.

Békés Csaba: A magyar semlegesség 1956-ban In: *Semlegesség – Illúziók és realitás. Biztonságpolitikai és Honvédelmi Kutatások Központja*, [Bp., 1997] 111–130.

Békés Csaba: Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom, In *Évkönyv V.* 1996–1997, 1956-os Intézet, Budapest, 1997, 201–213. [A jegyzetekben Békés (1997/b)]

A kádári külpolitika 1956–1968, *Rubicon*, 1997, 12. sz., 19–22. [A jegyzetekben Békés (1997/c)].

Békés Csaba: Magyar–szovjet csúcstalálkozók, 1957–1965, In *Évkönyv*, 6. 1998, (szerk.) Litván György, Budapest: 1956-os Intézet, 1998, 143–183.

Békés Csaba: Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967 In: *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár korszak kialakulásának időszakából szerk.* Rainer M. János, Budapest, 1956-os

Intézet, 2003. 9–54.

Békés Csaba: Miért nem lett második hidegháború Európában? A magyar pártvezetés és az 1979. évi afganisztáni szovjet intervenció. Dokumentumok. Évkönyv 2003, 1956-os Intézet, Budapest, 2003, 223–256. [A jegyzetekben Békés (2003b)].

Békés Csaba: Magyarország és az európai biztonsági konferencia előkészítése, 1965–1970. In: Évkönyv 2004. 1956-os Intézet. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva, Budapest, 1956-os Intézet, 2004, 291–309. [A jegyzetekben Békés (2004/b)]

Békés Csaba: „Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben, 1968–1989”. In: *Magyar külpolitika a 20. században* (szerk. Gazdag Ferenc – Kiss J. László). Budapest: Zrínyi Kiadó, 2004. 133–172. [A jegyzetekben Békés (2004/c)].

Békés Csaba: Magyarország és a nemzetközi politika az ötvenes évek közepén. In: uő (szerk.) *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest, Gondolat Kiadó–1956-os Intézet, 2007. 9–27. [A jegyzetekben Békés (2007/b)]

Békés Csaba: Kádár János és a prágai tavasz. *Beszélő*, 2008, 7–8. 97–115.

Békés Csaba: Kádár János és az 1968-as csehszlovákiai válság. In: Évkönyv 2008. Budapest, 1956 Intézet, 2008, 190–228. [A jegyzetekben Békés (2008b)]

Békés Csaba: Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság, 1967–1975. Évkönyv, 2009, Szerk. Rainer M. János, Germuska Pál, 1956-os Intézet, Budapest, 2009. 315–352.

Csaba Békés: East Central Europe, 1953–1956. In: Melvyn Leffler–Odd Arne Westad (Eds.) *The Cambridge History of the Cold War. Vol. I*. Cambridge, Cambridge University Press. 2010, 334–352.

Békés Csaba: Magyar külpolitika a bipoláris világban, 1945–1991. *Külügyi Szemle*, 2011. 4. sz. 95–127.

Hungary and the Cuban Missile Crisis: Selected Documents, 1961–1963. Introduction by Csaba Békés and Melinda Kalmár. *Bulletin*, Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., Fall, 2012, Issue 17–18. 410–462. [<http://www.wilsoncenter.org/publication-series/cwihp-bulletin>].

Borhi László: `Magyarország kötelessége a Varsói Szerződésben maradni` – az 1989-es átmenet nemzetközi összefüggései magyar források tükrében, *Külügyi Szemle*, 2007, 2-3. sz.

Stefano Bottoni: Románia. In: Békés Csaba (szerk.) *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Gondolat Kiadó–1956-os Intézet, 2007, 155–177.

John C. Campbell: Az Egyesült Államok kormánya és a magyar forradalom. *Világosság*, 32.

évf. 1991. 10. sz. 739–749.

Csaba László: Változó erőterben – változó egyensúlyozás. Adalék Magyarország háború utáni gazdaságtörténetéhez. In: Majtényi György-Szabó Csaba (szerk.) *Távolodás és közelítések. Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Kossuth Kiadó, 2008. 199–217.

Csien, Csen: Peking és az 1956-os magyar válság; ford. Somlai Katalin. In: Évkönyv 5. 1996–1997, szerk. biz. Hegedűs B. András et al. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 186–195.

Dennis Deletant: *New Evidence on Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989*. Cold War International History Project e-Dossier No. 6., Washington D., www.cwihp.si.edu (é.n.)

Sacki Dockrill: The Eden Plan. In: Günter Bischof – Saki Dockrill (eds.) *Cold War Respite: The Geneva Summit of 1955*. Baton Rouge, Louisiana State University Press, 2000. 117–154.

Dunay Pál: Az átmenet magyar külpolitikája. In: *Mozgó Világ*, 2004/2, 51–65.

David C. Engerman: Ideology and the origins of the Cold War. In: Melvyn Leffler – Odd Arne Westad (eds.) *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 1*. Cambridge, Cambridge University Press. 2010, 20–43.

Erdős André: Adalékok a magyar diplomácia történetéhez a rendszerváltozás korában. *Külgügyi Szemle*, 2009. tavasz, 186–211.

Fehér Ferenc: A hrucsovista mintaállam. In: *A stabilitás vége. Magyar Füzetek* 8. sz., Párizs, 1981.

Földes György: Kádár János külpolitikai nézetei, 1957–1967 In: *Magyarország helye a 20. századi Európában*. szerk. Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével Pritz Pál. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2002. 135–146.

Garadnai Zoltán – Schreiber, Thomas: A magyarországi rendszerváltozás a Quai d’Orsay szemével. *Külgügyi Szemle*, 2008/2, 129–149.

Garadnai Zoltán: A magyar–francia kapcsolatok története, 1945–1966. *Külpolitika*, 2001/1-2, 113–158.

Raymond L. Garthoff: A magyar forradalom és Washington. In: Évkönyv V. 1996–1997, Budapest, 1956-os Intézet, 1997, 214–227.

Garthoff, Raymond: When and Why Romania Distanced Itself from the Warsaw Pact, *Bulletin*, Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., Issue 5, Spring 1995, 111.

Gazdag Ferenc: Szövetségtől szövetségig: Magyarország útja a Varsói Szerződéstől a NATO-ig. In: Gazdag Ferenc – Kiss J. László (szerk.): *Magyar külpolitika a 20. században*. Budapest,

Zrínyi Kiadó, 2004, 195–220.

Gecsényi Lajos: Ausztria. In: Békés Csaba (szerk.) *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest, Gondolat Kiadó–1956-os Intézet, 2007. [A jegyzetekben Gecsényi (2007/b)].

Leonid Gibianskii: Soviet–Yugoslav Relations and the Hungarian Revolution of 1956. *Bulletin*, Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., March, 1998, Issue 10. 139–148. [<http://www.wilsoncenter.org/publication-series/cwihp-bulletin>].

Glatz Ferenc (közread.) A kormány és a párt vezető szerveinek dokumentumaiból 1956. október 23 – november 4., *História*, 1989, 11. évf. 4–5. sz.

Gyarmati György: A Mindszenty"-ügy „diplomáciai” rendezésének kudarca, *Történelmi Szemle*. 42. 2000. 1–2. 69–90.

Hajdu Tibor (közread.) Az 1956. október 24-i moszkvai értekezlet. In: *Évkönyv 1.* 1992. szerk. biz. Bak János et. al. Budapest, 1956-os Intézet, 1992. 149–156.

Hajdu Tibor: Szovjet diplomácia Magyarországon Sztálin halála előtt és után. In: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok*. Szerk. és a bev. Romsics Ignác. A szerkesztésben közrem. Bán D. András. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995, 195–201.

James G. Hershberg: Peace Probes and the Bombing Pause: Hungarian and Polish Diplomacy During the Vietnam War, December 1965–January 1966. *Journal of Cold War Studies*, Volume 5. Number 2, Spring 2003, 32–67.

David Holloway: Nuclear weapons and the escalation of the Cold War. In: Melvyn Leffler – Odd Arne Westad (Eds.) *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 1*. Cambridge, Cambridge University Press. 2010, 376–397.

David Holloway – Victor McFarland: Az 1956-os magyar forradalom a hidegháborús katonai konfrontáció kontextusában. In: Gyáni Gábor – Rainer M. János (szerk.) *Ezerkilenszázötvenhat az újabb történelmi irodalomban*. Budapest, 1956-os Intézet, 2007, 275–294.

Jeszzenszky Géza: Antall József, a külpolitikus. *Valóság*. 2003/12, 57–75.

Jeszzenszky Géza: A közép- és kelet-európai rendszerváltozás nemzetközi háttere, *Grotius*, 2011.1.

Csen Csien [Chen Jian]: Peking és az 1956-os magyar válság *Évkönyv V. 1996–1997*, Budapest, 1956-os Intézet, 1997, 186–195.

- Kalmár Melinda: A politika poétikája. Irodalomideológia az ötvenes évek első felében. *Holmi*, 1993. 5. sz. 715–730.
- Kalmár Melinda: Modellváltástól a rendszerváltásig: az MSZMP taktikájának metamorfózisa a demokratikus átmenetben. In: Bozóki András (szerk.) *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal tárgyalások 1989-ben*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000, 7. kötet. 283–307.
- Kalmár Melinda: A történeti tudat sokszínűsége. In: *Mit kezdünk vele? Kádár János (1912–1989)*. Budapest, XX. század Intézet, 100–108.
- Kádár Béla: Magyarország gazdasági kapcsolatai az NDK-val és az NSZK-val, *Külpolitika*, 1986. 1. sz. 18–33.
- Kecskés Gusztáv: Franciaország politikája az ENSZ-ben a "magyar ügy" kapcsán, 1956–1963. *Századok*. 134. 2000. 5. sz. 1171–1194.
- Kecskés Gusztáv: Az olvadás Kelet-Európában a Nyugat szemével. A NATO Nemzetközi Titkárságának belső dokumentuma In: Évkönyv 8. 2000. Magyarország a jelenkorban. szerk. Kőrösi Zsuzsanna, Ständeisky Éva, Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2000, 369–391.
- Keleti György: Szovjet csapatkivonások. Magyarország katonai függetlenségének története – a jugoszláviai konfliktus In: *Magyarország politikai évkönyve*, Budapest, 1992, 381–409.
- Király Béla: A kortárs történész vallomása: a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. In: Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv (szerk.) *Az Egyesült Nemzetek Szervezete és a magyar forradalom, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia*. Budapest, Magyar ENSZ Társaság, 2006. 37–49.
- Kiss J. László: Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig. A magyar-NSZK kapcsolatok egy évtizede (1963–1973) *Külpolitika*, 1976. 3. sz. 3–18.
- Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István (közread.) Források a Nagy Imre-kormány külpolitikájának történetéhez, *Társadalmi Szemle*, 48. évf. 1993. 5. sz. 78–94.
- Kodolányi Gyula: A mese igaz. Antall József 1990-es külpolitikai kezdeményezései. In: *Magyar Szemle* 2001/11–12. sz. , 20–36.
- Mark Kramer: New Sources on the 1968 Soviet Invasion of Czechoslovakia. *Bulletin*, Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., Issue 2, 1992 Fall. 1-13.
- Mark Kramer (ed.) The “Malin Notes” on the Crises in Hungary and Poland, 1956. *Bulletin*, Cold War International History Project, Washington D.C., Issue 8-9. Winter 1996–1997, 385–

410 [A jegyzetekben Kramer (1996–1997a)].

Mark Kramer: New Evidence on Soviet Decision-Making and the 1956 Polish and Hungarian Crises, *Bulletin*, Cold War International History Project, Washington D.C., Issue 8–9, Winter, 1996-1997, 358–384. [A jegyzetekben Kramer (1996–1997b)].

Mark Kramer: A Szovjetunió válasza az 1956-os eseményekre. In: Évkönyv V. 1996–1997, Budapest, 1956-os Intézet, 1997, 73–92.

Mark Kramer, ‘The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal–External Linkages in Soviet Policy Making’, *Journal of Cold War Studies*, Part 1, 1:1 (Winter, 1999), 3–55.

Mark Kramer, ‘The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal–External Linkages in Soviet Policy Making’, *Journal of Cold War Studies*, Part 2, 1:2 (Spring 1999), 3–38. [A jegyzetekben Kramer (1999/b)].

Mark Kramer, ‘The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal–External Linkages in Soviet Policy Making’, *Journal of Cold War Studies*, Part 3, 1:3 (Fall 1999), 3–66. . [A jegyzetekben Kramer (1999/c)].

Mark Kramer: The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union *Journal of Cold War Studies*, Part 1. 2003, Fall, Vol. 5. Issue 4.

Mark Kramer: The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union *Journal of Cold War Studies*, Part 2. 2004 Fall, Vol. 6. Issue 4.

Mark Kramer: The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union *Journal of Cold War Studies*, Part 3. 2005 Winter, Vol. 7. Issue 1.

Melvyn P. Leffler: The Cold War: What Do “We Now Know”? *American Historical Review*, April, 1999, 501–524.

Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967, *Századok*, 130. 1996. 3. sz. 571–612.

Vojtech Mastny: Learning from the Enemy – NATO as a Model for the Warsaw Pact. In: *A History of NATO – The First Fifty Years, Volume 2*, Gustav Schmidt (ed.), London: Palgrave, 2001, 157–178.

Vojtech Mastny: Third Meeting of the PCC: 4 February, 1960, Moscow: Editorial note, PHP honlap, 2002, <http://www.php.isn.ethz.ch/index.cfm>

Brian McCauley: Hungary and Suez 1956: Limits of Soviet and American Power. *Journal of Contemporary History*, October, 1981, 777–800.

Merre tartunk. Külpolitikánk a változó világban. Kerekasztal-beszélgetés. *Kritika*, 1989. 12.

sz.

Murányi Gábor: A Konduktorov-ügy. *Magyar Nemzet*, 1991. augusztus 21.

Ronald W. Pruessen: John Foster Dulles és Kelet-Európa. Gondolatok az 1956-hoz vezető útról. In: Évkönyv V. 1996–1997, Budapest, 1956-os Intézet, 1997, 228–237.

Rainer M. János: Szovjet döntéshozatal Magyarországról. In: Évkönyv II, Budapest, 1956-os Intézet, 1993, 19–38.

Rainer M. János: Hruscsov Budapesten, 1958. április, *Budapesti Negyed*. 1994. 4. sz. 159–190.

Rainer M. János: Egy kapcsolat vége. Kísérlet a feljegyzések értelmezésére. In: Baráth–Rainer M. (2000). 15–33.

Rainer M. János – Urbán Károly. (közread. és bev.) “Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben, *Múltunk*. 37. 1992. 124–148.

Ripp Zoltán: A pártvezetés végnapjai 1956. október 23–31. In: Horváth Julianna, Ripp Zoltán (szerk.) *Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai 1956. október 24–28.* Budapest, Napvilág Kiadó, 1997, 169–295.

Ripp Zoltán: Egység és megosztottság: az ellenzék viszonya az MSZMP-hez a kerekasztaltárgyalásokon. In: Bozóki András (szerk.) *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztaltárgyalások 1989-ben.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000, 7. kötet. 219–282.

Ripp Zoltán: Jugoszlávia. In: Békés Csaba (szerk.) *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban.* Budapest, Gondolat Kiadó–1956-os Intézet, 2007, 55–82.

Ruff Mihály: A hivatalos Magyarország nyugatnémet politikai kapcsolatairól, 1956–1958. *Századok*. 132. 1998. 5. sz. 1113–1132.

Ruff Mihály: A magyar–NSZK kapcsolatok, 1960–1963. Útkeresés a doktrínák útvesztőjében, *Múltunk*. 44. 1999. 3. sz. 3–40.

Svetlana Savranskaya – William Taubman: Soviet foreign policy, 1962–1975. In: Melvyn Leffler – Odd Arne Westad (Eds.) *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 2.* Cambridge, Cambridge University Press. 2010, 134–157.

Svetlana Savranskaya: The logic of 1989: the Soviet peaceful withdrawal from Eastern Europe. In: Tom Blanton, Svetlana Savranskaya, Vladimir Zubok (Eds.) *Masterpieces of history. The peaceful end of the Cold War in Europe, 1989,* Budapest–New York, CEU Press, 2010.

Douglas Selvage: The Treaty of Warsaw: The Warsaw Pact Context. In: David. C. Geyer (ed.) *American Détente and German Ostpolitik, 1969–1972*, Washington, D. C., German Historical Institute, 2004, 67–79.

Douglas Selvage: The Warsaw Pact and the German Question, 1955–1970, In Mary Heiss – S. Victor Papacosma (eds.): *NATO and the Warsaw Pact. Intrabloc conflicts*. Kent, Oh., The Kent State University Press, 2008, 178–192.

Miklós Szabó: From Big Elephant to Paper Tiger: Soviet–Hungarian Relations, 1988–1991. In: Béla Király (ed.), András Bozóki (associate ed.) *Lawful Revolution in Hungary, 1989–1994.*, Social Science Monographs, Boulder, Colorado, Atlantic Research and Publications, Inc., Highland Lakes, N. J., 1995, 395–411.

Szakolczai Attila: Győr-Sopron megye. In: uő (szerk.) *A vidék forradalma, 1956. II.* Budapest, 1956-os Intézet- Budapest Főváros Levéltára, 2006, 141–210.

Szőke Zoltán: Magyar békefenntartók Vietnámban. *Külpolitika* 5. 1999. 3–4. sz. 149–175.

Szőke Zoltán: Magyarország és a vietnami háború, 1962–1975. *Századok*, 2010. 1. sz. 48–97.
Történelmi utunk. A Munkabizottság állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának okairól. *Társadalmi Szemle*, 1989. különszám.

Krisztián Ungváry: Ungarn und die deutsche Wiedermachtung. In: Hans Günter Hockerts–Claudia Moisel – Tobias Winstel (Hrsg.): *Grenzen der Wiedermachtung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West-und Osteuropa, 1945–2000*. Göttingen, Wallstein, 2006.

T. Varga György (közread.) Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól, 1953. június 13–16. *Múltunk*. 37. 1992. 2–3. sz. 234–269.

Varga László: Az ENSZ és a magyar forradalom. *História*. 14. 1992. 8. sz. 30–36.

Vida István: A magyar pártvezetés és a csehszlovák válság, 1968. január–október, *História*, 15. 1993. 9–10. sz. 35–50.

Rüdiger Wenzke: The role and activities of the SED, the East German state and its military during the 'Prague Spring' of 1968 In: M. Mark Stolarik (ed.) *The Prague Spring and the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia, 1968*. Mundelein, Illinois, Bolchazy-Carducci Publishers, Inc., 2010, 137–164.

Wintermantel Péter: A magyar–japán diplomáciai kapcsolatok helyreállítása, 1944–1959. *Külügyi Szemle*, 2009. 2. sz.

Vladislav M. Zubok: *Khrushchev and the Berlin Crisis, 1958–1962*, Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D. C., May,

1993. Working Paper No. 6.

Vlagyiszlav M. Zubok: Hatalmi harc a Kremlben és a magyar válság In: Évkönyv V. 1996–1997, Budapest, 1956-os Intézet, 1997, 55–66.

Vladislav Zubok: The Khrushchev–Mao Conversations, 31 July–3 August 1958 and 2 October 1959, *Bulletin*, Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., Issue 12/13, Fall/Winter 2001, 243–272.

Vladimir M. Zubok: Soviet foreign policy from détente to Gorbachev, 1975–1985. In: Melvyn Leffler – Odd Arne Westad (eds.) *The Cambridge History of the Cold War*. Vol. 3. Cambridge, Cambridge University Press. 2010, 89–111.